

A MÁGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A

FRANCZIA FORRADALOM.

ÍRTA

CARLYLE TAMÁS.

I.

BUDAPEST,

1875.

ev

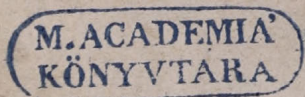
n

A

FRANCZIA FORRADALOM.

ÍRTA
CARLYLE TAMÁS.

I.

A FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA

CARLYLE TAMÁS.

A M. TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

BARÁTH FERENCZ.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1875.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

421318

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy Bizottságot alakított, oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordítása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A M. T. Akadémia ezen Könyvkiadó Bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudománysszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a Bizottság eszközlésére, részint a M. T. Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvki-

adók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől: utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

B u d a p e s t e n, 1873. február 20-kán.

A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Bizottsága.

CARLYLE TAMÁS ÉLETRAJZA. *)

Carlyle Tamás egyik legnagyobb hatású, legeredetibb és legmaradandóbb becsű írója e nemzedéknek. Eszméi egy egész forradalmat teremtettek az angolul beszélő faj politikai és erkölcs-világában. Szellemi működését még életében kitűnő angol és idegen írók vizsgálták, s irtak róla becses tanulmányokat; nevezetes tanítványokat növelt, kik közé tartozik Froude is, a történetíró, s iskolát alapított, melynek mivelői kiterjednek egész azon írókig, kik őt csupán modorában tudják utánozni. Műveit olvassák és bámulják Németországban úgy, mint Amerikában; Franciaországban úgy, mint az ausztráliai gyarmatokban; s Caledonia gyermekei jogosan büszke arcczal mondják ott-hon vagy az idegenek közt: ő is közülünk való. A magyar közönség eddigelé csak két kisebb munkájából ismeri: Burns-ról és Walter Scott-ról írott essayiból: melyek a

*) 1. On the choice of books, by Th. Carlyle. With a new life of the author. — 2. Parentage and early career of Mr. Th. Carlyle. *Mellora: a Quarterly Review of social science.* 3. Passages selected from the writings of Th. Carlyle, with a biographical memoir. By Th. Ballantyne. 4. *English Cyclopaedia.* II. k. Thomas Carlyle.

»Budapesti Szemle« régibb és újabb folyamában jelentek meg. Első nagyobb munkájának fordítását itt nyújtjuk a közönségnek. Elettéről és műveiről tudtunkkal sehol nem jelent meg ismertetés: s így nem tartottuk fölöslegesnek, ha e fordítás bevezetését azzal kezdjük.

Carlyle Tamás azon — számra nézve — kis nemzet fia, mely Hume Dávidot, Burns Robertet és Scott Waltert adta a világnak. Nemzete bélyegét erősen magán viseli, nem csak humorában s u. n. »széles« skót kiejtésében, melyet angol környezete daczára sem vetkezett le: hanem geniusának egész mivoltában, mely csak is olyan mély erkölcsi érzésű, erős szenvedélyű, s a vallásos eszmékkel oly gyökeréig saturált nép keblében születhetett meg, a milyen a skót.

Született 1795. december 4-én, Ecclefechan faluban, Annandale kerületben, Dumfriesshireben. Atyja, Carlyle Jakab, köztisztviselőben álló gazda volt kerületében, elég kényelmes, bár nem túlbő anyagi viszonyok közt élve: egy olyan ember, ki vagyonát és társadalmi helyzetét saját energiájának, okos gazdálkodásának és tevékeny munkásságának köszönheté. Erkölcsi és értelmi tulajdonaiért kiváló tisztviselőben állott a falubeliek előtt, kik úgy tekintették mint valamely orákulumot, s eredeti találó megjegyzéseit, s éles sarcasticus mondásait még most is emlegetik. Kifejezései még a közönséges társalgásban is egészen eredetiek s a rendestől eltérők voltak: ime a fiu annyiszor magasztalt és annyiszor gúnyolt stil-eredetisége már az apánál, kitől ő azt örökölte. E mellett az öreg Carlyle komoly, vallásos természetű, rendkívül szilárd jellemű, egyenes, nyílt, hajthatatlan becsületességű ember volt, bizonyos erkölcsi szigorúsággal maga és mások iránt. A mily igazságos és szigo-

rúan becsületes igyekezett ő lenni minden dolgában, ugyan-
azt követelte másoktól is, s az emberek hibái iránt nem
igen volt elnéző. Halálos ellensége volt minden gazságnak,
gyávaságnak és aljasságnak, akárminő öltönyben jelentek
is meg azok; iszonyodott a hazugtól, mint a pokoltól; kész
lett volna villámmal sújtani az árulót s a porba gázolni
minden zsarnokot. Egy falusi Hampdennek volna nevez-
hető, a ki soha nem rettegett egyetlen emberi ábrázattól
sem; vagy mondjuk inkább, hogy egy erőteljes képviselője
volt az üldözések közt megerősödött, s a küzdelemben ki-
fejllett skót puritanizmusnak. Mint Cincinnati hajdan, úgy
élt, mivelve földjét, függetlenül, takarékosan és becsülete-
sen; élő példa gyanánt szolgálva szomszédjainak minden
férfin és keresztyén erényben; saját ügyeit bölcseséggel és
eszélylyel vezetve, s családját apai gyöngédséggel, de egy-
szersmind családfői tekintélylyel kormányozva. Némelyek
azt mondják, hogy természetes értelmi képesség tekintet-
ben az apa magasabban állott híressé vált fiánál, mint a
hogy Carlyle mondja Mirabeauról, hogy ennek apja, az
öreg Mirabeau marquis, sok tekintetben nagyobb ember
volt mint fia.

Carlyle anyja szintén jóval több volt a közönséges
majorosnénál: magasabb értelmű, sok gyöngédségű, jó szívű,
vallásos asszony, méltó élettársa férjének. Olyan jellemű
családanya, mint a minőnek alakja Burns Szombat estéjé-
ben vázolván van. Elég nagy számú családjuk volt, s a gyer-
mekek közt Tamás vala a legidősebb. Ilyen szülői örökös
szemei előtt s gondos vallásos nevelése mellett növe fel, el
lehet mondani, hogy Carlyle születése és ifjúsága szeren-
csésebb volt a legtöbb emberénél. Legelső és legkorábbi
meggyőződéseit az élet viszonyaira és kötelességeire nézve

fiatal fogékony lelke a szülők intéseiből és példájából merítette: s az itt nyert benyomások megtartá egész életén keresztül s azok olvashatólag rá vannak nyomva jellemére és műveire. Legmagasabb bölcsességét, legnemesebb érzelmeit, a becsületnek, egyenességnek, igazságosságnak és az összes erkölcsi kötelességeknek finom érzését ő mind úgy örökölte, mint a szülői parancs és példa gazdag hagyatékát.

A szomszéd elemi iskolában töltött pár év után szülői a középiskolai tanfolyamra Annanba viszik, hogy ott előkészítse magát az egyetemi tanulmányokra. Itt találkozott először a nálánál pár évvel idősebb Irving Eduárddal, ki-nek vele együtt szintén híres életpálya jutott. Irving már akkor Edinburghban tanult, s a szünidőkre ment haza. »Most huszonhat éve — írja Carlyle később (1835-ben) — hogy legelőször láttam Irvinget, szülő városában, Annanban. Akkor jött haza Edinburghból, egyetemi jutalmakkal, nemes ambícióval, sokat ígérőleg: eljött meglátogatni tanítónkat, ki egyszersmind az övé is volt. Beszélt-előttünk a híres tanárokról, a magas classici és mathematicai tudományokról, az ismeretek egész csoda-világáról: csupa öröm, egészség és végnélküli remény ragyogtak le az életteljes fiatal ember arczáról.« Carlyle ekkor volt 14-ik s Irving 16-ik esztendejében. S a mint ott állottak egymás mellett, az annani iskola-teremben, az életteljes fiatal ember, ki el volt ragadtatva Edinburgh által, s a gondolkodó, hallgatag ecclefechani növendék: ki tudta volna megmondani, hogy oly szomorú vége lesz az egyiknek *) s oly világra szóló hír

*) Irving később londoni pappá lesz és rövid időn roppant hírességre tesz szert. Prédikációira özönlik a születés, vagyon és értelem aristokrátiája, úgy hogy utóljára csak drágán vett belépti

jut osztályrészül a másíknak. Ettől fogva Irving korai és szomorú haláláig állandó benső barátjai voltak egymásnak; s nem sokára (1809-ben) Carlyle is követte barátját az ismeretek azon csuda-országába, melynek híres tanáraitól annyi szépet hallott. Azonban, ha a névtelen egyetem, melyet később Sartor Resartusban leír, visszaemlékezés saját egyetemi pályájára, úgy az edinburghi híres collegium nem igen elégíthette ki a fiatal Carlyle várakozását. Mind a mellett tanult erősen, jobban mint a legtöbb, s már ekkor feltűnt gondolkodásának eredetisége által. Azonban legtöbb ismeretét mellék olvasás és tanulmányozás által szerezte. Az egyetemi év Angliában novembertől áprilisig terjed, s az alatt az egyetemi könyvtárt és a város többi nyilvános könyvtárait úgy bujta, olvasta, dolgozta föl, mint igen kevés tanuló. Szinte csodával határosnak mondják az általa olvasott könyvek számát és sokféleségét, a miben csak Dr. Johnson ért föl vele, ki »egész könyvtárral el tudott bánni egyszerre.« Mathematica, philosophia, egyetemes világ-történet, a britt irodalom nagy írói: főkép ezek képezték olvasása tárgyait; s valószínűleg ekkor kezdette tanulni a modern európai nyelveket is, melyeknek tanulása akkor még sokkal szokatlanabb volt Skócziában, mint ma. Ilyenforma foglalkozás közt tölté a másik hat hónapot is,

jegygyel lehet hallgatásához jutni. Azonban ellenségei az általa elmondott és kiadott beszédekben eretnokséget fedeznek fel és bevádolják. Előbb saját gyülekezetének presbyteriuma mozdítja el hivatalából. Irving még tartja magát, miután gyülekezetének egy része vele ment. De nem sokára az egyházmegyei törvényszék is elítéli s végleg megfosztja a papi hivatal viselésétől, 1833. márcz. 15-én. Irving lelke megtörött a küzdelem és leveretés súlya alatt, s a következő év decz. 8-án consumptióban meghalt.

részint apja házánál Dumfriesshireben, részint kóborolva a halmok és bozótos ingoványok közt.

Carlyle 8—9 évet töltött az edinburghi egyetemen, s szülői kívánságára papnak készült. Azonban minél közelebb jött az idő, a midőn az egyház szolgálatába kellett volna lépnie: fejlődő, őszintén becsületes lelke annál jobban érezte, hogy azt a pályát lelke boldogságával egyezőleg nem választhatja, nem töltheti be a kívánalmak szerint; s tanulmányait bevégezvén, elhagyta az egyetemet, a nélkül, hogy tudta volna mihez fogjon.

Egyetemi pályájának ezen utolsó időszakáról tanuló-társai azt mondják, hogy magába vonuló, gondolataiban elmélyedő volt; otthon is a magános halmok közt, folyók partjain töltötte a napokat, a hol lelkével egyedül lehetett. Igen valószínűleg mély és benső lelki küzdelmei lehettek; az új élet megszületésének, a lélek önmagával való harczának, az élet nagy feladata megismerésének ideje volt ez, a melyen minden komolyabb lélek egyszer életében keresztül megy. Az a nagy, nehéz küzdelem, mikor a lélek a poklokra leszáll, hogy ott a Sátánnal megbirkózzék. Bizonyára ezekre a benső, sötét, mély küzdelmekre emlékezve mondja Cromwellnél, midőn ennek hypocondricus betegségét fölemli: »Johnson Sámuelnek is voltak hypochondriái s minden nagy lélek könnyen megkapja; s rendesen vastag sötétségben vannak kezdetben, míg nem az örökkévaló utak s az égi vezető csillagok kibontakoznak, s az életnek roppant feneketlen mélysége szilárd boltozattá magasul előttük. Kísértések a pusztában, Herkules választásának s más ilyeneknek, tisztább vagy homályosabb alakban, minden ember ki van téve, a kinek rendeltetése, hogy egy léleknek benne való létezéséről bizonytságot tegyen s emberré legyen. Hadd

merítsen Olivér vigasztalást sötét búja- és szomorúságából. Bánatának nagysága nem jár-e együtt a részvét nagyságával, mely az övé, s a tehetség és győzelem nagyságával, mely az övé leendő? Fájdalmunk megfordított képe nemeségünknek; kétségbeesésünk mélysége a mérték, a mely mutatja, hogy minő képességünk, s minő magas igényünk van a reményre. A Tofet fekete füstje, mely egész világokat betölti, igazi sziv-erély által még lánggá lehet, s tündöklésivé a magasságos égne. Ne féljetelek!»

Azonban a fiatal papnövendéknek, akárminő bizonytalanságban volt is még akkor élete célja felől: életmód után kellett néznie. Minthogy akkor tájt két vidéki iskolában tanítókra volt szükség, Irvinggel együtt elfogadták a kínálkozó életmódot, Carlyle a mathematica tanítását vállalván magára. Mintegy két évig tanítóskodott itt, mind világosabbá válván előtte, hogy sem a papság sem a tanító-ság nem azok az életpályák, melyeken ő boldogulni fog, s mind erősebbé azon meggyőződés, hogy igazi hivatása az irodalom. Azonban az elhatározás lassan történik, s a meggyőződés lassan válik, a siker által emelve, megingathatlanná. 1820-ban már dolgozni kezdett, főkép az »Edinburgh Encyclopaedia« számára írván apróbb életrajzokat és helyrajzi tanulmányokat, de csak 1822. körül szánta rá magát, hogy ott hagyja a tanító-ságot és tisztán az irodalomból éljen. Valószínűleg kevés ember lépett ezen pályára oly sokoldalú képesítettséggel, s oly magas komoly célokkal. Eltekintve szorgalmától, a melylyel tanult, s a minden nemű temérdek ismerettől, mely ennek gyümölcse volt: kezdettől fogva feltűnt jellemének határozott eredetisége s azon nemes komolyság és tűz által, melyet mindenben tanusított a mit mondott vagy tett; s természetéből folyó

megvetése által az alacsonynak és frivolnak, a mi bizonyos fokig az elszigetelt és magános életre tette hajlandóvá. Ismeretsége a német irodalommal megbarátkoztatta olyan eszmékkel, gondolkodás-móddal, irodalmi jellemekkel, melyek akkor nem igen voltak ismeretesek Britanniában, s melyek megérdemelték hogy ismeretessé váljanak, jobban mint az a megfelelő irodalom, mely az angol közönséget akkor érdekelte. Hogy Carlyle maga minő magas véleménynyel volt az írókról és az irodalomról általában, igen szépen mondja el Schiller életében. »Ezek közt az emberek közt vannak legfényesebb példányai és legnagyobb jóltevői az emberiségnek. Ők azok, a kik ébren tartják lelkünk nemesebb részét; kik méltóbb és jobb czélokat adnak élénk, mint akár a hatalom akár a gyönyör, s feltartóztatják a Mammon teljes uralmát ezen a földön. Ők az emberi lélek haladásának előcsapata; az értelmi erdő-irtók, kik a vadon erdőségből új meg új tért foglalnak boldogabb testvéreik gondolatai és cselekvése számára. Sajnálatos, hogy mind ezen hódítmányaikból, melyek annyi gazdagságot nyújtanak másoknak, magok oly keveset nyernek. Azonban hiábavaló a zúgolódás. Ők ennek az ügynek önkéntesei; összemérték annak gyönyöreit veszélyeivel, s el kell fogadniok elhatározásuk eredményét, a mint el kell minden embernek. És hogy ha elszomorító is, annyi tehetséges ember nyomorát, s a mi ennél is rosszabb, lealjasodását látni: kétszeresen felemelő azon kevesek életére való tekintés, kik a kisértések és szomorúság között, melyeknek az élet minden körben, s az övékében különösen alá van vetve: nyugodt, erényes méltósággal haladtak keresztül, s most emlékünkből tiszteljük őket épen úgy életükért, mint műveikért. Az ilyen

emberek virágai ezen mi alsóbb világunknak; csak az ilyenekre alkalmazható a nagy név, igazi jelentésében.«

Carlyle életének ez időszakára esik Németországban való huzamosabb tartózkodása, a mely idő alatt nem csak a német nyelvet tanulta meg tökéletesen és szerzé azon alapos ismeretét a német irodalomról, mely később bámulatba ejté a tudósokat: hanem akkor ismerkedett meg közelebb-ről Goethével is, mely ismeretség a két ember között bizalmas meleg viszonynyá fejlődött ki. Goethe nagy vára-kozással és magas véleménynyel volt a fiatal lelkes skót felől, kinek mellszobrát ott tartá előszobájában, s pályáját mindvégig nagy figyelemmel kísérte; Carlyle pedig valószínűleg itt szívta be azon mély tiszteletet Goethe iránt, melyet műveiben később annyiszor kifejez, a midőn Goethének az embernek ismerése megerősítette Goethéről, az író-ról alkotott ideálját. Ez időtől fogva 1827-ig Carlyle fő-kép azzal foglalkozik, hogy a német irodalom jelesebb termékeit az angol közönséggel megismertesse. Így készült Goethe Wilhelm Meisterének fordítása, melyet később — egy pár német regény mellett — Wilhelm Meisters Wanderjahre-i követtek; s ekkor írta saját tanulmányai alapján Schiller életét. Ez utolsó előbb részenként jelent meg a London Magazineban, majd együtt külön kiadva 1825-ben. Nagy figyelmet nem költött az angol közönségnél, bár egyes folyóiratok nem közönséges dicsérettel méltányolták: azonban a legnagyobb elismerés az által érte, hogy Goethe különös felügyelete alatt németre fordították, s a fordításhoz a nagy költő maga irt egy dicsérő előszót. Jellemző a későbbi historicusra nézve az eltérés a történetírás szellemének felfogásában a »Harmincz éves háború« szerzőjétől, melyben kétségen kívül Carlylé a tisz-

tább és igazabb álláspont. »Szegény és csekély czél az, — mondja Schiller egyik levelében: — egy nemzet számára irni; philosophiai szellem nem tűrhet el ilyen korlátokat; nem kötheti le nézeteit az emberi természet egy formájához, a mely oly önkényes, változó, esetleges.« Mire Carlyle szeliden jegyzi meg: »Az egyetemes philanthropia nagyon ingadozó és erőtlén szabályozója a magaviseletnek, s »a faj előhaladása« szintén nem alkalmas arra, hogy mélyen felindítsa a képzelődést. Nem a szabadság az, a melylyel rokonszenvezünk, hanem a szabad emberek. Bizonyára szükséges, hogy a történetírás szelleme fölötte álljon a kicsinyes elkülönítés és közönséges előítéleteknek; egyéni vonzalmainknak egyik vagy másik rész felé bizonyos felvilágosultságot és tisztulást kell nyerniök: de véglegesen feladatniok nem szabad, mert különben — olyan az emberi szellem természete — érzelmeink szétpárolognak, s teljes színtelenséggé halványulnak el a szétömlésben. Bizonyos értelemben talán a legbiztosabb mód arra nézve, hogy minden nemzetnek tessünk, és mindeniket oktassuk, az, ha egynek a számára irunk.«

Ez alatt Carlyle külső életében is változás áll be. 1823-tól 25-ig nevelő Buller Károly, egy sokat ígérő de korán elhunyt ifjú mellett, kinek fényes, rövid pályája némi nyomot hagyott maga után az angol politikában. 1825-ben elhagyja a nevelőséget és a következő évben megházasodik. Kis ideig még Edinburghban laknak, s 1827-ben visszavonulnak Craigenputtochba, egy neje után öröklött kis birtokra, mely Dumfriesshire legmagánosabb részén fekszik.

Itt végződik Carlyle irodalmi pályájának első időszaka. Eddig csak próbálgatta az írói életet, most már, úgy látszik, egész lélekkel és kedvvel arra adta magát. Tehetségét erősödni érzé, s az bizalmat öntött bele a jövő iránt, s e második időszakra esik határozottabb nyilatkozata tehetsége rendkívüli eredetiségének, mint gondolkodóinak. Valószínűleg az elzárkozottság, a melyben élt, segített kifejteni mind teljesebb mértékben lelkének vele született tulajdonait. Hogy hol és hogyan élt itt, maga leírja Goethének, egy 1828. szeptember 25-én kelt levelében, melyet Goethe, Schiller élete német fordításánál előszavában kiadott. »Ön olyan meleg érdeklődéssel tudakozódik mostani lakásunk és foglalkozásunk után, hogy kötelességemnek érzem azokról is pár szót szólni, a mig tér van rá. Dumfries kedves kis város, mintegy 15 ezer lakossal. A mi lakásunk nem magában a városban van, hanem annak észak-nyugoti részétől 15 mértföldnyire, a gránit halmok és fekete ingoványok közt, a melyek nyugot felé nyúlnak el Gallowayn keresztül, csaknem az ir tengerig. Az avar és kősziklák ezen sivatagában a mi birtokunk úgy áll, mint egy zöld oázis, egy darab szántott, részben bekerített és beültetett föld, a hol gabona érik és fák nyujtanak árnyékot: habár tengeri csüllök és vastag gyapjas juhok környékezik is. Itt építettünk és szereltünk fel a magunk számára, s nem kevés fáradtsággal egy csinos kis erős lakást; itt élünk a hivatalos vagy más nemű tisztától távol, hogy miveljük az irodalmat saját erőnkkel és saját külön módunk szerint. Szép növést ohajtunk kertünk rózsáinak és virágainak; remélünk egészséget és békés gondolatokat, hogy céljaink felé törekedhessünk. Igaz, hogy a rózsákat nagy részt még ezután kell elültetni, azonban anticipationkban már virágzanak.

Két pony, melyek oda visznek, a hova akarjuk, s a hegyi lég, legjobb orvosságai a gyenge idegeknek. Ez a naponkénti kocsiszás és séta, melyet én nagyon szeretek, egyedüli recreatióm; mert ez a mi kis fészünk a legmagánosabb hely Nagy-Britanniában, hat mértföldnyi távolra mindenkitől, a ki hajlandó volna bennünket meglátogatni. Itt Rousseau ép oly boldognak érezte volna magát, mint az ő Saint-Pierre szigetén. Igaz, hogy az én városi barátaim itt lakásomat hasonló dispoziciónak tulajdonítják, és semmi jót nem jósolnak belőle rám nézve; azonban tisztán csak azért s azzal a czéllal jöttem ide, hogy egyszerűsítsem életem módját, és biztosítsam magamnak azt a függetlenséget, a mely által képes leszek hű maradni magamhoz. Ez a kis darab föld a magunk sajátja: itt élhetünk, irhatunk és gondolkodhatunk, a mint nekünk legjobbnak tetszik, habár magát Zoilust koronázzák is az irodalom fejedelmévé. S ez a magánosság nem is valami rettenetes dolog, mert a gyorskocsi elég hamar Edinburghba visz bennünket, melyre mi úgy tekintünk, mint a mi britt Weimárunkra. S nem halmoztam-e föl épen ebben a pillanatban, kis könyvtáram asztalán, egy egész szekérnyi franczia, német, amerikai és angol hirlapot és folyóiratot — akár mennyit érjenek is azok különben! — Egyik halom-tetőről kivehetem, egy napi jársnyira nyugotra, a halmot, a hol Agricola és az ő római katonái táboroztak. Én ott, annak lábainál születtem, s ott élek még most is apám és anyám, hogy engem szeressenek.»

Innen a halmok közötti magányból bocsátá közre Carlyle egész sorozatát azon kitűnő essayknek, melyek az Edinburgh, Westminster, és Foreign Quarterly Reviewban s a Fraser's Magazineban jelentek meg, s a melyek

rövid időn csodálatot támasztottak irójuk iránt a földteke mindkét oldalán. Ezek között az első »Jean Paul Richter« volt, mely 1827-ben jelent meg; ezt követte kitünő tanulmánya »a német irodalomról,« melylyel egyszerre a kor első kritikusai közt foglalt helyet; majd kiválóan szép essayje Burns-ról. Így jöttek a tanulmányok egymás után, s Carlyle ez időben, látszólag, nem volt egyéb, mint egy szemlébe és gyűjteményekbe dolgozó író, ki hogy kényelmesen dolgozhasson, és saját izlésének eleget tegyen, Skóciának egy félre eső sarkában élt, a honnét levelezhetett barátaival, alkalomszerűleg meglátogathatta azt, a ki közelebb lakott hozzá, s néha őt is felkereste egyik másik. Többször berándult Edinburghba, ott lakó barátaihoz, kik az irodalom akkori nevezetességei voltak. Scott Walterrel, úgy látszik, soha sem találkozott másképp, mint talán esetleg az utcán; különben is a nagy regélő akkor már törve volt, s az élet tragoediájának utolsó felvonását játszá. A távolabb lakó tisztelők közt, kik felkeresték, egy sem volt szivesebben látott, mint az amerikai Emerson, még akkor jó részt névtelen ifjú, ki már művei után vonzódván hozzá, midőn Angliát először meglátogatá (1843), egy ajánló levéllel leutazott Dumfriesshirebe, csak azért, hogy őt lássa. S a kikkel a külföldön levelezésben állt, azok közt mindenek felett legtöbbre becsülte Goethét, ki nek halála 1832-ben, s Scott Walteré ugyanazon esztendőben, mély hatással voltak rá, s emléküket igen szépen megörökíté.

Az alatt míg így kritikai élet- és jellemrajzokat közölt egyik másik folyóiratban: egész erejével egy munkán dolgozott, mely őt az egyszerű irodalmi kritikustól egészen más jellemben tünteté vala föl, bárminő mély és nagy

tehetségű volt is amabban. E mű »Sartor Resartus« való (egy régi skót balladának — The tailor done over — az agyon csinált szabó — latinná tett czime), melyben a munka főszemélye, Herr Teufelsdröckh, egy excentricus német professor és philosoph — kiindulva egy az öltözetéről szóló német munkából — előadja saját életét, és nézeteit az élet dolgai felől általában. Ezen különös álnév alatt, félig komoly, félig humoros és groteszk stílusban, sokkal merészebb és maróbb hangon, mint a minőt a szemle-írás természete megenged: Carlyle saját philosophiai nézeteit fejti ki az életről és társadalomról, annak csaknem minden viszonyaiban. A munka valósággal anomália volt a britt irodalomban, egyesüléséről tanuskodva mély speculativ erőnek, költői geniusnak s magas erkölcsi czélnek: szilaj kiméletlen humorral, éles megfigyeléssel, s olyan satirával, a minőt ritkán látott a világ. S a világhoz sokkal inkább alkalmazkodó britt napi irodalom közibe hullván le, olyan volt mint egy fris, de durva szélroham, azokról a halmokról és ingoványok mellől, melyek között az fogamzék. Azonban a munka, épen ezen különös volta és eredetisége miatt, nem talált kiadót, s miután a kéziratot több londoni könyvkiadó cég visszaadta, Carlyle örült, hogy részenként közölhette azt a Fraser's Magazine-ban. Itt jelent az meg 1833. és 34-ben névtelenül, megbotránkoztatva a legtöbb olvasót, — a hogy mondák — góth gondolkodásmódja, s az angol nyelv rendkívüli torturája által; de annál nagyobb élvezettel olvasva néhány rokonszenvező lélek által, kik az íróban az irodalom egy új hatalmát ismerték fel, s találgatták hogy ki lehet? A munka később együttes külön kiadásban is megjelent, s a nagy közönség közt mind nagyobb hódítást tett: s valóban úgy lehet te-

kinteni azt, mint Carlyle sarkalatos munkáját. erkölcsi hitvallását, melyből későbbi írói egyéniségének legtöbb vonása foly.

Sartor Resartus kiadásával, mondhatjuk, Carlyle írói életének harmadik időszaka kezdődött: a társadalmi philosophé és erkölcs-bíróé, s azzal egy folyamban a történetíróé. A míg ennek kiadásában fáradozott, valószínűleg azalatt támadt az a gondolata, hogy Londonba menjen lakni, a mit végre is hajtott 1834-ben. Londonnak egyik félre eső csendes utcájában, mely a Themsére nyúlik, Chelseaben, egy még Anna királyné korában épült ódon épületben vettek lakást, mely elég téres kerttel van körülvéve, s mely lakást Carlyle attól fogva nem hagyott el. A változás, melyet a Craigenputtoch magányából London zajába való átmenetel okozott, külsőleg nagy volt, valóssággal azonban sokkal kisebb, mint a mekkorának látszék. A harminczkilencz éves férfi midőn elhatározta magát, hogy a fővárosban lakjék: annak zajába és rohanó zavaros árjába nem egy fiatal kalandor nyughatatlan lelkét hozta, hanem egy olyan ember megállapodott energiáját, ki már megpróbálta erejét, s megállapítá a maga útját és céljait. Azon írók között, kik a Fraserbe és egyebüvé dolgoztak, egyszerre elfoglalta helyét, mint olyan ember, ki inkább a maga befolyását érezteti, mint sem befolyást fogad el. S lassanként, a mint ismeretségének köre szélesbedék, úgy hogy az magában foglalt olyan nevezetes embereket, mint John Mill, Sterling, Maurice, Leigh Hunt, Browning, Thackeray és más részint megállapított, részint növekvő híré emberek az irodalom vagy a gondolkodás különböző ágaiban: ritka személyes képességének elisme-

rése a másokra való hatásban még általánosabb és mélyebb lön.

Ez ideig azonban Carlyle neve inkább csak a tisztelők egy kisebb köre előtt volt ismeretes, miután műveinek nagy része névtelenül jelent meg. Most egy olyan nagy munkával lép nyilvánosan a közönség elé, mely méltó volt nevéhez és tehetségéhez. 1837-ben megjelent. »A francia forradalom« három kötetben, mely a történet aprólékos és teljesen adathű elbeszélésével egy roppant, prózában írt épósz fonségét; az élénk, szemléltető, festői leírásokkal, lent a mélyben, az események magvában rejlő és felfelé küzdő eszmék felmutatását egyesíti: s az egész forradalom mivoltát jobban érezteti velünk, mint bármely egyéb könyv, melyet azon eseményről irtak. E művét még két nagyobb történeti munkája követte, Cromwell és Nagy Frigyes: s mind a három műben ugyanazon ritka történetírói tulajdonokkal találkozunk. Carlyle nem tartozik a közönségesen úgy nevezett historicusok közé, nem különösen előadási formája miatt, úgy hogy e tekintetben nem lehet egy mérték alá venni akár Gibbonnal, akár Macaulayval, Groteval vagy Froudeval: neki specificus mértéke van itt is, de a mely semmi összeköttetésben nincs a kisebb vagy nagyobb jelzőkkel. A specifice historicusoknak nevezett írók, — s így a föntebbiek is, — bármennyire saját fölfogásukat vigyék is bele a históriába, a mi nem lehet máskép: mégis az előadás formájában lehetőleg tárgyilagóságak. Kivül állanak a történeten s illetőleg fölötte annak, a mit elbeszélnek. Carlyle alapjában humorista, habár a legmélyebb is azok közt, kiket a világirodalom eddigelé szült; s ezt a teljesen alanyi lélekállapotot viszi bele történeti elbeszéléseibe is: tehát ott a legalanyibb. Ő nem

fölötte áll az eseményeknek, melyeket elbeszél, hanem közöttük van, együtt érez és együtt cselekszik az események szereplőivel. Csakhogy ebben az alányiségben a legigazabb tárgyilagosság van, s Carlyle humora oly általánosan emberi, hogy alig van emberi jellemforma, a mely iránt ő bizonyos sympathiát ne érezne, s ez által meg ne értené. Látköre széles és kiterjedett, s a mellett mély hite van a kereszttyén erkölcsi eszmékben s azok végleges diadalában. Ezért tartjuk mi őt, — akármilyen paradoxonnak lássék is, — igazibb történetirónak, mint a fent nevezettek közül akármelyiket, mert azt érezteti velünk s ismerteti meg, a mi a történelemben a legfontosabb és leglényegesebb: az emberek és események lelkét, csiráját, érzéseit. S ez alanyi tulajdonából következik egy másik előnye, az, hogy az eseményeket csodálatos élénkséggel festi le és jeleníti. E tekintetben páratlan az egész világirodalomban. Az alakok oly elevenek, hogy szinte megszólalnak, s az egész kép annyira előttünk áll, hogy szemléljük azt. Humora, bár néha a felszínen ragyog, mind a mellett a legmélyebb erkölcsi; s ez erkölcsi rettenetes komolysághoz járul a szerző szigorú igazság-szeretete, a mely az adatoknak lelkiismeretesen utána jár, s mindent csak azokra épít. A francia forradalom, a világtörténet ezen nagyszerű epopeiája, különösen Carlylenak való volt, ki az egész világ-történelmet, sőt minden egyes ember életét is, egy éposznak tekinti, s az eseményeket szereti az egyének, mint ő nevezi, hősök, köré csoportosítani. Ugy hogy egyik bírálója nem ok nélkül mondá róla, hogy ha Carlyle a verses formában dolgoznék, a világ legnagyobb épikusa lenne, Homér óta. Mondják, hogy midőn a francia forradalom első kötetével kész volt, annak kéziratát oda adta egyik barátjának olva-

sás végett, s ennél a kötet kézirat elveszett. S Carlylenak újra kellett írnia az egészet emlékezetből, jöllehet ő is nehezen, kinnal dolgozik, mint minden igazi író a kinek valami gondolata van, mely megérdemli hogy a világgal közöltessék; maga mondja, hogy minden könyve készítése alkalmával egész beteggé írja magát.

1838-ban Sartor Resartus mellett kiadja a különböző folyóiratokban megjelent cikkeit négy kötetben, s 39-ben egy kötet röpiratot bocsát ki »Chartism« czímmel, melyben legelőször szól hozzá az angol politika napi kérdéseihez.

A mig ezen művek, gyorsan kelve és mohón olvasva, nevét messze terjeszték a földtekén, az alatt Carlyle új oldalról mutatá be magát a közönségnek, négy sorozat felolvasást tartva Londonban (1837. 38. 39. 40), válogatott, mindazáltal zsúfolt közönség előtt, melyben a születés és miveltség arisztokráciája kiválóan képviselve volt. Az első sorozat tárgya volt a germánok története, jelleme és irodalma; a második egy cyclus az egyetemes irodalomtörténetből, vagyis az európai miveldés egymás után következő korszakai; a harmadiké a modern Európa forradalmai; s végre a negyediké Carlylenak egyik legkedvesebb eszméje: a hősök, hőstisztelet és a hősi a történelemben. Nyomtatásban csak ez utolsó jelent meg, s rögtön és közvetlenebbül népszerűvé lett, mint Carlyle bármelyik megelőző munkája. A második sorozat végén a Werterismusról is megemlékezvén, elmondja, hogy micsoda hatással volt az saját lelkére, s hógyan talált antidotumot ezen kinzó sentimentalismus ellen Goethe egyéb irataiban. Olvasta Wilhelm Meisterben, hogy Goethe több fiatal ember levélét, kik azért folyamodtak hozzá, hogy tanítsa meg őket, hogyan lehetnek boldogok, válasz nélkül félre dobta; s ez

őt, mint igen különös eljárás, meglepte, annyival inkább, mert épen egy ilyen »boldogság receptje« volt az, a mit ő is akkor legjobban keresett, s a mire legnagyobb szüksége volt. De Goethe jellemének komoly volta meggyőzte őt a felől, hogy ezen eljárásban valami mély jelentés van, a melynek méltó utána járni ; s gondolkodás folytán lasanként észre kezdé venni, hogy a boldogság nem az igazi dolog, melyet az embernek keresnie kell ; hogy az embernek semmi köze a boldogsággal, hanem végezze el hiven a munkát, a mely reá bízoték. Természetének szellemi tökélyesítése ; az a megnevezhetetlen mystikus cél, a melyet senki megfejtteni nem tud, s a melyet jobb megfejtetlenül hagyni, — bár elhagyottak, szánsalomra méltók azok, kik ennek legalább egy-egy sugarát nem látták saját lelkükben : az, a mit a régi kor hősies martyr szellemei a »Krisztus keresztyének« neveztek, s a melyet Goethe maga »a bánat imádásának« nevez : ez a keresés voltaképi tárgya, s igazi végcélja és feladata az életnek.

1843-ban a Past and Present-et (Múlt és jelen) adja ki, melyben szembe állítja a középkori Angliát a maival, s a végeredmény, a mire jut, az, hogy a mai Angliának, a mind jobban súlyosbodó nyomor megszüntetésére két eszközre van szüksége : az általános nevelésre, s az egyetemes kiköltözésre ; olyan két orvosszer, melyeket az óta a parlament és a társadalmi szükség mind jobban alkalmazásba vesznek. Ezt követte 1845-ben »Cromwell Olivér levelei és beszédei« 3 kötetben ; a levelek és beszédek megvilágosítva, s illetőleg azok közei betöltve az oda eső történeti eseményekkel. E mű irásánál Carlyle célja volt Cromwellnek, e csodálatos, annyi szennyel és rágalommal elhomályosított, s mégis oly óriásilag kimagasló

hősnek jellemét igazában megismerni; s ha, — a mint ő hitte, — a történeti igazsággal megegyez: megtisztítani azon vádaktól, melyeket ellenszenv, elfogultság, szolgaiság és reactio, a puritán hős jellemére, s az általa vezetett egész forradalomra halmoztak. E célból összegyűjté Cromwell összes leveleit és nyilvánosan tartott beszédeit, hogy keresse bennök az embert; áttanulmányozá azon korszak kiadott és kiadatlan történelmi okmányait: s egyszer benne levén az események folyamában, az egész puritán forradalom történetét megírta. S kutatásának eredménye lőn, hogy Cromwell nem kétszínű képmutató és pusztá hatalom után törekvő ember volt, minőnek annyi tory és stuartista író festé: hanem egy mély vallásos kedélyű, őszinte, igaz és nagy ember, a ki hitte azt a mit mondott s ezen hitből cselekedett; s a ki legerősebb férfja volt Angliának azon iszonyatos vészekkel teljes időben, s egyedül képesített és jogosított arra, hogy az anarchia ezer fejű hydrája fölött uralkodjék. S a royalista írók által annyiszor legyalázott puritán forradalom a világtörténelem egyik legnagyobb szerű eseménye vala; áldás-dús, örökre szóló, egyik fő alapkőve Britannia mai nagyságának. Szerintünk ez Carlylenak legjobb történeti műve, sőt egyik legremekebb munkája az összes világ-irodalomnak. Itt egészen ismert földön jár; saját fájának vérét és ösztöneit érzi mozogni a puritánok és chevalierekben; humora egész megrázó fenségében nyilatkozik. A mű annyira kapós is lőn egyszerre, hogy nem nagy időköz alatt három kiadás fogott el belőle.

1850-ben a »Latter-Day Pamphlets« czimű röpiratot adta ki, mely mű írására valószínűleg az 1848-iki európai convulsiók ösztönözték, s melyben inkább mint bármelyik

megelőző művében, úgy szól mint korának társadalmi és politikai censora. Szigorú elítélése ez mindannak, a mit ő a kor csalásának és hazugságának, igazságtalanságának és képmutatásának nevez, s mint ilyen, a kritikai megbotránkozás egész viharát költé fel Carlyle ellen, mely még szenvedélyesebbé lőn, midőn a következő évben John Sterling életét kiadta.

Ettől fogva hét évig semmi jelentékenyebb művet nem bocsátott világ elé, bár az irodalmi körökben tudva volt, hogy valami nagyobb munkán dolgozik. E mű »Nagy Fridrik története« volt, melynek első két kötete megjelent 1858-ban s utolsó kötete 1865-ben. Ugyanazon év őszén az edinburghi egyetem Lord Rectorává választotta, s a következő tavaszig nem volt érdekesebb beszéd és várakozástárgy a modern Athénében, a hogy a skótok Edinburghot nevezni szeretik, mint az, hogy a nagy író és erkölcsbíró miről fog beszélni. Carlyle 1866. áprilisban tartá rektori beszédét, olyan hallgatóság előtt, a minőt ritkán látott Edinburgh. Tisztelői, barátai mentek le Londonból; a skót nemzet színe java begyűlt Edinburghba, hogy őt hallgassa, s boldog volt a ki drága pénzért egy jegyet kaphatott, a melylyel a terembe juthasson. Ötvenhat évvel az előtt, mint fiatal tanuló lépett azon egyetem falai közé, hova most visszatér mint hírneves író, élemedett munkás, ki a rábizottat becsületesen elvégezte, hogy egy új nemzedék tiszteletét elfogadja. »Van valami nemesebb tárgya is az ambíciónak, — mondá egyebek közt Skóczia fiatalságának, — mint az egész California elnyerése, vagy az összes szavazatoké, a mennyit a földtekén kapni lehet; s bevégzé a beszédet Goethének ez igen szép kis versével:

Die Zukunft decket
Schmerzen und Glücke stb.

— — — — —
Wir heissen euch hoffen.

Fájdalmat, szerencsét
Rejt a jövőndő

— — — — —
Ti csak reméljetek !

Még vissza se tért Skócziából, midőn a szomorú hírt vette, hogy neje egészen váratlanul meghalt. Gyengélkedett már azelőtt is, de nem volt fekvő beteg. Egy nap kikocsizott; út közben egy kis véletlen baleset felindulásba hozta; mire a kocsi haza ért, a nő halva volt.

Neje halála óta egy nagyobb műve jelent csak meg: »Shooting Niagara and after,« 1867-ben, névtelenül, de a melynek szerzőjét mindenki felismeré. A porosz-francia háború alatt történt felszólalásáról, valamint számtalan apróbb, közérdekű, s mindig jellemző és nyomatékos nyilatkozatairól a hirlapokban: itt nincs miért megemlékeznünk.

A 78 éves »chelseai philosoph« most is ott él az ódon házban, nem messze a Themze vizétől. Bármennyire elzárkozott életet visz és elvonuló természetű is: magas, izmos alakja fekete kabátjával és széles karimájú kalapjával ott Chelseaban mindenki előtt ismeretes. Rendes sétáját minden éjjel megteszi, úgy éjjél körül, az elhagyott utcákon, roppant nagy bottal kezében, szemét rendesen a földre sítve. Néha megnyergeli lovát s kilovagol, egyenesen, meredten, komoly arczczal ülve a nyeregben. A kis gyermekeknek nagy barátja, tulajdonkép csak azokat ismeri a város-részben. Néha egész nyaláb süteményt és

édességet összevásárol a cukrásznál, s azt kiosztogatja az utcán játszó, szennyes, szegény kis gyermekek közt. Csendes magányát csak egy dolog háborgatja, a melylyel nem tud kibékülni: a kintorna. Néha egész felindulással szalad ki, kezében egy darab pénzzel, melyet a boldogtalan művésznak nyújt, hogy menjen tovább; s ha mégsem mozdul: az erős ember megfogja kintornástul, mindenes-tül, s elczipeli a szomszéd ház elé.

»Carlyle geniusának és befolyásának méltatása, — mondja az *Englisch Cyklopaedia* életirója, — még most igen nehéz, a midőn hatása oly közeli s még mindig folyamatban van; s a midőn az ellenkező vélemények felőle még javában küzdenek egymással. Azonban azt hiszszük, hogy egyik kritikusának következő megjegyzései olyanok, melyeket mindenki elfogadhat szó szerint igazakul: közel fél nemzedék kora telt el azóta, hogy Carlyle értelmi hatalommá lőn ebben az országban; s bizonyára ritkán volt tanúja — ha ugyan volt valaha — az irodalom-történet olyan tüneménynek, a minő az ő befolyása. Ezen sziget egész légkörét áthatva, mindenüvé bevette magát az ő szelleme; úgy hogy valószínűleg nincs egyetlen mivelt ember, innen a 40 éven, Caithnesstől Cornwallig, a ki igazán elmondhatná magáról, hogy többé kevésbé nem alakíttatott át általa. Nem szólva az ő bevallott utánczóiról, az ember nem vehet fel könyvet, folyóiratot a nélkül, hogy valamely kifejezést, vagy valamely gondolat-formát ne találna, mely az ő geniusának határozott bélyegét viseli magán.«

Nekünk, e méltatáshoz, még csak egy pár zár-szavunk van. Mi Carlyle lelkét egy oldalon látjuk mérhetetlen nagynak és szinte utólérhetetlennek: az erkölcsin.

Történeti műveiben is ezt az oldalt becsüljük legtöbbre. Nem ismerünk író-t vagy könyvet a világ-irodalomban, az egy biblián kívül, mely a mindenkire nézve legkomolyabb és legfontosabb tudást, az élet erkölcsi oldalának ismeretét oly mélyen, igazán, közvetlenül, minden földi tekintettől függetlenül, akkora bátorsággal hirdette és tanította volna. A míg teljes érzéke van az élet gyakorlati oldala és szükségai iránt, ugyanakkor s annak daczára, a nemes erkölcsi idealismus lobogóját tartja magasan, megtörhetlenül, sőt minden egyebet letörő erővel: s ebben tett rendkívüli szolgálatot az angol népnek s az emberiségnek. »Dolgozz — szólj igazat — kerüld a képmutatást és hazugságot mint a poklot — szemed nyitva tartsd — fölfelé nézz — soha el ne csüggedj«: ez, s ilyen nemű a tanítás, melyet az élő és jövő nemzedéknek hirdet, ellenállhatatlan erővel. Minden esetben egy nagy, roppant, csodálatos jelenség ő az emberi szellem fejlődésének történetében, melyet csakis az annyi viharon átment s abban kifejlett és megerősödött, oly roppant gazdag irodalommal és hatalmas, szabad állam-élettel dicsekvő, mélyen vallásos protestáns angol faj hozhatott létre, s az is csak ma és nem előbb, ilyen hosszú fejlődés után. S teljesen egyet értünk Froude-dal, a kitünő történetíróval, hogy el kell telni egy századnak, míg egészen meg fogja érteni Anglia és a világ, hogy mekkora szellemi óriás volt az, a ki közöttük élt.

A fordító.

A

FRANCZIA FORRADALOM.

IRTA

CARLYLE TAMÁS.

I. RÉSZ.

A BASTILLE.

Μεγς ὁ ἀγὼν ἔστι, θεῖον γὰρ ἔργον· ὑπὲρ βασιλείας, ὑπὲρ
ἐλευθερίας, ὑπὲρ εὐροίας, ὑπὲρ ἀταραξίας. Arrianus.

Δόγμα γὰρ αὐτῶν τίς μεταβάλλει; χωρὶς δε δογματῶν
μεταβολῆς, τί ἄλλο ἢ δουλεία στενόντων καὶ πείθεσθαι προσ-
ποιουμένων; — Antoninus.

I. KÖNYV.

XV. LAJOS ~~HA~~LÁLA.

I. FEJEZET.

Lajos a „nagyon szeretett.“

Henault Presidens a királyi megtisztelő melléknevekről megjegyezvén, hogy minő nehéz némelykor megállapítani nemcsak azt hogy miért, hanem azt is hogy mikor kapták azokat az előneveket, felhasználja az alkalmat, hogy a maga síma, udvari nyelvén egy bölcsészeti reflexiót kockáztasson. »A Bien-aimé (nagyon szeretett) mellék-névnek eredete, — mondja, — a melyet XV. Lajos visel, nem fog ilyen homályban maradni az utókor előtt. Ez a fejedelem, az 1744-ik esztendőben, a mig királyságának egyik szélétől a másikhoz sietett és félben hagyta hódításait Flandriában hogy Elsassnak segítségére mehesen, Metzben hirtelen megbetegedett s e betegség életét fenyegeté. Ennek hírére Párist teljes rémület fogta el s hasonlított egy ostromlott városhoz: a templomok esedezésektől és nyögésektől visszhangzottak; a papoknak és a népnek könnyörgését minden pillanatban azoknak zokogása szakítá félbe. Ilyen szerető és gyöngéd részvét szülte ezt a »Bien-aimé« előnevet — a mely becsesebb talán mint a többi mind, melyeket ez a nagy fejedelem szerze.«

Igy van ez megírva, jövő időkre szóló krónikájában amaz 1744-iki esztendőnek. Azóta más 30 esztendő jött és

ment el; s »ez a nagy fejedelem« ismét betegen fekszik, de mennyire megváltozott körülmények közt most! A templomok egyáltalában nem visszhangoznak a megsokasodott nyögésektől; Páris stoikusan csendes; a zokogás egyetlen könyörgést sem szakít félbe, mert igazán szólva nincs egyetlen könyörgés sem, kivéve a papok miséjét, a melyeket olvasnak vagy énekelnek, óráját határozott pénzösszegért, s melyeket nem szokás félbeszakítani. A népnek pásztorát sziv-betegen hozták haza Petit Trianonból s lefektették saját versaillesi kastélyában: a nyáj tudja ezt és nem törődik vele. A francia beszéd megmérhetetlen árjában (mely ömlik egyik nap úgy mint a másik nap; és csak az éj rövid órái felé apad egy kissé) legfeljebb ha pillanatokra fölmerül ez a királyi betegség hire, mint egy új beszéd tárgy. Kétségkívül fogadások is történnek, sőt »né-melyek hangosan, megjegyzéseket tesznek rá az utcán.«*) De a mi a többit illeti, a zöld mezőn épen úgy mint a magas tornyú városban, a májusi nap süt, a májusi alkony megjő, s az emberek járnak hasznos vagy haszontalan dolgaik után épen úgy, mintha semmiféle Lajos nem feküd-nék halálos betegen.

Dubarry asszonyom, igaz, imádkozhatnék, ha értene hozzá; Aiguillon herczeg is, meg Maupeou és a Parlement Maupeou: ezek, a mint ott ülnek magas helyeiken, a bilincsbe vert Franciaországgal lábaiknál, nagyon jól tudják, hogy micsoda alapon állanak ott. Nézd körül azt D'Aiguillon; élesen, mint a hogy néztél a St. Cast malomtól Quiberonra és a-betörő ángolokra, te, »ha nem is dic-sőséggel, legalább lakmározással megtömött ember!« A

*) Mémoires de M. le Baron Besenval (Paris, 1805) II. 59—90.

szerencse mindig állhatatlan volt: és mindenik féregnek csak egyszer van a napja.

Még néhány évvel ez előtt is meglehetősen elhagyatva epelkedett ez az Aiguillon herczeg; s esetleg rosszabb valami is megfeküdte gyomrát az eledelnél. Mert La Chalotais, a bretagnei parlamentből, nem csak hitványsággal és zsarnoksággal vádolta, hanem hivatalos pénz-sikkasztással is, a mely vádakát könnyebb volt elsimitani a függöny mögötti befolyások segédelmével, mint rájuk megfelelni; de azért az embereknek gondolatait, sőt még nyelvöket is megkötni nem lehetett. Így a nagy Richelieu ezen másod-unokaöcsésének gyászos homályban kellett bujkálnia; a világ megvonta tőle tiszteletét; a határozott Choiseul, a nyers büszke ember, szakított vele, sőt a mi több, elfeledkezett róla. Nem igen van más kilátás, mint elosonni Gascogneban, ott a kastélyt újra fölépíteni, *) s meghalni dicstelenül, vadpusztítás mellett. Azonban az 1770-ik esztendőben egy bizonyos fiatal katona, Dumouriez nevű, Korszikából visszatértében, szomorúsággal szemlélte Compiègneben Francziország öreg királyát, gyalog, levett kalappal, hadseregének szemei előtt, egy pompás phaëton mellett, a mint udvarol — Dubarrynak. **)

Sok volt ebben! Mindenek előtt az az egy, hogy D'Aiguillon elhalaszhatta ismét kastélyának építését, s hozzá foghatott szerencséjének fölépítéséhez. Mert az erőteljes Choiseul semmi mást nem akart látni Dubarryban,

*) Arthur Yuong: Travels during the years 1787—88—89 (Bury St. Edmund's 1792.) I. 44.

**) La Vie et les Mémoires du Général Dumouriez (Paris, 1822.)

mint egy csodálatosan felcziczomázott kéjhölgyet; s ment a maga útján, mintha az nem is léteznék. Ez eltűrhetetlen; és forrása lesz a sóhajoknak, könnyeknek, duzzogásnak és zsémbelődésnek, a melyeknek mindaddig nincs végök, a míg »Franciaország« (La France, a hogy e nő nevezte királyi udvarlóját) össze nem szedte bátorságát, hogy Choiseult maga elé hívassa, és azután reszkető állkapczával (tremblement du menton) — a mi csak természetes ilyen esetben *) — ki nem nyögte Choiseul elbocsáttatását: megválva utolsó derekabb emberétől, de kibékítvén maitresseét. Így történt, hogy D'Aiguillon ismét emelkedett, sőt a legtetőre hágott. S vele együtt emelkedék Maupeou, a parlamentek feloszlatója, ki a nyakaskodó elnököt felhelyezi Croeba, Combraillesban, meredek kősziklák tetejére, a hova csak hordszéken lehet feljutni, hogy ott egy kissé elmélkedjék. Ugyancsak így emelkedett Abbé Terray, egy erkölcstelen pénzügyér, tizennégy garast adván egy forintban, — úgy hogy az elménczek, ha nagy szorongás van a színházban, azt szokták mondani: »hol van Abbé Terray, hogy kétharmadra redukálna bennünket?« S ily módon ezek az emberek (igazán a sötétség munkája által) egy bűvös Dubarry várat építettek maguknak; azt Armidapalotának nevezik, a hol ők élnek nagy gyönyörűségben, Maupeou cancellár szembekötösdit játszva a biboros varázslónővel, vagy lovagiasan törpe szerecsenekkel lepve meg azt — és a legkeresztyénebb király kimondhatatlan nyugalmat élvez a kapun belől, akármi legyen is kívül azon. »A cancellárom gazember, de nem élhetek nélküle.« **)

*) Besenval: Mémoires II. 21.

**) Dulaure: Histoire de Paris (Paris, 1824.) VII. 328.

Gyönyörű Armida-palota, melynek lakói elbűvölt életet élnek, elringatódzva a hízélgés édes zenéjében, a világ fényes szereplői szolgálatukra; — a mely tündér-világ azonban csodálatosan mintha csak egy hajszálon függne. Háttha a legkeresztyénibb király meg találja halni, vagy csak komolyan is fenyegetné a halál! Mert fájdalom, nem kellett-e a büszke Chateaurouxnak — már jó ideje — könyes arczzal és égő szívvel elfutnia azon láz-jelenet mellől Metzben, elúztatva a savanyú, borotvált papok által? Akkor is nehezen tért vissza, midőn a láz és a borotvált fejek egyaránt eltűntek. S Pompadournak is, midőn Damiens a »királyságot« gyengén megsebzé az ötödik oldalborda alatt, és a Trianonba való kocsiszás gyászosan kiáltozásban és örülten rázott fáklyákban végződött, pakolnia kellett és készen lenni az utazásra: mindazáltal nem ment, miután a seb nem mutatott mérgezést. Mert ő felségének van vallásos hite; legalább hisz az ördögben. S ime most a harmadik veszedelem; s ki tudja mi következhetik belőle! Mert az orvosok komolyan néznek, s egész titokban kérdik, hogy nem volt-e ő felsége régen valamikor himlős, s fejöket csóválják, hogy az nem lehetett az igazi. Igen, Maupeou, csak ránczold sötét tekintetű homlokodat és mereszd szűrös patkány-szemeidet: ez nagyon kétséges eset. Bizonyos csak az, hogy az ember halandó; hogy egyetlen halandónak az életével visszahozhatlanul eltűnik a legcsodálatosabb talizmán s az egész Dubarry-épület nagy robajjal összeomlik, s ti, mint a földalatti tünemények szoktak, teljesen elenyésztek, — nem hagyva hátra egyebet kénszágnál!

Ezek, és a kik ezekbe kapaszkodnak, imádkozhatnak — Belzebúbhoz, vagy akárkihez a ki meghallgatja őket. De a mi Franciaország többi részét illeti, onnan — a mint

mondók — egyetlen könyörgés sem jó; vagy ha igen, a könyörgéssel egészen ellenkező valami, »hangosan kimondva az utcákon.« A kastély és palota, a hol egy felvilágosult bölcselkedés kutat és bonczol sokféle dolgot, nem igen hajlandó az imádkozásra; s a Rossbach-féle győzelmek, Terray-féle pénzügyek, meg a hatvan ezer »Lettres de Cachet« (a mely Maupeou dicsősége) sem igen készítenek arra. Oh Henault! Könyörgések? Attól a Franciaországtól, a melyet (gonosz mesterség folytán) csapás csapás után látogatott, s a mely most szégyenben és kinban leverve fekszik, egy szajhának a lábával nyakán, micsoda könyörgés származhatnék? Azok a kiaszott madárijesztők, a melyek agyonéhezve ott kóborolnak a francia lét minden fő útján és mellék útján, azok könyörögjenek? Vagy azok az elfásult milliók, a melyek a műhelyekben vagy a szántóföldön, agyonfáradva húzzák az igát, mint a felszerszámozott igás-lovak, s ha vakok, annál eltűrőbbek? Vagy tán azok, kik a Bicetre kórházban feküsznek, »nyolczan egy ágyon,« várva végső feloldoztatásukat? Buták ezeknek fejeik, s szívök eltompult és megkeményedett; előttök a nagy uralkodó főkép úgy ismeretes, mint a kenyérnek nagy összevásárlója. Ha ezek hallanak betegségéről, legfeljebb egy bárgyú tant pis pour lui-t mondanak rá, vagy pedig azt kérdik: vajon meghal-e?

Igen, vajon meghal-e? ez most az egész Franciaországra nézve a nagy kérdés és remény, s ez az, a minél fogva a király betegségének némi érdekessége van.

II. FEJEZET.

Q Valósult eszmények.

Ilyen megváltozott Franciaországgal van dolgunk, és megváltozott Lajossal. Bizony megváltoztak, és jobban mint a mennyire még most láthatod. A történet szemei előtt sok dolog látható ma már ott Lajos beteg-ágya körül, melyek az ott jelen volt udvaroncok előtt láthatlanok valának. Mert bizonyára jól mondják, hogy »minden tárgyban kimerithetetlen jelentés van; minden szem annyit lát benne a mennyi látó képessége van!« Newton előtt és Newton kutyája előtt minő különböző két dolog volt az egy minden-ség; pedig a retinára lerajzolódott kép mind a kettőnél igen valószínűleg egyforma vala. Az olvasó igyekezzék, itt a haldokló ember szobájában, a lelkével is nézni.

Volt idő, midőn az emberek tudtak (hogy úgy szóljunk) királyt csinálni egyik társukból, ahhoz képest növelvén és felékesítvén azt a szükséges hozzávalókkal a kellő fokig, csaknem úgy mint a méhek; s a mi még fontosabb volt ennél, hűségesen engedelmeskedtek neki, ha egyszer megcsinálták. Az így táplált és fölékesített, s ezért királyinak nevezett, ember valósággal uralkodik; s azt mondják, sőt még hiszik is róla, hogy például »hódításokat tesz Flandriában,« a midőn voltaképen mint podgyászt szállittatja ma-

gát egyik helyről a másikra, még pedig mint ugyancsak terhes podgyászt, egész mértföldeket beborítva az ország-uton. Mert vele van az ő pirulni nem tudó Chateaurouxja is, nagy mennyiségű skatulyákkal és pirosítós-tégelyekkel; úgy hogy minden új állomásnál egy fa-palotát kell felütni lakásaik közt. A király nem csak Maiso-n-Bouche-át és végnélküli Valetaille-ját vitte magával, hanem még színészeinek csapatát is, kéreg-kulisszáikkal, menydörgőikkel, dobjaikkal, hegedűikkel, szinpadi ruhatárukkal, hordozható éléskamrájukkal (s elég gyakori csereberéléseikkel és czivakodásaikkal): mindezek felrakva a teherhordó kocsikra, talyigákra és ócska csézákra — bizony elegendők, ha nem Flandria meghódítására is, legalább a világ türelmének kifárasztására. A hangos lármájú pereputtyoknak ilyen áradatával mozog ő odább, hódításait tevéen Flandriában: csodálatos ezt nézni. Mindazonáltal úgy volt és úgy történt; valamely magános gondolkodó előtt különösnek tetszhetik, de még ő előtte is elkerülhetetlennek és nem természetellenesnek.

✕ Mert ez a mi világunk egy csodálatosan alakítható világ, és az ember a legmesteribb alakító minden teremtetsek között. ✕ Nem megköthető, nem megmérhető világ ez! Egy kikutathatatlan valami, a mely nem mi; a melylyel együtt működhetünk, a melynek közte élünk, alakítjuk azt, csodálatosan a magunk csodálatos lényében s nevezzük világnak. ✕ De ha maguk a kösziklák és folyamok (a mint a metaphysica tanítja) szorosán véve, a mi külső érzékeink által alkotottak, mennyivel inkább a mi belső érzékünk teremtményei, minden szellemi természetű tünemények: méltóságok, tekintélyek, szentségek és szentségtelenségek! A mely benső érzék azon kívül nem állandó, mint a külsők,

hanem folyvást növő és változó. Avagy nem vesz-e az afrikai szerecsen annyi karót és ócska ruhát, a mennyi elegendő, s ezeket furfangosan egybeillesztvén, csinál belőlök magának egy bálványt és azt nevezi M u m b o - J u m b o -nak; a melyhez azután imádkozik felforgatott, félelmet kifejező szemekkel, s nem remény nélkül? A fehér európai kicsüfolja ezt, pedig jobban tenné, ha gondolkodnék fölötte, s meggondolná, hogy vajon ő otthon nem tehetné-e az ehhez hasonló dolgot valamivel bölcsebben?

Igy volt ez, a mint mondók, azokban a flandriai hóditásokban, harmincz évvel ezelőtt: de többé nincs így. Fájdalom, sokkal több dolog fekszik betegen, mint csupán ez a szegény Lajos; nem csak a francia király, hanem a francia királyság is; hosszú, erős viharok és hányódások után sülyedőben van ez is. Az egész világ úgy megváltozott; oly sok, a mi erősnek látszék, elkorhadttá lön; oly sok a mi nem volt, létezni kezd. A haldokló Lajos füléhez, ki Isten kegyelméből király, micsoda hangokat hoz a szél, az átlánti tengeren keresztül, homályos, végzetes szavakat, a melyek ujak e mi századunkban? A bostoni kikötő egész váratlanul megfeketül a theától; nézd, a mint a pennsylvanai congressus összeül, s nem sokkal azután a demokrácia jelenti a Bunker Hillen, halált vivő fegyver-lövések közt, csillagos zászlaja alatt, a Yankee-doodle-doo zenéje mellett, hogy megszületett, s hogy mint a forgószeél, be fogja járni a világot!

A fejedelmek elmúlnak és a fejedelemségek: hogyan elvész minden, és csak ideig óráig való; egy időbeli phantom, de a mely mégis a valók közé számítja magát! A Meroving királyok, lassan haladva ökör-szekerükön Páris utcáin keresztül, hosszú lebegő hajukkal, lassan mind el-

vonultak az örökkévalóságba. Nagy Károly Salzbürgban aluszik, a földön fekvő királyi-pálczával, s csak a rege meséli még, hogy fel fog ébredni. Károly a Pöröly, Pipin a Görbe-lábu, hol vannak most fenyegető nézésük s parancsoló szavukkal? Rollo és az ő bozontos normannjai nem borítják be többé a Szajná hajóikkal, hanem elvitorláztak hosszabb útra. A Kóczfejű (Tête d'étoupes) hajának nincs szüksége többé fésűre; a Vasvágó (Taillefer) nem tudna elvágni egy pókháló szálát; az éles-szavú Fredegonda s az éles-szavú Brunhilda elvégezték szenvedélyes czivakodásaikat, most hallgatagon fekszenek, s bolondságaik heves tüze kialudt mindörökre. S ama feketélő Nesle-toronyból sem hajíttatik most le szörnyüsesen a szerencsétlen lovag, zsákba varrva, a Szajna vizébe, elmerülve az örök éjszakába; mert Dame de Nesle nem sokat gondol már e világ lovag kalandjaival, nem sokat törődik e világ mendemondájával; maga Dame de Nesle is az éjbe merült. Mindezek eltávoztak; elsülyedtek mélyen, mélyen, a zajjal együtt, a melyet csináltak; s az örökké ujló nemzedékek hulláma és taposása keresztülvonul rajtuk, s ők azt nem hallják soha többé.

És mégis, mindent összevéve, nem valósult-e meg azóta valami? Nézzük, ha tovább nem megyünk is, ezeket az erős kő-épületeket, és a mi azokban van. A folyam-mel-lékiek sárvárosa (Lutetia Parisiorum vagy Barisiorum) kiköveztetett; kiterjeszkedék a Szajna-szigetek fölött messze és szélesen mind a két part mentében és lett Páris városává, mely néha dicsekvék azzal, hogy »Európának Áthénéje«, sőt hogy a »világ-egyetem fővárosa.« Kő-tornyok sötéten emelkednek magasra, nagy ideig tartók, egy év-ezred komorsága rajtuk. Templomok vannak ott, s

egy hitvallás (vagy legalább emléke egy hitvallásnak) azokban; paloták, s azonkívül egy állam és törvény. Füst-felleg száll fel folytonosan, mint egy élő dolognak el nem fojtott lehellete. A munkának ezer pörölye csattog az ülőkön; s egy még sokkal csodálatosabb munka dolgozik zajtalanul, nem a kézzel, hanem a gondolattal. A mindenféle mester-ségü ravasz munkások, ravasz fejökkel és erős kezükkel hogyan szelidítették meg a négy elemet, hogy azok szolgálják legyenek, befogván a szeleket tengeri kocsiáikba, sőt magokat a csillagokat is hajózási időmutatókká tévén; — s irtak és gyűjtöttek egy *Bibliothèque du Roi*-t, melynek könyvei közt ott van a héber könyv is. Csodálatos faja a teremtményeknek. Mindezek megvalósultak s a mi ügyesség ezekben van; ne mondjátok a múltat, minden zür-zavaros nyomorusága mellett is, elveszettnek. ✱

Mindezek mellett gondoljuk meg, hogy az embernek összes földi birtokai és vívmányai közt, kimondhatatlanul a legnemesebbek az ő symbolumai, az isteniek vagy isteninek látszók, a melyek alatt a győzelem biztonságában halad előre és küzd ezen élet-küzdelemben: s a mit mi az ő megvalósult eszményeinek nevezhetünk. A mely megvalósult eszmények közül, a többieket mellőzve, csak ezt a két-tőt vegyük figyelemre: az ember egy házát, vagy szellemi vezetőjét, s királyságát vagy világi vezetőjét. Egyház: mily mérhetetlen sok van ebben a szóban! gazdagabb ez mint Golconda és a világ összes gazdagsága! A legtávolabbi hegységek szívében emelkedik a kis templom; a holtak mind körölte szunnyadoznak, fehér emlékköveik alatt »a boldog feltámadás reményében.« Nagyon eltompultnak kellene lenned, olvasóm, ha az soha, egyetlen órában sem (mondjuk a kinos éjjel óráiban, midőn egy ilyen

egyház kísértetiesen függött az égbolton s a Létet mintha be akarta volna nyelni a sötétség) szólott volna hozzád, mondván kimondhatatlan dolgokat, a melyek lelked lelkéig hatottak. Erős volt az, a kinek egyháza volt, a mit igazán egyháznak nevezhetünk; az olyan megállt a mellett, habár a végtelenségek központjában és az örökkévalóságok összefolyásában, de mégis férfiasan isten és ember iránt. A roppant és határtalan mindenség rá nézve egy erős várossá lőn, biztos lakássá, a melyet ismert. Ilyen erő volt a hitben, ezekben a szavakban, ha igazán mondvák: én hiszek. Az emberek méltán dicsekedhetnek cred o-jukkal, s emelhetnek annak számára pompás templomokat, tisztelhetik a hierarchiát s adhatják annak vagyonuk tizedét: mert az a dolog megérdemelte, hogy érte éljenek és érte haljanak.

S az sem volt jelentéktelen pillanat, midőn szilaj, felfegyverzett emberek a legerősebbet maguk közt először emelték fel magasra a paizstrónon, s fegyverek csengése közt s magasan verő szívvel ünnepélyesen mondák: légy te a mi elismert Legerősebbünk! Egy ilyen elismert Legerősebben micsoda symbolum fénylett most előttök — jelentékeny a világ sorsára nézve! A hű vezérségnek symboluma, viszonzásul a szerető engedelmességért; voltaképen, ha volt róla tudomása, első szüksége az embernek. Olyan symbolum, a melyet méltán nevezhetünk szentnek; mert nincsen-e a tiszteletben az iránt a mi jobb mint mi, valami eltörölhetetlen szentség? Ugyanazon alapon azt is helyesen mondák, hogy az elismert Legerősebbnek isteni joga van; a minthogy az van a legerősebbnek, legyen az elismert vagy el nem ismert, tekintve hogy ki tette őt legerősebbé. S így született meg, zavar és kifejezhetetlen ellenmondások közepett (a mint minden növekvés zürzavar-

ral jár) a királyság, az alattvalói hűségtől környezve; s nőtt homályos-titkosan, hódoltatva és maga körül csoportosítva (mert az életnek elve volt benne), mignem világra szóló nagygyá nőtt s a modern élet fő tényei közt foglalt helyet. Olyan tényyné nőtt meg, hogy például XIV. Lajos azt felelheté a sérelmek miatt panaszkodó tisztviselőnek: *L'Etat c'est moi* (Az állam? az én vagyok); s a másik nem válaszolhatott egyébbel, mint hallgatással és lesütött szemekkel. Ennyire vitték ezt a királyság ügyét a véletlen és az előrelátó ész; a XI. Lajosok, az ólom szüzzel kalapjuk mellett s a kinpaddal és kúp-alaku *oubliettes*ekkel (ember-evő!) lábaiknál; a IV. Henrikek, az általuk jósolt társadalmi milleniummal, »a midőn mindenik parasztnak meglesz a maga tyúkjá fazekában;« s egészben ennek a rendkívül termékeny létnek termékenysége, a melyet Jó és Rossz vegyülékének nevezhetünk. Csodálatos! A melyre nézve ismét nem elmondhatjuk-e, hogy a Rossznak roppant tömegében, a mint az hömpölyög és árad, mindig ott van valami Jó, amábba bezárva működven; munkálva a megszabadulásra és győzedelemre?

Hogy az ilyen eszmények hogyan valósítják meg magukat, és nőnek csodálatosan a tényleg létezőnek egymással össze nem férő és örökké hullámozó chaosz-tömege közt: ez az a mire a világ-történetnek meg kell tanitnia bennünket, ha valamire tanít általában. Hogyan növekszenek; és hosszú viharos növekvés után eléri a teljes kifejlést és érettséget; akkor nagy gyorsasággal (mert a virágzás ideje rövid) hervadásnak indulnak, szomorúan elhalnak, és szétmállanak vagy erőszakosan összeomlanak, zajjal vagy zajtalanul elenyészvén. A virágzás ideje oly rövid, mint valamely száz évben nyíló kaktusz virágé, a mely egy századig

tartott várakozás után szépségét ragyogtatja egy pár órára csak. Így attól a naptól fogva, a midőn a zord Clodvig a Mårs mezőn, egész seregének szeme láttára, gyorsan sujtó csatabárdjával megtorlólólag ketté hasítá a zord Franknak fejét, e kegyetlen szavakkal: »így hasítád el te Soissonsban a vázákat« (St. Remiét és az enyémet): le egész nagy Lajosig és az ő L'E t a t c' e s t m o i - j á i g, mintegy tizenkét száz esztendőt számlálunk, és most ez a másik Lajos is haldoklik s annyi minden haldoklik vele együtt! Így ha a catholicismus, a feudalismussal és annak ellenére (de n e m ellenére a természetnek és a természet gazdagságának) nekünk ángoloknak egy Shakespearet és egy shakespearei korszakot adott: — addig magát ezt a catholicismust sem lehetett eltörölni itt, a mennyire a törvény eltörölhette azt.

De mit szóljunk azokról a hanyatlásnak indult korokról, a melyekben semmiféle eszmény se ~~nem~~ nő, se nem virágzik? Midőn a hit és a loyaltas kivesztek, és csak azoknak szájjal vallása s hamis visszhangja maradt meg; midőn minden ünnepélyesség pusztá látványossággá leve, s az emberek hite a tekintélyben e két dolog egyike csak: gyávaság vagy machiavellismus? Fájdalom, ezekről a korokról a világ-történet nem taníthat semmit; ezeknek mind jobban összebb kell szoríttatniok és végre kihagyatniok az emberiség történelméből; ki kell töröltetniök, mint haszontalanoknak — a mint hogy azok is valósággal. Boldogtalan idők: a melyekben, ha valamikor, igazán szerencsétlenség születni! Születni ilyenkor, és csak azt tanulni az összes traditiókból és a példákból, hogy Istennek mindensége a Béliálé és csupán Hazugság; és a legfőbb világcsaló az embereknek hierarchája! Mindamellett a mely igen igen gyászos hitben nem látunk-e egész nemzedé-

keket (kettőt s néha hármat is egymás után) élni, a mit ők életnek neveznek, s eltűnni, az újra visszatérés minden eshetősége nélkül?

Ilyen veszni indult korban, vagy a mely igen gyorsan haladt arra felé, született a mi szegény Lajosunk. Megengedjük azt is, hogy ha a francia királyságnak a természet folyásánál fogva nem lehetett sokáig élnie, minden emberek közt ő volt a legalkalmasabb arra, hogy a természet ezen folyását siettesse. A francia királyság virágzása csakugyan, kaktusz-szerűen, bámulatos előhaladást tett. Azokban a metzi napokban, még valamennyi virág-szirmával együtt fönt állt, bár beárnyékozva az Orleans regensek, Roué miniszterek és bibornokok által; de most, 1774-ben, szirmaitól megfosztva látjuk, egészen kopaszon, s kiveszve belőle csaknem minden élet.

Valóban végzetes sors jutott ezeknek a megvalósult eszményeknek egytől egyig! Az egyház, a mely virágzó korában, 700 évvel ez előtt, egy császárt mezitláb, bűnbánó ingben várakoztatott három napon át a hóban, századok óta folyvást hanyatlik; kénytelen elfeledni a régi czélokát és ellenségeskedést is, és összekötni sorsát a királysággal; örül, hogy erre a fiatalabb erőre támaszkodhatik elerőtlenedésében; s ettől fogva ez a kettő együtt áll és bukik. A Sorbonne ugyan még ott ül régi lakházában, de csak unott, gyermekes dolgokat fecseg gépiesen, és nem kormányozza többé az emberek lelkiismeretét. Nem a Sorbonne; az *Encyclopaediák* és *Philosophiák*, és ki tudná még micsoda megszámlálhatatlan névtelen sokasága a mindig kész íróknak, profán énekeseknek, románcz-költőknek, színészeknek, vitatkozóknek és röpirat-készítőknek: a kik most szellemi vezetői a világnak. A világ gyakorlati

kormányja is elesett, vagy pedig szintén ezekbe a mindenféle kezekbe került. Ki az a kit most a király (kit ünőember, a ki neveztetik Roi-nak is, Dux-nak vagy kormányzónak) igazgat? Saját lovas és gyalog vadászait: s a mely napon vadászat nincs, igen helyesen mondják: »Le Roi ne fera rien,« — ma ő felsége semmit sem fog csinálni. *) Ott él és tölti a napokat, mivelhogy ott él és még eddig senki sem tette rá kezét.

A nemesség hasonlóképen csaknem egészen elveszté akár a vezetés akár a félrevezetés szerepét; s most ők is urokkal együtt alig többek, mint csak ékitésre szolgáló alakok. Rég ideje már, hogy fölhagytak egymásnak vagy királyuknak lemezárulásával; a munkás osztály, a fölség által pártfogolva és elősegítve, már rég ideje hogy kőfallal ellátott városokat épített magának és ott biztosan üzi mesterségét; nem fogja megengedni, hogy akármelyik rabló báró is »a nyergéből éljen,« de sőt akasztófákat állít, hogy azt megelőzze. A Fronde időszakának letelte óta a nemesség csata-kardját udvari keskeny vivó-karddá változtatta át, s most hűségesen ott van királya mellett mint szolgáló testőr, osztakozik a zsákmányon, de nem erőszak és gyilkolás által mint régen, hanem kérés és csinján való utánajárás által. Ezek az emberek magukat a trón támaszának nevezik: sajátságos aranyozott-kéreg-papir kariatidok azon a sajátságos épületen! Különböben pedig előjogaik most minden oldalról nagyon meg vannak nyirbálva. Az a törvény, a mely felhatalmazta a Seigneurt, hogy midőn vadászatból visszatér, megölhet

*) Mémoires sur la vie privée de Marie Antoinette, par Madame Campan. (Paris, 1826.) I. k. 12.

nem több mint két jobbágy-rabszolgát, s lábait azok meleg vérében és beleiben felfrisítheti, egészen kiment a szokásból — egész a hihetetlenségig; mert ha Lapoule követ hisz is abban és követelheti annak eltörlését, mi nem hihetünk. *) S ez utolsó ötven év alatt semmiféle Charolois, ha még oly nagy bolondja volt is a vadászatnak, nem gyakorolta azt a mulatságot, hogy a palacserép rakókat és ólmozókat lelövöldözzé s gyönyörködjék benne, a mint legurulnak a ház tetőről, **) — hanem megelégszik egyszerűen a fogoly- és császár-madarakkal. Közelről megnézve, összes foglalkozásuk és működésük az, hogy kecsesen öltözködjének és bőségesen lakmározzanak. A mi kicsapongásaikat és romlottságukat illeti, az talán példátlan Tiberius és Commodus kora óta. Mindamellett ebben a dologban az ember hajlandó egy kissé együtt érezni lady Maréchaleval: »Higyje el, uram, az isten kétszer is meggon- dolja, mielőtt egy ilyen természetű embert elkárhoztat.« ***) Ezeknek az embereknek is megvolt bizonyára, régenten, a a maguk erénye és haszna, különben nem létezhettek volna akkor sem. De sőt egy erénynek még most is meg kell lenni mindenikben (mert halandó ember nem élhet lélekismeret nélkül): annak az erénynek, hogy mindig készek legyenek párbajt vívni.

Ilyenek a nép pásztora: s ezek mellett mi sorsa lehet a nyájnak? A nyáj sorsa szükségszerűleg rossz, és egyre

*) Histoire de la Révolution Française, par Deux Amis de la Liberté (Paris, 1792) II. 212.

**) Lacretelle: Histoire de France pendant le 18-me siècle (Paris, 1819) I. 271.

***) Dulaure VII. 261.

rosszabb. Nem legeltetik, nem táplálják őket, hanem csak nyirik² rendszeresen. Hajtják hogy végezzék az állam-munkát, fizessék az államadót; kövéritsék a csatamezőket (melyeket »a becsület ágyának« neveznek) testükkel, olyan viszálykodásokban, melyek nem az övéik; kezük munkája minden ember birtoka, de nekik maguknak kevés, vagy semmi birtokuk sincs. Tanítatlanul, vigasztalanul, nem ehetve eleget, rothadva senyvedni a vastag sötétségben és rettenetes elhagyatottságban és lenyomottságban: ez a milliók sorsa; *peuple taillable et corvéable à merci et miséricorde*. Britanniában egyszer lázadásban tört ki a nép, mikor az ingaórákat behozták, azt hívén hogy ennek valami köze van a pótdóval. Párist időszakonként ki kell tisztitnia a rendőrségnek, s az éhségtől elgyötört csavargók sergét ismét szanaszét kóborlóvá tenni — egy időre. »Egy ilyen időszak tisztítás alatt — mondja Lacretelle — 1750. májusában, a rendőrség feltette magában, hogy egyuttal a tisztességes emberek gyermekei közül is néhányat elrabol, abban a reményben, hogy majd értők váltságot csikar ki. Az anyák jajgatással és kétségbeesett sirással töltik meg a közhelyeket; tömeg gyülekszik, majd izgatottságba jő; annyi temérdek asszony félőrülten szaladgál föl s alá, nagyitva az ijedelmet: egy képtelen és rettenetes mese támad a nép közt; azt beszélik, hogy egy előkelő személynek az orvosok azt rendelték, hogy ifju gyermekek véréből fürdőket vegyen saját vére helyrehozására, melyet a kicsapongás teljesen megrontott. Néhány lázongót — teszi hozzá Lacretelle egész nyugodtan — másnap felakasztottak: a rendőrség ment dolgára.*) Oh ti szegény, mezitelen

*) Lacretelle, III. 175.

nyomorultak! ez tehát a ti ki nem fejezhető kiáltástok az éghez, mintegy kínzott, néma állaté, kiáltván a kín és elaljasíttatás legmélyebb mélységeiből. Avagy ezek a kék égboltozatok, mint egy holt, kristály boltozat, csak azért vannak-e, hogy annak visszhangját rátok visszaverjék? Csak azzal felelnék-e, hogy »másnap néhányat fölakasztanak.« Nem úgy, s nem örökre úgy! Titeket meghallgattak az égből. S majd megjön a felelet is, — nagy sötétségnek és a világ megrázkódásának iszonyában, és a reszketés poharában, a melyből minden nemzet inni fog.

Úgyanakkor érdemes figyelemmel kísérni, hogy ezen egyetemes pusztulás romjai és porladványai közt hogyan képződnek új erők, megfelelőek az új idők s az új idők sorsa követelményeinek. A régi nemesség mellett, mely eredetileg a harczosok osztálya volt, ott van egy nem rég elismert nemesség, a törvénytudóké, a kiknek disz-napjok és büszke csata-napjok épen most van. Azon kívül egy el nem ismert nemesség, a kereskedők; elég hatalmasok, pénzzel zsebökben. Végre, a leghatalmasabb és legkevésbé elismert valamennyi közt: az irodalmi nemesség; kard nélkül oldalukon, pénz nélkül erszényükben, de fejökben a gondolat nagy, csodatevő hatalmával. A francia bölcsészlet előállott, a mely kis szóban oly temérdek sok van! Itt van tulajdonképen és igazán, fősymptomája az egész messze kiterjedt betegségnek. A hit eltűnt; a kétely foglalá el helyét. A rossz bőségesen tenyészik és halmozódik; senkinek sincs hite, hogy annak ellentálljon, hogy azt megjavítsa, hogy a javítást önmagán kezdje: annak halmozódnia kell tovább. Midőn bádgyadt epekedés és üresség a felsőbb osztályok élete, szükség és egy helyben fülés az alsóbbaké, s az egyetemes nyomor igen bizonyos: micsoda más dolog

bizonyos akkor? Hogy a hazugságban nem lehet hinni! A bölcészet csak ezt tudja, a másik hite főkép abban áll, hogy a szellemi és érzékfölötti dolgokban semmiféle hit nem lehető. Boldogtalanok! Mégis, már a hazugságnak tagadása egy neme a hitnek; de mikor aztán a hazugság a tagadással együtt elsöpörtetetik: mi marad akkor? Az őt kielégíthetetlen érzék marad, meg a hatodik kielégíthetetlen érzék, a hiúság; az embernek egész démoni természete megmarad, neki szabadítva, hogy dühöngjön vakon, törvény vagy fék nélkül; egész vadállatiságban lépjen elő, de felhasználva a mivelődés minden eszközét és fegyverét: bizonyára új látvány a történelemben.

Egy ilyen Francziaországban, mint valamely lőporonyban, a hol el nem oltott és most már elolthatatlan tűz füstölög és harapózik tovább, hajtá le fejét XV. Lajos hogy meghaljon. A pompadourság és dubarryság mellett a burbon lilium szégyenteljesen levereték minden országban és minden tengeren; szegénység támadja meg még a királyi kincstárt is, és az adó-haszonbérlet nem tud kisanyargatni többé mit sem; huszonöt év óta tartó pör a parlamenttel; mindenütt szükség, becstelenség, hitetlenség; s izgatott agyú mindenhez értők az állam orvosaiul: iszonyattal terhes óra ez.

Ilyen dolgokat láthat a történet szeme Lajos király betegágya körül, melyek láthatatlanok valának az ott levő udvaroncok előtt. Karácsonykor múlt húsz esztendeje, hogy Lord Chesterfield, összefoglalva a mit észlelt ezen Francziaországban, a következő szavakat írta és küldötte el postán, a melyek nevezetesekké lettek: »Egy szóval,

mind azok a symptomák, a melyekkel nagy kormány-
változásokat és forradalmakat megelőzőleg a történelem-
ben találkoztam, mind megvannak most és naponként sza-
porodnak Franciaországban.« *)

D. A. 20/3

*) Chesterfield's Letters. Deczember 25. 1753.

III. FEJEZET.

Viaticum.

96 17/7 K
+ Ez idő szerint azonban a nagy kérdés Franciaország kormányzói előtt az: vajon feladják-e (Lajosnak és nem Franciaországnak) az utolsó kenetet vagy más ilyen szellemi útavalót?

Ez nehéz kérdés. Mert ha feladják, vagy csak ha szó van is a feladásról, nem kell-e Dubarry boszorkánynak eltiltszulni, a dolog kezdete előtt, alig térhetve vissza, még ha a király felgyógyulna is? Vele együtt tűnik el Aiguillon herczeg és egész társasága s el az Armida-palota, mint föntebb mondók; chaosz nyeli el az egészet ismét, és nem marad egyéb hátra mint csupán a kén szag. De másfelől meg mit fognak mondani a Dauphinisták, és Choi-seulisták? De sőt mit fog mondani maga a királyi mártír, ha halálosan rosszul találna lenni a nélkül hogy önkivületbe esnék? Jelenleg még csókolja Dubarry kezeit, a mint az előszobában kivehetjük; de hát aztán? Az orvosok jelentései azt mondhatják, a mi parancsolva van, de a bai »hójasos himlő« — melyben, a mint suttogják, a kapusnak nem rég oly piros-pozsgás leánya is betegen fekszik: s XV. Lajos nem az az ember, a kivel tréfálni lehetne a viaticum körül. Avagy nem szokta-e ő maga

katekhizálni leányait a *Parc-aux-cerfs*-ben, s imádkozni velük és értük, hogy őrizték meg jól — orthodoxiájukat? *) Igen csodálatos tény, de nem példátlan, mert nincs oly csodálatos állat több mint az ember.

A jelenre ugyan minden jól volna, csak Beaumont érseket rávehetnék, hogy hunyja be egyik szemét. Fájdalom, maga Beaumont is hajlandó volna ezt megtenni: mert csodálatos, de úgy van, hogy még maga az egyház is, és a jezuitismusnak összes megmaradt reménye, ugyanennek a megnevezhetetlen aszszonynak kötője madzagán függ. De hát »a közvélemény ereje?« A szigoru Beaumont Kristóf, ki egész életét abban tölté, hogy a rajongó Jansenistákat és a hitetlen Non-confessorokat üldözze; vagy legalább azok holttesteit, ha jobbat nem tehetett: — hogyan nyissa ő most meg a menny kapuit és adjon feloldozást, midőn a *corpus delicti* még mindig ott van az orra előtt? A mi a főalamizna-osztót, Roche-Aymont illeti, ő a maga részéről nem kufárkodik nagyon egy királyi bűnössel a menny ajtainak kinyitásáért: de vannak más egyházi férfiak is; ott van a király gyóntatója, ez az ostoba Abbé Moudon; s a fanatizmus és illem sincsenek még egészen kiirtva. Mindent összevéve, mit tegyünk? Őrizni kell az ajtókat jól; az orvosi jelentés készítésébe befolygni; s várni, mint rendesen, sokat az időtől és a véletlentől.

Az ajtókat elég jól őrzik; egyetlen jogosulatlan személy sem léphet be. Voltaképen nem is igen kíváncsoznak belépni, miután a rothadt *infectio* egész az *Oeil de Boeuf*-ig elhat, úgy hogy »ötvennél többen megbetegsznek, és tizen meghalnak.« Egyedül a herczegnők vannak

*) Dulaure (VIII. 217); Besenval.

ott az undorító betegség mellett, a gyermeki kötelesség és kegyelet által ösztönözve.

A három hercegnő, Graille, Chiffe, Coche (Varjú, Hulladék, Kocza, a mint királyi apjuk szokta hinni őket) hiven ott maradnak, midőn mindenki más elfutott. A negyedik hercegnő, Loque (Czafat) úgy hiszszük, már kolostorban van, s legfeljebb könyörgéseivel segíthet apján. Szegény Graille és nővérei, ők sohasem ismertek apát; ez a kegyetlen ár, a melyet a nagyságért fizetni kell. Alig hogy annyi meg volt engedve nekik, hogy a debottér-nél (midőn a király leveté csizmáit) magukra rángathatták roppant abroncsos szoknyáikat, felakaszthatták hosszú uszályukat derekukra, nagyjából beburkolódzhattak fekete bársony felöltönyükbe egész az állig, s így a teljes szaloni öltözék kellékeivel ellátva, minden este hat órakor méltóságosan beléphettek; elfogadhatták apjuk csókját homlokukon s méltósággal ismét kísétálhattak a himzés mellé, az apró pletykák, könyörgés és unalom mellé. Ha ő felsége néha bejött, önmaga készítette kávéjával kezében, s azt sietve elkölté velök együtt, a míg az ebeket a vadászatra szabadon ereszték: ezt mint az ég különös kegyelmét tekintették. *) Szegény, elhervadt asszonyok! azon vad hányódások között, a melyek még várják törékeny életeteket, mielőtt az szétzúzatnék és összetörnék! a mint bujdosatok idegen országokon, zivataros tengereken keresztül s csaknem elfognak a törökök benneteket; és általában azon Sansculott földrengésben, a midőn nem ismeritek meg jobb kezeteket a baltól, legyen ez egy örökre biztosított hely a ti emlétekben: mert a tett jó volt és szeretetből jött!

*) Campan I. 11—36.

Ránk nézve is egy kis napfényes helyecske az abban a kietlen üvöltő pusztaságban, a hol alig találunk másik olyat.

Mindezen állapotok közt mit tegyen egy részrehajlatlan eszélyes udvaronc? Ilyen kényes körülmények közt, a midőn nem csak életről és halálról, hanem az utolsó szentség föl- vagy föl nem adásáról is van szó, még a legügyesebb is megbotolhatik. Kevesen lehetnek olyan boldogok, mint Orleans herczeg és Condé herczeg; kik maguk, illó savak segédelmével, ott várakozhatnak a király előszobájában, s ugyanakkor elküldhetik derék fiaikat (Chartres herczeget, a kiből később Égalité lesz s Bourbon herczeget, a kit egykor szintén Condénak fognak nevezni, s híressé válik a vén csapodárok közt) hogy a Dauphin (trónörökös) előtt mutassák be hódolatukat. Más egynehány ember ismét háttározottan választott; jacta est alea. A vén Richelieu, midőn Beaumont érsek a közvélemény által kényszerítve, végre csakugyan belép a beteg szobájába, — félre vonja ezt, papi ingénél fogva, egy sarokba, s ott kiélt szelindek-arczával s a legfolyékonyabb heveséssel, igyekszik rábeszélni (sőt a mint Beaumont arcszínének elváltozásából következtethetjük, rá is beszéli), »hogy nem kell megölni a királyt ilyen istenes dolgok előhozásával!« Fronsac herczeg, Richelieu fia, együtt tart apjával; s midőn a versaillesi plébános a sacramentumokról nyöszörög valamit, azzal fenyegeti, hogy »kidobja az ablakon, ha ilyen dolgokat emleget.«

Ezek még, elmondhatjuk, hogy boldogok; de a többire nézve, kik a két vélemény közt ingadoznak, nem nehéz állapot-e ez? Az a ki érteni akarja, hogy micsoda lejtős útra jutott most a catholicismus és sok más egyéb, és hogyan váltak a legszentebbnek symbolumai a legalacsonyabbak

kockázó - kövévé: olvassa el ezen dolgoknak leírását Besenvalnál és Soulavienél és azon kor többi udvari hiryűjtőinél. Látni fogja, hogy a versaillesi tejút egészen szétszóródott, s új, folyvást változó, csillag-csoportokká alakult át. Van ott főbólintás és sokat jelentő tekintetek váltása; hirhordók és közbenjárók; selyembe öltözött özvegy asszonyok titokzatosan járván ki s be, mosolyogva az egyik csillag-csoportra és sohajtva a másakra; van remegése sok szivnek a remény vagy kétségbeesés folytán. Ott van a halál sápadt, vigyorgó árnyéka, szertartásosan bejelentve egy másik vigyorgó árnyék, az Etiquette által: közben a kápolna orgonáinak mormogása, mint valami gép által teljesített könyörgés, mintha a rettenetes ördögi rémkacaj egy nemével azt kiáltaná mindenekhez: Hiúságok hiúsága, minden hiúság!

IV. FEJEZET.

Lajos a felejtethetlen.

Szegény Lajos! Ezekre nézve ez a dolog csak üres phantasmagoria, melyben mint a bohócok, bérért komédiáznak, arczukat fintoritják és hamis pathósszal deklamálnak; de rád nézve az rettenetes komoly.

Rettenetes minden emberre nézve a halál, a melyet rég idők óta a félelmek királyának neveznek. Létünknek kis, egész otthona, a melyben — bár panaszolkodva eleget — mégis mint otthonban éltünk, sötét kínok között, az elválásnak, az idegennek, a feltétlen lehetőségnek ismeretlenjévé változik át. A pogány uralkodó azt kérdi a maga lelkétől: vajon micsoda helyekre fogsz elutazni most? A katolikus királynak azt kell felelnie rá: a legfenségesebb isten ítélő-széke elé. Igen, az az életnek számadása; végleges elintézés és beszámolás a tettekről, melyeket a testben elkövettünk; azok el vannak most már követve, és ott feküsznek megváltoztathatlanul, és meghozzák gyümölcseiket, sokáig, míg csak az örökkévalóság tart.

20/12 74 XV. Lajos mindig a legkirályiabbán iszonyodott a haláltól. Nem úgy, mint az az imádkozó Orleans herczeg, Égalité-nek nagyatyja — mert valóban a család több tagjában volt az örültségből egy kevés, — ki őszintén hitte,

hogy nincs halál. Ez, ha az udvari hírkövácsoknak hinni lehet, egyszer dühösen felugrott, s megvetéstől és bosszankodástól égve támadt szegény titkárjára, ki esetleg azt találta mondani, hogy *feu roi d'Espagne* (Spanyolország elhunyt királya). »Monseigneur« felelt gyorsan a reszkető; de magát feltalálni tudó titkár — *c'est un titre qu'ils prennent* (ez csak czim, a mit ott felvesznek. *) Lajos, mint mondók, nem volt ily szerencsés természetű: hanem azt tette a mit tudott. Nem engedte, hogy előtte a halálról beszéljenek; elkerülte a temető-helyek s siremlékek látását, s mind azét mi azt emlékébe hozhatá. Ez a struczcznak a menedéke, a mely nyomon üzetve, ostoba fejét a homokba dugja, s mivel ő nem lát, azt hiszi, hogy az ő nagy, nem-látó, ostoba teste is láthatatlan. Vagy néha ideges rohamaiban a másik végletbe esván — a mi csak ugyanazt jelenti, vagy még többet — elment maga, vagy pedig megállítván kocsiját, beküldött a temetőbe, hogy kérdezzék meg: »hány új sirt ástak ma,« habár azzal szegény Pompadourjának a legkellemetlenebb érzéseket szerezte is. Képzeltetjük Lajosnak gondolatait azon a napon, midőn egészen királyilag felkészülve a vadászatra, egy hirtelen fordulónál a Senart erdőben, egy koporsót vivő rongyos paraszttal találkozott. »Kinek lesz az?« A koporsó egy szegény rabszolgatársé volt, a kit ő felsége egyszer-másszor látott azon a környéken, robotmunkában. »Miben halt meg?« »Éhségben.« A király lova oldalába vágta sarkantyuját. **)

*) Besenval I. 199.

**) Campan III. 39.

De képzeljük gondolatait most, midőn a nem várt, a kérlelhetetlen halál, saját szívereibe kapaszkodott bele. Igen, szegény Lajos, a halál megtalált téged. Sem a palota-falak és testőrök, sem a legfeszesebb ünnepélyre való pompás szőnyegek és aranyozott vászon-falak nem tarthatták őt távol, hanem itt van, itt a te élet-lehelletednél, és ki fogja azt oltani. Te, a kinek egész léte eddig csak chimera és színpadí látványosság volt, végre valósággá leszel; a nagy fényű Versailles szétporlik, mint egy álom, az üres végtelenségbe; az Idő eljött, és az Időnek minden alkotványa rettenetes zugással törik darabokra a te lelked körül; az árnyak birodalma tátongva nyílik meg előtted; oda kell belépned, mezitelenül, királyi jelvényeidből kifosztva, és megvárnod a mi számodra határozottat! Boldogtalan ember, a mint ott forogsz a nyomasztó kinok között kór-ágyadon, micsoda gondolataid lehetnek neked! A tisztító-tűz és a pokolnak lángja igen is valószínűek ha előre tekintesz; és ha hátra tekintesz — fájdalom, mit tettél te a mi jobb lett volna, ha el nem követed; melyik halandón segítettél nemes-lelkűleg; melyik bánat iránt voltál könyörülettel? Amaz »ötszáz ezernek« szelleme, kik elhullottak dicstelenül annyi csatatéren Rossbachtól Quebecig, csak azért, hogy szajhád bosszuját tölthesse egy epigramm miatt — nem gyűlnék köréd ebben az órában? A te szennyes háremed, a mely átká volt az anyáknak, s könyhullatása és gyalázata a leányoknak? Nyomorult ember! annyi rosszat követtél el, a mennyit csak tudtál; mintha csak egész léted egy iktóztatós kificzamodása és tévesztése volna a természetnek, a melynek hasznát és jelentését még nem ismerjük. A mesebeli griff-madár voltál-e, a mely megemészte az emberek munkáit; mindennap egy-egy szüzet vonszolt barlang-

jába, s pikkelyekbe volt öltözve, hogy dárda ne járja által: egyetlen dárda sem, csak a halálé? Griffmadár, nem mesebeli, de igaz! Retteneteseznek látszanak e pillanatok rád nézve oh Lajos. S mi ne leselkedjünk tovább egy bűnös halálos ágyának iszonyataira.

De azért ne öntsön a legalacsonyabb sorsu ember is bizelkedés olaját a maga lelkére. Lajos uralkodó volt; de nem vagy-e az te is. Az ő nagy kiterjedésű Franciaország, ha az állócsillagokból nézed (a melyek maguk sem még a végtelenség) nem nagyobb mint a te keskeny földcskéd, a hol te híven végeztél kötelességedet, vagy hivtelesen. Ember, symboluma az időbe zárt végtelenségnek! nem a te munkád, a mely mind mulandó, végetlenül kicsiny, s a legnagyobb is nem nagyobb mint a legkisebbik, hanem csupán a lélek, a melyben munkálkodol, tarthat számot az értékre vagy fönmaradásra.

De bármikép legyen is, gondoljuk csak meg, hogy minő élet-probléma volt ezé a szegény Lajosé igazában, midőn mint Bien-aimé kelt föl metzi betegágyából! Micsoda embernek-fia lett volna képes összhangot teremteni olyan zürzavarba? Tudhatott-e ő? A legvakabb szerencse oda dobta az ár tetejére; ő ott úszik, s ép oly kevésbé képes uralkodni azon, mint a hogy nem uralkodik a hánykódó fatuskó a szélről korbácsolt óceánon. »Mit cselekedtem hogy így szeretnek?« kérdé akkor. S most azt mondhatja mit tettem, hogy így gyűlölnék? Semmit sem tettél, szegény Lajos! Tulajdonképen ép ez a hibád, hogy s e m m i t s e m tettél. Mit is tehetett volna a szegény ember, hanem ha azt, hogy lemond, az első ember javára a ki hajlandó a királyságot elfogadni s tisztára mossa kezeit tőle. Más világos bölcsesség nem volt számára. Ugy a hogy volt a

dolog, ő csak állt, — a legképtelenebb halandó a ki csak valaha létezett (egy igazi megtestesült soloecismus) — zavartan bámulva a legképtelenebb, összezavart világra; — a melyben végeredményileg semmi sem látszott bizonyosnak, csak az: hogy neki, a megtestesült soloecismusnak, van öt érzéke; hogy azon kívül vannak repülő asztalok (Tables volantes, melyek eltűnnek a padozaton keresztül és terítve térnek vissza) és van egy Parc-aux-cerfs.

A mely dolognál legalább ismét egy történeti különosséggel találkozunk: íme egy emberi lény a legeredetibb helyzetben, a ki tétlenül hagyja magát vitetni az ár által olyan eredmények felé, a melyeket részben előre látott. Mert Lajosban, igazat szólva, volt a belátásnak egy neme. Így midőn valamelyik új tengerészeti vagy másféle miniszter jött bejelenteni az alatta kezdődő új korszakot, a feslett-asszonyi állat*) ilyen megjegyzést hallott ő felsége ajkairól a vacsoránál: »igen, ő is kirakta áruit mint a többi; a legpompásabb eredményeket ígérte a világon, a melyek közül egyetlen egy sem fog bekövetkezni; nem ismeri ő ezt a tért, majd meg fogja látni maga.« És ismét: »legalább huszadszor hallom most mindezt; azt hiszem, Franciaorságnak soha sem lesz hajóhada.« Mennyire megindító a következő is: »ha én volnék a rendőrfőnök, betiltanám ezeket a párisi cabrioletteket.« **)

*) Carlyle kegyetlen humorral a legtöbb helyt Scarlet-woman-nek nevezi Dubarryt; a bibliából (Jelen. könyve) kölcsönzött kifejezés; nyelvünkben nincs rá megfelelő szó, s mi a föntebbi fordítással adjuk vissza.

**) Journal de Madame du Hausset. 293. stb 1.

Megátkozott halandó! — mert nem átok-e az, megtestesült soloecismusnak lenni! Egy új Roi fainéant, Semmit-nem-tevő király; a kinek azonban a legsajátságosabb új Major domusa van; mert nem a görbe-lábú Pipin most a Major, hanem ugyanaz a felhőbe burkolt, tüzet lehelő Demokrácia; kiszámíthatatlan, a mely el fogja borítani a világot. Tehát Lajos semmivel sem volt rosszabb, mint e vagy ama Semmit-nem-tevő és Mindent-felfaló magán egyén, a minőket elég gyakran látunk a Gyönyör-vadász név alatt, hogy Isten munkás világának egy időre terhéül vannak? ki kell mondanunk, hogy rosszabb volt! Az ő élet-soloecismusát egy egész megbotránkozott világ látta és érezte; őt a végtelen feledés nem temetheti el és nem nyelheti be feneketlen mélységeibe — nem, legalább még egy-két nemzedéken át.

Azonban bármikép legyen is ez, nem minden érdekesség nélkül vesszük észre, hogy »4-ikének estéjén« Dame Dubarry kijön a beteg szobájából, észrevehető »nyugtalanossággal arcán.« Ez májusnak 4-ik estéje, a kegyelem esztendeinek 1774-ikében. Minő sűgás-bűgás az Oeil-de-Boeuf-ben! Tehát haldoklik? A mit határozottan állítani lehet, az, hogy Dubarry holmiját pakolja; sirva vonul át aranyozott terméin, mintha búcsút venne. D'Aiguillon és társai csak legutolsó kártyájuknál vannak, mind a mellett még nem adják fel a játékot. A mi pedig az ur-vacsorai vitát illeti, az mintha csak el volna intézve, a nélkül hogy emlitenék. Lajos az ő Moudon abbéjáért küld a legközelebbi éjszaka folyamában; meggyón neki, némelyek azt mondják »tizenhét perczen« át, s a szentiségeket kéri, magától.

Sőt még az nap délután, nézd, nem a mi Dubarry varázslónőnk-e az, zsebkendőjével szemem, a ki D'Aiguillon kocsiába lép, elrobogva a hercegnő vigasztaló karjai közé? Elment, és az ő helye nem fogja őt ismerni többé. Tűnj el, csalfa varázslónő, a messzeségbe! Szükségtelen a szomszéd Ruelben késlekedned, mert a te napod lement. A királyi palota kapui be vannak zárva előtted örökre; alig hogy egyszer fogsz még, az elkövetkezendő években, leszállani, az éj köpenye alatt, fekete dominóban, mint egy fekete éji-madár, s zavarni a szép Antoinettenek zeneestélyét a Parkban; a paradicsomnak minden madarai elszállnak mellőled, és a zenészek hangszerei elnémulnak. *) Te tisztátalan, mégis nem rossz szívű, a szánalmat megérdemlő lény! Micsoda életpálya volt a tied: attól az első himbáló ágytól fogva (Johanne d'Arc hazájában) a hol a te anyád szült tégedet, könyvek között, egy névtelen apának: előre tovább, a szajhaság és gazság legmélyebb földalatti mélységein és legmagasabb napfényes magasságain keresztül — a guillotine-bárdig, a mely le fogja szelni hiijában nyöszörgő fejedet! Pihenj, megátkozatlanul; csak eltemetve és megsemmisítve; mi más illethetne meg téged?

Lajos az alatt, meglehetősen türelmetlenül várja a szentségeket; többször az ablakhoz küld, hogy nézzék meg, nem jönnek-e már. Légy nyugton, Lajos, a mennyire meg tudsz nyugodni: már útban vannak ezek a szentségek. Hat óra felé reggel megérkeznek. A fő alamizsna-osztó Roche-Aymon bibornok itt van, főpapi öltönyben, a szentségtartóval és többi szereivel: oda megy a királyi vánkoso mellé; felemeli az ostyát; mormog vagy mormogni látszik

*) Campan, I. 137.

valamit; s ily módon Lajos (mint Georgel abbé kifejezé olyan szavakkal, melyek megragadnak) megadta az amende honorable-t Istennek: így mondja a mi jezsuitánk. — »Wa, Wa,« a hogy a vad Clotaire nyögött, midőn élete kialvóban volt, »micsoda nagy Isten ez, a ki letőri a legerősebb királyok erejét!*)

Az amende honorable-t, vagy akármicsoda »törvényes jóvátételt« Istennek: de nem az embereknek, a mennyiben D'Aiguillontól függ. Dubarry még mindig ott késlekedik a herczeg lakásán Ruelben; s a mig élet van, addig van remény is. A fő alamizsna-osztó Roche-Aymon, csakugyan (mert ő, úgy látszik, be van avatva a titokba) alig hogy összepakolva látja a szentségtartót és a többi edényeket, méltóságos léptekkel indulni kezd, mintha az egész dolognak már vége volna! Azonban a király gyóntatója Moudon abbé előlép; szorongó savanyás arczczal megfogja a főpapot ruhaujjánál s a fülébe súg valamit. Mire a szegény bihornok kénytelen visszafordulni, s nyilvánítani hallhatólág, »hogy ő felsége bánja minden botrányos dolgát, a mit netalán elkövetett (a pu donner); s ha Isten segíti, szándékszik elkerülni hasonló elkövetését — a jövőendőben!« Szavak, a melyekre Richelieu szelindek-arczával, mely még feketébbé lesz, oda hallgat, s a melyekre felel is, hangosan, egy olyan kifejezéssel, melyet Besenval nem akar ismételni. Vén Richelieu, meghódítója Minorcának, társa a »repülő asztal«-féle orgiáknak, keresztül lyukasztója a háló-szobák falainak: **) tehát a te napod is lement?

*) Gregorius Turonensis: Histor. lib. IV. Cap. 21.

**) Besenval, I. 159—172. Genlis; Duc de Levis.

Fájdalom, a kápolna orgonái szólhatnak folyvást; Szent Genovéa függönyét leereszthetik és ismét felhúzzhatják — de mind hiába. Este az egész udvar a Dauphin-nel és Dauphinessel együtt ott van a kápolnában; a papok belerekednek »negyven óráig tartó imádságaik« éneklésébe, és az emelkedő fúvók fúnak. Csaknem rettenetes! Mert maga az ég is besötétül; csapkodó eső-patak omlik alá, mennydörgés közt, a mely szinte elfojtja az orgona szavát, s a villám beragyogó cikázása halványnyá teszi a szövétnekek lángját az oltáron. Ugy hogy, — a mint mondják, — midőn az istenitiszteletnek vége volt, a legtöbben sietve távoztak el, magukba mélyedve (*recueillement*), és keveset vagy semmit se szóltak. *)

Igy tartott ez jóformán tizennégy napon át; Dubarry elment csáknem egy héttel ezelőtt. Besenval mondja, hogy az egész világ türelmetlenkedni kezdett *que cela finît*, hogy a szegény Lajos csak már túl volna rajta. Most május 10-ike van, 1774. Nem sokára túl lesz már rajta.

Ez a május tizedik napja is fölviradt a megutált beteg-ágyra; de ott nem látják, nem veszik észre: mert a kik kinéznek az ablakon, egészen sötétségbe borultak; a viztartó kereke összevissza mozog tengelyén; az élet mint egy megrokkant paripa, lassan vonszolja magát a vég felé. A Dauphin és Dauphinessé távolabb fekvő termeikben *utra-készen állanak*; valamennyi lovász és csatlós lovagsizmában és felsarkantyúzva: várván valami jelt, hogy a ragály házából kimenekülhessenek. De hallga! micsoda hang az az Oeil-de-Bœuf-ön keresztül, a mely »egészen

*) Weber: *Mémoires concernant Marie-Antoinette* (London, 1809.) I. 22.

hasonlít a mennydörgéshez? Az egész udvarnak rohanása az, mintha csak versenyt futtatnának, hogy üdvözöljék az új uralkodókat: üdv felségteknek! A Dauphin és Dauphinesse most már király és királyné! A sokféle felindulás által elnyomatva, a kettő együtt térdre esik, s ömlő könnyek között kiáltanak fel: »oh Isten, vezérelj bennünket, védelmezz bennünket; nagyon fiatalok vagyunk az uralkodásra!«

— Bizonyára nagyon fiatalok.

Azonban akármikép, de az időnek órája mennydörgéshez hasonló hangon ütött, s egy régi korszak elmúlt. Az a Lajos a ki volt, ott fekszik elhagyatva, mint egy iszonyt gerjesztő agyag-tömeg, rá bízva »nehány szegény emberre és a *chapelle ardente* papjaira,« — kik sietnek bedugni őt két ólom-koporsóba, elég bőven borlélt locsolván azokba. Az új Lajos robog udvarával együtt Choisy felé, a nyári délutánon: a királyi könnyek még folynak; de egy Monseigneur d'Artois által kiejtett szó valamennyit nevetésre fakasztja, és többé nem sirnak. Könnyelmű ifjú halandók, hogyan járjátok könnyű élet-tánczotokat feneketlen mélységek fölött, melyeket töletek csak egy hártya választ el!

A többire nézve, maguk az illetők érezték, hogy semmiféle temetési szertartás sem lehet ~~nem~~ elég ünnepélyes. Maga Besenval azt hiszi, hogy az elég nem-ünnepélyes volt. Két hintó két ajtónálló-féle nemessel és egy versaillesi papi egyén; mintegy negyven apród lóháton s valami ötven lovász: ezek elindulnak Versaillesból a második este, olmos gyászkocsijukkal, fáklyákkal, de még csak nem is feketében. Sebes ügetésben indulnak, s meg is tartják azt a menést. Mert azoknak a párizsiaknak

vagdalkozásai (brocards), kik két sorban állnak az egész út mentén egész St. Denisig és »szabad folyást engednek tréfaiknak, mely jellemvonása a nemzetnek,« nem igen csábítják az embert, hogy lassabban menjen. Éjfél felé St. Denis sirboltjai fogadják be azt a mi övék: meg nem siratva egyetlen szem által is ezek közül, hanem ha eldugott leánya a szegény Loque által, a kinek kolostora ott van a közel szomszédságban.

Ilyen türelmetlen sietséggel dugják el őt és teszik föld alá; őt és az ő bűnnel, zsarnoksággal, szégyennel rakott korát: mert ime egy Új Korszak támadt; a jövő annál fényesebb, minél szégyenteljesebb volt a múlt.

II. KÖNYV.

A PAPÍR KOR.

I. FEJEZET.

Astraea redux.

Egy paradoxonokat szerető bölcész a legszélsőig vivén Montesquieunek azon aphorismáját, hogy »Boldog az a nép, a melynek évkönyvei unalmasok,« azt mondá: »Boldog az a nép, a melynek évkönyvei üresek.« A mely mondásban, akárminő örültnek lássék, nincsen-e mégis valami magva az okosságnak? Mert bizonyá, a mint meg van írva, hogy »a hallgatás isteni« és a mennyből való: úgy minden földi dolgokban szintén van bizonyos hallgatás, a mely jobb mint bármely beszéd. Gondoljuk csak meg jól, hogy vajon az Esemény, a dolog a miről beszélhetünk és a mit írásban hagyhatunk, nem mindig, minden esetben valami megtörése, félbeszakítása-e a folytonosságnak? Még ha öröndetes esemény volna is, változást foglal magában, vesztését az activ erőnek; s ennyiben, épen úgy a múltban mint a jelenben, az szabálytalanság, betegség. A legnyugodtabb állandóság volna a mi áldásunk; nem pedig a felforgattatás és változás — ha t. i. ezek elkerülhetők volnának.

A tölgy hallgatagon nő az erdőségben, ezer eszten-dőn keresztül; csak az ezredik évben, midőn az erdész

megérkezik fejszével, hangzik át a magány csendjén egy zuhanás; s a tölgy csak akkor jelenti be magát, midőn messze hangzó ropogással leesik. Minő csendben történt a kis makk elültetése is; lehullva valamely kóborló szélnek öléből! Sőt a midőn a mi tölgyünk virágzott, vagy kihajtá leveleit (az ő örömdetes Eseményeit) micsoda hír-adó kiáltozás lehetett ott? Alig egy elismerő szó a legfigyelmesebb észlelő részéről. Ezek a dolgok nem véletlenül estek, hanem lassan történtek; nem egy óra alatt, hanem napok elfolyása alatt: mit lehetett volna rólok mondani? Ez az óra egészen olyannak látszott, a minő a megelőző volt, s a minő a legközelebbi lenni fog.

S így van az mindenütt, hogy az ostoba hír nem arról fecseg a mi történt, hanem a mi rosszul történt vagy nem történt meg; s az ostoba történelem (a mely soha sem egyéb többé kevésbbé, mint irott kivonatos összefoglalása a hirnek) keveset tud olyat, a mi épen oly haszonnal ismeretlen is ne maradhatott volna. Atila-féle hódítások, Pénzetlen-Walter-féle keresztes-hadak, Siciliai vecsernyék, Harminczéves háborúk: mind csupa bűn és nyomorúság; nem munka, hanem akadályozása a munkának. Mert a föld mind ezen idő alatt évenként kizöldült és sárgává lett az aratás áldásaitól; a kézműves keze és a gondolkodó lelke nem pihent: s így mindenek után és mindenek daczára, mégis megvan nekünk ez a mi dicsőséges, magas boltozatú, virágzó világunk: a melyről a szegény történelem méltán kérddheti, csodálkozva, hogy hol vette ez magát? Ő olyan keveset tud róla, s olyan sokat tud a mi azt gátolta, a mi azt lehetetleníté vala. Mindamellettt ilyen, akár szükségességből akár ostoba választás folytán, az ő törvénye és gyakorlata; minél fogva annak

a paradoxonnak, hogy »boldog az a nép, melynek évkönyvei üresek,« megvan a maga igaz oldala.

És mégis, a minék megjegyzése még jobban ide tartozik, van bizonyos nyugalom, nem az akadálytalan növekedése, hanem a passiv tehetetlenségé, a mely jelensége a nem soká bekövetkezendő összeomlásnak. Mint a győzelem hallgatag, úgy az a leveretés is. A szemben álló erők közül a gyengébb megadta magát; az erősebb halad tovább, zajtalanul most, de gyorsan, kikerülhetetlenül: az esés és ledöntés nem fog zajtalan lenni. Hogyan nő minden és megvan neki a maga kora, épen úgy mint a mezők fűvének, legyen az egy évnyi, száz évnyi, ezer évnyi! Minden növekszik és elhal; mindenik a maga csodálatos törvényei szerint, saját csodálatos módja szerint; a szellemi dolgok a legcsodálatosabban mindenek között. Ez utóbbiak ki-kutatathatlanok még a legbölcsebb előtt is; nem lehet azokat megjósolni sem megérteni. Ha mikor a tölgy legbüszkébben áll s gyönyörűség a szemnek rá nézni: tudod hogy a fa szíve egészséges; de ez nem úgy van az emberrel, és még sokkal kevésbé van úgy a társadalommal, az emberekből álló nemzettel. Sőt az ilyenekről el lehet mondani, hogy a külsőnek látszata, hogy a teljes egészségnek belső érzése rendesen végzetes. Mert valóban az egyházak, királyságok, társadalmi intézmények a leggyakrabban — hogy úgy mondjuk — szélhűtésben és a testnek nedvből, ellustult állapotában halnak meg. Szomorú dolog midőn egy ilyen intézmény a maga teli teltségében ezt mondja magának: élj jól, sok időkre eltett javaid vannak; — mint az evangéliombeli bolond, a kinek azt felelték: Bolond, talán még az éjjel megkérik lelkedet!

Vajon az egészséges béke-e az, vagy a végzetes, egészségtelen, a mely Franciaországon nyugszik a legközelebbi 10 éven át? A melyen a történetíró könnyen átszaladhat, a nélkül hogy megállapodásra intene valahol: mert még eddig események nincsenek, s még kevésbbé tettek. A legnapfényesebb csendesség ideje; — vajon annak nevezzük-e, — a minek minden ember gondolá, — az új arany-kornak? Nevezzük legalább papír-kornak, a mely sok tekintetben öröklő utóda az arany-nak. Bankó-papír, a melylyel még akkor is vásárolhatsz, midőn már az arany tisztára elfogyott; könyvpapír, tündökölve az elméletek-, bölcselkedések-, és érzéki dolgoktól; pompás művészet; nem csak a gondolat kijelentésére alkalmas, hanem arra is, hogy oly gyönyörűen elrejtse előlünk a gondolat hiányát! A papír azon dolgok rongyaiból készült, a melyek egykor léteztek; végtelen sok kitűnő tulajdon van a papírban. Melyik legbölcsebb philosoph tudta volna megjósolni ezen derült, eseménytelen időszakban, hogy immár közeledik, sötétséggel és zürzavarral terhesen, az események eseménye? Remény jelenti be a Forradalmat — mint a hogy a földrengéseket szép, napos idő előzi meg. Május ötödikén, tizenöt évvel később, a vén Lajos nem fog küldeni a sacramentumokért; hanem egy új Lajos, az ő unokája, fogja megnyitni, az elámult és megittasult Franciaország egész pompájával az országrendek gyűlését.

A Dubarryság és annak D'Aiguillonjai eltűntek örökre. Itt van egy fiatal, még tanítható, jóakaratu király; egy fiatal, szép és bőkezű s jóindulatu királyné; s velök együtt mintha az egész Franciaország megifjodott volna. Maupeoumak és Parleментjének el kell tűnnie a sötét éjsza-

kába; tiszteletre méltó tisztviselők, kik nem közönyösök a nemzet előtt, ha másért nem, már csak azért is, mivel az udvarnak opponáltak, most lánczaikat elvetve leszállanak »meredek kőszikláikról Croeből Combraillesban« és egyebünnet, s hálákat adva haza térhetnek: s Párisnak régi Parlementje ismét megkezdí működését. A feslett, bankrott Terray abbé helyett, pénzügyérül, van most egy erényes, bölcsész Turgot-nk, egy egész újjá alakított Franciaországgal fejében. A ki mindent a mi hibás, pénzügyekben vagy másban, helyre fog hozni — a mennyiben lehető lesz. Nem olyan-e ez, mintha ezen tul magának a Bölcseségnek lenne ülőhelye és szava a királyok tanácsában? Turgot a legnemesebb őszinteségü beszéddel foglalta el hivatalát, abban az értelemben; s beszédét a király a legnemesebb bizalommal hallgatta végig. *) Igaz, hogy a mint Lajos király is megjegyzé: »azt mondják, soha sem megy mi-sére;« de a szabadelvü Franciaország azért nem kevésbé szereti; a szabadelvü Franciaország azt feleli: »Terray abbé meg mindig ment.« A philosophismus most lát először egy philosophot (sőt egy philosophert) államhivatalban; s így minden dolgában helyeslőleg támogatni fogja; a könnyelmü, öreg Maurepas sem fog utjába állani, ha csak könnyü szerrel segíthet rajta.

S azután minő szelidek az erkölcsök; a bün elveszté minden rútságát; illendővé vált (mint az elfogadott dolgok, szabályozván magukat, azzá szoktak válni); csaknem egy nemévé vált a »szeretetre méltó« erénynek. Az ismeretek úgy virágoznak, besugározva az elménczség és

*) Turgot's Letter: Condorcet, Vie de Turgot (Oeuvres de Condorcet, V. k.) 67. l. Kelt aug. 24. 1774.

a társalgás művészete által. A philosophismus örömtől sugározva ül fénylő termeiben; a barátságossá lett gazdagságnak asztal-vendége; maga a nemesség büszke ha mellé ülhet; s felemelkedve minden Bastilleok fölött, a közelgő millenniumról predikál. A távol Fernayból Voltaire patriárcha jelt ad: a veteránok, Diderot és D'Alembert boldogok hogy megérték ezt a napot; ezek s a fiatalabbak, Marmontel, Morellet, Chamfort, Raynals és a többiek, felvidámitják a főhaszonbérlo gazdag özvegyének fűszeres asztalát. Oh estélyei és lakomái az isteneknek! Valóban, a régen megjósolt most teljesedni fog: »A forradalmak kora közeledik« (mint Jean Jacques irá), de a boldog, áldott forradalmaké. Az ember felébred hosszú, holdkóros álmából; elüzi a rossz tündéreket, melyek fogva és megbűvölve tarták. Nézd, új hajnal ragyog le a keleti magaslatokra; tünetek el gonosz tündérek annak fény-sugarai elől; a képtelen hadd tűnjék el végkép, elhagyva örökre a földtekét. Az igazság és Astraea Redux (a philosophismus képében) fognak ezután uralkodni. Mert micsoda képzelhető czélért teremteték az ember, hanemha azért hogy »boldog« legyen? A győzedelmes Analysis és a faj előhaladása következtében most elég boldogság váraozik reá. Királyok lehetnek bölcsészekké, vagy különben a bölcsészek királyokká. Csak egyszer a társadalom helyesen szervezve legyen — a győzedelmes Analysis által. Az üres gyomor megtelik; a száraz torok megnedvesedik borral. Maga a munka olyan lesz mint a nyugalom; nem fárasztó, hanem örvendetes. A szántóföldek, úgy gondolná az ember, nem igen fognak teremni mivelés nélkül; nem a nélkül hogy valaki el ne sárosodjék és ki ne fáradjon abban: ha csak ezt is géppel nem csinálják? Ingyen szabók és

vendéglősök támadhatnak a szükséges időközökben, az ember még most nem tudja hogy hogyan. De ha minden egyesnek, a jóakarat törvényénél fogva, gondja lesz az összesre, akkor bizonyára senki sem lesz a kiről ne gondoskodnának. De sőt ki tudja, hogy a kellőleg előhaladt Analysis segédelmével »az emberi életet nem lehet-e majd határtalanul meghosszabbítani,« s az emberek megszabadulnak a haláltól, mint a hogy megszabadultak már az ördögtől? S akkor boldogok leszünk, daczára a halálnak és az ördögnek. Így predikálja a nagy szavakat szerető philosophismus az ő Redeunt Saturnia regna-ját. 24/3 D. A.

Párisnak és philosophjainak profétai éneke eléggé hallható a versaillesi Oeil-de-Boeufben; s az Oeil-de-Boeuf, mely főkép kisebb körü és közelebbi boldogság után sóvárog, a legrosszabb esetben is egy udvarias »miért ne?«-vel felel. A jó, öreg, vidám Maurepas sokkal boldogabb miniszter-elnök, semhogy a világ örömét zavarja. Elég minden napnak a maga terhe. Vidám öreg ember; ő csak tréfákat mond és ögyeleg fel s alá gondtalanul; köpenye eléggé alkalmazva van a szélfúváshoz, hogy a mennyire lehet mindenkivel jó lábon álljon. Az egyszerű fiatal király, a kit Maurepas világért sem ohajt terhelni a hivatalos ügyekkel, belső lakosztályába vonult; hallgatag, magát elhatározni nem tudó; bár néha bizonyos élesség nyilatkozik természetében. Végre rá szánja magát egy kis lakatos munkára, s valami Sieur Gamaint vévén maga mellé mesterül (a kit egykor kevés oka lesz áldani), zárakat készíteni tanul.*) Az is kitünik továbbá, hogy értette a földrajzot és tudott olvasni angolul. Boldogtalan fiatal király, az ő gyer-

*, Campan, I. 125.

mekes bizalma ebben az ostoba Maurepasban másféle viszonzást érdemelt volna. Azonban barát és ellenség, a végzet és önmaga, mind összeműködtek, hogy ártsanak neki.

Az alatt a deli fiatal királyné, mint egy szépség isten-asszonya, lebeg udvari termeiben, központja minden szem tekintetének; még most nem avatkozik állam-ügyekbe; nem törődik a jövővel s még kevésbé retteg tőle. Weber és Campan *) lerajzolták őt ott, a királyi szőnyeg-falakon belől, a fényes boudoirok, fürdők, peignoirok s a nagyobb és kisebb toillettek között; egy egész fényes világ hódol tekintetének, intését lesve. Szép, fiatal leánya az időnek, minő dolgok vannak elrejtve az idő méhében a te számodra! Mint a földnek legfényesebb jelensége, kecsesen jár kél, körülvéve a földnek nagysága által: valóság és mégis csak egy varázs-látomány; mert nézd, nem fogja-e feneketlen sötétség elnyelni azt! A gyöngéd fiatal szív árvákat fogad fel, kiházasít érdemes hajadon lányokat, gyönyörködik a szegények segítésében — azon szegényekében, kiket a sors festőileg útjába vezet; s divattá teszi ennek cselekvését; mert, a mint mondva volt, most a jóakarát uralkodása kezdődött. Az ő Polignac hercegnőjében és Lamballe hercegnőjében csaknem olyanformát élvez, a mit barátságnak nevezhetnénk: hét hosszú év után most már gyermeke is van, sőt nem sokára Dauphinja, s a mennyire a királynéknál lehet, boldognak mondhatja magát férjében is.

Események? A legfontosabb események csupán a jótékony erkölcsi lakomák (Fêtes des moeurs) a jutalmakkal és az elmondott beszédekkel; Poissarde processiók a Dauphin bölcsejéhez; mindenek felett szerelmi játékok,

*) Campan, I. 100—151. Weber, I. 11—50.

keletkezésükkel, előhaladásukkal, hanyatlásukkal és bukásukkal. Azután vannak hó-szobrok, melyeket a szegények emelnek, erős télben, a királyné számára, a ki nekik tüzrevalót adott. Álarczos menetek és színi-előadások; szépítései a kis Trianonnak, megvásárlása és kijavitása St. Cloudnak; utazgatások a nyári udvari elyseumból a télbe. Duzzogások és apró haragtartások a sardiniai sógornók részéről (mert a hercegek is nősek); apró féltékenységek, melyeket azonban az udvari illem mérsékelni tud. Egészen a legkönnyűszívűbb, léha habzása az életnek; mind a mellett mestersegesen finomított habzás; kedves, csak ne kerülne olyan sokba, épen úgy mint az, a mely a champagnei bor tetején ül.

Monsieur, a király bátyja, a szellemdús egy nemének szerepét játsza, és a philosoph oldal felé hajlik. Monseigneur d'Artois lerántja az álarczot egy szép kötözködő arczáról; ennek következtében párbajt ví, csaknem vért eresztve. *) Olyan nadrágjai vannak, a minőket a világ még soha sem látott, — egészen mesés neműek. »Négy magas inas emeli fel őt a levegőbe« — mondja Mercier, mintha csak látta volna — »hogya bele ereszkedhessék az öltönybe a ráncz minden nyoma nélkül; a mely szoros tokból ugyan az a négy inas szabadítja ki, ugyanazon módon, csakhogy nagyobb erőlködéssel, minden éjszaka.« **) Ez az ember most, de már megviselt, ősz ember, elhagyatottan ül Gratzban, ***) sorsát összekapcsolván a juliusi 3 nappal. Ilyen módon sepertetnek és szóratnak a szegény halandók fel és alá.

*) Besenval, II. 282—330.

**) Mercier: Nouveau Paris, III. 147.

***) 1834-ben.

II. FEJEZET.

Kérvény hieroglyphekben.

A köznép állapota azonban nem épen ilyen jó. Nagy szerencsétlenség! Miután ezek lehetnek mintegy húsz-huszonöt millióan. A kiket mi mindazáltal egy homályos, összetömörült egységbe foglalunk össze, a mely roppant ugyan, de elmosódott, távolról nézve; s nevezzük azt *canaillé*-nak, vagy emberségesebben »tömeg«-nek. Valóban tömeg; és mégis, elég csodálatos, ha képzeletünk erejével elkísérjük őket a széles Franciaországban keresztül sár-kunyhóikba, padlás-szobáikba és pincze-lyukaikba: azt tapasztaljuk, hogy a tömeg mind csupa egyedekből áll. A kik közül mindenik egyednek saját szíve és saját bánata van; ott áll saját bőrével fedve, és ha megszűrod, vérzik. Oh bíboros Fejedelemség, Szentség, Tisztelendőség; például te, főalamizsna-osztó bibornok, a te tiszteletes bársony ruhádban, a ki megerősítéd kezeidet méltóságokkal és pénzzel, és helyezettét a te világfölötti őrtornyodba ünnepélyesen, Isten színe előtt, abból a célból: — micsoda gondolat ez, hogy ezen tömegnek minden egyede egy csodálatos ember, olyan mint te; küzdve — látóan vagy vakon, az ő végtelen királyságáért (ezért az életért, a melyet nyert, egyszer csupán, az örökkévalóságnak közepette,

bensejében egy szikrájával az istenségnek, a melyet te halhatatlan léleknek nevezesz!

Szomorúan, csüggedetten küzdenek ezek homályos rejtekeikben; tűzhelyük örömtelen, ebédjük vékony. Számukra, ezen a világon, nem támad semmiféle remény kora; alig ha a másikon is, ha csak a halálban való sötét elpihenés reménye nem, mert ezeknek hitők is ingadoz. Taníttatlanok, vigasztalanok, nem tápláltak! Egy néma nemzetiség; szavok csak egy articulálatlan kiáltás: a király tanácsában; a világ ítélő-széke előtt nincs egyetlen szószólójuk sem, a ki meghallgattatnék. Ritka időközökben, (mint például most, 1775-ben), eldobják ásóikat és kalapácsaikat; s a gondolkodó emberiség elámulására*) csoportosan barangolnak ide és oda, veszélyt jósolva, czéltalanul; elhatolnak egész Versaillesig. Turgot változtatásokat tesz a gabona-kereskedésen, eltörölve a legrosszabb gabona-törvényeket; az országban szükség uralkodik, akár igazi, akár »mesterségesen csinált;« kétségbe vonhatatlan kenyér-hiány. S így május 2-ik napján, 1775-ben, ez a roppant néptömeg, itt a versaillesi kastély előtt, a maga messze terülő nyomorultságában, sáppadt arczczal, szennyesen, utánok nyúló rongyokban, bemutatja — mint egy olvasható hieroglyph írásban — a maga sérelmi kérvényét.« A kastély kapuit be kell zárni; azonban a király meg fog jelenni az erkélyen és beszélni fog hozzájuk. Ezek látták a király arczát; sérelmi kérvényüket ha el nem olvasták is, legalább megnézték. Feleletül kettőt közülök felakasztanak, »új, negyven láb magas akasztófára;« a többit visszaűzik oduikba — egy időre.

*) Lacratelle : France pendant le 18-me siècle, II. 455. Biographie Universelle, §. Turgot (Durozoirtól).

Bizonyára nehéz feladat a kormánynak, hogy hogyan bánják ezekkel a tömegekkel; — ha ugyan nem mondhatnók inkább, hogy ez az egyetlen feladata és problémája minden kormánynak, melyhez képest minden más feladat csak esetleges tücsök, haszontalanság és hadakozás a szél ellen. Mert ám mondják a charták, a hagyomány, a szokás, az általános és specialis törvény a mit akarnak: ezek a tömegek sok millió egyénből állanak, minden látszat szerint az isten által teremtvé — a kié ez a föld, a melyen élünk. Azon kívül a nép nincs épen vadság nélkül; vannak izmai és van elfojtott haragja. Nézzük csak micsoda ünnepélynek volt szemtanúja az öreg Mirabeau marquis, a mogorva ember-barát, ugyanezen években, lakásából, a Mont d'or fürdőknél: »A vad emberek áradatként omlottak alá a hegyekről; a mi embereinknek meg volt parancsolva, hogy ne menjenek ki. A pap miséjében és papi szoknyában; a bíró parókásan; lovas rendőrség őrzé, kivont karddal kezében, a helyet, a míg a dudások a játékot elkezdhetik. A tánczot, egy negyedóra múlva, veszekedés szakítá félbe, s a gyermekek és erőtelen emberek kiáltozása és visitása, s a többi ott levőké, kik uszitották őket egymásra, mint a csöcselék szokta a veszekedő kutyákat. Iszonyú emberek, vagy inkább iszonyú vadállatok, durva gyapjú újjasba öltözve, széles bőrvövekkel, a melyek réz-szegekkel vannak kiverve; óriás termetűek, a melyet még magasabbá tesz a magas-sarkú fapapucs (sabot); lábujhegyre állva, hogy lássák a veszekedést; a taktust verve hozzá lábaikkal; oldalukat dörgölve könyökükkel; arcuk szikár, (figures hâves), félig befödve hoszszú, zsiros hajukkal; ábrázatuk felső része sáppadt, az alsó el van torzulva bizonyos kegyetlen nevetés

próbálása, s a vadállati türelmetlenség egy neme következtében. S ezek az emberek fizetik a *taille*-t (pótadó). S ti még azon kívül sójukat is el akarjátok tőlük venni. S nem tudjátok, hogy mi az a mit ti így mind meztelenebbé fosztotok ki, vagy a mint nevezitek, kormányoztok; s a melyet pennátok karczolásával, annak hideg, gyáva közönységében, úgy hiszitek hogy mind örökre büntetlenül fogtok így halálra éheztetni; mind örökre — míg a válság be nem következik. Oh asszonyom, egy ilyen szembekötösdis kormány, egyszer nagyon előre botolván, az általános felfordulásban fogja végit érni (*culbute générale*).*)

Kétségkívül sötét vonás ez egy »arany korban,« — vagy legalább a »papir« és »remény« korában! Azonban ne háborgass bennünket jóslataiddal, oh károgó emberbarát: régóta hallottunk mi már ilyeneket, s mégis a vén világ mozog a maga régi útján.

*) *Mémoires de Mirabeau écrits par lui-même, par son Père, son Oncle et son Fils adoptif* (Paris, 1834—5) II. 186.

xl ö 2/I 1864

"II

Mémoires de

III. FEJEZET.

Kétséges.

Vagy talán maga ez a Remény kora is csupán csak egy csalkép, mint a remény szokott lenni igen gyakran? Gőzfelleg, a melyre szivárvány van festve; gyönyörű rá nézni, felé vitorlázni, — a mely ott lebeg a Niagara zuhatag fölött? Ha úgy, — a győzedelmes Analysisnek lesz elég tenni valója.

Fájdalom, igen! egy egész világot kellene újjá teremteni, ha értene hozzá: más és nem az ő számára való munka ez! Mert minden megromlott és kiesett sarkából; a benső szellemi úgy, mint a külső gazdasági; fej vagy szív: egyikben sincs semmi egészséges. A mint valóban a bajok minden neme többé kevésbé rokon egymással és rendszeren együtt járnak; kivált régi igazság az, hogy a hol roppant physikai baj van, azt — mint annak szülője és eredete — megfelelő kiterjedésű morális baj előzte meg. Mielőtt például ez a huszonöt millió munkás ember olyan lesóványodott arczúvá lett volna, a minőnek most az öreg Mirabeau látja őket, egy olyan nemzetben, a mely magát keresztyénnek nevezi, s az embert embertársának: — minő kibeszélhetetlen, csaknem végetlen becstelenségnek (hogy t. i. látszóttak és nem voltak) kellett ott korokon

át egymásra halmozódni mindennemű szellemi és világi uralkodókban és rendelt őrizőkben! És ez halmozódni fog, de sőt tetőpontra ér; mert minden evangéliumok között a legelső ez, hogy a hazugság nem tarthat örökké.

Valóban, ha keresztül nézünk a sentimentalismus, philanthropia és erkölcsi lakomák ezen rózsaszínű ködén: azok mögött egyikét találjuk a legszomorúbb látványoknak. Azt kérddheti az ember, hogy azon kötelékek közül, melyek az emberi társadalmat valaha szerencsésen összetartották vagy összetartják általában: melyek vannak itt még meg? Ez egy hitetlen nép; melynek vannak föltevésai, hypothesisei és győzedelmes Analysis-féle hab-rendszerei; s hit gyanánt főkép ez, hogy a gyönyör kellemes. Éheznek minden édes csemege után, s megvan bennök az éhség törvénye: de micsoda más törvény? Bennök vagy felettök bizonyára semmi egyéb!

Királyuk, báb-királyl্যা lett; az ő Maurepas kormányával, mely forog mindenfelé mint a szélkakas, a merre valamelyik szél fújja. Maguk fölött nem látnak istent; vagy pedig nem is néznek fölfelé, legfeljebb csillagászati távcsövekkel. Az egyház, igaz, még megvan, de a legengedelmesebb állapotban; egészen megszelidítve a philosophismus által; csodálatosan rövid idő alatt; mert az óra eljött. Csak húsz évvel ez előtt is Beaumont érsek még azt sem akarta megengedni, hogy a szegény Jansenistákat eltemessék; Loménie Brienne pedig (egy emelkedő ember, a kivel még majd találkozunk) a papság nevében képes volt követelni a protestánsok ellen hozott törvények »végrehajtását,« *) melyek halált mondanak arra, a ki

*) Boissy d'Anglas: Vie de Malesherbes, I. 15—22.

predikál. S most, fájdalom, még csak Holbach báró atheismusát sem lehet megégetni — hacsak fidibusként meg nem égeti valamely speculativ magán egyén. A mi egyházunk megnyügözve áll, némán, mint egy néma ökör; csak az eleség (a tizedek) után bögve; boldog ha azt megkaphatja; vagy néma bárgyúságban várja további sorsát. S ehhez a húsz millió »kiaszott arcz;« s mint útmutató és vezérlő számukra, sötét küzdelmükben, »egy negyven láb magas akasztófa!« Bizonyynal igen sajátságos arany-kor ez, az ő erkölcsi lakomáival, »szelid erkölceivel« és szelid intézvényeivel (*institutions douces*); nem hirdetve egyebet, mint békességet az emberek között! — Békességet? Oh philosoph-sentimentalismus, mi közöd van neked a békességgel, mindön a te anyádnak neve Jézabel? Rothadt terméke a még rothadtabb corruptionnak, te a corruptionnal együtt meg vagy átkozva!

Különben pedig csodálatos az, hogy a rothadt minő sokáig megállja széthullás nélkül, feltéve hogy durván nem bántok vele. Egész nemzedékeken keresztül folyvást fenn áll, »kisérteties affectálásával az életnek,« miután már minden élet és igazság kiveszett belőle; annyira nem szeretik az emberek elhagyni régi útjaikat, s legyőzve a közönyt és gyávaságot, újjal próbálkozni meg. Bizonyára nagy a Tényleges, a Való, a mely felküzdé magát az elmélet és lehetőség feneketlen mélységeiből, s ott áll, mint egy határozott, elvitázhatatlan tény, a mely által az emberek dolgoznak és élnek, vagy legalább úgy cselekedtek valamikor. Bölesen teszik, ha ragaszkodnak hozzá, míg fennáll; s fájlalva hagyják ott, midőn alattuk széttörik. Vakon rohanó apostola a változtatásnak, ovakodjál! Meggondolat-e jól, hogy minő mérhetetlen sokat tölt be a szokás

ezen mi életünkben; hogyan függ minden ismeret és minden gyakorlat csodálatosan az ismeretlen és gyakorlatiatlan feneketlen mélységei fölött; s hogy a mi egész lényünk egy megmérhetetlen mélység, áthidalva a szokás — mint valamely vékony föld-kéreg — által, a melyet nagy fáradsággal raktunk együvé.

De ha — a mint valahol másutt meg van írva —
»minden emberben bezárva egy-egy örült ember lakik«; }
minek kell laknia minden társadalomban; — azon társadalomban, mely a legközönségesebb állapotában is »a világ állandó csodájának« neveztetik! »A szokásnak egy ilyen földkérgé nélkül — folytatja szerzőnk — nevezzük azt a szokások rendszerének, egy szóval a hivés és cselekvés megállapított módjainak: társadalom egyáltalában nem léteznék. Azokkal együtt létezik, jól vagy rosszul. Ugyancsak itt, ezen szokások rendszerében, a melyek elszakítottak s föntartatnak addig a meddig: nyugszik igazi törvénykönyve és alkotmánya valamely társadalomnak; az egyetlen bár megiratlan törvénykönyv, a melynek az kénytelen engedelmeskedni. Az a mit mi írott törvénynek, alkotmánynak, kormányformának s más ilyennek nevezünk: mi az egyéb, mint miniature képe és ünnepélyesen kinyilvánított összesége ezen megiratlan törvényeknek? Az, vagy inkább, fájdalom, nem az; csak annak kellene lenni, és mindig az akar lenni. S ezen utóbbi eltérésben vég nélküli küzdelem foglaltatik.« S most már tegyük hozzá ugyanazon nyelven, ha egyszer, ebben az örökké tartó küzdelemben, balszerencse folytán ez a »vékony föld-kéreg« leszakad! A szörnyű mélység forrásai felbugygyannak; tűz-források; beborítva mindent, elnyelve mindent. A ti »föld-kérgetek összezúzva, betemetve; a zöld, virággal

borított világ helyén egy felforgatott, vadul kerengő chaosz ; — a melynek, forrongás és küzdelmek közt, ismét egy új világgá kell átalakulnia.

De másfelől mondjuk ki ezt : hogy a hol hazugságot találsz, a mely téged elnyom, írtd ki azt. A hazugságok csak azért vannak, hogy kiirtassanak ; őszintén várnak és kiáltanak a kiirtatás után. Jól meggondold azonban, hogy micsoda szellemben teszed azt : nem gyűlölettel, vakon rohanó, önző erőszakkal ; de a szív tisztaságával, szent buzgalommal, gyöngéden, csaknem szánalommal. S egy ilyen kiirtott hazugság helyére ne tégy új hazugságot, a mely új igazságtalanság lenne a te részedről ; szülője más egyéb hazugságoknak. A mely által ezen dolog legutólja rosszabb fogna lenni, mint a kezdete volt.

Mindazáltal ezen mi világunkban, a melynek egyfelől eltörölhetetlen reménye van a jövőbe^w, de ugyanakkor eltörölhetetlen hajlama állandóan megmaradni a múltban : így kell az ujitásnak és a conservatióknak örökös harcukat folytatniok, úgy a hogy tudják. S e közben a »daemoni elem,« a mely ott leselkedik minden emberi dologban, kétségkívül valamikor egyszer, az ezredik évben elszabadulhat ! Mindazáltal nem sajnálandó-e, hogy ez a küzdelem — a mely utóljára is olyan, mint a gyűlölet lihegő amazonok classicus harcza a hős ifjakkal, s ölelkezésben végződik — rendesen olyan görcsös vonaglású ? Mert a conservatio, megerősítve azon bennünk levő leghatalmasabb tulajdonság a mi közönyünk által, hosszú korokon át nem csak győzedelmesen uralkodik, a mi jogos : hanem zsarnokilag, bezárva füleit minden szó előtt. Ellenfelét úgy tekinti, mint a ki meg van semmisítve ; s ez az ellenfél ennek daczára is ott nyugszik

rejtve, mint valamely eltemetett Enceladus, a kinek, hogy legkisebb szabadságot is nyerjen, az egész Trinacriát az Aetnával együtt meg kell ráznia.

A miért is, mindent összevéve, üdvözöljük még a papir-kort, még a remény korát is. Mert ugyanezen rettenetes folyamában az Enceladus-forradalomnak; midőn a feladat, a melyre egyetlen halandó sem vállalkoznék jószántából, parancsolóvá, elkerülhetlenné lön: — nem szivesség-e az a természetből, hogy kedves ígéretek által csalogat bennünket előre, legyenek azok csalfák avagy nem; s egy egész nemzedék bele bukik Erebus sötétségébe, mely előtt a remény kora világolt? Jól mondják, hogy »az ember reményre van építve; voltaképen semmi más birtoka nincs, csak a remény; ez az ő lakása a remény helyének neveztetik.«

eddy

IV. FEJEZET.

Maurepas.

De valamennyi francia remények között nem az öreg M. de Maurepasé nyugszik-e a legszilárdabb alapon, ki azt reméli, hogy ügyesség által sikerül neki megmaradni a miniszterségben? Fűrge öreg ember, kinek minden szorult helyzetre van egy könnyű tréfája, s a leggonoszabb zúrvarból is felmerül mint a parafa, a nélkül hogy fenékre jutna. Neki nem sok gondot ad a »tökélyesülés,« »a faj előhaladása« és az »astraea redux«: a fő jó abban van, hogy egy gyors élczű ember, ki a nyolczvan felé jár, a hatalom székében ülve, fontosnak érezheti magát az emberek között. Nevezzük-e, mint a büszke Chateauroux szokta régenten, »M. Faquinet-nek (a »gazember« kicsinyítő neve)«? Az udvaroncok nyelvén most »Franciaország Nestorának« neveztetik; olyan kormányzó Nestornak, a minő van most Franciaországban.

Alapjában, mindazáltal, zavarba hozhatná az embert annak megmondása, hogy hol van különösebben Franciaország kormánya ezekben a napokban. A versaillesi kastélyban van Nestor, király, királyné, miniszterek és fogalmazók, zsineggel átkötözött papir-csomagokkal: de hát a kormány? Mert a kormány egy olyan dolog, a mely

kormányoz, a mely vezet, és ha szükség van rá, kényszerít. Franciaországban, láthatólag, nincs semmi ilyes dolog. De másfelől láthatatlanul, szervezetlenül, ott van: a philosoph szalonokban, az Oeil-de Boeuf karzatain, a fecsegő nyelvében, a röpirat-szerző tollában. Ő felségét a királynét az opera-színházban megtapsolják; egészen örömtől sugározva tér haza. Legközelebb a taps gyengébbé lesz vagy szinte elmarad; a királyné szive elszorul, s arczáról a fény eltűnik. Tehát az uralkodói fönség is olyan, mint egy szegény léggömb; a mely, ha a népszerűség szele bele fú, nagyra nő és fölszáll, s ha a szelet megvonják tőle, lohadva leesik? Franciaország kormánya hosszú idő óta »epigrammák által mérsékelt despotismus« volt; s most úgy látszik, mintha az epigrammák kerülnének fölül.

×Olyan örömmel tenné ez a fiatal »várva várt Lajos« Franciaországot boldoggá, ha az olyan igen bajos nem volna, és csak ha tudná a módját. Azonban körülötte végéremerhetetlen ellentétek vannak; oly sok követelés és láрма; egy egész nyelv-zavar. Ember ezeket nem engesz-
telheti ki, nem igazíthatja, nem nyomhatja el, ha csak nem igen erős és igen bölcs ember; a melyek között csak létezni is egyedül egy könnyen-tréfáló, könnyen-forduló M. de Maurepas képes. A philosophismus követeli a maga új korát, ez alatt temérdek minden dolgot értve. S nem gyenge hangon követeli azt; mert most már az egész Franciaország is, mely eddig néma volt, beszélni kezd, s ugyanazon értelemben szól. Egy roppant, sokhangú kiáltás; távoli, de azért hatása van. Másfelől az Oeil-de-Boeuf, melyet, minthogy legközelebb van, legjobban meg lehet hallani, éles hangú hevességgel követeli, hogy a monarchia mint eddig, ezután is a »Bőség-szarva« legyen; melyből a

loyalis udvaroncok merithessenek, — a trón kellő támogatására. Ám hadd lépjenek életbe a liberalismus és az új kor, ha úgy kívánják; csak a királyi vagyon ne csorbitassék. Azonban, fájdalom, épen ezen utóbbi feltétel az, a mi lehetetlen.

A philosophismus, a mint láttuk, elérte hogy az ő Turgotja lett pénzügyminiszterré; s lesz majd temérdek reform. Szerencsétlenségre, ez a Turgot csak húsz hónapig maradhatott meg hivatalában. Ha valamely csodás *Fortunatus* erszény lett volna kincstárában, tovább tartathatott volna hivatala; s valóban minden francia pénzügyminiszternek, a ki boldogulni akar ezekben a napokban, legelőször is egy ilyen erszénnyel kellene magát ellátnia. S itt ismét nem csodálhatjuk-e újra a természet bőkezűségét remény dolgában? Ember ember után áll elő, bizva hogy ő ki tudja tisztítani Augias istállóját; a mi kis képeség van benne, azt olyan jó kedvvel rá vesztegeti; s a mennyiben becsületes, visz is véghez valamit; Turgotnak van tehetsége, becsületessége, belátása, hősi akarat-tevékenysége, de *Fortunatus* erszénye nincs neki. Vérmes pénzügyminiszter! egy egész békés francia forradalom lehet készen, kiterelve a gondolkodó fejében; de ki fogja fizetni a megszámlálhatatlan »indemnityket,« a melyekre szükség lesz? Fájdalom, távol vagyunk attól: mindjárt a dolog kezdetén azt a javaslatot terjeszti elő, hogy a clerus, a nemesség, magok a parlamentek adót fizessenek, épen úgy mint a nép! A felháborodás és bámulat kiáltása hangzik végig valamennyi kastély termein; M. de Maurepasnak egyet kell fordulnia sarkán; a szegény király, ki néhány héttel az előtt ezt irta: »Il n'y a que vous et moi qui aimions le peuple« (senki sincs csak ön

és én, kik szeretjük a népet) kénytelen most aláírni az el-
bocsátást *) ; s a francia forradalom hadd hajtódjék
végre, békésen vagy nem, a hogy tud.

Tehát a remény elhalasztaték? Igen elhalasztaték
de nem semmisítettett, nem kevesbítettett meg. Avagy ez,
például, nem a mi Voltaire pátriarchánk-e, ki sok esztendei
távollét után újra meglátogatja Párist? Az öreg ember
itt van, csaknem semmivé összeaszott arczával; »roppant
parókával à la Louis Quatorze, a mely alól csak
két szem látszik ki, ragyogva mint a kárbunkulus.« *)
Minő kítörése az érzelmeknek! A gúnyolódó Páris egy-
szerre tisztelet-érvővé lesz; áhítatos vallójává a hősimá-
dásnak. Nemesek öltöztek át felszolgáló pinczéreknél,
csakhogy öt megláthassák; Franciaország legkedvesebb
lényei szívesen teritenék hajfürteiket lábai alá, »kocsija
egy üstökös magva, melynek farka egész utcákat tölt be« ;
a színházban megkoszorúzzák, halhatatlan éljenek közt ;
végre »szinte rózsák közé fojtják,« — miután az öreg
Richelieu azt tanácsolta neki, hogy az idegek ilyen állapo-
tában vegyen be opiumot, s a mértékletlen pátriarcha na-
gyon sokat talált bevenni. Maga a királyné ő felsége gon-
dolt olyasmit, hogy érte küld; de azután erről lebeszéltek.
Mindazáltal jól teszi a felség, ha ezen a dolgon gondolko-
dik. Ezen ember életének célja és munkája volt, hogy
aláássa és megsemmisítse mindazt, a min a felség és isten-
tisztelet jelenleg nyugosznak: s most a világ így fogadja
öt! Apotheosissal, mint a maga prófétáját és szószólóját,
ki bölcseséggel mondá el azokat a dolgokat, melyeknek

(*) 1776. május.

(**) 1778. február.

elmondása után az vágyakozott. Tegyük még hozzá csak azt, hogy ugyanennek a rózsák közé fojtott istenített pátriarchának holttestét csak lopva lehetett eltemetni. Egészen figyelemre méltó dolog ez; és Franciaország kétségkívül terhes (»jó reménységben van,« mint másutt mondják): s mi kívánunk neki szerencsés szülési órát és áldott gyümölcsöt.

Beaumarchais is bevégezte most már védekező pöriratait (Mémoires)*); nem eredmény nélkül magára és a világra nézve. Caron Beaumarchais (vagy de Beaumarchais, mért nemességet kapott) alacsony sorsban született, de vágyakkal és törekvésekkel a fölfelé menetel iránt; ellátva tehetséggel, vakmerőséggel, ügyességgel; mindenek felett a cselszövéshez szükséges tehetségekkel; egy vékony, de egyszersmind szívós, megtörhetetlen ember. Szerencse és ügyesség a »Mesdames« — a mi jó hercegnőink Loque, Graille és nővéreik — zongorája mellé juttatták. S a mi még jobb, Pâris Duvernier, az udvari bankár, némi bizalommal tisztelte meg, mely egész a készpénzbeli dolgokig terjedt. A mely bizalmat azonban Duverniernek az örököse, egy magasabb társadalmi állású egyén, nem akart folytatni. Sőt ellenkezőleg: pört kezd ellene, a melyben a szívós Beaumarchais, pénzt és jó hirt egyaránt veszítve, a birői előadó Goezmannak, a Parlement Maupeounak és egy egész közönyösen bele nyugvó világnak véleménye szerint, nyomorultúl meg van verve. Minden ember véleményében, csak a magáéban nem. A méltatlanság által tüzelve, ha nem arra is hogy verseket, de legalább hogy satiricus pör-

*) 1773—76. Lásd Beaumarchais munkáit, melyekben ezek a dolgok és ezeknek története elő van adva.

iratokat készítsen, a megkeserített zenetanító kétségbe esett heroismussal újra felveszi elvesztett ügyét, a világgal szemben; küzd érette, az előadók, parlamentek és főhatalmasságok ellen, könnyű gúnynyal, világos logicával; ügyesen, fogyhatatlan kitartással és segítő eszközökkel, mint a legügyesebb vívó; s valóban olyan ügyes, hogy ime most az egész világ néz reá. Három hosszú évig tart a küzdelem, változó szerencsével. Végre, a Herkules tizenkét hős tettehez hasonló munka után, a mi Caronunk győzedelmeskedik; megnyeri elvesztett pörét; kivetkezteti Goezman előadót a birói hermelinből, befedve a helyett a gyalázat marandó köntösével; — s a Parlement Maupeout (a kit segített kivégezni), a mindenféle parlamenteket, s általában a francia igazságszolgálatást illetőleg, végnélküli reflexiókat támaszt az emberek lelkében. Így vállalkozott Beaumarchais mint vékony francia Herkules, a sorstól kényszerítve, hogy leszálljon az alvilágba; s ott a pokol ebeit győzedelmesen megfékezé. Ettől fogva ő is nemzedékének nevezetességei közé tartozik.

V. FEJEZET.

Astraea redux — pénz nélkül.

Azonban nézd, az átlánti tengeren túl nem kezd-e az új nap valóban derengeni! A demokrácia, a mint mondók, megszületett; vihartól övezve küzd az életért és a győzelemért. Egy egész rokonszenvező Franciaország örvend »az ember jogai« fölött; valamennyi szalonban ezt mondogatják: minő látvány! Ugyancsak nézd a mi Deane-ünket, Franklinunkat, Amerika meghatalmazottjait, kik itt vannak hogy személyesen segélyt kérjenek *): a saxon puritánok fiai, ó-szász természetükkel, a sima Silas, a sima Beniámin, itt, ilyen követségben, a pogányság, monarchia, sentimentalismus és a feslett asszonyi állapot könnyelmű gyermekei közt. Igazán különös látvány; a melyről a szalonok vidáman fecseghetnek — bár József császár, midőn az iránt megkérdezték, a következőleg felelt, igen váratlanul egy filosofhtól: »Asszonyom, az én életmódom az, hogy royalista legyek« — (*Mon métier à moi c'est d'être royaliste*).

*) 1777. Deane valamivel korábban; Franklin ott maradt 1785-ig.

Igy gondolkodik a könnyű Maurepas is; azonban a philosophismus szele és a közvélemény ereje másfelé fogják fordítani. Addig is a legjobb kívánatokat küldik, s titokban önkénteseket fegyvereznek fel. Paul Jones fel fogja szerelni az ő Bon Homme Richardját: fegyverek, katonai készletek fognak átcsémpésztetni, (ha az angol le nem foglalja azokat); a mely dologban Beaumarchais, bár homályosan mint az »óriás csempész,« még egyszer láthatóvá lesz, — megtöltvén egyúttal saját üres zsebjeit is. De bizonyára, akármikor is, Francziaországnak saját hajóhadának kell lenni. E fontos czél kivitelére nem most van-e a legalkalmasabb idő; most, a midőn a tengerek büszke uralkodónéja úgy el van foglalva? Igaz, hogy egy elszegényült kincstár nem építhet hajókat; de ha a felhívó szó egyszer ki van mondva (melyről Beaumarchais azt állítja hogy ő mondta ki): ez és ez a loyális kikötő hely, kereskedelmi kamra majd építtetni fog és felajánlja az államnak. Szép hajók bocsáttatnak vizre; a többi közt egy Ville de Paris, Leviathan a hajók között.

S most, a midőn ingyen készült három fedelűek tánczolnak a horgonyon, repülő lobogóikkal; s a szabadságért örjöngő philosophság mind lármásabbá lesz: mit tehet egy Maurepas egyebet, mint hogy megfordul. Ezredek vitetnek keresztül a tengeren: a Gatesek, Leek, durva Yankee tábornokok, »gyapjú háló-sapkával kalapjaik alatt,« tisztelettel hajtják meg fegyvereiket Francziaországnak messze fénylő lovagiassága előtt; s az ujonnan született demokrácia nem minden csodálkozás nélkül látja az »epigrammák által mérsékelt despotismust« saját oldala mellett harczolni. Mindazáltal úgy van a dolog. Királyi seregek és hős önkéntesek; Rochambeau, Bouillé, Lamethek, Lafayettek

kivonták kardjukat az emberiség ezen szent küzdelmében, s ki fogják vonni még egyszer, másutt, a legsajátságosabb módon!

Fent Ushant körül tengeri ütközet ágyúdörgése hallatszik. A melynek folyama alatt hogy vajon a mi fiatal királyi herczegünk, Duke de Chartres, »a hajó bensejében« rejté-e el magát, vagy pedig világosan és activ hősiességgel hozzájárult a győzelemhez, nem tudni? Fájdalom, egy második kiadásból megtudjuk, hogy nem is volt győzelem; vagy ha volt, az angol Keppelé volt az. *) A mi szegény fiatal herczegünk azt veszi észre, hogy az operában kapott tapsok gúnyos nevetéssé változnak át; és hogy nem lehet főadmirállá, a mely rá nézve forrása vég nélküli fájdalomnak.

De jaj a Ville de Paris-nak is, a hajók Leviathanjának! Az angol Rodney elfogta és haza vitte a többivel; ennyire sikeres volt »új cselfogása az ellenség hadseregének megtörésében.« **) Ugy látszik, mintha XV. Lajos mondása teljesednék, hogy »Franciaországnak soha sem lesz hajóhada.« A derék Suffren kénytelen visszatérni Hyder Allytől és az indiai vizekről; kevés eredménnyel, mind a mellett nagy dicsőséggel, hogy »hatszor« meg nem verték; — a mi, tekintve a támogatást a melyben részesült, bátran hősiességnek nevezhető. Az öreg tenger-hős hadd pihenjen most, tisztelve Franciaországtól, szülő-helyén a Cevennes hegységek között; hadd eregessen füstöt, nem lőpor — hanem közönséges konyha-füstöt Jalès kastély ócska kéményein keresztül — a mely kastélynak egykor, más kezében, másforma hire lesz! A derék Lapérouse is rövid időn

*) Julius 27. 1778. ~

**) April 9- és 12-én 1782.

felszedi a horgonyt, hogy felfedezések után induljon philanthropikus utazásra; miután a király érte a földrajzot. *) Azonban, fájdalom, ez a vállalat se boldogul: a derék hajós elmegy és nem tér vissza; a keresők hijába kutatják fel érte a tengereket. Ő eltűnt nyomtalanul a kék végtelenségbe; s csupán szomorú, titokzatos árnyéka az, a mely ott kísért még sokáig az emberek fejében és szívében.

De Gibraltar sem adja meg magát, a míg ez a háború tart. Nem az, habár Crillon, Nassau-Siegen, s az akkori legkitünőbb tervkészítők mind ott vannak is; s habár Condé herczeg és d'Artois herczeg siettek is oda segítségül. Csodálatos bőrfedelű úszó ágyútelepek, melyeket a francziaspangyol *pacte de famille* állított ki, lovagias felszólításokat küldöznek a feladásra: melyekre azonban Gibraltar plutonicusan, izzó vas golyók záporával felel, mintha a Calpe kőszikla egy pokol torkává változott volna, s olyan utolsó-itéleti nem-et menydörög, hogy mindenki kénytelen azt elhinni. **)

S így, ezen hangos robbanással, a háború zaja megszűnt; az Emberszeretet kora remélhet újra, örökétig. A szabadság derék önkéntesei visszatértek, hogy annak hirdetőivé legyenek. Lafayette, mint korának páratlan hőse, ott tündöklék a versaillesi Oeil-de-Boeuf-ben; mellszobrát felállították a párisi Hôtel-de-Villeben. A demokraczia legyőzhetetlenül, felülmulhatatlanul uralkodik az ő »új világában«; sőt egy lépést tett az ő felé is; s a franczia pénzügyek, keveset erősödve ilyen munka által, nem igen egészséges állapotban vannak.

*) Aug. 1. 1785.

**) Dodsley: Annual Register. XXV. 258—267. szept. okt. 1782.

Mit csináljunk a pénzügyekkel? Ez igazán a nagy kérdés: egy parányi de igen fekete vészfelhő, a melyet az egyetemes reménységnek semmifele ragyogása sem tud eltakarni. Láttuk hogy Turgot-t hogyan csapták el, kiáltozás közt, a kezelősegből, — mivel hogy nem volt neki Fortunatus erszénye. Ép oly kevéssé tudta M. de Clugny betölteni ezt a hivatalt; vagy általában tudott tenni valamit, azon kívül hogy elköltötte fizetését; »helyet nyert a történelemben,« a hol, mint valamely alaktalan árnyék még most is ott kísért; — s a többire nézve a hivatal végezte el a maga dolgát. Vagy talán a genevai Neckernek van ilyen erszénye? Ennek volt bankár ügyessége és bankár becsületessége; azon felül minden nemű hitele, miután olyan essay-ket irt, a melyek jutalmat nyertek az akadémián; fáradozott az indiai társaságok ügyében; ebédeket adott a philosophusoknak, és »vagyont szerzett magának husz év alatt.« Azon kívül volt benne bizonyos hallgatagság és ünnepélyes komolyság; a mélységé, vagy ha nem, a fogékonytalan tompaságé. Minő különös Celadon Gibbon előtt, a minő csalfa legény ő volt, s a kinek atyja, valószínűleg mivel neki saját fogata volt, »hallani sem akart ilyen házasságról«: — a midőn most az ő elhagyott Curchod kisasszonyát magas helyzetben látja a világ előtt mint miniszter nejét, és »Necker nem féltékeny!« *)

Egy eleven, fiatal Demoiselle, ki egykor majd híres lesz mint Madame és De Stael, ott ugrándozott a h a n y a t l á s és b u k á s térdei körül: a mig lady Necker kórházakat alapít; ünnepélyes philosoph ebédeket ad, hogy ki-merült miniszter-férjét felvidítsa. Különös dolgok történtek

*) Gibbon levelei: jun. 16. 1777.

a philosophismus lármája, Marquis de Pezay munkálkodása és a szegénység következtében, a mely kényszeríti még a királyokat is. S így Necker, mint egy Atlas, fentartja a pénzügyek terhét öt esztendőn át. *) Fizetés nélkül, mert azt visszautasítá; egyedül a közvélemény által jutalmazva, és derék neje támogatása által segítettve. Sok gondolatokkal fejében, kétségkívül; a melyeket azonban tartózkodik ki is mondani. Compte rendu-je, melyet a király engedelmével kinyomat, — új jele az új időnek, — csodákat mutat; a melyeket mi más, mint csak egy Atlas Necker geniusa gátolhat meg, hogy vést jelentők ne legyenek? Necker fejében is ott van egy egész saját nemű, békés francia forradalom; és azon hallgatag tompa mélységben vagy mély tompultságban van elég nagyravágyás is. — — — — —

Azonközben, fájdalom, kisül, hogy az ő Fortunatus erszénye sem igen más, mint a régi »takarékoság jövedelmé.« Sőt ő is előáll a maga adóztatási tervével: a clerus, a nemesség, a provincialis gyűlések és a többi, mind adót fizessenek — akár csak egy Turgot! A kimuláshoz közel álló M. d. Maurepasnak még egyszer fordulnia kell. Hadd menjen Necker is, bár nem sajnálatlanul.

Necker, a magán helyzetben nagy, távolról nézi az eseményeket, várva a maga idejét. Új könyvéből, melyet Administration des Finances-nek nevez, »nyolczvanezer példány« kél el néhány nap alatt. Elment, de vissza fog térni, s egyszernél többször, egy egész örömben ujjongó nemzet által vitetve vissza. Sajátságos főkezelője a pénzügyeknek; valamikor irnok a Thelusson banknál!

*) 1781. májusáig.

VI. FEJEZET.

Szélzacskók.

(Céghajók!)

Igy halad tovább a világ, ezen papír korban, vagy remény korában. Nem akadályok és harczkitörések nélkül; melyek azonban, olyan távolságról hallva, alig tetszenek egyébnek valamely kellemes induló-zenénél. De ha az a sötét, eleven chaosza az éhségnek és tudatlanságnak, az a huszonöt milliónyi erő ott lábaitok alatt — elkezdene játszani!

Jelenleg azonban nézzük csak Longchamp-t; most, midőn a bőjtnek vége van, s Páris és Franciaország dicsősége a vidékre megy, mint évenként szokott. Nem azért hogy bűnbánó misét hallgasson, hanem hogy élvezze a napfényt, mutogassa magát és köszöntse az ifju tavaszt. *) Tarkák, fényesek, csillogva az aranytól; valamennyi a Bois de Boulogneon keresztül, hosszan nyuló változatos sorokban; mint hosszú, eleven virág-szegélyek, tulipánok, dáliaak, a völgy liliomai; mindannyian mozgó virág-cserepeikben (ujjonnan aranyozott kocsijaikban): gyönyörűségei a szemnek és büszkeségei az életnek. Így gördül és lejt a menet, nyu-

*) Mercier: Tableau de Paris II. 51. Louvet: Romna de Faublas.

godtan, szilárd biztosságban, mintha granit-kövön és a világ fundamentomain haladna, nem pedig csupa nemesi címerek pergamentjén — a mely alatt egy tűz-tenger emésződik. Csak lejtsetek, ti bolondok; ti nem kerestétek a bölcseséget s nem is találtátok azt meg. Ti és atyáitok vetették el a szelet, s ti fogjátok aratni a vihart. Nem megvan-e irva régtől fogva: A bűnnek büntetése a halál? (Lessing 1777) 8.2.

Azonban Longchamp-on is mint egyebütt, egy dolog tűnik szemünkbe, hogy t. i. a *d a m e* és *c a v a l i e r* mellett egyaránt, az emberi koboldoknak egy neme látható, a melyet *j o k e i n e k* neveznek. Kis manó vagy törpe; még fiatal, s már is elfonnyadva; fonnyadt arczán a korai bűnnek, a megbizható eszességnek, a teljes manóságnak kinyomata: hasznos sokféle szorult helyzetben. A *j o k e i* (jockey) név az angoloktól jött át, a mint a dolog is úgy látszik, mintha onnan jött volna. Anglomaniánk valóban jelentékenyen megnövekedett: sokat jelentő dolog. Ha Franciaország szabad akar lenni, miért ne szerethetné most, midőn az örült háború elhallgattaték, a szomszédos szabadságot? Mivelt emberek, mint például de Liancourt és de la Rochefoucault herczegek, bámulják az angol alkotmányt, az angol nemzeti jellemet, s szívesen beviszik hazájokba abból azt, a mit lehet.

Attól a mi könnyebb nemü, kivált ha az oly könnyű mint a szél, mennyivel könnyebb a vámpénzt megfizetni! Nem-Admiral de Chartres herczeg (a ki még most nem d'Orleans vagy Égalité) sűrűn jár kél a csatornán keresztül, importálva az angol divatot; a melynek teljesítésére ő, a ki oly jó pajtása az angol walesi herczegnek, bizonynyal képesítve van. Hintókat és nyergeket; lovag-csizmákat és redingote-okat, vagy a mint az angol nevezi, *riding*

coat-okat. Sőt magát a lovaglás módját is; mert ma már minden ember, a ki korától el nem akar maradni, à l'Anglaise lovagol, felemelkedve a kengyelben, s csufolja a régi, egyenesen ülő methodust, mint a hogy Shakespeare szerint »a vaj és a tojás« mennek a vásárra. Azon kívül tud hajtani szélvész módjára ez a mi derék Chartresünk; nincs Párisban ostor, mely gyorsabb és biztosabb volna a csapásban, mint a Monseigneurnek dilettans ostora.

Törpe jockey-kat már láttunk: de ime most módunkban van látni valóságos york-shire jockeykat is, s a min lovagolnak és a mit idomitának: angol futó lovakat a francia lófuttatásokon. Ezeket is legelső helyen (az ördög gondviselése mellett) Monseigneurnek köszönhetjük. D'Artois herczegnek is egy egész falka verseny-lova van; s a mellett még van neki egy igen különös ló-doktora: egy holdkóros, sokat elbíró egyén, a svájczí Neuchâtelből, — neve Jean Paul Marat. Bizonyos kétes jellemű Chevalier d'Eon, most szoknyában majd meg nadrágban, épen oly kétes szerepet játszik Londonban mint Párisban, s okozója lesz fogadásoknak és pöröknek. Gyönyörű napjai a nemzetközi érintkezésnek! A csalás és zsebmetszés kinyujták kezeiket a csatornán keresztül s egymást üdvözltek: s nézd Vincennes vagy Sablons pályaterén, angol négyes fogaton dicsőségesen úszkálva a fejedelemségek és gazemberségek között az angol Dr. Doddot, *) a kire szintén ásit már az elég korán jövő akasztófa.

Chartres herczeg sokat ígérő fiatal főherczeg volt, mint a fiatal főherczegek gyakran azok; a mely ígérét, szerencsétlenségre, meghazudtolta magát. A roppant Orleans

*) Adelung: Geschichte der menschlichen Narrheit. §. Dodd

vagyonnal, s azon kívül Penthievre herczeggel ipúl (s hozzá még sógorúl a fiatal Lamballe herczeg, kit most öltek meg kicsapongásai), — egykor egyike leend a leggazdagabb embereknek Francziaországban. Azonban »haja egyre hullik ki s vére egészen meg van rontva,« a korai túlságos kicsapongás következtében. Arczát veres kiütések tarkítják; sötét foltok az égetett réz alapon. A legkiáltóbb példája a tönkre jutásnak, ez a fiatal herczeg! Az életanyag idő előtt kiégve belőle: alig maradvá egyéb hátra, mint bűzös füst és a kialvóban levő érzékiség hamvai. A mi gondolattá, belátássá, sőt magaviseletté lehetett volna, kiveszett belőle, vagy gyorsan siet a kiveszés felé; lett belőle zavart sötétség, a melyet csak egy-egy szemkápráztató fénylobbanás fog megszakítani; zajt ütő üres bolondságok; tettek, a melyeket félőrülteknek, vagy épen félgalvanicusoknak tarthat az ember. Páris kaczag kocsikázásán, de ő nem sokat ad erre a kaczagásra.

Azonban másfelől, micsoda nap volt az, s nem a kaczagása, midőn kimondá a fenyegetést, hogy a haszonért szentségtörő kezét emel a Palais-Royal kertjére. *) A virág-táblák felásatnak; a gesztenyefa-sorok ledőlnek, ezek az idő által szentesített lomb-sátrak, melyek alatt az operai Hamadryádok szoktak sétálgatni, a kik nem voltak könyörtelenek a férfiak iránt; Páris hangosan felnyög, panaszképen. Philidor az ő Café de la Régenceéből nem fog többé a zöldre kinézhetni; a világ csavargói és korhelyei hol fognak ezután tanyázni? Híjába a panaszyöngés. A fejsze csillog; a szentelt berkek recsegve leomlanak, — miután az igazat megvallva, Monseigneurnek elfogyott a pénze;

*) 1781—82. (Dulaure, VIII. 423.)

s az operai Hamadryádok sikoltva menekülnek tova. Ne sikoltsatok, oh operai Hamadryádok; vagy legalább ne úgy, mint a kiknek sehol enyhelyük nincsen. A herczeg a tikerteteket új épületekkel és csarnokokkal veszi körül: s bár térben megfogyva, de ismét tele ültetik azt; felékesitik vizesésekkel és víz-játékokkal; ágyúval, melyet a nap délbén elsüt; testi és szellemi dolgokkal, a minőket az ember eddig még csak nem is képzelt; — s a Palais-Royalban a Boszorkány-Szombatja és az Ördög-oda haza, ismét, sőt jobban mint valaha, otthon lesznek.

Mit meg nem próbálnak a halandók? A távol Annonyból, Vivaraisben, a Montgolfier testvérek felbocsátják papir-épületüket, megtöltve azt égetett gyapjú füstjével. *) A vivaraisi provinciaális-gyűlés az nap nem tart ülést; a gyűlés tagjai ott vannak és tapsolnak s az összecsoportosult tömeg ujjong. Tehát a győzedelmes Analysis felhág még az egekbe is?

Páris mindezt kíváncsi bámulattal hallja, neki is meg kell azt próbálnia minél előbb. Reveillonnak papir-raktárától a St. Antoine utczában, száll fel az uj Montgolfier léghajó. Először kacsákat és csirkéket szállított az ég felé, de most már embereket fog szállítani. **) Sőt Charles vegyész kitálálja a könenyt és a foncsorral bemázolt selymet. Maga Charles vegyész fog felszállani a Tuileriák kertjéből s Montgolfier vágja el ünnepélyesen a kötelet. S ime nézd, ez a Charles csakugyan felszáll, ő és egy másik! Száz ezer sziv kezd el dobogni egyszerre; minden ajk néma a csodálkozás és félelem miatt — míg egyszerre hangos örömkial-

*) Jun. 5. 1783.

**) 1783. október és november.

tás, mint a tengerek szava, száll utána, veszélyes útján. Emelkedik, lebeg fölfelé; míg utóljára csak egy világos gyűrű látszik, mint a minő az új hold világos nappal! Végre leszáll, üdvözölve a mindenség által. Polignac hercegnő egy fényes társasággal ott várja a Bois de Boulogneban, bár kemény hideg van, lévén deczember elseje 1783-ban. Franciaország összes lovagjai, Chartres herceggel élükön, vágtatnak lovaikon az ő fogadására. *)

Gyönyörű találmány; menni az ég felé, oly szépen, — oly találomra. Jelképe ez soknak, s magának ennek a mi Remény-korunknak is; a mely fel fog szállani, kiváló könnyűséggel, méltóságosan, ugyanezen módon; ott fenn lebeg — és lebukik majd, a hova a sors akarja. Vagy ha nem, szétrobban, egyszerre, és annál tragikusabban bukik le. Lovagolva a légszákokon, az emberek így akarják bejárni az Empyreumot.

Vagy nézzük meg Herr Doctor Mesmert, téres delejező termeiben. Ott sétál maga hosszú köntösében, tiszteletet követelően, fölfelé tekintve, mintha elragadtatott közlekedésben volna az éggel; egy antique egyiptomi Hierophant ebben az új korban. Lágy zene suttog, meg-megtörve a szentelt csendet. A delejes mysterium körül — a mely a szem előtt csupán vízzel megtöltött vedreknek látszik — ott ül körben, lélekzetét elfojtva, kezében pálczikával, a szépség és divat világa, mindenik kör egy-egy élő szenvedély-virágokból kötött koszorú: várva a delej-folyam hullámlását és egy ujonnan készült eget a földön. Oh nők, oh férfiak, nagy a ti hitetlen hitetek! A többiek közt parlamenti tagokat is láthatunk ott: Duportot, Ber-

*) Lacratelle : 18-me Siècle. III. 258.

gasset, D'Espremenilt; ott van Berthollet vegyész is, — Monseigneur de Chartres részéről.

Csak a tudományos akadémia az ő Baillyjeivel, Franklinjaival, Lavoisierjeivel ne szólott volna közbe! De közbe szólott. *) Mesmernek zsebre kell raknia gonoszul nyert pénzét és visszavonulnia. Hadd sétáljon ő hallgatagon a Bodensee partján, a régi város Constance mellett, elmélkedve sok minden felett. Mert ime, a legsajátosabb új köntösben, a régi nagy igazság (minthogy azt semmiféle köntös el nem rejtheti) ismét kijelentetté válik: hogy t. i. az ember, a mint mi nevezzük, egy csodás teremtmény, csodálatos hatalommal az ember fölött; s egészben, olyan étellel belsejében, és olyan világgal maga körül, a melyet a győzedelmes Analysis az ő physiologiájával, ideg-rendszerével, physicájával és metaphysicájával soha teljesen megnevezni nem tud, nem is szólván annak kimagyarázásáról. A mi mellett azután a világcsaló is, minden korban, megjelenik a maga résziért.

*) 1784. augusztus.

VII. FEJEZET.

Contrat social.

A különös prismaticus színeknek ilyen egymás után következésében, pir pir után ömölve el a láthatáron, dereng a Remény kora a teljesség felé. Kétséges dolog! A mint hogy egy olyan Remény kora, a mely csak egyetemes Jótékonyzágon, győzedelmes Analysisen, s külső rutságából meggyógyított bűnön nyugszik, és azon kívül huszonöt sötét, vad millió emberen, kik éhezve és elcsigázva néznek az ő »negyven láb magas« *E c c e s i g n u m u k r a*: hogyan lehetne más, mint kétséges?

Minden időközön át, ha jól értjük azokat, a bűn nyomorúságnak szülője volt, az lesz és az marad. Ez az ország a legkeresztyénibbnek nevezi magát s vannak keresztjei és nagy templomai; de főpapja valami Roche-Aymon, valami Nyakláncz-bibornok, Louis de Rohan.*) A szegény nép szava, évek hosszán át, *jacqueriekben*, kenyér-hiány miatti csődítetekben emelkedik fel, érthetetlenül, mint egy véghetetlen nyögésnek lassú nyöszörgése: észre nem véve

*) 1785-ben egy híres nyakláncz-pőr tárgyalatott a párisi törvényszék előtt, a melybe Rohan bibornok is bele volt keveredve, s nem igen tiszteletreméltó szerepben. Lásd Carlyle essayjit: *The diamond necklace*.

Logica 1901

a föld, de meghallva az egek által. Továbbá mindig áll, hogy a hol a milliók nyomorultak, az ezrek is szorult helyzetben vannak és boldogtalanok; csak az egyesek virágozhatnak; vagy mondjuk inkább, ők is elbuknak utóljára. Az ipar, egészen megnyögözve és békóba verve, mintha az is csak valami yad volna, ezen világ hatalmas vadászai számára, hogy elejtsék és szeleteket messenek belőle a lakomákhoz: — szenvedélyesen kiáltja ezen ő jól fizetett vezéreihez és felügyelőihez, nem azt, hogy »vezesetek engem«; hanem hogy *laissez faire* (hagyjatok magamra), szabadítsatok meg ezen ti vezetésteiktől. Micsoda piacza van az iparnak ezen Franciaországban? két czikknek lehet piacza és fogyasztása: a kerti gyümölcsök közönségesebb nemének, minthogy a milliók élni akarnak; azon kívül a fényüzési czikkek és fűszerek finomabb nemeinek — sokféle izlésre szánva, az opera-dallamoktól le a versenyfutó lovakig és kéjhölgyekig: minthogy az egyesek mulatni ohajtanak. Alapjában, veszett állapota ez a dolgoknak.

Mindezek megjavítására és újjátételére igaz, hogy itt van a győzedelmes Analysis. Tisztesség adassék a győzedelmes Analysisnek; mindazonáltal a műhelynek és a laboratóriumnak falain kívül micsoda dolgot tudunk hogy tett volna ez a győzedelmes Analysis? Főkép azt, hogy felfedezte az össze nem tartozókat, és azokat lerombolta. A kétely, kezdettől fogva, csak félig volt büvész: felkölti a szellemeket, melyeket nem tud azután lecsendesíteni. Lesz majd részünk a »hab-logikának végtelen örvényeiben,« a mely először szavakat, s azután dolgokat fog torkában megkeringetni és elnyelni. S csakugyan vegyük figyelembe, mint elismert alapját a Reménynek —

a melyek gyökerükben mind csak előfutárai a kétségbeesésnek — ezt az állandó theorizálást az ember fölött, az ember lelke fölött, a kormányzás philosophiája fölött, a faj előhaladása és sok más ilyen fölött, a melyek fő gondolatbeli táplálékát képezik minden fejnek. Az idő és annyi sok Montesquieuk, Mablyk, szószólói az időnek, megszámlálhatatlan dolgokat fedeztek fel: s ime most nem tette-e közönségessé Jean Jacques az ő új evangéliomát, a *Contrat socialt*; megmagyarázván a kormányzás egész titkát, hogy az hogyan köttetik meg, szerződésileg, — közmegelegedésre? Kormányzás elméletei! Ilyenek voltak és fognak lenni, a bomlás korában mindig. Fogadjuk el őket annyiban, a mennyit érnek; mint folyamatait a természetnek, a mely semmit sem tesz hiában; mint lépéseket annak nagy előmenetelében. Azonban melyik elmélet oly bizonyos mint ez, hogy minden elméletek, ha még oly komolyak, s még oly nagy fáradsággal vannak is kidolgozva, nem teljesekek, kétesek, sőt hamisak, már feltételeiknél fogva kell hogy azok legyenek? Tudd meg, hogy ez a világ-egyetem az, a minek vallja magát, t. i. végetlen. Ne igyekezzél benyelni azt, hogy logikáddal megemészd; köszönd meg, ha okosan levervén ezt vagy amaszt a szilárd oszlopot a chaoszban, megátolhattad hogy az be nem nyel téged. Hogy egy új fiatal nemzedék felcserélte a kételkedő hitvallást: mit higyjek én? — szenvedélyes hittel Jean Jacquesnak ezen új evangéliomában: ez egy további lépés a dologban és sokat jelent.

Áldott a remény is; s kezdettől fogva mindig volt valami Millennium a melyet jósoltak; a szentség Millenniuma; de (s a mi nevezetes), ^{de} ~~soha~~ eddig az új korig nem hallatszott a pusztá kényelemnek és bőséges ellátásnak

R.

millenniuma. Egy ilyen jósolt utopiájában a boldogságnak, jótékonyásnak és rütségától megtisztított bűnnek, ne bizzatok, atyámfiai! Az ember nem az, a mit némelyek boldog állatnak neveznek; étvágya az édes táplálék után oly megmérhetetlen. Hogyan találhatna a szegény ember, ezen szilaj mindenségben, mely rá viharként omlik, végtelenül, határozatlanságában fenyegetőleg, nem mondjuk hogy boldogságot, hanem létet csupán, egy talpalatnyi szilárd helyet, a melyen megálljon, hanemha így, hogy felövedzi magát minden erejével a folytonos törekvésre és kitartásra? Jaj annak, a kinek szívében nem lakozék odaadó hit; ha a kötelesség szó elvesztette értelmét előtte! Mert a mi ezt a sentimentalismust illeti, a mely oly hasznos arra, hogy vele sirjunk a regényeken és pathetikus alkalmakkor: máskor valóban semmit sem ér, sőt a semminél is kevesebbet. Az egészséges szív, mely ezt mondá magának: »minő egészséges vagyok én!« — már ekkor a legvégzetesebb természetű betegségbe esett. Nem ikertestvére-e a sentimentalismus a képmutatásnak, ha ugyan nem egy és ugyanaz vele? S a képmutatás nem materia prima-ja-e az ördögnek, a melyből minden csalások, gyávaságok, utálatosságok származnak; a melyből semmi igaz dolog nem származhatik? Mert a képmutatás maga, tulajdonképen, egy kétszer átszűrt hazugság; másod-hatása valamely hazugságnak.

S ha most már egy egész nemzet ebbe a betegségbe esik? Ilyen esetben, azt mondom, csálhatatlanul ki fognak jőni abból. Mert az élet nem valamely ravaszúl kigondolt csalás vagy öncsalás: egy nagy igazság az, hogy te élsz, hogy neked vágyaid, szükségeid vannak: s ezek sem nem élhetnek, sem nem elégülhetnek ki képzelgésekből, hanem csak tény-

ből. Légy róla meggyőződve, a tényre fogunk visszajutni: olyan tényre, legyen az áldott vagyátkozott, a milyenhez bölcseségünk van. A legalsóbb, legkevésbé áldott tény melyet ismerünk, a melyre a szükségben levő halandók öröktől fogva állottak, a cannibalismus primitiv ténye: hogy Én megehetlek T é g e d. Mi lenne akkor, ha éppen ilyen primitiv tényre kellene visszatérnünk (a mi megjavított methodusunkkal), s onnat kezdenünk újra mindent!?

end. pam!
III 69

VIII. FEJEZET.

Nyomtatott papíros.

Egy ilyen gyakorlati Franciaországban, mondjon a Tökélyesbülés elmélete a mit akar: elégedetlenségek nem hiányozhatnak. Ez a ti ígért reformatiótok oly elengedhetetlen, és mégsem jön; ki fogja azt elkezdni — önmagán? Az elégedetlenség azzal a mi körülöttünk van, s még inkább azzal a mi felettünk vagyon: egyre növekszik s mind egyre új kiömlési módokat keres.

Az utczai balladákról és az epigrammákról, melyek régtől fogva mérsékelték a despotismust, nem szükséges beszélnünk. A kézírással készült hirlapokról (*Nouvelles à la main*) sem szólunk. Bachaumont és legényei meg a többi társai befejezhetik a »mulatságos mendemondáknak azon harmincz kötetét,« és abba hagyhatják azt az üzletet; miután valahára, ha sajtó-szabadság nincs is, van szabadság. Röpiratokat lehet titokban árulni és olvasni Párisban, habár az van is rajtok, hogy »nyomtatott Pekingben«. Van ez idő tájt egy *Courrier de l'Europe*-unk, mely pontosan megjelenik Londonban; szerkesztője valami De Morande, kit még eddig a guillotine nem falt fel. Hasonlóképen ez a nyughatatlan Linguet, kinek még szintén vállán a feje, midőn a saját hazájában való maradást nagyon

is kényelmetlennek kezdte találni, s ügyvéd-társai elűzték magok közül: világgá bocsáthatja rekedt siralmas panaszolkodását és Bastille dévoilé-e-jét (A leleplezett Bastille). A bőbeszédű Raynal abbénak végre megvan az ő ohajtása; megéri hogy a Histoire Philosophique-t (melyhez, azt mondják, hogy a philosophság egyetemesen járult dolgozataival, bár az abbé neve alatt és az ő dicsőségére jelent meg), annak minden »sikamlósságaival«, hamis állításaival, határozatlan és nagyhangú, szabadságszomjas szóhalmazával, a közönséges hóhér megégette: — s az abbé utazni indul mint martyr. Ez az 1781-iki kiadás volt; talán a legutolsó nevezetesebb könyv, a melyet ilyen szerencse ért, — miután a hóhér fölfödözte, hogy ez a mód nem vezet célhoz.

Ismét, a törvényszéki termekben, a hol a pénz miatti perpatvarok és válópörök tárgyaltnak, s a hol csak az ember bepillanthat a családélet állapotába, milyen jelenségekkel találkozunk! Besançon és Aix parlamentjeit zajossá teszik, — úgy hogy az egész Francziaország meghallja, — a fiatal Mirabeau szerelmi és egyéb viselt dolgai. Ez, egy »ember-barátnak« a vezetése alatt, az állambörtönökben, gyalog-ezredekben, hollandus írói padlás-szobákban s más, egészen más természetű jelenetek közt, »husz éven át tanulta hogyan kell a zsarnokságnak ellenállni:« az emberek zsarnokságának, s fájdalom, az istenekének is. Az egyetemes jótékonyság és Astraea Redux ezen rőzsaszínű fátyla alatt az otthon szentélye minő gyakran kietlen pusztaság, vagy egy sötét, veszekedéssel telt pokol a földön! Az öreg emberbarátnak magának is megvan saját válópöre, s néha »egész családja, egyet kivéve,« lakat és zár alatt van; sokat irt a világ reformálásáról és felszaba-

ditásáról, s csupán saját használatára hatvan lett res-de-cachet-ra volt szüksége. Pedig belátással bíró ember, a kiből van azonkívül elhatározás sőt férfias elv is: de mind külsőleg mind bensőleg olyan elemek közt él, melyek fölött nem tudott uralkodni, melyeket csak eszeveszettebbekké tőn. Falás, ragadozás; — a szív finomabb érzelmeivel egészen ellenkezők. Bolondok, kik virágzó Millenniumot vártok, s nem mást mint csupa szerelmeskedést és torkig lakást, borral folyó patakokat, szellők szárnyán hordott zenét: a midőn létetek egész földje és alapja az érzékiség iszapjává van összetocsgova, a mely naponként mélyedvén, végre nem lesz egyéb talapja, mint a feneketlen mélység!

Vagy nézzük meg a gyémánt-nyakláncznak azon elmondhatatlan történetét. Veres süvegű bibornok, Louis de Rohan; siciliai fegyencz Balsamo Cagliostro; a divatárúsnő Dame de Lamotte »arczán bizonyos kihívó érdekességgel«: a legmagasabb egyházi méltóságok együtt járva a Walpurgis tánczot világcsaló prófétákkal, zsebmetszőkkel és nyilvános kéjhölgyekkel; a Sátánnak egy egész láthatatlan világa nyilvánosságra hozva, a mely ott működött folytonosan a látható világ napfénye mellett, kemenczéjének füstje szállván fel mindegyre! A trón botrányos összeütközésbe hozaték ezzel az ördög-malommal. Az elámult Európa erről beszél tiz hónapon át; azt látja hogy egyik hazugságból a másik hazugság fejlődik ki; hogy romlottság uralkodik a magosak és az alacsonyok közt egyaránt; falánkság, hiszékenységek, gyávaság; erő sehol, csupán az éhségben. Hullasd, sirjad szép királyné, teljes nyomorultságod érzésének első könnyeit! A te tiszta neved bemocskoltaték a rothadt lehellet által; helyrehozhatatlanul a mig élsz. Nem fognak többé szeretni és szánni az élő szívek, mig

csak egy új nemzedék nem született, a mikor már a te szived nyugszik hidegen, meggyógyulva minden bánatától. Az epigrammák ettől fogva nem élesek és keserűek már: hanem kiméletlenek, kegyetlenek, nem említhetők. Május 31-én 1786-ban a nyomorult fő alamizsna-osztó Rohan bibornokot, midőn a Bastilleből kijő, éljenző tömeg kíséri. Nem szeretik magát s nem is érdemes semmi szereetre; de fontos személy, minthogy az udvar és a királynő ellenségei. *)

Hogyan elkomorult ez a mi fényes Remény-korunk és az egész égbolt lassanként mind haloványabbá lesz, vihart és földrengést jelezve. Istentől elátkozott világ ez; kiveszett belőle minden »engedelmesség, mely az embereket szabadokká tette«; rövid időn ki fog veszni az az engedelmesség is, mely az embereket rabszolgákká tevő, — legalább egyiket a másikévá. Most már csupán saját kényüknek rabszolgái és azok fognak maradni. Rabszolgái a bűnnek; s elkerülhetetlenül a bánatnak is. Nézd az érzéki-ségnek és csalásnak porladozó tömegét, a mely körül csal-fán ott játszik a sentimentalismus bizonyos csilláma, maga is megromlott villó; s mind ezek fölött kiemelkedve, mint az ő frigyládájuk, a »negyven láb magas« iszonyatos két-ágú akasztófa, ez is már csaknem elrothadva. Vegyük még hozzá azt az egyet, hogy a francia nemzetnek, az a többi nemzetektől megkülönböztető jellemvonása: a könnyen izgathatóság, mindazon jóval, de mindazon veszélyes rosszal is, a mi ezen tulajdonsággal együtt jár. Eddig a

*) Fils adoptif: Mémoires de Mirabeau IV. 325. Lásd Carlyle: Miscellapies (London, 1847.) III. §: Diamond Necklace, §. Count Cagliostro.

világtörténelemben ismeretlen fokú kitörés, forradalom az, a mire számítani lehet. Mint Chesterfield írta, megvannak »mindazon jelenségek, a melyekkel én valaha a történelemben találkoztam.«

XIX°/I Azt mondjuk tehát: Jaj a Philosophismusnak, hogy lerontá a vallást, a mint az nevezé »eltörölvén a becsstelenséget.« Jaj inkább azoknak, kik a szentből eltörölhetőt és becsstelenséget csináltak; jaj mindazoknak, kik a világ-megromlás és világ-elpusztulás ilyen korában élnek! Nem; — mondják az udvaroncok, — Turgot az oka, Necker az oka, ezek, az ő örült újításaikkal; a királyné az oka, hogy nem tartá fenn az etiquettet; ő az oka, ez az oka, amaz az oka. Atyámfiak, mindaz a sok gazember az oka a ki csak élt, s csalóként mutatta hogy tesz valamit, pedig csak evett és rontott, az élet minden körében, mint csizmatisztító vagy mint souverain ur, mindenik magához mért fokig, Nagy Károly idejétől, vagy még régebbtől fogva. Mind ez (mert legyetek róla meggyőződve, egyetlen csalás sem vész el, hanem mint mag, elvettetik hogy nőjön) évezredek óta halmozódott össze; s most eljött a számadás napja. És rettenetes lesz a számadás; a haragé, mely a haragnak napjára tartogattaték. Oh édes atyámfia, ne légy csaló! Inkább halj meg, ha a tanácsot be akarod venni; csak egyszer halsz meg, és azután megszabadulsz tőle örökre. Átkozott az a mesterség, és átkot terem, nem tudod hogyan, hosszú időközön át, miután te elköltöztél s a bér a mit kaptál érte, rég elköltve; sőt a mint a régi bölcs megírta, átkot terem magán az örökkévalóságon keresztül, s valóban be van írva az isten ítélő-könyvébe!

Elhalasztott remény a szívet beteggé teszi. S mégis a mint mondók, a remény csak el van halasztva; eltörölve nincs, nem eltörölhető. Nagyon figyelemre méltó és megindító, hogy ugyanez a remény hogyan világít a francia nemzet előtt mind tovább, kegyetlen sorsának ösvényein. Mert a remény folyvást világítani fog, néha édes csalogatólag, néha haraggal, fenyegetődve; mint szelid, égi világosság fénylett egykor; majd mint az emésztő tűz veres lángja fénylik; égve a kén-láng kék színével a Rémület legsötétebb birodalmain keresztül még mindig ott fénylik; és nem alszik el, mint hogy a kétségbeesés maga egy neme a reménynek. Így ezt a mi korunkat még mindig a Remény korának nevezhetjük, bár a legszomorúbb értelemben, — midőn már semmi egyéb nincs, csak remény.

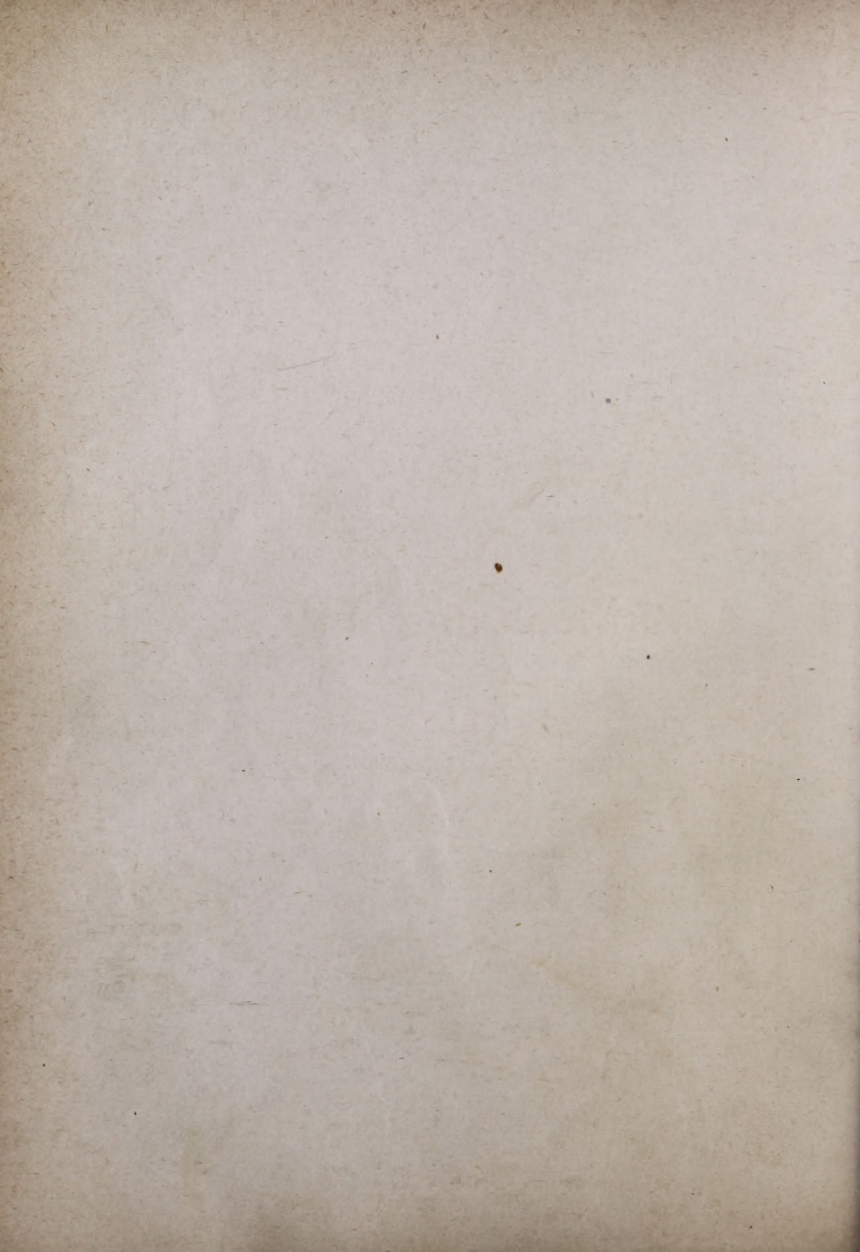
De ha valaki összvesítve szeretné tudni, hogy micsoda Pandora szelencze van ott, várva a felnyittatást, megláthatja abban, a mi természeténél fogva symptomája minden symptomáknak: az időszak fentmaradt irodalmában. Raynal abbé, az ő sikamlósságaival és nagyhangú, határozatlan szóhalmazával, elmondta a m a g á é t; s a gyorsan haladó nemzedék most már másra hallgat. Nézd Beaumarchaisnak *Marriage de Figaro*-ját, mely most (1784-ben) elég sok nehézség után a színpadra került, s »századikszor adják,« mindeneknek bámulása közt. Hogy micsoda kitűnő tulajdonnál vagy benső erőnél fogva ért az annyi előadást: a mi korunkbeli olvasó valóban nem tudja megfogni; de annyit annál jobban érteni fog, hogy az a kor bizonyos viszketegének felelt meg; hogy kimondá azt, a mit mindnyájan éreztek, és ohajtottak kimondani. Kevés tartalom van abban a *Figaró*-ban; vékony, dróton rángatott csel-szövények; vékony, dróton rángatott érzelmek és sarcasmu-

sok; sovány, száraz dolog az egész; de a mely mégis ügyesen forog és halad át mintha csak egy egész örült minden-ségen keresztül, előkelő fitymálló arczczal; a melyben, mint föntebb mondók, — s itt van a dolog nagy titka — mindenki megtalálhatja félig-meddig saját képét, saját állapotát és cselekvését. S így, most már a századik előadás járja, s az egész Francziaország eljár nézésére, nevet és tapsol. Midőn a magával beszélgető borbély kérdi: »mit tett méltóságod, a miért mindezt nyerte?« — s csak ezt felelheti rá: »azt a nagy dolgot vitte véghez, hogy született (vous vous êtes donné la peine de naître),« — mindenki kénytelen nevetni; s a vidám, lovakat futtató, anglomaniacus nemesség leghangosabban valamennyi közt. Mert kis könyvekben hogyan foglaltatnék nagy veszély? kérdi Sieur Caron, s azt hiszi, hogy az ő vékony epigramm-jában okosság van. Beaumarchais, az arany gyapjúnak elnyerője, óriás csempészet által; megszelidítője a pokol-beli ebeknek, a Parlement Maupeouban; s végre koszorú-zott Orpheus a Theatre Français-ban: most van dicsőségének tetőpontján, s különböző félistenek tulajdonait egyesíti magában. Még egyszer fogunk vele találkozni, hanyatlásának folyamában.

Még inkább figyelemre méltó két könyv, melyek az örökké emlékezetes robbanásnak épen estéjén jelentek meg, mohón olvastatva az egész világ által: Saint-Pierrenek Paul et Virginie-je s Louvetnek Chevalier de Faublas-a. Nevezetes könyvek, a melyeket úgy tekinthetünk, mint a régi feudális Francziaország utolsó szövegét. Az elsőben, mintegy dallamszerűleg, egy haldokló világnak siralma hangzik: mindenütt az egészséges természet egyenetlen küzdelemben a beteg, csalárd művészettel; nem

szabadulhat meg tőle a legalacsonyabb gunyhóban, a tenger legtávolabbi szigetén sem. Romlásnak és halálnak kell lesújtani a szeretett lényt, s a mi legjellemzőbb mindenek között, a halál még itt is nem szükségszerű, hanem etiquette-ből történik. A fajtalan romlottságnak mekkora világa nyugszik ott láthatólag, abban a túl-fenséges szemérmetességben! Mégis, egészben véve, a mi jó Saint-Pierreünk dallamos, költői, bár a legnagyobb mértékben beteg könyvét a régi haldokló Franciaország hattyúdalának nevezhetjük.

Louvet könyvét azonban senki ne nevezze dallamosnak. Valóban, ha ez a gyalázatos Faublas egy haldokló bucsú-beszéde, akkor az az akasztófa alatt tartatik, és egy olyan gonosztevőé, a ki nem bánta meg bűneit. Gyalázatos kloáka egy könyvben; mélység nélkül, még mint kloáka is. Minő képe van itt a francia társadalomnak? Tulajdonkép nem képe semminek, hanemha annak a léleknek, mely azt valaminek a képe gyanánt kiveté magából. Mindamellett symptomája soknak; mindenek felett annak a világnak, mely ezen táplálkozni tudott.

III. KÖNYV.

A PÁRIZSI PARLEMENT.

I. FEJEZET.

Visszautasított váltók.

A míg a kibeszélhetetlen zürzavar mindenütt forrong belől, s a felületnek annyi mindenféle repedésén kén-füst párolog fel, az a kérdés támad: vajon a fő kitörés melyik hasadáson fog utat nyitni magának? Melyikén jön ki a régi krátereknek vagy kéményeknek; vagy pedig kénytelen lesz, egyszerre, új krátert törni magának? Minden társadalomban vannak ilyen kémények, vannak intézmények, a melyek ilyenekül szolgálnak: még Konstantinápolynak is megvan a maga biztonsági-szelepe; az elégedetlenség ott is utat talál a kiömlésre, — gyújtogatásokban. Az éjszakai égések vagy a felakasztott pékek számából az uralkodó hatalom kiolvashatja az idők jeleit, s azok szerint változtathatja utjait.

Annyit előre kitalálhatunk, hogy ez a francia explosio kétségkívül meg fogja előbb próbálni a régi intézményeket mind, hogy azokon kimeneküljön; mert ezek mindenike által van, vagy legalább szokott lenni, némi összeköttetés a benső mélylyel; annál fogva nemzeti intézmények. S még ha személyi intézményekké lettek is s eltértek eredeti céljuktól: ott még az akadálnak gyengébbnek kell lenni, mint egyebütt. Tehát melyiken keresztül fog kitörni? Az

eseményeket figyelő kitalálhatja vala: a törvénykezési parlamenteken keresztül; mindenek felett a párisi parlamenten keresztül. X

Az emberek, ha még oly erősen be vannak is burkolva a méltóságokba, nem lehetnek teljesen elzárva korrunk befolyása elől; különösen olyan emberek, kik életüket az ügyek intézésében töltik; kik minden lépten nyomon érintkezésbe jönnek — ha csupán a bírói székekről is — a világ tényleges folyásával. A parlamenti tanácsos, sőt maga az elnök, ki méltóságát drága pénzen vette, hogy ember-társai tisztelettel tekintsenek rá fel, hogyan legyen nevezetes a philosoph - estélyeken és a finom miveltiség szalonjaiban arról, hogy ő a sötétség barátja? A párisi hosszú-palástosok közt lehet nem egy hazafias Malesherbes, kinek törvénye a lelkiismeret és a közjó; sőt világosan van nem egy vakon tüzelő D'Esprenenil, kinek zavart gondolkodása előtt bármely olyan Brutus-féle zajos hirnév dicsőségesnek látszik. A Lepelletiereknek, Lamoignonoknak van czimük és vagyonuk, mégis az udvarnál egyszerűen csak így czimezik őket: »a palást nemessége,« »palástos nemesség.« Vannak ott mély tervezgetésű Duportok; állhatatlan nyelvű Fréteauk és Sabatierok: valamennyien többé kevésbbé a *contrat social* tején táplálkozva. De sőt az egész testületet a mi illeti, avagy ez a hazafias oppositio nem az önmagukért való küzdelem is-e egyszersmind? Fel, Páris parlamentje, kezd újra régi harczodat! Nem semmisítettet-e meg a Parlement-Maupeou gyalázattal. Most nem kell rettegned XIV. Lajostól, korbácsának csattogásával és olympusi tekintetével; sem Richelieutől és a Bastille-től többé: nem; egy egész nemzet áll hátad mögött. Te is (oh egek!) lehetsz politikai hatalommá, s lószőr

parókádnak rázásával fejedelemségeket és dynastiákat rázhatsz meg, mint egy igazi Jupiter az ő ambroziás fürteivel!

A könnyű, öreg M. de Maurepas, 1781, vége óta ott pihen a fagyos halál karjai közt. »Soha sem fogom hallani többé — mondá a jó Lajos — lépteit a fölöttem levő szobában«; könnyű tréfáinak és fordulásainak vége van. Nem lehet többé a kellemetlen valóságot kellemes élczzel eltakarni, s a mának baját ügyesen áttenni a holnapra. Maga a holnap megjött; s most ott csak a csendes phlegmaticus M. de Vergennes ül, a száraz tényeket sorozgatva, mint valamely unalmas, pontos irnok (a mi volt eredetileg); megmondja a mit tagadni nem lehet, jöjjön orvosság a honnét akar. Benne magában nincs semmi orvosság; csupán irnok-szerű »elintézése az ügyeknek,« routine szerint. A szegény király, ki öregebb lett de alig tapasztaltabb, maga kénytelen, olyan tehetséghiánnyal a milyen van neki, elkezdeni a kormányzást; a melyben a királyné is segíteni fogja. Fényes királyné, az ő gyors, világos eszével és ösztöneivel; világos, sőt nemes; de nagyon felületes, hevesen-sekély arra a munkára! Francziaország kormányzása olyan nagy probléma volna; s ime most oda fejlődtek a dolgok, hogy szinte igen nehéz kormányozni még az Oeil-de-Boeuföt is. Mert ha a nyomorgó népnek megvan a maga panasz-kiáltása, hasonlóképen megvan, és még hallhatóbb, a megrablott udvarnak is. Az Oeil-de-Boeuf előtt megfoghatatlannak látszik, hogy Francziaországban, melynek annyi a jövedelem forrása, a bőség szarva hogyan ürülhetett ki, midőn eddig önteni szokta? Azonban Necker, az ő takarékoság jövedelmével »több mint hat száz helyet eltörölt,« mielőtt az udvaroncok kibillenthették

volna, a milyen takarékos pedáns fináncz volt. S ujjalag egy katonai pedáns, Saint-Germain, az ő porosz manoeuvrejeivel s porosz nézeteivel, mintha az érdem és nem a nemesi czimer lenne a szabályozó az előléptetésben, felboszszantá a katonákat; a musquetairek, sok más egyébbel együtt, eltöröltetnek: mert ez is egyike a ti eltörölőiteknek; s rontásaival és felforgatásaival csupán kárt csinált — az Oeil-de-Bouefnek. Bőviben van a panasz; szükség, aggodalom: egy megváltozott Oeil-de-Boeuf ez. Besenval mondja, hogy már ezekben az esztendőkből (1781) akkora szomorúság volt az udvarban, a régibb időkkel összehasonlítva, hogy egészen leverő volt azt látni.

Nem csoda ha az Oeil-de-Boeuf szomorúságnak adta magát, a midőn hivatalait eltörлитеk! Nem lehet egyetlen hivatalt is eltörlení, hogy valamely erszény az által könnyebbé ne váljék, s több mint egy szív nehezebbé! Mert nem foglalkodtatta-e az a hivatal a munkás osztályokat is, — a zsinórok és essenciák gyártóit, férfiakat és nőket, s a gyönyörök gyártóit általában, akárki is képes volt arra a gyártásra? Nyomorult gazdálkodás; soha sem érezték még, huszonöt millió ember fölött való uralkodás mellett! Azonban mégis így foly ez a dolog: s még itt nincs vége. Még egy pár év, s a farkas-hajtó ebek is zsákmányává lesznek az eltörlésnek, a medve-hajtók, a solymászat: hivatalok fognak lehullani, sűrűn, mint az őszi levelek. Polignac herczeg kimutatja, a miniszteri logikának teljes elhallgattatásával, hogy az ő helyét nem lehet eltörölteni: s akkor lovagiasan, a királyné felé fordulva, lemond arról, minthogy ő fensége úgy kívánja. Coigny herczeg kevésbé volt lovagias, de semmivel sem szerencsésebb: »Egész veszekedés támadt köztünk, köztem és Coigny közt,« — mondá Lajos király; »de ha leszűrt

volna is, nem tudtam volna kárhoztatni érte.« *) Az ilyen dolgok felől csak egy vélemény lehet. Besenval báró, azzal a nyílt szólással, mely jellemezi a független embert, egyenesen kimondja ő felségének, hogy ez rettenetes; »az ember lefekszik, s nem biztos róla, hogy másnapra nem koldussá téve ébred-e föl: mintha csak Törökországban lagnánk.« Valóban kutyának való élet ez.

Minő különös ez az állandó insége a királyi kincstárnak! Mégis az épen oly kevésbé hihetetlen, mint tagadhatatlan. Egy siralmasan igaz tény: a botlás köve, a melyben egymás után minden miniszterek megbotlanak és elesnek. Legyen a »pénzügyi genie hiánya« az ok, vagy valami egészen más hiány: de a legkézzelfoghatóbb eltérés van a jövedelem és a kiadás közt; deficit a jövedelemben; »födöznetek kell ezt a deficitet,« különben elnyél beneteket! Ez a nehéz feladat: látszólag épen oly reménytelen, mint a kör négyszegítése. Joly de Fleury pénzügy-miniszter, a ki Necker után következett, semmit sem tudott csinálni vele; semmit, legfeljebb kölesönöket venni, a melyek késlekedve folytak be; új adókat vetni ki, a melyek nem hoztak be pénzt, de annál több lármát és elégedetlenséget csináltak. D'Ormesson pénzügy-miniszter épen oly keveset tudott tenni, vagy még kevesebbet; mert a míg Joly esztendőn túl föntartá magát, addig D'Ormessonnak csak hónapok jutottak: míg egyszer »a király megvette Rambouilletet, a nélkül hogy őt megkérdezte volna,« mit ő jeladásul vett arra hogy lemondjon. És így, 1783. vége felé, a dolgok közel állanak ahhoz, hogy megfenekeljenek. Hijábalónak látszik minden emberi találékonyság. Hijába

*) Besenval, III. 255—58.

vesződtek a mi ujonnan alkotott »pénzügyi-tanácsunk«, a mi »pénzügyi-felügyelőink«, a pénzügyek főfelügyelője: szerencsétlenségre nincs semmi pénzügy, a melyre fel kellene ügyelni. Végzetes szélhűdés éri a társadalmi mozgást; a vakságnak vagy a sötétségnek fellegei boritnak be bennünket: tehát le kell szakadnunk csakugyan a nemzetibankerott sötét iszonyai közé?

Nagy a bankerott: a nagy, feneketlen örvény, a melyben minden csalás, köz vagy magán, elsülyed és eltűnik; a hova voltak azok, legelső kezdetüktől fogva, valamennyien kárhozotva. Mert a természet igaz és nem hazugság. Nem szólhatsz vagy tehetsz egyetlen hazugságot, a mely hosszabb vagy rövidebb keringés után vissza ne térne mint egy a természet valódiságára kiállított váltó, s ott be ne mutattatnék kifizetés végett, — ezzel a válaszzal: nem fizettetik ki. Csak az a sajnálatra méltó, hogy gyakran olyan hosszú keringést tesz; s hogy az eredeti hamisító oly ritkán ugyanaz, ki azért a végén meglakol. A hazugságok és az azok által eredményezett rossznak terhe, tovább adatnak; átesúsztatva egyik hátról a másikra, egyik rangból a másikba, míg végre ott ragadnak a legalacsonyabb, némán tűrő osztály nyakán, a mely ásóval és talyigával, fájó szívvél és üres zsebbel naponként érintkezésbe jő a valóssággal, s a csalást nem adhatja tovább.

Mindamellett vegyük figyelembe azt is, hogy, mintegy igazságosan kárpotoló törvény következtében, midőn a hazugság a maga terhével mindegyre lejjebb sülyed és csúsztatattik: viszont az az által eszközölt nyomorúság emelkedik feljebb és feljebb; a minek következtében, ama husz milliónak hosszas sanyargása és éhezése után, oda jutottak a dolgok, hogy egy Cointy herczeg és ő felsége is

»igazi veszekedésbe« keverednek. Ilyen az igazságos természet törvénye, a mely bár hosszú időszakok után s néha csupán bankerott által, mindamellett a dolgokat ismét rendes állapotukba hozza.

De egy Fortunatus erszénynyel zsebében, minő hosszú időn át eltarthat csaknem akármilyen hazugság! A ti társadalmatok, háztartástok, gyakorlati vagy szellemi gazdálkodástok hamis, igazságtalan, bántó isten és ember szeme előtt. Mindazonáltal annak tűzhelye meleg, élés-kamrája bőven tele töltve; az égi svájczia, a természetes loyális egy nemével, számtalanon veszik azt körül, és megmutatják röpiratok és hadgyakorlatok által, hogy az igazság; vagy ha nem is egészen tiszta igazság (a mely nem földi, lehetetlen), de annál jobb, t. i. egészségesen mérsékelt, (a minő a szél a nyirett báránynak), és csak annál jobb hatása van. Azonban hogy megváltozik minden, midőn az erszény és az élés-kamra kiürülnek! Ha a ti berendezések oly igaz, annyira a természet törvényei szerint való volt: akkor, az ég nevében, hogyan engedhette a természet, a maga végetlen bőkezűségében, hogy ilyen éhségre jusson? Minden ember, minden asszony és minden gyermek előtt kétségtelen most, hogy a ti berendezések hamis volt. Tisztelet a bankerottnak; mely mindig igazságos, ha nagyban vesszük, habár a részletekben oly kegyetlen is. Minden család alatt ott dolgozik az, aknáztván alá fáradhatatlanul. Nincs olyan család, habár az az ég boltozatjának magasságáig emelkedett is fel s beborítá az egész világot: hogy egy napon a bankerott el ne söprené, s minket meg ne szabadítana tőle.

II. FEJEZET.

Calonne ellenőr.

A szomorúság, akadályok és beteges bádgyadtság ilyen körülményei közt, a midőn egy elkészerített udvar előtt ugy tetszik, mintha a pénzügyi genie kiveszett volna az emberek közül: micsoda jelenség lehetett volna szivesebben látott, mint M. de Calonneé? Calonne kétségbevonhatlanul tehetséges ember; sőt pénzügyi tehetség többé-kevésbé; tapasztalata van mind a pénzügyekkel mind a parlamentekkel való bánásban; miután intendans volt Metzben, Lilleben, királyi procurator Douaiban. Tekintélyes ember, összekötetésben a pénzes osztályokkal; mocsoktalan nevü, — ha az a kis haszontalanság nem volna, abban a régi D'Aiguillon-Lachalotais-féle ügyben (t. i. hogy egy cliens levelét megmutatta), de ez is már jó formán el van feledve. Vannak neki súlyos erszényü rokonai, kiknek súlyát megérzik a börzén. Foulonjaink és Berthierjeink intrigálnak mellette; a vén Foulon, kinek most már semmi egyéb dolga nincs, mint hogy intrigáljon; a kit úgy ismernek mint gazembert és annak is tapasztalják, de a kinek temérdek vagyona van; a ki élelmezési irnokból, a mi egykor vala, remélheti, — úgy hiszik némelyek — hogy egy napon, ha a játszma jól megy, maga lesz miniszter.

Ilyen támogatói és földzői vannak M. de Calonnenak, s a mellé bensőleg olyan tulajdonai! Remény sugárzik arczáról; nyelvén rábeszélés ül. Minden sérülésekre kész orvossága van, s a világot kereken fogja forgatni maga előtt. November 3-án, 1783-ban, az Oeil-de-Boeuf örvendez az ő új pénzügy-miniszterében. Calonne is meg fog próbálkozni; Calonne is a maga módja szerint, mint Turgot és Necker tettek a magoké szerint, siettetni fogja a végkifejlődést; elárasztja még egyszer a ragyogás kiömlésével a mi most nagyon is ólom-szinü remény-korunkat és teljességre juttatja azt.

Nagy, minden esetben, az Oeil-de-Boeuf boldogsága. A pénzügyekben való piszkosság eltünt a királyi lakokból: a helyek eltörlése megszűnik; a mi Besenvalunk nyugodtan mehet aludni, biztos levén róla, hogy kirablatlanul fog felébredni. Mosolygó bőség tért vissza, mintha csak valamely varázsló ígézetére; s meglelégedést szór szét ismét ömlő szarujából. S azon felül nézd, minő szeretetreméltóság a magaviseletben! Nyájas mosoly különbözteti meg a mi ellenőrünket; mindenkit figyelmes arczczal, sőt előzékenységgel hallgat meg; saját kívánságait tisztába hozza előttük és megadja azt; vagy legalább feltételelesen megígéri. »Attól félek, ez nehéz dolog lesz,« mondá ő felsége a királyné. »Asszonyom,« felelt a miniszter, »ha csak nehéz az, akkor meg van téve; ha lehetetlen, akkor meg lesz téve (s e f e r a).« Egy szóval ilyen »könnyűségü« ember! Ha a társas élet gyönyör-hullámszája közt szemléljük, a melyekben senki sem vesz részt nagyobb élvezettel mint ő, méltán kérdehetjük, hogy mikor dolgozik ez az ember? És mégis munkája, mint látjuk, soha sem késik el, s mindenek felett munkájának gyümölcse: a kész pénz. Bizonynyal hihetetlen könnyűségü

ember; könnyű cselekvésű, könnyű szólásu, könnyű gondolatú: a szelid, nyájas előadásban a philosophiai mélység hogyan szikrázik elő belőle, mint csupa élez és játszi elevenesség; s a királynénak estélyein, egy egész világ terhével vállán, gyönyöre a férfiaknak és nőknek egyaránt! Micsoda varázs által visz véghez csodákat? Az egyedüli igaz varázs, a genius varázsa által. Az emberek úgy hívják, hogy »a miniszter«; a minthogy mikor is volt egy másik ilyen? A görbét egyenessé tudja tenni, a darabosat simává; s az Oeil-de-Boeuf felett leirhatatlan napfény ragyog.

De sőt, komolyan szólva, senki se mondja hogy Calonne-nak nincs geniusa: van igen is a rábeszélésre s mindenek felett a kölcsönzésre. A pénznek kéz alatt történő, rendkívül ügyes és okos forгатása által a börzét virágzásban tartja; úgy hogy kölcsönt kölcsön után irnak alá, mihelyt az aláírást megnyitják. Számolók kik valószínűleg ismerték a dolgot, *) kiszámították, hogy rendkívüli kiadásokra, egyre másra mintegy »egy milliót költött naponként,« a mi kétségkívül nagy összeg, de nem szerzett-e meg valamit vele; tudniillik békét és jóllétet egy időre? A philosophság morog és zugolódik; 80,000 példányt vesz meg, mint mondók, Necker új könyvéből; azonban a páratlan (*non pareil*) Calonne, ő felségének termeiben, a hercegek és hercegnők fényes csoportja s a csupa boldog, csodáló arcok között, könnyen veszi ha Necker és a philosophság akárhogy morognak is.

A nyomoruság csak az, hogy ilyen idők nem tarthatnak soká. Pazarlás és kölcsön általi fizetés nem az a mód, a mely által a deficitet megszüntetni lehet. Az olaj sem az

*) Besenval, III. 216.

az anyag, a mely által az égéseket kioltani lehet; — fájdalom, nem; legfőlebb csillapítani, de nem állandóan! Maga a páratlan előtt is, a kinek volt belátása, világos időközönként, s homályosan bizonyos minden időben, hogy az ő üzlete természeténél fogva ideigvaló és naponként nehezebbé válik; hogy kiszámíthatatlan változások vannak a közelben. Eltekintve a pénzügyi deficittől, az egész világ most olyan újitó kedvében van; minden dolog arra tör, hogy elszakadjon régi kötelékei közül, új eredményeket és combinatiókat hozzon létre. Nincs egyetlen törpe joke i, egyetlen nyirt Brútus-fő, vagy kengyelben állva lovagló anglomaniacus: a ki változásról ne jósolgatna. De hát akkor? Akármilyen lesz akkor, a ma elég kellemesen telik; s a holnapra nézve, a mikor az eljön, lesz tanács is. A páratlan ellenőr, miután egyszer elég magasra hágott (bőkezűség, folyékony beszéd s a genius varázsa által) az Oeil-de-Boeuf, a király, királyné, a börze, — s a mennyire lehet minden ember kegyében: remélheti hogy keresztül fog menni a kikerülhetetlen, valami nem is képzelt módon, oly csinosan mint a másik.

Annyi tény, hogy ezen csodálatos három esztendő alatt kisegítőt kisegítőre halmoztak: mígnem aztán most már, ilyen összehalmozódás és magasság mellett, a halom veszélyesen ingadozni kezd. S ime ez a világ csodája, a gyémánt nyakláncz, azt a leomlás válságára juttatá. Genius, abban az irányban, nem tehet többet: akár mentünk elég magasra, akár nem, ezt abba kell hagynunk. Alig hogy eltették ezt a szegény Rohant, a nyakláncz-bibornokot elég biztos helyre az Auvergne hegyek közé, s Dame de la Motteot (nem oly biztosan) a Salpêtriérebe, s ezt a gyászos ügyet úgy a hogy elsimitották: midőn a mi vérmes

ellenőrünk még egyszer bámulatba ejti a világot. Egy olyan kisegítőt terjeszt elő, a melyről nem hallottak százhatvan év óta; s a rábeszélés ereje által (mert az ő könnyű merészsége, reménye és ékesszólása páratlanok) el is fogadtatja: s ez a *Notablek* összehívása.

Hivassanak össze a tekintélyes személyek, tényleges vagy jogi urai kerületeiknek, Francziaország minden részéből; terjesztessék elibük meggyőzőleg, igaz rajza ő felsége hazafias céljainak s nyomorult pénzügyi állapotának; s akkor kérdezzük meg tőlök, hogy mit tegyünk? Bizonyára gyógyító eszközöket kell elfogadnunk; olyanokat, melyeket a genius varázsa fog elő teremteni; s a melyeknek, ha egyszer a *Notablek* által szentesítették, valamennyi parlament és minden ember kénytelen lesz, több vagy kevesebb vonakodás után, alávetni magát.

III. FEJEZET.

A Notablek.

L'assemblée des Notables.

Ime tehát itt van igazán a jel és csoda; látható az egész világ előtt; jelentője soknak. Az Oeil-de-Boeuf fájdalmasan morgolódik: nem jól voltunk-e mi úgy a hogy voltunk; ki látta olajjal oltani az égést? Az alkotmányos philosophság örvendező meglepetéssel kapja fel fejét; sóvárogva vizsgálja, mi lesz az eredmény. Az állam-hitelezőnek, az állam-adósnak, az egész gondolkodó és gondtalan közönségnek: mindenkinek megvannak különböző meglepetéseik, örvendetesek vagy szomorúak. Mirabeau gróf, ki házassági és másnemű pöreit úgy a hogy rendbe hozta, s most a legzavarosabb elemek között dolgozik Berlinben, készítvén Porosz monarchiákat és röpiratokat Cagliostro-ról; s irva — fizetésért ugyan, de a tiszteletteljes elismerés jutalma nélkül, megszámlálhatatlan izenete-ket kormánya számára: — most a távolban gazdagabb zsákmányt kutat vagy érez. Mint egy sas, avagy keselyű, vagy vegyüléke mind a kettőnek, egyengeti szárnyait, hogy haza felé repüljön. *)

*) Fils adoptif: Mémoires de Mirabeau. IV. k. 4. 5.

M. de Calonne egy Áron-vesszőt nyújtja ki Franciaország fölött, csodatevőt, a mely egészen váratlan dolgokat fog földidézni. Vakmerőség és remény váltakoznak benne a balsejtelmekkel; bár a vérmes-bátor rész mindig legyőzi a másikat. Egyszer azt írja egyik belső barátjának: »Je me fais pitié à moi-même (magam magamon szánakozom); majd meg felhí valami alkalmi költőt vagy versfaragót, hogy énekelje meg »a Notablek ezen gyűlését, s a forradalmat, mely jöni fog.« *) Bizonyára jöni fog, s méltó lesz a megéneklésre, — de nem addig míg nem láttuk azt és annak eredményeit. Mély, homályos nyugtalanságban minden oly régóta mozog és ingadozik már: vajon M. de Calonne ezen ő Notablek alchymiája segédelmével mindent együvé fog-e illeszthetni ismét, s nyerni új jövedelmeket? — vagy pedig szét fog szórni mindent, hogy tovább ne mozogjanak és ingadozzanak, hanem összetörjenek és széthulljanak?

Akármiként történjék is ez, a homályos, rövid napokon mindenfelől látjuk a tekintélyes és befolyásos embereket a mint vonulnak — mindenik a maga útján — Franciaország minden részéből a versaillesi kastély felé, oda hívá *de par le roi*. Ott február 22-én 1787-ben összegyűltek és tanácskozássá alakultak: százharminczhét Notable, a mint megolvashatjuk őket nevenként: **) ehhez vegyük a hét herceget a királyi vérből, s meglesz a Notablek kerek száma. Nemesek és bírák, *pairek*, a főpapság, parlamentek elnökei: hét táblára (*Bureaux*) osztva, a mi hét királyi hercegünk, Monsieur, D'Artois, Penthievre és a többi

*) Biographie Universelle, §. Calonne (Guizottól).

**) Lacratelle, III. 286. Montgaillard, I. 347.

elnöklete alatt; a kik között ne feledjük el a mi új d'Orleans herczegünket sem (miután 1785 óta nem Chartres többé). Még most sem admirál, bár életének negyvenedik évébe lépett, megromlott vérrel és kilátásokkal; félig megunva a világot, a mely félignél jobban megunta őt, Monseigneur jövője nagyon kétséges. Nem világosságban és belátásban, nem is benső égésben, hanem a mint mondók, »zavaros füstben és a kiégett érzékiség hamvai közt« él és emészt. Fényűzés és alacsonyság; boszú, életuntság, nagyravágyás, sötétség, rothadás; s ehhez mintegy három millio forint évi jövedelem: — ha ez a szegény herczeg egyszer elszakadna udvari horgonyától, micsoda tájékok felé, micsoda tünemények közt nem fogna ez haladni és vitorlázni! Szerencsére még most legalább »úgy mutatja hogy vadász naponként«; ott ül minthogy kénytelen ott ülni, elnökölve a maga táblája fölött, bádgyadt holdvilág arczczal, bádgyadt üveges szemekkel, mintha mindaz a dolog csupa una-lom volna rá nézve.

Végre azt is látjuk, hogy Mirabeau gróf valósággal megérkezett. Leszáll Berlinből a cselekvés színhelyére; felvillanó tűz-pillantásával átnézi azt; észreveszi, hogy ott nincs semmi az ő számára. Remélte, hogy ezeknek a Notableknak szükségük lehet egy titkárra. Szükségük is van egyre; azonban ők Dupont de Nemourst választották, kinek kisebb a hire de jobb; s a ki, mint barátai gyakran hallják tőle, azon teher alatt nyög — bizonyára nem igen közönséges baj, — hogy »öt királylyal kell leveleznie.« *) Mirabeau tolla nem lehet hivatalos tollá; mind a mellett azért toll marad. Titkárság hiányában neki fog a tőzsde-

*) Dumont: Souvenirs sur Mirabeau (Paris, 1832.) 20. l.

uzsora megtámadásának (*Denonciation de l'Agiotage*), szokása szerint nagy zajjal adván tudtul hogy itthon van és foglalkozik; mignem figyelmeztetve barátja Talleyrand, sőt kéz alatt maga Calonne által is, hogy »egy tizenhetedik *Lettre-de-Cachet*-t bocsáthatnak ki ellene,« épen idejében átszökik a határokon.

S íme most, a pompás királyi termekben, a mint az azon korból fenmaradt festményeken még most is szemlélhetjük, a mi száznegyvennégy Notablénk együtt ül, szervezkedve; készen a hallásra és a megvizsgálásra. Calonne szörnyen elkésett beszédeivel és előterjesztéseivel; azonban az embernek »gyorsasága a munkában« ismeretes előttünk. A stil üdeségére, a világosságra, elmésségre, magas szempontokra nézve, az az ő megnyitó beszéde felülmúlhatatlan volt: — csak a beszéd anyagja ne lett volna oly megfélemlítő. Olyan deficit, melynek mekkoraságára nézve a kimutatások eltérnek, sőt magának a miniszternek kimutatása sem hibátlan; de a melyet illetőleg minden kimutatás meg egyezik abban, hogy azt mint »óriást« tüntesse fel. Ez rövid kivonata a mi ellenőrünk bajainak: de hát mik kisegítő eszközei? Csupa Turgotismus; mert — úgy látszik — ide leszünk kénytelenek visszatérni utóljára is. Provincialis gyűlések; új adóztatás; sőt, a mi legkülönösebb mindenek között, új földadó, a mit ő *Subvention Territoriale* nevez, a mely alól sem a kiváltságosak sem a kiváltságtalanok, a nemesség, papság, sem a parlamenti tagok nem lesznek kivéve!

Elég bolondul! Ezek a kiváltságos osztályok ahhoz voltak szokva, hogy ők adóztassanak, szedve hídpénzt, tizedet, vámot, a míg csak egy krajczárjuk volt az adózóknak: de hogy őket adóztassa meg valaki? S ilyen kiváltsá-

gos egyénekből áll ez a Notablek gyülekezete, egy parányi töredéket kivéve, egészen. Ez a meggondolatlan Calonne semmit sem ügyelt azoknak »alkotására,« vagyis eszélyes összeválogatására, hanem olyan Notablekat választott, a kik valóban nevezeteseek voltak; bizván az eredményt illetőleg a feltaláló eszességben, a jó szerencsében s abban az ékesszólásban, mely még eddig soha sem hagyta cserben. Meggondolatlan fő-ellenőr! Az ékesszólás sokat tehet, de nem mindent. Orpheus a rhythmicussá, zeneivé lett ékesszólás ségedelmével (a mit mi költészetnek nevezünk), vas könyeket csikart Pluto szemeiből: de a rimnek vagy prózának micsoda boszorkánysága által fogod te Plutus zsebéből kivenni az aranyat?

S csakugyan a vihar, mely most feltámadt és fűtyülni kezde Calonne körül, előbb csak a hét táblán majd ezek által felköltve azon kívül is, mind szélesebben terjedve egész Francziaországon keresztül, szinte lecsillapíthatlannak ígérkezik. Oly óriás deficit! A rossz kezelés és pazarlás napnál világosabb. Némelyek zsebelésre is czélozgatnak, sőt Lafayette és mások egyenesen kimondják azt s igyekeznek bebizonyítani. A deficitért a vádat, a mi derék Calonneunk, mint természetes vala, igyekvék a maga vállairól előzői nyakába vetni, Neckert sem véve ki. De most Necker elő áll és hevesen tagadja azt; mire egy »haragos levélváltás« következik, mely még a sajtóba is bejut.

Az Oeil-de-Boeufben s a királynénak magán termeiben egy ékesen szóló ellenőr az ő »asszonyom; ha az csak nehéz«-zével, rábeszélő tudott lenni; azonban fájdalom, az ügy most más törvényszék elé került. Nézd őt, egyikén ezen szomorú napoknak, Monsieur Bureaujában; a hova a többi Bureau is küldtek követeket. Önvédelmi harczban áll ott:

egyedül; kitéve a kérdések, interpellatiók, szemrehányások szakadatlan tüzelésének ezekből a »százharminczhét« darab logika-ütegekből, — melyeket igazán nevezhetünk *bouches à feu*eknek, tűzhányó-szájaknak szószerinti értelemben! Aligha valaha, vagy tán soha sem tüntetett ki ember — Besenval szerint — olyan értelmet, ügyességet, nyugodtságot és rábeszélő ékesszólást. Oly temérdek tűzokádó száj menydörgő támadásának ő semmi haragosabb eszközt nem állit ellenébe mint napsütést: önuralmat és atyai mosolyt. Szelid, zavartalan világossággal válaszol öt hosszú órán keresztül a tűzes fogós kérdések és szemrehányó interpellatiók szakadatlan lövéseire; szavakkal, melyek gyorsak mint a villám, s nyugodtak mint a fény. Sőt még a keresztttűzre is felel; olyan mellékkérdésekre és esetleges interpellatiókra, melyekre a fő-csata tűzében (minthogy neki is csak egy nyelve van) nem válaszolhatott; most ezeket is előveszi az első szünet alkalmával és ezekre is felel. *) Ha a legnyájasabb rábeszélő ékesszólás megmenthette volna Franciaországot, most meg volna mentve.

Erősen szorongatott ellenőr! A hét Bureauban, úgy látszik, nincs más csak akadály; Monsieur Bureaujában pedig Loménie de Brienne, Toulouse érseke, egyik szemével maga az ellenőrségre kacsintva, felizgatja a pap-ságot; gyűlések fordulnak elő, sötétben üzött cselszövények. S kívülről sem jön sehonnan valami jele a segélynek vagy reménynek. A nemzetért (melynek kebelében Mirabeau most stentori hangon izgat az agio ellen) az ellenőr még eddig mit se tett, vagy annál is kevesebbet. A philosoph-ságért szinte csak annyit, a mi alig több a semminél, —

*) Besenval, III. 196.

hogy kiküldte Lapérouset tudományos kutatásra s más ilyest: s e mellett nem állott-e »haragos levélváltásban« az ő Neckerükkel? Maga az Oeil-de-Boeuf is gyanúsnak látszik; egy bukóban levő ellenőrnek nincsenek barátai. A higgadt M. de Vergennes, ki az ő phlegmaticus megfontolt pontosságával sok dolgot el tudott volna távoztatni, épen egy héttel előbb halt meg, hogy ezek a gyászthozó Notablek összegyűltek. S most azt kezdik észrevenni, hogy a pecsét-őr, Garde-des-Sceaux Miromenil, az áruló szerepét játssza: ármányokat szövén Loménie-Brienne érdekében! A királyné felolvasója Abbé de Vermond, nem igen szeretett egyéniség, Briennenek teremtménye volt, az ő keze munkája eleitől fogva: attól lehet félni, hogy a hátulsó ajtó nyitva, s a földet alá aknázzák lábaink alatt. Legalább az áruló Garde-des-Sceaux Miromenilt el kell bocsátani: s helyébe nem jó volna-e pecsétőrnek Lamoignon, az ékesen szóló Notable, szilárd ember, a kinek összeköttetései, sőt még eszméi is vannak, Parlement-elnök, de azért hajlandó reformálni a parlamenteket? Legalább így gondolkodik a mozgékony Besenval, egynek; s ebédnél meg is sűgja ezt az ellenőrnek, — ki valamennyiszer a házi-gazdai kötelesség időt hagy rá — mintegy elbájolt kifejezéssel hallgatja meg őt, azonban semmi határozottat nem felel rá. *)

Fájdalom, mit feleljen? A magánosok cselszövényének s azon kívül a közvéleménynek ereje oly veszélyesen, zavarosan nő! A philosophság hangosan csúfolódik, mintha az ő Neckerje már győzedelmeskedett volna. A szájtátó tömeg nyitott szemmel bámulja a különböző fa- és rézmetszvényeket, melyek egyikén például egy paraszt össze-

*) Besenval, III. 203.

hívja majorságából a baromfiakat, s ilyen megnyitó beszédet tart hozzájuk: »kedves állatok, összegyűjtöttem benneteket, hogy adjatok tanácsot abban, micsoda mártással készítelek el titeket«; mire egy kakas közbeszólván: »mi nem ohajtjuk hogy megegyenek bennünket« — azzal hallgattatják el: »ön eltér a kérdéstől (*vous vous écarter de la question*).« *) Nevetés és logica; ballada-énekes és röpirat-író; epigramm és torzkép: micsoda közvélemény szele ez, — mintha a szelek barlangjai bocsátották volna világgá összes lakóikat! Alkonyatkor Lamoignon elnök átlopódzik az ellenőrhöz, sőt »nagy léptekkel sétálva találja szobájában, mintegy kikelve magából.« **) Gyors zavart szavakkal kéri M. de Lamoignont, hogy adjon neki »tanácsot.« Lamoignon őszintén megmondja, hogy kivéve a saját, emlegetett pecsétőrségét illetőleg, — ha az talán segítene valamit, ő igazán nem tud más tanácsot adni.

Agó »Husvét utáni hétfőn« ápril 9-én 1787-ben, a mely dátumot örömmel igazol az ember, mert valóban mi sem múlja felül ezen *Histoires* és *Memoires* gondatlan hamis voltát, — tehát »husvét utáni hétfőn, a mint én, Besenval, Romainville felé lovagoltam Maréchal de Segurékhoz, egy barátommal találkoztam a Boulevardson, ki azt mondá, hogy M. de Calonne el van bocsátva. Kissé odább szembe jött velem d'Orleans herczeg, felém ugratva, szemben a széllal« (természetesen à l'Anglaise troppban) »s megerősíté a hallott újságot.« ***) Valóban az újság igaz. Az áruló Garde-des-Sceaux Miroménil eltávozott s

*) Ujra kiadva a Musée de la Caricatureben (Páris, 1834).

**) Besenval, III. 209.

***) Besenval, III. 211.

helyét Lamoignon foglalta el; azonban elfoglalta saját hasznáért és nem az ellenőréért: a »következő nap« az ellenőrnek is távozni kellett. Egy kis ideig még ott tartózkodhatik a közelben; mutathatja magát a pénz-váltók közt, sőt »dolgozva az ellenőri hivatalban,« a hol sok minden hever bevégzetlenül: de ez sem tarthat így soká. Nagyon erősen fű és csapkod ez a szélvésze a közvéleménynek s magánosok ármánykodásának, mely mintha csak a szelek barlangjaiból ömlenék, s kifújja őt (fensőbb hatalom jeladására) Párisból és Francziaországból, — túl a láthatáron a láthatatlanságba és külső sötétségbe.

A genius varázsa nem tudta ezt a sorsot végleg eltávolítani. Hálátlan Oeil-de-Bouef! nem hullatott-e ő csodálatos módon arany esőben mannát számotokra egy ideig, úgy hogy a mint egyik udvaronc mondá: »az egész világ tenyerét tartá, én pedig kalapomat.«? Ő maga szegényen, egy garas nélkül marad, ha csak egy »pénzügyi hivatalnok özvegye Lotharingiában« fel nem ajánlotta volna neki — bár az ötvenen már túl volt — kezét és a gazdag erszényt, melyet kezében tartott. Ettől fogva homályos lesz az ő tevékenysége, bár fáradhatatlan: Levelek a királyhoz, Felhívások, Jóslások; röpiratok (Londonból); a régi, rábeszélő könnyűséggel írva, de a melyek azért nem győznek meg senkit. Szerencsére az özvegy erszénye birja. Egy vagy két évben egyszer némi árnyéka látható, a mint ott megjelenik az északi határokon, ohajtván magát megválttatni nemzeti képviselővé: azonban szigorúsággal visszasíttatják. S azután még homályosabban fog kísérteni, elvitette messze a legtulsó europai országokba, a diplomácia bizonytalan félhomályában, intrigálván a számüzött királyi vérű herczegek érdekében, s kalandokon megy keresztül;

contr.
pen.
de
finanz

bele fordul a Rajnába és félig ott fúlاد, de azért papirjait kimentí szárazon. Fáradhatatlan, de mind hiába! Franciaországban nem fog többé csodákat vinni véghez, sőt alig fog oda visszatérni hogy ott sirt találjon. Isten veled, könnyű vérű fő-ellenőr, a te könnyű, gyors kezddel, rábeszélő arany száddal: voltak rosabb emberek és voltak jobbak mint te; de rád is volt bizva egy feladat, — az, hogy szelet csapj és felköltsd a szeleket, s te azt megtevéd. X

De hát az alatt, a míg a megbukott miniszter Calonne, vihartól üzelve, ilyen sajátságos módon eltűnik a láthatárról, mi lett a pénzügy-miniszterségből? Mondhatni, ott csüng üresen; kialva, mint a hold, a teljes holdfogytakor. Két ideiglenes árnyék, a szegény M. Fourqueux s a szegény M. Villedeuil, viselik, gyorsan következve egymás után, némi képét annak *) — mint a hogy az új holdnak néha karjai közt van a homályos régi, midőn feljő. Türelem, ti Notabek! A tényleges új pénzügyminiszter bizonyosan meglesz, sőt készen van; csak a legszükségesebb manouverk hadd történjenek meg. A ravasz Lamoignon s a belügy-miniszter Breteuil s a külügyek vezetője Montmorin már intettek egymásnak szemökkel; hadd jöjjenek ezek egyszer össze hárman és hadd beszéljenek! Ki az a ki erősen áll a királynénak kegyében s Abbé de Vermondében? A ki nagy tehetségű ember? Vagy a ki legalább azért küzdött ötven éven keresztül, hogy nagy tehetségűnek tartassék; most a főpapság nevében követelve, hogy a protestánsok ellen hozott halálbüntetések hajtassanak végre; majd ott fényeskedve az Oeil-de-Boeufben vidáman, kedveltetve magát férfiakkal és nőkkel egyaránt; felszedve egy-egy jó mondást

*) Besenval, III. 225.

még a Philosophságtól, a ti Voltairetektől és D'Alembertektől is? A kinek kész pártja van a Notablek közt? Loménie de Brienne, Toulouse érseke! felelik mind a hárman, a legtisztább rögtöni összhangzással; s azzal rohannak, hogy őt a királynak ajánlják; »olyan sietséggel, — mondja Besenval — hogy M. de Lamoignon kénytelen volt úgy venni kölcsön egy *si m'ar-re-t*«, valószínűleg egy nemét a köntösnek, mely az alkalomhoz szükséges volt. *)

Loménie-Brienne, ki egész életében mindig »bizonyos praedestinatiót érzett magában a legmagasabb hivatalokra«, most végre megnyeré azokat. Ő kezeli a pénzügyeket; meg lesz neki a miniszter-elnök czime is, s hosszú életének törekvése valósulva. Csak annyiban szerencsétlen, hogy a hely elnyerése annyi tehetséget és szorgalmat vett igénybe, hogy annak betöltésére alig maradt valami tehetség vagy szorgalom rendelkezésére. S Loménie most saját bensejébe tekintvén, hogy micsoda képességek lakoznak ott, nem minden elámulás nélkül látja, hogy nincs ott semmi más mint üresség és lehetőség. Elveket vagy methodust, külső vagy belső megszerzett tulajdonokat (mert teste is el van nyűve az idő erős csapkodásai és megviselése következtében) egyet sem talál; nem még csak egy tervet sem, még ha oktalan volna is! Ilyen körülmények közt még szerencse, hogy Calonne-nak volt egy terve Calonne terve Turgotéból és Neckeréből kölcsönözve volt összeállítva; s most Loméniejé lesz, kölcsönzés folytán. Nem hiában tanyulmányozta Loménie az angol alkotmány működését; mert azt vallja, hogy benne is van bizonyos neme az anglomaniának. Abban a szabad országban miért

*) Besenval, III. 224.

tűnik el egyik miniszter a király szemei elől, elüzetve a parlament által, s lép a helyébe más, oda emelve a parlament által?*) Bizonyára nem a pusztá csere kedviért (a mely mindig káros), hanem hogy minden embernek legyen része a dolgok vezetésében; s így a szabadság küzdelme végtelenül nyúlják és ne legyen belőle semmi kár.

A Notablek, meglágyítva a husvéti ünnepélyek és Calonne feláldozása által, nincsenek a legroszabb hangulatban. Ő felsége az alatt, míg a »holdfogytát jelző árnyékok« voltak hivatalban, a Notablekkal ülést tartott, s trónjáról mindent megígérő, kiengesztelő ékesszólást hangoztatott: »a királyné az ablaknál állva várta míg kocsija visszajött, s Monsieur már messziről tapsolt neki kezével,« annak jeléül hogy minden jól van.***) Ennek a legjobb eredménye lehetett volna, ha az ilyenek sokáig tartanának. Addig is a Notablek vezetőinek kedvökben lehet jární; Brienne új fénye s Lamoignon ravasz feje is csak segítnek valamit; az engesztelő ékesszólásban nem lesz hiány. Egészben azonban lehet-e tagadni, hogy Calonnenak ezen kibillentése és Calonne terveinek elfogadása olyan rendszabály, a melyet, hogy a maga legjobb eredményeit meghozhassa, csak bizonyos távolságról, futólag kell nézni, nem pedig közeli, részletes vizsgálódással? Egy szóval, hogy a Notablek most semmiféle annyira lekötélező szolgálatot nem tehetnek, mintha valamely szép móddal — haza oszlanak. »Hat javaslat«-ukat az »Élelmező gyűlések,« a Corvée (robot) eltörlése s más ilyenek felől, szó nélkül el lehet fogadni. A subvention vagy földadó és sok

*) Montgaillard : Histoire de France I. 410—17.

**) Besenval, III. 224

egyéb fölött gyorsan át kell suhanni; sehol sem biztos az ember, csak a szóvirágok s a kiengesztelő ékesszólás terén. Mig végre május 25-én az 1787-ik évben, az utolsó, ünnepélyes ülésen kitör az a mit mi az ékesszólás explosiójának nevezhetünk; a király, Loménie, Lamoignon és az ő emberei egymásnak adva át a szót; tiz darab hangzatos szónoklatban, ő felségien kívül, mely egy egész álló napig tart; — mely által, mint egy karének zengése, vagy a köszönetek, magasztalások és ígéretek verseny-éneke közt, a Notablék, hogy úgy szóljunk, kiorgonáltatnak s szétküldetnek mindenik a maga lakó helyére. Együtt ültek és beszéltek mintegy kilencz héten át; Richelieu kora óta (1626) ők voltak az első Notablék.

Némely történetírók, kik a biztos távolban egész kényelmesen érzék magukat, Loméniet kárhoztatták a Notablék ezen felosztatásáért: azonban annak nagyon itt volt az ideje. Vannak dolgok, mint mondók, a melyeknél nem lehet részletes, közeli vizsgálódással késlekedni: az eleven szén fölött nem suhanhatunk át elég gyorsan. Ebben a hét bureauban, a hol semmi munkát nem lehetett végezni, ha csak a beszédet munkának nem vesszük, a legaggodalmasabb dolgok fordultak elő. Lafayette, például, Monseigneur d'Artois bureaujában, arra vállalkozott, hogy több kárhoztató beszédet tartson a *L e t t r e s - d e - C a c h e t* s az alattvalók szabadsága, az *A g i o* s más ehhez hasonló tárgyakról; s midőn őt Monseigneur elhallgattatni igyekezett, azt a választ kapta, hogy egy Notablenek, midőn felhívják hogy mondja el véleményét, kötelessége azt elmondani. *)

*) Montgaillard, I. 360.

Hasonlóképen ő kegyelmessége az aixi érsek, midőn egyszer siralmas szószéki hangon beszélne, a következő szavakat mondván: »a tized, ez a keresztyének kegyességének önként jövő adománya« — »A tized« — szakítá őt félbe Rochefoucault herczeg, azzal a hideg üzleti modorral, melyet az ángoloktól tanult — »ez a keresztyének kegyességének önként jövő adománya, a melyekért most negyven ezer pör foly a királyságban.« *) Sőt Lafayette, ki kötelességnek érzi magát, hogy véleményét kimondja, egy napon anynyira ment, hogy »Nemzet-gyűlés« összehívását indítványozá. »Ön az ország-rendek gyűlését kívánja?« kérdé Monseigneur, a fenyegető meglepetés kifejezésével arczán. »Igen, Monseigneur; sőt többet annál!« »Irkák önök!« mondá Monseigneur a jegyzőknek. **) S csakugyan le van az írva; és a mi több, meg is lesz téve lassan lassan.

*) Dumont: Souvenirs sur Mirabeau, 21. l.

**) Toulangeon: Histoire de France depuis la Révolution de 1789 (Paris, 1803.) I. 4. függ.

IV. FEJEZET.

Loménie rendeletei.

Igy tehát a Notablek haza oszlottak; Franciaország minden részébe olyan szörnyű tudósításokat vivén magukkal a deficitről, az elerőtlenedésről, a szétbomlásról; és hogy csak az ország-rendek gyűlése fogja azt meggyógyítani, vagy nem meggyógyítani, hanem megölni. Mindenik Notable — olyan formán képzelhetjük — egy-egy temetői fáklya, mely iszonyatos mélységekbe világít le, a melyeket jobb lett volna rejtve hagyni. A legnyugtalanabb kedélyállapotban van minden ember; a forrongás kiömlést keres a röpiratokban, torzképekben, nagy tervekben és szónoklatokban; üres csilimpelése a gondolatnak, szónak és tettnek.

Szellemi bankrott ez, melyet sokáig tűrtek, s mely most a gazdasági bankrott felé közeledik s türhetetlenné vált. Mert a mint előre megmondottuk, a legsóbb néma rétegből a ~~kek~~kerülhetetlen nyomor elterjed fölfelé. Minden emberben bizonyos homályos érzése van annak, hogy az ő helyzete — legyen az az elnyomóé vagy az elnyomotté — hamis; minden ember kénytelen egy vagy másforma éles hangból, mint támadó vagy mint védekező, utat engedni a benne forrongó nyugtalanságnak. A nemzeti jóllét és az uralkodók dicsősége nem ilyen anyagból készül. Ó Loménie,

egy egész élet törekvése után, előmozdittatás-képen micsoda vadul kavargó, kipusztult, éhes és haragos világot kapta te hogy igazgasd azt!

Loménienek első rendeletei csupa csillapító természetűek: provinciaális gyűlések alkotása, »az adók arányos felosztására,« ha ugyan kapunk be valami adót; a Corvéesnak vagy robotnak eltörlése; a Gabellének (sóadó) könnyítése. Csillapító rendszabályok, melyeket a Notablek ajánlottak, a szabadelvűek mindnyáján már régóta sürgetnek. Ismert dolog, hogy ha olajat öntenek a vízre, az jó eredményt szül. Mielőtt elő mert volna állani Loménie a nagy és lényeges rendszabályokkal, előbb megpróbálja ezen sajátságos »hullámzását a közvéleménynek« csillapítani valamennyire.

Igen helyesen, kétség kívül. De mi történik akkor, ha ezen hullámzás nem lecsillapítható természetű? Vannak hullámzások, melyeket a felülről jövő vihar és szélroham támaszt. De viszont, azt mondják némelyek, vannak olyan hullámzások is, melyek a földalatti, bezárt szelek folytán állanak elő; vagy éppen a belső felbomlás, a szétmállás folytán, a mely önelégéssé vált: — mint mikor — a neptunoplutonicus geologia szerint — a világ egészen ilyen köranyaggá rohadt le, s most explodálni fog és újjá alakul! Ez utóbbi esetben az olaj nem csillapít. A bolond azt mondja az ő szívében: hogyan ne lehessen a holnap az, a mi a tegnap vala; a minők a többi napok voltak — egykor szintén »holnapok?« A bölcs pedig, nézván ezen Franciaországot erkölcsileg, értelmileg és gazdaságilag, azt látja, hogy »a forradalomnak minden symptomái megvannak ott, a melyeket csak valaha láttunk a történelemben« — sym-

ptomák, a melyek nem csendesíthetők le csillapító rendeletekkel.

Azonban akár csillapodik ez a hullámmás akár nem, pénzre van szükség, s ebből a célból egészen más természetű, t. i. kincstári vagy fiscusi rendeletekre. Minő könnyen mennének ezek a fiscusi rendeletek, csak azt tudná bizonyosan az ember, hogy azokat a párisi parlement — a mint nevezik — »registrálni« fogja. Ilyen registrálási, vagyis tulajdonképen beírási joga megvolt a parlamentnek régi gyakorlat folytán; és, bár csupán törvényszéki hatóság, mind a mellett kifogásokat támaszthat és alkudozhatik jelentékeny erővel ezen dolog körül. Ebből temérdek czivódás keletkezett; kétségbeesett Maupeou-féle tervek, győzelem és leveretés — a mely czivakodás most már körülbelől negyven esztendő óta tart. S ezért hogy a fiscusi rendeletek, a melyek különben elég könnyen mennének, olyan problémákká lettek. Nincsen-e itt például, mint a pénzügyeknek utolsó védhorgonya, Calonne-nak Subvention Territoriale-ja, ez az egyetemes, senkit nem kimélő földadó? Vagy pedig, annak megmutatására — a mennyire lehető, — hogy másnak is van eredeti pénzügyi talentuma, maga Loménie terjeszt elő egy Edit du Timbret vagy bélyegadót — igaz hogy kölcsönzött ez is, de legalább Amerikából: vajha Franciaországban szerencsésebbnek bizonyulna be, mint a minő volt amott!

Franciaországnak megvannak a maga jövedelemforrásai: mind a mellett nem lehet tagadni, hogy ezen Parlement arcza nagyon gyanús. Már a Notables közt, abban a végső elbocsátó symphoniában, a párisi elnök rosszat sejtető hangon énekelt közbe. Adrien Duport, abba hagyván a magneticus álmot a világ ezen izgatottsága közt,

természetet meghaladó éberségre igyekszik magát felizgatni. Sekélyesebb ennél de hangosabb is, ott van a delejes D'Espremenil, az ő tropicus hőségével (Madrasban született); az ő érthetetlen, zavart heveskedésével; mindenféle zavart, izgató elemeket hordván magában, illuminatiót, állati magnetismust, köz-véleményt, Weisshaupt Ádámot, Harmodius és Aristogeitont: a melyekből semmi jó nem származhatik. Maga a peerség át van hatva ezen kovásztól. Peerjeink, igen sok esetben, eldobják frakkjaikat, csipkékét és zsacskós parókáikat, s angol öltözetben járnak-
kelnek, vagy a kengyelben fenállva lovagolnak — a legeszeveszettebb módon; fejeikben csupa insubordinatióval, eleutheromaniával, zavart, korlátlan oppositioval. Gyanús; nem alkalmas rá, hogy ezen elemmel valamit kezdjünk, csak volna egy Fortunatus erszényünk! Azonban Loménie várakozott az egész júniuson keresztül, a mi olaja volt azt mind a vizekre öntvén; és most, történjék a mi akar, a két pénzügyi rendeletnek ki kell bocsáttatnia. Julius 6-án benyújtja az általa indítványozott bélyegadót és földadót a párizsi parlámentnek, és mintha a saját maga lábával akarna előbb belépni s nem a kölcsön vett Calonne lábbal: először a bélyegadót véteti föl.

Fájdalom, a parlament nem akar regisztrálni. A parlament a helyett a költség kimutatását követeli; a czélba vett gazdálkodási törlések kimutatását; mindenféle kimutatásokat, melyeknek előterjesztését ő felsége kénytelen megtagadni. Vitatkozások támadnak; hazafias ékesszólás: a Peerek felhivatnak. Avagy a németai oroszán berzenkedni kezd-e? Bizonyára itt egy olyan párbaj vivatik, mely megérdemli, hogy Francziaország és a mindenség rá nézzen: könyörgések közt, vagy a legrosszabb esetben kíváncsisággal

és fogadások közt. Párizst új lelkesedés ragadja meg. A Palais de Justice külső termeiben szokatlan tömegek hullámlanak, jöve és menve; ezeknek külső, kifejezetlen zúgása egyesül a hazafias ékesszólás csengésével oda bent, és annak új erőt ad. Szegény Loménie a távolból nézi mindezeket s nem nagy lelki vigasztalódás közt; láthatatlan megbizottjai futkosnak fel és alá, nagy buzgósággal de eredmény nélkül.

Igy telnek el a forró kánikulai napok, a legvillanysabb légkörben, s így az egész július hónap. S az igazság templomában még most sem hallatszik egyéb, mint Harmodius-Aristogeiton ékesszólás, a melybe bele játszik a palota körül csoportosuló Párizsnek zummogása; s még eddig semmiféle registrálás nem történt, semmiféle kimutatás nem terjesztetett be. »Rend?« — kérde egy élénk parlamenti tag — »a rend a mire nekünk az én véleményem szerint szükségünk van, az ország-rendek!« *) A mely időszerű tréfára minden oldalról helyeslő nevetés következik. Minő szót mondtak ki most a Palais de Justiceben! Az öreg D'Ormesson (az ex-pénzügyminiszter nagybátyja) megcsóválja belátó fejét, s távol van attól hogy nevéssen. Azonban a külső termek s Páris és Franciaország felfogják az örvendetes szót s ismétlik azt, és ismételni fogják és visszhangozni és hangoztatni mindaddig, míg az megsüketítő kiáltássá nem lesz. Az már világos, hogy itt a registrálásra gondolni nem lehet.

*) Az eredeti szójáték nyelvünkön nem adható vissza. Et a t = állapot, laistrom, kimutatás. Et a t s = karok és rendek. Az ángolbar is a s t a t e s szó mind a kettőt jelenti.

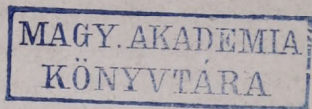
A kegyes közmondás azt tartja, hogy »minden dolog ellen van orvosság, csak a halál ellen nincs.« Midőn valamely parlament megtagadja a registrálást, az orvosság, hosszú gyakorlat folytán, mint a legegyszerűbb ember is tudja, nem lehet más: mint a *lit de justice*. Ez a parlament egy teljes hónapot töltött csupa üres fecsegésben, zajban és mérgeledésben; a *Timbre* rendelet nincs registrálva, sőt kilátás sincs rá hogy registrálva legyen; a *Subvention*ről még csak nem is szólottak. Augusztus 6-án hadd robogjon ki az egész ellenszegülő testület, négy kerekű kocsikban, a királyi kastélyig Versaillesban; ott a király *lit de justice*t tartván, saját királyi ajkaival fogja parancsolni nekik, hogy regisztrálják. Tiltakozhatnak elfojtott csendes hangon, de engedelmeskedniök kell, nehogy valamely rosszabb ismeretlen dolog érje őket.

Megvan; a parlament elrobogott a királyi megidézésre; meghallotta a határozott királyi rendeletet, hogy regisztráljon. Azután ismét visszarobogott, az emberek elfojtott várakozása közt. S íme nézd, a következő napon ez a parlament, még egyszer ott ülve saját palotájában, »a külső termekben nagy tömegek hullámozván,« nemcsak hogy nem regisztrál, hanem (oh szörnyűség!) kinyilatkoztatja, hogy mindaz a mi az előző napon történt, érvénytelen, és hogy a *lit de justice* hijábavaló haszontalanság! Franciaország történetében bizonyára új vonás ez itt, sőt több is történik; a mi hősi parlamentünk hirtelen megvilágosíttatást nyerve sok mindenféle felett, kinyilatkoztatja, hogy a mi őt illeti, ő nincs is feljogosítva hogy adó-rendeleteket regisztráljon, s ez utóbbi századok alatt azt csak tévedésből

cselekedte; hogy erre a működésre csupán egyetlen hatóság illetékes: a királyság összegyűlt három rendei.

Ilyen fokig áthathatja egy nemzet egyetemes szelleme a legelszigeteltbb politikai testületet; mondjuk inkább, hogy a testületek, az elkeserített politikai párbajban ilyen öngyilkos és apagyilkos fegyverekkel küzdenek! De hát bármiként tekintsük is, nem egy igazi, élethalálra való küzdelem, egymást marczangoló párbaj-e ez, görög görög ellen harczolván; melyet az emberek, ha semmi érdekük nem volna is benne, kimondhatatlan érdeklődéssel nézhetnek. Mint mondók, tömegek hullámszanak a külső termekben: eleuthero-maniacus fiatal nemesek, angol öltözetben, merész beszédek hangoztatva; ügyészek, törvényszéki írnokok, kik hevernek ezekben a napokban; ögyelgők, újság-lesők s más még eddig le nem irt osztályok özönlenek oda tömegesen. Mintegy »három négy ezer ember« várja sovárogyva, hogy micsoda határozatokat (A r r é t é s) hoznak odabent, éljenekkel fejezve ki helyeslését, s hat-nyolcz ezer kéznek hangos tapsolásával. Édes a hazafiúi ékesszólás jutalma is, midőn a ti D'Espréméniltek, Fréteautok, Sabatiertek, leszállván demosthenesi olympusáról — miután a mennydörgés az napra lefejeztetett — négy ezer torokból jövő üdvkiáltással fogadtatik, vállakra emelve vitetik haza »áldások között,« s a csillagokat éri fenséges homlokával.

L. G. 970 III. 26

V. FEJEZET.

Loménie villámai.

Kelj fel Loménie-Brienne: most nincs helye a »let-tres de jussion«nak, az ingadozásnak vagy alkuvásnak. Ott láthatod Párisnak egész szanaszét folyó népességét (mindazt a mi nem solid, a mi nincs munkához szilárdítva) hullámozva ezen külső termekben mintegy zúgó, pusztító vizáradat; magok a napi dijas őrök lázadásról beszélnek! Az alsóbb osztályok a tekintélynek a tekintélylyel való ezen párbajában, a midőn a görög fojtogatja a görögöt, felmondják az engedelmességet a városi rendőrségnek: a közrendőrök hátát krétával bélyegzik meg (az M betű azt jelenti hogy mouchard, kém) zaklatják, üldözik őket, mint *feras naturae*. Alárendelt vidéki törvényszékek üdvözlő követségeket küldenek, melyek az ő rokonszenvéket tolmácsolják. Az igazság forrása az ő kezükben lassanként a forradalom forrásává lesz. A provincialis parlamentek oda szegzett szemmel, lélekzetfojtva nézik, hogyan küzd párisi idősebb nővérük: mind a tizenkettő egy test és egy szivdobbanás; egynek a győzelme mindnyájuké.

A dolgok mind rosszabbá lesznek: augusztus 10-én »Plainte«-t bocsátanak ki »Calonne pazarlásaira« vonatkozólag, s engedélyt kérnek rá, hogy őt »vád alá

foghassák.« A registrálásról szó sincs, hanem a helyett vádaskodások a pénzfecsérlésről, a kincstár meglopásáról, s a dal vége mindig csak az országrendek gyűlése! Hát nincs a királyi fegyvertárakban egyetlen villám, melyet te Loménie tündöklő jobb kezével ezek közé a demosthenesi színházi mennydörgés-csinálók közé sújthatnál, kiknek mennydörgése nagy részt csak gyanta és kéreg-csinálta zaj; szétszóránád és némává sújtanád őket? Augusztus 14-ikének éjszakáján Loménie lesújtja villámát, sőt egy egész marokkal azokból. A nagy pecsétről (de Cachet) nevezett levelek bocsáttatnak ki azon éjen, a mennyi szükséges, mintegy százhusz és egynehány. S másnap az egész parlament, még egyszer kocsira ülve, megállapodás nélkül robog Troyes féle, Champagneban; mint a történelem mondja, »kisérve az egész nép áldásától«; magok az utszéli vendéglősök és a posta-kocsisok hálás tisztelettel tekintve rájuk. *) Ez augusztus 15-ik napja, 1787-ben.

Mit nem áld a nép, mikor végső szükségben van! A párisi parlament ritkán érdemelt vagy kapott valami sok áldást. Egy elszigetelt testület, a mely a régi zürzavarból (midőn a kard kormánypálczája zavartan küzdött arra felé, hogy a toll kormánypálczájává legyen) jól rosszul együvé állott, mint a hogy a testületek összeállanak, hogy kielégítse egynehány homályos ohajtását a világnak és sok világos ohajtását az egyéneknek; és megnövekedett, a századok folyamán keresztül, engedmény, szerzés és erőszakos foglalás folytán, azzá a minek azt most látjuk: egy virágzó társadalmi anomaliává, mely itél a pörökben, szentesíti vagy visszaveti a törvényeket; s általában a megürült helyeket

*) A. Lameth: Histoire de l'Assemblée Constituante (Int. 73.)

és hivatalokat eladja kész pénzért, — a mely methodusról a sima Hénault elnök egy kis gondolkodás után bebizonyítja, hogy az a közönyösen — legjobb. *)

Egy ilyen testületben, mely kész pénzbeli vásárlás folytán létezik, nem lehetett valami túlságos sok közszellem; hanem sokkal inkább túlságos kapzsiság, hogy a közös zsákmányt felosztásuk egymás között. Azok az emberek, kik ércz-sisakot viseltek, karddal oszták fel azt; a kik parókat hordanak, tollal és tentával osztják el: s ez utóbbiak há békésebben is de gyűlöletesebben; mert a paróka-methodus ellenállhatatlanabb és alacsonyabb is egyszersmind. Hosszú tapasztalat megtanított rá — mondja Besenval, — hogy haszontalan dolog valamely parlamenteert bepörölni, nincs az a bíró, a ki csak egyet is közölök, elmarasztaljon: parókája és hosszú palástja neki vulkán-fegyverzetül, bűvös el-takaró-köpenyül szolgálnak.

A párisi parlament elmondhatja magáról, hogy nem szeretett testület; aljas, egyáltalában nem nagylelkű, a politikai oldalról tekintve. Ha a király gyenge, parlamentje mindig (mint most is) sarkába ugatott örvös eb módjára, akkora népszerű zaj kíséretében, a mekkora csak lehetett. Ha a király erős: akkor előtte ugatott, hajtva számára, mint egy jó szaglász vadászeb. Igazságtalan testület, melynek kebelében aljas befolyások nem egyszer szégyenletesen hozatták meg az ítéletet. Avagy éppen ezekben a napokban is, nem kiált-e hangosan bosszúért a meggyilkolt Lallynak vére? Becsalva, körülhálózva, megdühödítve mint egy törbe esett oroszlán, a férfias bátorságnak letiporva kellett elesnie a bosszúálló furfang ereje alatt. Nézd ezt a szerencsétlen

*) Abrégé Chronologique, 975. l.

Lallyt, a mint vad, sötét lelke vad sötét arczán átvilágol; vitetve a gyalázatos halálra a vesztő-talyigán; kétségbeesésének szavát egy száz-peczek elfojtotta! A szilaj, tüzes lélek, mely csak veszélyt és fáradságot ismert, s egy fél századon keresztül viaskodott a sors akadályai s az emberek gazsága ellen, mint a genius és bátorság szokott a hitványság, becstelenség és köznapiság közepett, hűségesen kitartva és törekedve, — oh párisi parlament, az akasztófával és a száz-peczekkel jutalmazod-e ezt? *) A haldokló Lally fiára bizta emlékének kitisztázását; egy fiatal Lally támadt, megtorlást követelve isten és ember nevében. A párisi parlament minden lehetőt elkövet hogy védje a védhetetlent, a gyalázatosat; sőt a mi különös, épen a sötéten heves Aristogeiton D'Espremenil az az ember, kit ebben az ügyben szószólójául választott.

Ilyen társadalmi anomália az, a melyet most Franciaország áld. Egy tisztátalan társadalmi anomália, de a mely egy még gonoszabbal áll élethalál harcban. Ugy érzik, hogy a száműzött parlament »dicsőséggel földte be fejét.« Vannak viszálykodások, melyekben ha maga a sátán hoz is segítséget, azt is szívesen fogadják; melyekben ha maga a sátán küzd is kitartóan, dicsőséggel földheti fejét, — ideiglenes, múló dicsőséggel.

De minő izgalom van a Palais külső termeiben, midőn Páris megtudja, hogy Parlamentjét elszállították Troyesbe a Champagneban, és mi sem maradt itthon egy pár néma levéltárnokon kívül; a demosthenesi mennydörgés elhallgatott, a szabadság vértanúi tisztára elmentek. Zűrzavaros panasz és fenyegetődzés emelkedik négy ezer torkából az ügyészeknek, napidíjas irnokoknak, le nem írható osztá-

*) Május 9. 1766. Biographie universelle §. Lally.

lyoknak és az anglomaniacus nemességnek; folyvást új és új naplopók csoportosulnak, hogy lássanak és halljanak valamit; a csöcselék egyre növekvő számban és erővel, üldözi a *mouchard* okat. Lärmás örvényző mocsár hömpölyög ezeken a téreken keresztül; a város többi része, munkájához levén kötve, még most nem ér rá ott hömpölyögni. Merész hangú falragaszok olvashatók; a Palaisban és a Palais körül hangzó beszédek bátran lázadóknak nevezhetők. Bizonyára Páris hangulata nagyon megváltozott. Ezen dolgok folyamának harmadik napján (augusztus 18-án) Monsieur és Monseigneur d'Artois, midőn a hivatalos hirtőkben érkeznek, hogy a szokás és gyakorlat szerint ezen utóbbi napokban készült ártalmas *Arrêt* éket és tiltakozásokat kitöröljék a jegyzőkönyvekből, a legérthetőbb feltűnő módon fogadtatnak. Monsieurt, kiről azt hiszik hogy ellenzéki, éljenekkel és rá szórt virágokkal fogadják: Monseigneur-t pedig hallgatással, zugással, a mely lassanként pizszegéssé és gunykiáltozássá válik; sőt a tiszteletet nem ismerő csöcseléknek egy csoportja áradatban nyomul felé, olyan pizszegő hevességgel, hogy a testőrök kapitánya kénytelen elkiáltani: »*Haut les armes*« (kézbe a fegyvert!) — a mely mennydörgő szóra azután, s a meztelen vasnak csillogására a gaz-áramlat csakugyan visszavonul, mindenféle csatornákon s elég gyorsan. *) Új vonások ezek; s mint a jó M. de Malesherbes találóan megjegyzé, »egészen új neme a harcznak ez a parlamenttel vívott csata«: nem pillanatnyi szikrázás, a minőt két kemény testnek összeütődése hoz elő, hanem inkább hasonlít első felcsillanásaihoz annak, a mit ha el nem oltanak, nagý égéssé válhat. **)

*) Montgaillard, I. 369. Besenval.

**) Montgaillard, I. 373.

Ez a jó Malesherbes most ismét a király tanácsában leli magát tiz évi távollét után: Loménie nem a tehetségeit akarja felhasználni ezen embernek, hanem nevét. A mi az egyén véleményét illeti, arra nem hallgatnak — miért is újra visszavonul, most már másodszor; vissza könyveihez és kertjének fáihoz. Ilyen királyi tanácsban mi haszna lehet egy jó embernek? Turgot nem próbálja meg másodszor: Turgot elhagyta Franciaországot és ezt a földet is, néhány évvel ez előtt, s többé nem gondol ennek dolgaival. Elég különös: Turgot, ugyanez a Loménie s Morellet Abbé egy időben a három legjobb barát volt; tanulótársak a Sorbonneban. Negyven új esztendő mindeniket külön ennyire vitte.

Azonközben a parlement naponként ülést tart Troyesben, pörös ügyeket sürgetvé, s mindennap elnapolja az ülést, miután egyetlen ügyész sem jelenik meg hogy felvegye a pört. Troyes oly vendégszerető hely, a minőnek csak várni lehetett: mindamellett mégis meglehetősen unalmas élete van az embernek ott. Nincs most tömeg, a mely vállain vigyen, a halhatatlan istenekkel egy sorban; alig hogy egy két hazafi kikocsiz anynyira s biztat benneteket, hogy bátran viseljétek magatokat. A tagok bér-lakokban vannak elhelyezve, távol az otthontól és a családi kényelemtől: nincs egyéb dolguk, minthogy ott járjanak a nem kedves champagnei mezőkön; nézzék hogyan érik a szőlő; tanácskozzanak arról, a miről már ezerszer tanácskoztak: valóságos zsákmányai az unalomnak, s abban a veszélyben, hogy még Páris is elfeledheti őket. Követek jönnek és mennek: a békeszerető Loménie nem hanyag az alkudozásban, ígérésben; D'Ormesson és az eszélyes idősebb tagok semmi jót nem látnak a viszálykodásban.

Egy unalmas hónap múlva a parlament, egyben engedve, másban jogát fentartva, fegyverszünetet köt, a hogy kell tennie minden parlamentnek. A bélyegadót visszavonják: a Subvention földadót hasonlóképen; azonban e helyett megadja a parlament azt, a mit a »Huszonkettedik meghosszabbításának« neveznek — ez is egy neme ugyan a földadónak, de nem oly terhes a befolyásosabb osztályokra nézve; ez főként a némán tűrő osztályok vállát nyomja. Azon kívül az idősebb tagok titkos ígéretet tesznek, hogy a pénzügyi állapoton szabad lesz segíteni kölcsön által. Az ország-rendekről, erről a csunya szóról, említés sem történik többé.

S így, szeptember 20-án, a mi számüzött parlemen-tünk visszatér. D'Esprenenil mondá: »dicsőséggel fedve távozott el és sárral (de boue) fedve tért vissza.« Nem így, Aristogeiton; vagy ha igen, akkor bizonyára te vagy az az ember, ki azt megtisztítod.

VI. FEJEZET.

Loménie cselvetései.

Volt-e valaha miniszter-elnök ilyen boldogtalan állapotban, mint Loménie-Brienne? Az állam gyeklői hat hónap óta a kezében nyugosznak, s nincs a legparányibb mozgató erő (= pénz) melylyel az egy helyről kimozdulhatna, ide vagy oda. Megsuhogtatja ostorát, de nem mozdul. A készpénz helyett vannak lázadó vitatkozások és visszavágások.

A közvélemény, távol attól hogy le akarna csillapodni, forr és füstölög mindegyre jobban: a királyi pénzes ládákban, midőn akkora évi deficit van folyvást, a színe is alig fordul meg a pénznek. Roszat jelentő tünetmények! Malesherbes látva, hogy egy kimerült, elkészerített Franciaország mint lesz forróbbá és tüzesebbé, »lángbaborulásról« beszél; Mirabeau, a nélkül hogy beszélne, ismét leszállt Párisra, mindjárt a parlement sarkában, *) hogy szülőföldjét többé el ne hagyja.

A határokon túl ime Poroszország beütött Hollandiába; **) a francia párt el van nyomva, Anglia és a Hely-

*) Fils Adoptif: Mirabeau, IV. 1. 5.

**) Oct. 1787. Montgaillard, I. 374. Besenval, III. 283.

tartó diadalmaskodnak: szomorúságára Montmorin had-
ügyminiszternek és minden embernek. Azonban pénz
nélkül, mely vére a háborúnak mint a munkának, vala-
mint magának a létnek is, mit tehet egy miniszter-elnök?
A rendes adó keveset hoz be; ez a Huszonkettediki csak a
következő évre szól, s akkor is a maga »szigorú megbecslé-
sével« több veszekedést szerez mint pénzt. A kiváltságos
osztályokra vetett adót nem lehet registráltatni; azok el-
tűrhetetlenek még azok előtt is, a kik bennünket támogat-
nak: a kiváltságtalanokra vetett adók mit sem hoznak be,
a mint egy szárazra sajtolt dologból nem lehet többé meri-
teni. Remény sehol, hanemha a régi menedékben, a köl-
csönzésben.

Ekkor Loménienek, segítve a hosszú fejű Lamoignon
által, ki elmerüléssel méregette a zavarok ezen tengerét, az
a gondolata támadt: miért ne hoznánk be egy állandó
kölcsönt (E m p r u n t S u c c e s s i f) vagyis olyan kölcsönt,
a melyet folytatni lehet évről évre, a meddig szükséges lesz:
mondjuk 1792-ig? Egy ilyen kölcsön registrálása nem
járna több bajjal mint a másiké: s akkor lenne legalább
időnk a fellelékezésre, s pénzünk a melylyel dolgozhatnánk
vagy legalább a miből élhetnénk. Egy állandó kölcsönre
szóló rendeletet kell előterjeszteni. Hogy megnyerjük a
philosophusokat, hadd előzze ezt meg egy rendelet a protes-
tánsok emancipatiojáról; a nyomába pedig egy szabadelvű
ígéret hadd menjen, hogy midőn ez a kölcsön bevégeződik,
azon végső 1792-ik évben, az ország-rendek összehívatnak.

Egy ilyen, a protestánsokat emancipáló szabadelvű
rendeletnek kiadása, midőn annak ideje eljött, Loménienek
épen oly kevésbe kerül, mint került a »halálos büntetések
végrehajtását« sürgetőé. A mi az országrendekre vonatkozó

szabadelvű ígéretet illeti: azt vagy be lehet tölteni vagy nem; a betöltésre jó öt esztendő múlva kerül a sor; öt esztendő alatt sok történhetik. Hanem a registrálás? oh bizony, itt a nehézség! Azonban ott van az idősebbek ígérete, melylyel titokban kötötték le magukat Troyesben. Okos ajándékozások, hizelgések, sötétben üzött cselszövények, együtt a vén Foulonnal, kit a parlement »A me d a m n é ejának, spiritus familiárisának neveznek, elvégzik a többit. S a legroszabb és legutolsó esetben lehet folya-
modni a királyi hatalomhoz is — a melyet miért ne lehetne használni? Ha az nem teremthet pénzt, úgy a királyi hatalom olyan, mintha meghalt volna; meghalt a legbiztosabb és legnyomorultabb halálban, a tehetetlenségben. A ki mer, nyer; merés nélkül már minden el van vesztve. A többire nézve pedig, miként fontos vállalkozásoknál egy kis hadi csel gyakran sikeresnek bizonyult be, ő felsége királyi vadászatot hirdet ki a legközelebbi november 19-ére; s mindazok a kikre az tartozik, örvendezve készítetik vadász-eszközeiket.

Királyi vadászat, igaz; de két lábu tollatlan vadakra! Tizenegy órákor délelőtt, azon királyi vadászatnak napján, november 19-én 1787-ben, váratlan trombita-harsogás, az összetolult kocsik zörgése és lovak dobogása zavarja meg az igazságszolgáltatás ülését: ő felsége érkezett meg, a pécsetőr Lamoignonnal s a peerekkel és többi kíséretével, hogy királyi ülést tartson és a rendeleteket registráltassa. Mekkora változás attól fogva, hogy XIV. Lajos ide belépett vadász-csizmákban, s ostorral kezében parancsolá, hogy a registrálás megtörténjék, — olyan olympusi tekintettel, a melynek senki sem mert ellentmondani; s minden hadicsel nélkül, ilyen czeremoniátlan módon megtevé mind a kettőt:

vadászott is, registráltatott is. *) XVI-ik Lajosnak erre a napra elég lesz a registrálás, ha ugyan ő és a nap elegek erre.

Azon közben illő szertartásos szavakban a királyi kebel szándéka kijelentetik: két rendelet, az egyik a protésztánsok emancipatiojáról, a másik az állandó kölesönről; a mely két rendeletnek czélját a mi hűséges pecsétörünk, Lamoignon, ki fogja fejteni; s felszólítjuk a mi hű parlamentünket, hogy mindkét rendelet felől mondja el véleményét, mindenik tagnak szabad jogában állván a szólás. S így Lamoignon is elmondván nem rosszul készült beszédét s végezve amaz ígérettel az ország-rendekre vonatkozólag, — a parlamenti ékesszólásnak sphera-zenéje elkezdődik. Kitörő, visszafelelő, a sphéra felelvén a sphérának: a tanácskozás mind hangosabbá és hangosabbá lesz. A peerek figyelő hallgatásban ülnek, különböző érzelmek között: idegenkednek az ország-rendektől, de nem szeretik a despotismust sem, a mely nem képes jutalmazni az erényt s eltörli az állásokat. De ugyan mi izgathatja ő magasságát az Orleans herceget? Veres, holdas feje egyre izeg mozog nyakán; a réz arcz sötétebben ragyog, mint a fényesítetlen réz; az üveges szemekben nyugtalanság van; kényelmetlenül forog székében, mintha valamit akarna. A kifejezhetetlen túlteltségben talán hirtelen új étvágya támadt valamely új, tiltott gyümölcsre? Undor és falánkság; henyesség a mely nem nyughatik; meghíúsult nagyravágys, boszú, az admirálság elmaradása: — oh azon a pokolvaras bőrön belől a zűrzavarok micsoda zűrzavarja keringhet bezárva?

A nap folytán »nyolcz futár« érkezik vágatva Versaillesből, a hol Loménie várakozik szívdobogások közt, s

*) Dulaure, VI. 306.

vágtat vissza ismét, nem a legjobb hírekkel. A palota külső termeiben a várakozás nyugtalan sűgás-bűgása uralkodik; azt suttogják, hogy az első miniszter hat szavazatot veszített el az éj folytán. S belűlről mi sem hangzik ki egyéb mint törvényszéki ékesszólás; patheticus sőt méltatlankodó; szivetrázó kérelmek a királyi kegyelemhez, hogy ő felsége kegyeskedjék azonnal összehívni az országrendekeket, s legyen ez által Francziaország megváltójává: — a mely ékesszólásban a sötétben heves D'Espremenil s még inkább Sabatier de Cabre és Fréteau, kit azóta Commère Fréteaunak (Fréteau komának) hílnak: a leghangosabbak. Hat rettenetes órán át tart ez, ilyen módon; a véghetetlen szűözön csak nem akar fogyni.

S ekkor, midőn már az alkony sötétje kezd leereszkedni az ablakokra, s még mindig semmi kilátás a bevégeződésre, ő felsége a pecsétörnek Lamoignonnak intésére megnyitja királyi ajkait, hogy még egyszer röviden elmondja: miszerint ő a kölcsön-rendelet registráltatását kívánja. Pillanatnyi mély csend! — Nézd! Monseigneur d'Orleans felkél; s holdas arczát a királyi emelvény felé fordítva, finom, kecses modorban — mely kifejezhetetlen dolgokat fedez — kérdezi: vajon ez egy lit de justice vagy királyi tanácskozás-e? Szemek villáma sújt rá a trónról és annak szomszédságából: természetes, — felelik, — hogy ez »tanácskozás.« Azon esetben Monseigneur bátorodik megjegyezni, hogy rendeleteket nem lehet parancs folytán registrálni a tanácskozásban; s illetőleg hogy ezen registrálás ellen kijelenti az ő egyéni alázatos tiltakozását. »Vous êtes bien le maitre (Teheti a mi önnek tetszik)« felelé a király, s ezzel királyi tartással elhagyja a termet, udvari kíséretével együtt; maga D'Orleans, mint-

egy kötelességből, kikiséri őt, de csak a kapuig. A mely kötelességet elvégezvén, újra visszatér a kaputól; bevezeteti tiltakozását egy egész tapsoló parlament és tapsoló Franciaország szemei előtt; és így, mondjuk-e, hogy elvagdosta a horgony-köteleket, melyek őt az udvarhoz kötötték? S most vitorlázni és haladni fog, elég gyorsan, a chaos felé?

Oh te ostoba D'Orleans, a kiből egy napon Egalité lesz! Hát azt hiszed, hogy a királyság már esupa madár-ijesztővé lett, a melyre te szentelen, koszos fejű varjú, tetszésed szerint rászállhatsz és azt kopácsolhatod? Még nem egészen.

A következő nap egy Lettre-de-Cachet elküldi D'Orleanst Villers-Cotteretsben levő kastélyába, hogy ott elmélkedjék dolga felett, a hol, fájdalom, nincs Páris, az ő kedves, életszükségeit fedező czikkeivel; nincs elbűvölő, nélkülözhetetlen Madame de Buffon — könnyelmű neje egy nagy természettudósnak, ki nagyon öreg hozzá képest. Azt mondják, hogy Monseigneur nem tesz egyebet, mint-hogy dühöngve sétál Villers-Cotteretsben, átkozva csillagzatait. Maga Versailles is hallani fog bűnbánó, siralmas panaszokat tőle, oly súlyos az ő végzete. Egy második, egyidejű Lettre-de-Cachet Fréteau apót szállítja a hámi erősségbe, a norman mocsárok közt; egy harmadik, Sabatier de Cabret küldi Mont St. Michelbe, a norman futóhomokok közé. A mi a parlamentet illeti, az köteles a királyi megidézésre, kimenni Versaillesba, a jegyzőkönyvvel hóna alatt, hogy abból a tiltakozás kitöröltessék (*b i f f é*), nem minden megintés, sőt pirongatás nélkül. Egy ügyes vágása a hatalomnak, a mely — azt hihetné az ember — lecsillapítja a dolgokat.

Szerencsétlenségre, nem: ez csak olyan volt, mint az ostor megizlelése, a neki vadult futó lovak által, mely őket még szilajabbakká teszi. Midőn egy huszonöt millióból álló ménés kezd neki szilajodni, mit ér annak Loménie ostora? A parlement sehogy sem akarja magát alázatosan megadni; nem akar hozzá fogni a protestáns rendelet regisztrálásához és azután egyéb dolgainak végzéséhez, ezen három Lettres-de-Cachet üdvös félelme alatt. Koránt sem; hanem a helyett megtámadja a Lettres-de-Cachet-t általában, azoknak törvényességét, elviselhetését; fájdalmas panaszokat, kérelmet kérelemre bocsát ki, hogy három vértanuját kiszabadítsa; a míg ez meg nincs, addig még csak arra sem gondolhat, hogy tárgyalás alá vegye a protestáns rendeletet, hanem elhalasztja azt folytonosan »mához egy hétre.« *)

A mely panaszkodó siró énekhez Páris és Franciaország is csatlakozik, jobban szólva, megelőzték abban a parlamentet, félelmetes chorust képezvén. S most a többi parlamentek is, végre megnyitván szájukat, kezdenek csatlakozni; némelyek közülök, mint a grenoblei és a rennesi, hatalmas nyomatékmal, azzal fenyegetődzve, hogy visszatorlás-képen tilalom alá vetik magát az adószedőt. **) »Minden előbbi küzdelmekben — mint Malesherbes mondja — a parlement volt az, mely felizgatá a közönséget; de itt a közönség az, mely izgatja a parlamentet.«

*) Besenval, III. 309.

**) Weber, I. 266.

VII. FEJEZET.

Egymás öldöklése.

glamour

Minő Franciaország ez, az 1787-ik esztendőnek ezen téli hónapjain keresztül! Maga az Oeil-de-Boeuf tele keserőséggel, bizonytalan hangulatú; az állásaikat vesztek között általános az érzés, hogy jobb volna lenni Törökországban. A farkashajtó ebek kitöröltettek, ki a medvehajtók; Coigny herczeg és Polignac herczeg; a Trianon kis mennyországában ő felsége a királyné egy este Besenval karjába fűzi a magáét, s kéri ezt, hogy mondja el őszintén véleményét. A rettenthetetlen Besenval — miután ő benne, a mint hiszi, egy morzsa sincs a képmutató hizelgőből, — nyíltan kimondja, hogy a mikor a parlement lázzadásban, s az Oeil-de-Boeuf jövedelmeiben megszorítva: a király koronája veszélyben van; — mire ő felsége, — különös! — mintha sértve érezte volna magát, más tárgyra tért át, et ne me parla plus de rien!*)

S ugyan kihez is szólhatna ez a szegény királyné! Szüksége lévén a bölcs tanácsra, ha valaha halandónak szüksége volt: s ugyanakkor itt csak a chaosznak zagyva zúgása veszi körül mindenfelől. Lakó helye oly fényes a

*) Besenval, III. 264.

szemnek, s a zürzavar és a fekete gond besötétítik azt egészen. Szomorúsága az uralkodónőnek, szomorúsága az aszszonynak, sűrűn jövő szomorúság veszi őt körül mind jobban jobban. Lamotte, a Nyakláncz-grófnő, csak a múlt hónapokban szabadult ki, s talán úgy engedték kiszabadulni — a Salpêtriéből. Hiu remény volt, hogy Páris ennek következtében majd el fogja felejtetni, és ez az egyre növekvő hazugság, és hazugságok halmaza majd eloszlik. A Lamotte, egy V betűvel (*V o l e u s e*, tolvaj) oda sütve mindkét vállára, kimenekült Ángliába; s onnat hazugságot hazugságra fog kiárasztani; beszennyezve a legmagasabb királynői nevet: csupa dühödt hazugságokat,*) melyeket Franciaország, mostani hangulatában, a legnagyobb készséggel elhisz.

Máskülönben pedig, az nagyon világos, hogy a mi állandó kölcsönünk nem igen akar fődöztetni. A minthogy nem is nagyon volt valószínű, hogy ilyen körülmények közt, az a kölcsön, mely a tiltakozások erőszakos kitörlése által regisztráltatik, fődöztessék. A *Lettres-de-Cachet*, s általában a despotismus támadása nem szűnik; a tizenkét parlement ugyancsak dolgozik; nem különben a tizenkét száz falragasz-készítő, ballada-csináló, röpirat-író. Páris, — hogy képes kifejezést használjunk — »nyakig úszik a röpiratokban (*regorge de brochures*).« Forró özönviz, annyi temérdek hazafias kész írótól származva, valamennyi a forrponton állva; mindenik ilyen kész író most van a ki-bugygyanás pillanatában, ömölve mint egy izlandi meleg

*) *Mémoires justificatifs de la Comtesse de Lamotte* (London, 1788.) *Vie de Jeanne de St. Remi Comtesse de Lamotte*. Lásd: *Diamond Necklace* (mint fentebb).

forrás. S ezek ellen mit tehet egy okos Morellet barát, egy Rivaról, egy féktelen Linguet (a kit jól fizetnek azért) midőn valamennyien hideget okádnak!

S most felkerül valahára a protestáns rendelet vitatása is: de ez csak új forrongást támaszt, röpiratokban és ellen-röpiratokban, növelve az emberek örültségét. Még maga az orthodoxia sem maradhat el, akármilyen ágyban fekvő beteg legyen is, hogy ebbe a zavarba bele ne folyjon. Abbé Lenfant képében, »kinek látogatására fő papok sietnek, hogy őt üdvözljék,« még egyszer felemeli hallhatólag szavát az egyházi szöszékből. *) Vagy nézd, midőn D'Espréménil, kinek a maga összevissza való módja szerint mindenbe bele kell szólania, a parlamenti ékesszólás közepette, épen a kellő pillanatban, kihúz a zsebéből egy keresztet, ezzel a felkiáltással mutatva arra: »ujra meg akarjátok-e őt feszíteni?« Őt, oh D'Espréménil, minden habozás nélkül, — tekintve hogy micsoda gyarló — elefántcsont vagy másféle anyagból van az készítve!

Mindezekhez vegyük még azt, hogy a szegény Brienne megbetegedett; olyan nehéz volt bűnös ifjúságának munkája, izzadása; s oly heves, meg nem szűnő bolondos vén korának ezen izgatottsága! Kikészítve, megugatva annyi torok által, ő kegyelmessége sorvadásba esett, gyuladást kapott (*humeur de dartre*) s csupa tejeledelre van szoritva; elkeseredve, csaknem kétségbe esve; elengedhetetlen recipéül a »nyugalom« ajánltatván neki, épen az, a mi lehetetlen. **)

*) Lacretelle, III. 343. Montgaillard, etc.

**) Besenval, III 317.

Mindent összevéve, mit tehet egy szegény kormány egyebet, minthogy még egyszer próbálja meg azt, a mivel eddig nem boldogult? A királyi kincstárnak ugyancsak a legfeneke felé jár; s Páris nyakig úszik a röpiratokban. Mindenek fölött ez az utóbbi hadd apadjon egy kissé! D'Orleans visszajöhet Raincybe, a mely közelebb van Páris-hoz és a szép gyarló Buffonhoz; végre magába Párisba is; Fréteau és Sabatier sem maradnak száműzetésben mind-örökre. A protestans rendelet regisztráltatik, örömeire Boissy d'Anglasnak és a jó Malesherbesnek; az állandó kölcsön aláírása, miután minden tiltakozás kitörölve vagy másként visszahuzva, megnyittatik, — annyival inkább, mivel kevés, vagy általában egy aláíró sem jelentkezik. Az ország-rendek gyűlése, a melyet a parlement hangosan követelt és most az egész nemzet követel, következni fog »öt esztendő múlva«, — ha ugyan nem hamarabb. Oh párisi parlement, tudod-e mit követeltél?! »Messieurs, — mondá az öreg D'Ormesson, — megkapják önök az ország-rendek gyűlését és meg is fogják bánni.« Mint a mesebeli ló, a mely hogy megboszúlja magát ellenségén, az emberhez folyamodott segítségért. Az ember felült rá; gyorsan kivégzé az ellen-séget, azonban, szerencsétlenségére a lónak, nem akart róla leszállni! Az öt év helyett hadd teljék el három év, és ez a lármásan követelő parlement megkapja mind a kettőt: látni fogja összetörve ellenségét s maga agyon lesz nyargalva a lerogyásig (mondjuk inkább, agyon ütve a bőriért és a patkójáért) s ott fog feküdni az árokban, holtan.

Ilyen baljóslatú jelenségek közt azonban mégis elér-tük 1788. tavaszát. A király kormánya nem talál egyetlen ösvényt, a melyen kijuthasson, hanem szégyenletesen löke-tik vissza mindenünnet. Tizenkét lázzadó parlement által

körülfogva, melyek lassanként egy haragvó nemzet organumaivá nőttek ki magukat, semerre sem tud előhaladni; nem végezhet semmit, nem kaphat semmit, még csak pénzt sem a miből éljen; hanem kénytelen ott ülni, látszólag azért, hogy a deficit által felfalassék.

Tehát az igazságtalanságnak és csalásnak, — a mely hosszú századokon keresztül halmozódott össze — mértéke csaknem egészen betölt? A nyomoré legalább, be. A nyomorúság a huszonöt milliónak gunyhóiból terjedvén fölfelé és mindenfelé, a mint annak törvénye hozza magával, eljutott egész a versaillesi Oeil-de-Boeufig. Ezen vak kinlódás közepett ember keze ember ellen van fordulva: nemcsak az alacsonyé a magasabb ellen, hanem a magasaké egymás ellen; a vidéki nemesség keserűséggel tekint az udvari nemességre; a törvényhozói palást a kardra; a papi ing az író-tollra. S a király kormányára ki nem tekint keserűséggel? Még Besenval is, ezekben a napokban. Minden ember és minden testület ellenségévé vált annak; az a központ, a melyre a megszámlálhatatlan viszálykodások egyesülve lecsapnak. Micsoda új, egyetemes, körben forgó mozgása ez az intézményeknek, társadalmi szervezeteknek, egyéni lelkeknek, melyek egykor mind összehatva működtek, s most forognak és keringenek örült összeütközésben? Kikerülhetetlen dolog: felbomlása az egy világ-romlottságnak, mely valahára buktához ért, le egész a pénzügyi bukásig! S így ez a szegény versaillesi udvar, mint a fő vagy központi romlottság, mind a többi romlottságokat maga ellen sorakozva látja. A legtermészetesebb dolog! Mert ezek az emberi romlottságok, akár személyekben akár személyek egyesüléseiben, a természet törvényeinél fogva örökké roszul érzik magukat; ha a bukás felé haladnak, akkor

még nyomorultak is: — s a legalacsonyabb romlottság is mikor volt hajlandó m a g á t kárhozthatni vagy megjavítani, a míg volt egy másik a melyet javítani lehetett?

Ezen fenyegető jelek nem ijesztik meg Loméniet, s még kevésbbé tanítják valamire. Loménieiben, bár könnyű természetű, megvan a bátorságnak egy neme. De sőt nem olvastunk-e még könnyebb teremtésekről, kitanított kanári madarokról, a melyek vidáman repültek az égő kanóczzzal s elsüték az ágyút, sőt felrobbantottak egész lőpor raktárakat? Összetett kézzel ülni és meghalni a deficitben: ez nincs benne Loménie tervében. A baj jelentékeny: de hát nem képes-e ő azt elhárítani, megtámadni? A legroszabb esetben megtámadhatja annak symptomáját: ezeket a lázadó parlamenteket megtámadhatja, s talán elpusztíthatja. Sok minden homályos Loménie előtt, de két dolog világos: hogy ez a parlamenti párbaj a királysággal veszélyessé, sőt gyilkolóvá kezd válni; s mindenek felett, hogy pénznek kell kerülnie akárhonnat. Gondolkodjál derék Loménie; s te is pecsétör, Lamoignon, a kinek eszméi vannak! Oly gyakran legyőzve, oly gyakran kijátszva, midőn már az arany gyümölcs csaknem a kezed ügyében látszott lenni: szedd össze magadat még egy küzdelemre. Megszelidíteni a parlamentet, tele tölteni a király pénzes ládáit: ezek most az élet és halálkérdések.

Parlamenteket szelidítettek már meg nem egyszer. Felhelyezve »meredek kösziklák tetejére, hova csak hordszéken lehet jutni«: a parlament kijózanul. Oh Maupeou, te merész, rossz ember, hagytuk volna ott a te munkádat, a hol az volt! De a számüzésen vagy más erőszakos eszközön kívül, nincs-e egy olyan eszköz, a melylyel minden dolgot meg lehet szelidíteni, még az oroszlánokat is? Az

éhség! Hátha a parlement jövedelemforrását bedugnók, t. i. elvennők pöreit!

A megszámlálhatatlan apróbb pörökben való ítélésre kisebb törvényszékeket állíthatnánk fel, s ezeket nevezhetnők *Grand Baillia ges*nek. Melyre a parlement, zsákmányától megfosztva, igaz hogy elsárgult kétségbeeséssel fogna tekinteni: de a nagy közönség, mely szereti az olcsó igazságszolgáltatást, jó szemmel és reménységgel. S a mi a pénzügyet, a rendeletek registrálását illeti, miért ne alkothatnánk a mi saját *oeil-de-beufi* föméltóságainkból, királyi vérű és más hercegeinkből, marsalljainkból valami olyan dolgot, a melyet teljhatalmú törvényszékek nevezhetnének; s ott, hogy úgy szóljunk, magunk elvégezhetnők rendeleteink registrálását? Szent Lajosnak megvolt a maga teljhatalmú törvényszéke az ország főbáráiból, *) s igen hasznos volt rá nézve: a mi fő báróink még megvannak (legalább a nevök megvan); s mi nagyobb szükségben vagyunk mint Szent Lajos volt.

Ilyen a Loménie-Lamoignon terv; örömmel fogadott a király tanácsában, mint egy világosság-sugár a nagy sötétségben. A terv kivihetőnek látszik és igen nagy szükség van rá: ha egyszer jól végre van hajtva, nagy szabados lesz általa eszközölve. Tehát hallgatagon és elhatározottan; most vagy soha! — a világ egy új történeti jeleneget fog látni, s még mindig egy oly kiváló egyén, mint Loménie de Brienne, a szinigazgató ott.

S csakugyan ime nézd, a mint a belügy-miniszter Bréteuil »szépíti Párist« a legbékésebb módon, 1788-nak ezen reményteljes tavaszi napjaiban; az ócska sátrak és

*) Montgaillard, I. 405.

bódék eltűnnek hidjainkról: mintha magára az államra nézve is csupa verőfényes idő járna és semmi egyéb dolga nem volna, mint hogy szépitzen. Ugy látszik hogy a parlament elismert győzőként tartja elfoglalva helyét. Brienne semmit sem szól a pénzügyekről; vagy éppen azt mondja és nyomatja, hogy minden jól van. Hogyan van ez; ilyen verőfényes csend; bár az állandó kölcsön koránt sincs aláírva? A győzedelmes parlamentben Goeslard de Monsabert tanácsnok megtámadja még azt is, hogy a »huszonkettedikét szigorú felbecsülés szerint vessék ki,« s határozattá lesz, hogy a felbecsülés nem lesz szigorú — legalább nem a kiváltságos osztályoknál. Mind a mellett Brienne mind ezt eltűri s nem hajít ellene egy Lettre-de-Cachet-t. Hogy esik ez?

Mosolygó az ilyen tavaszi idő, azonban áruló, gyorsan változó! Lám — hogy mást ne mondjunk — azt suttogják, hogy »a kerületek főnökei rendeletet kaptak, hogy egy bizonyos napon állomásaikon legyenek.« S még különösebb, hogy micsoda szünet nélküli nyomtatás folyik a király kastélyában, erős zár alatt? Katonák őrzik a kapukat és ablakokat; a nyomdászok nem jönnek ki; ott alszanak dolgozó szobáikban; még ételüket is úgy adják be nekik!*) A győzedelmes parlament új veszedelem szagát érzi. D'Esprémenil lovakat rendel Versaillesba; körül kutatja az annyira őrzött nyomda-hivatalt, leselkedve, szaglászva, ha vajon emberi ravaszságnak és eszességnek nem sikerülne-e oda behatolni.

Az aranyeső keresztülhatol a legtöbb dolgon. D'Esprémenil leszáll egy nyomdász Danaëjának az ölébe,

*) Weber, I. 276.

»öt száz louis d'or« képében ; Danaë férje egy agyag golyót csempész felesége kezébe, melyet ez átad a parlement aranyhullató tanácsosának. Abba belegyúrva, ott fülelnek a kinyomott próba-ívek : — istenemre ! a királyi rendelet arról az önként registráló teljhatalmú törvényszékről, azokról a Grand Bailliagesekről, melyek el akarják fogni a mi peereinket ! Ezeket az egész Francziaországban egy és ugyanazon napon akarják kihirdetni.

Ugy-e ; tehát ezért parancsolták meg a főnököknek, hogy állomásaikon legyenek ; ez az a min az udvar költve, rajta ült, ezen az ő átkozott baziliskus tojásán ; s nem akart mozdulni, bár ingerelve volt rá, míg a költésnek vége nincs ! Siess zsákmányoddal, D'Esprémenil, haza, Párisba ; hívj össze gyűlést azonnal ; hogy a parlement és a föld, és az egek hadd tudják meg ezt !

VIII. FEJEZET.

Loménie halálkinjai.

Másnap, a mely május 3-a 1788-ban, az elámult parlement együtt ül; szótlánul hallgatja D'Espremenil beszédét, melyben felfödi a kibeszélhetetlen gonosztettet. Az árulásnak, a pokoli sötétségnek tette az, olyan, a minőt a despotismus szeret! Vádold be, oh párisi parlement; ébreszd föl Franciaországot és a világ-egyetemet; zúgasd a te törvényszéki ékesszólásodnak mennydörgő készletét: nálad is igazán úgy áll a dolog, hogy most vagy soha!

A parlement nem is mutat gyengeséget ilyen válságos pillanatban. Az oroszlán a végveszély pillanatában az által szokta magát felingerelni, hogy ordit és farkával csapkodja oldalait. Ugy tesz most a párisi parlement. D'Espremenil indítványára hazafias esküt tesznek, egy szájjal valamenynyien, egyesült torokkal; — kitünő új eszme, mely ezekben a ránk következő években nem marad utánzatlanul. Azután jön fenhangú kimondása csaknem az emberek jogainak, de legalább is a parlement jogainak; felhívás a francia szabadság barátaihoz, ezen és a következő időkben. S mind ezek, — vagy legalább ezeknek a lényege, — papírra tétetnek; olyan hangon, a melyben a panasz egyesülve van a hősi bátorsággal és mérsékli ezt. S így, meghúzván a

vész-harangot, a melyet Páris hall s az egész Francziaország meg fog hallani; s ilyen kihívó tagadást csapván Loménie és a despotismus szeme közé, a parlament eloszlik, mint a mely egy napra elég becsületes munkát végzett.

Azonban az olvasók képzelhetik, hogy mit érzett Loménie, midőn az ő baziliskus-tojását (mely annyira szükség Francziaország megmentéséhez), így idő előtt összetörve látta! Felháborodva kap (de Cachet, pecsétes) villámai után, s azok közül kettőt elsújt: egy villámot D'Esprémenilre, s a másikat a szorgalmatoskodó Goeslardra, kinek szolgálatai a »huszonkettedikire« és a »szigorú felbecsülésre« vonatkozólag nincsenek elfeledve. Ilyen villámok még az éj folytán habozás nélkül megragadva, s a más nap kora reggelén lesújtva: az izgatott Párist ha nem is nyugalomba, de legalább üdvös ámulatba fogják ejteni.

Miniszteri villámokat lehet elhajítani: de hátha nem találunk? D'Espremenil és Goeslard, mindketten figyelmeztetve — a mint hiszik — valamely jó indulatú kis madár éneke által, kijátszák Loménie fogdmegeit; álruhába öltözve, a padlás-szobák ablakain és a háztetőkön át elmene-külnek saját Palais de Justiceükbe: a villámok nem találta k. Páris (mert a hír gyorsan elterjed) ámulatba ejtettek, de a mely nem üdvös. A szabadság két vértanuja leveti álöltözetét; felöltözik saját hosszú palástjába; s ime nézd! egy óra letelte alatt, gyors futárok segedelmével a parlament ismét együtt ül, tanácsosaival, elnökeivel sőt peerjeivel együtt. Az összegyűlt parlament kinyilatkoztatja, hogy ezen ő két vértanuját nem adhatja ki semmiféle földi hatalomnak; továbbá, hogy az »ülés állandó«, és nem napoltathatik el, míg azoknak üldözése meg nem szűnik.

És így törvényszéki ékesszólás, vád és tiltakozás közt, a futárok távozása és visszatérése mellett, a folytonos explosio ezen állapotában, a mely sem éjjel sem nappal nem szünik: várja a parlement a dolgok kimenetelét. A felébresztett Páris még egyszer behullámozza azokat a külső termeket; ott ömlik és forrong, nagyobb áradatban mint valaha, keresztül valamennyi folyosón. Összeviessza kevert zajongás van ott: érthetetlen beszéd, mint volt Bábelnél azon pillanatban, midőn először lettek megverve (mint itt) egymás kölcsönös nem értésével, s a nép még nem szóródott szét!

Páris városa keresztül megy mindennapi foglalkozásán, a dolgozácson és alváson, s most másodszor alszának el a legtöbb európai és áfrikai halandók. Azonban itt, a szavak ezen örvényzése közt, az álom nem talál helyet; az éj hujába teríti erre sötétségből készült takaróját. Belül mindegyre csak a vértanui legyőzhetetlenség hangja hallatszik, mérsékelve a panasz kellő hangja által. Kivülről a végetlen várakozó zümmögés, — mely egy kissé álmosabbá lett. Így tartott ez harminczhat órán keresztül.

De hallga! micsoda dübögés ez az éjjél holt némaságában? Dübögés, minő a fegyveres embereké, gyalogoké és lovasságé; franczia gárda, svájczji gárda: vonulva erre felé, hallgatag szabályosságban, lobogó fáklyafénynél! Vanak velők árkászok is, fejszékkel és fesztítő rudakkal: hogy ha az ajtók nem nyílnának ki maguktól, majd ezek kinyitják. Vezetőjük D'Agoust kapitány, Versaillesból küldve. D'Agoust, ismert erélyességű ember; — a ki egyszer magát Condé herceget, csupán az által, hogy folytonosan nézett rá, kényszeríté hogy elégtételt adjon és víjon meg vele *):

*) Weber, I. 283.

s most ő fejszékkal és fáklyákkal egyenesen az igazság szentélye felé tör. Szentségtörő; de ki tehet róla? Ez az ember katoná; csupán csak a parancsot nézi; szenvedélytelen; úgy halad előre, mint egy lelketlen gép.

Az ajtók kinyílnak a felszólításra, nincs szükség fejszére: ajtó ajtó után. S most a legbelső ajtó is kinyílik; feltárja Franciaország hosszú palástú senátorait: szám szerint százhatvanhét, s azok között tizenhét peer, ülve ott méltóságosan, »állandó ülésben.« Ha ez az ember nem katoná, és öntött vasból való volna: ez a látvány, ez a csend, a melyben saját lépteinek kongása visszhangzik, megállíthatnák. Mert a százhatvanhét őt tökéletes csendben fogadja; a melyet némelyek a római senatuséhoz hasonlítanak, a melyen Brennus rajta tört; mások ismét a hamis pénzverők fészkéhez, melyet a rendőrség hirtelen meglepett. *) *Messieurs*, — mondá D'Agoust, — *De par le Roi!* Határozott parancs bizta D'Agoustra azon szomorú kötelességet, hogy elfogjon két egyént: M. Duval d'Esprémenilt és M. Goeslard de Monsabertet. A mely tisztelt egyének, miután neki nincs szerencséje őket ismerni, ezennel felszólíttatnak a király nevében, hogy adják meg magukat. — Mély hallgatás! majd lassu zsongás a mely mormogássá válik; »mi mindnyájan D'Esprémenilek vagyunk!« — tör ki egy hang, melyet más hangok ismételnék. Az elnök kérdi: vajon fog-e erőszakot használni? D'Agoust kapitánynak, kit ő felsége ezen megbizással megtisztelt, kötelessége végrehajtani ő felsége parancsát; örömmel teljesitené azt erőszak nélkül, de teljesíteni fogja bármely esetben; a magas tanácsnak időt enged a megfontolásra, hogy melyik me-

*) Besenval, III. 355.

thodust választja inkább. S erre D'Agoust komoly katonai meghajlással pillanatra visszavonult.

Mi haszna, magas senátorok? Minden kijárás el van zárva hegyes szuronyok által. Futártok Versaillesba nyargal a nedves éjben, de vissza is vágtat azzal az izenettel, hogy a parancs authenticus, hogy az visszavonhatlan. A külső termekben ott forrong a hivalkodó népség: de D'Agoustnak katonái úgy állnak ott sorban, mint egy mozdulatlan védgát: nem lesz lázadás a mely titeket megszabadítson. »Messieurs!« — így szólott D'Esprémenil — midőn a győzedelmes gallusok bevonultak a rohammal bevett Rómába, a római senátorok ott ültek bíbor palástjaikban, curulis székeiken, büszke, nyugodt arczczal, várva a rabszolgaságot vagy halált. Ehhez hasonló az a fenséges látvány, a melyet önök mutatnak a mindenségnek (*a l'univers*) ebben az órában, miután nemeslelkűen — és a többi, ehhez hasonló, a mint azt még most is lehet olvasni. *)

Hiába, oh D'Esprémenil! Ime ez a vashól készült D'Agoust kapitány, katonai ércz arczával ismét visszajött. Despotismus, kényszer, rombolás ülnek fővegének himbálódzó tollazatán. D'Esprémenil kénytelen elhallgatni, hősileg megadni magát, nehogy rosszabb sors érje, Goeslard hősileg követi. Kifejezett és szótlan felindulások közt parlamenti testvéreik karjai közé vetik magukat, hogy őket utólszor megöleljék; s így tapsok és százhatvanöt torok tiltakozó panasza közt; bucsú-intések, halk zokogás s a parlamenti pathos egész sohaj-vihara közt, kivezetik őket a kanyargó folyosókon keresztül a hátsó kapuhoz, a hol a hajnal szürkületében két kocszi *Exemptekkel* (rendőr-szolgák)

*) Toulangeon, I. App. 20.

ellátva rájuk várakozik. Az áldozatoknak fel kell ülniök, mert hátuk mögött a szuronyok hegye fénylik, fenyegetődzve. D'Esprémenil keserűen kérdi a népségtől, hogy »van-e bátorságuk?« — s azok hallgatással felelnek. Felülnek és elrobognak; s a májusi napnak (6-ának reggele van) sem felkelése sem lenyugvása nem könnyíti meg szívöket, hanem haladnak előre folytonosan: D'Esprémenil a legtávolabbi Sainte Marguerite vagy Hières szigetek felé (melyről némelyek azt tartják, ha van ebben valami vigasztaló, hogy az Calypso szigete volt); Goeslard a Pierre-en-Cize szárazföldi erősség felé, mely még akkor megvolt közel Lyon városához.

D'Agoust kapitány ezek után számot tarthat a májorságra a Tuileriek parancsnokságára *) — s egyszersmind eltűnik a történelem köréből, a hol mindazáltal, rendeltetése volt, hogy egy nevezetes dolgot hajtson végre. Mert nemcsak D'Esprémenil és Goeslard vitetnek biztonságban dél felé, hanem magának a parlamentnek is a legrövidebb uton ki kell masiroznia: az ő kérlelhetetlen parancsa erre is kiterjed. Felszedvén hosszú palást-szárnyaikat, kivonulnak mind a százhatvanöten, az érzéketlen gránátosok két sorfala közt: méltó látvány istenek és emberek számára. A nép nem lázad föl, csak bámul és morog; s azt is jegyezzük meg, hogy ezek az érzéketlen gránátosok *Gardes Françaises*, — kik majd egy napon együtt fognak érezni a néppel. Szóval a Palais de Justice ki van tisztítva, az ajtók bezárva; s D'Agoust, a kulcsokkal zsebében, visszatér Versaillesba, — miután, a mint mondók, kiérdemelte az előmozdítatást.

*) Montgaillard, I. 404.

A mi ezt a párisi parlamentet illeti, melyet most az utczára kivetettek, mi ott hagyhatjuk minden nagy sajnálkozás nélkül. A *lit de justice*, a melyen át kellett esnie a következő hetekben Versaillesban, hogy azokat az ujjonnan kiköltött rendeleteket registrálja, vagy jobban szólva, megtagadja a registrálást; s azután hogy hogyan gyűlt össze ott fogadóokban és ivó-szobákban hogy protestáljon; *) vagy ögyelgett vigasztalanul, kiterjesztett palástszárnynyal, nem tudva hogy hol gyűljön össze, s utoljára is kénytelen volt a protestatiót »egy jegyzőnél« letenni; s végre hogy hogyan ülésezett mindezek daczára (mintegy kényszerített »szünidő« alakjában) nem téve semmit: mindezek, mint most már olyan természetesek, miként a holtnak eltemetése az ütközet után, nem tartoznak ránk többé. A párisi parlament elvégezte a maga feladatát; azzal a mit tett és a mit nem tett, csak ennyit volt képes, s alig többet ennél, lendíteni a világ dolgán.

Loménie tehát mégis megszüntette a bajt? Egyáltalában nem; nem még a baj symptomáit sem; alig tizenkettő részét a symptomáknak, s elmérgesíté a többi tizenegyet. A kerületek főnökei s a katonai parancsnokok helyeiken vannak a megnevezett napon, május 8-án: azonban egyetlen parlamentben sem lehet, — talán az egy douai-i kivéve, — az új rendeletek registrálását keresztül vinni. Nem békés aláírás tentával; hanem homlok-ránczolás, vérömlés, hivatkozás az alap-ököljogra! Ezekkel a *Baillia*-geokkal s teljhatalmú törvényszékekkel az elkeseredett Themis mindenütt kivont karddal áll szemben: a vidéki nemesség az ő részén van, s mindazok a kik gyűlö-

*) Weber, I. 299—303.

lik Loméniet és a gonosz idöket; ügyvédeknek és törvénytisztolgaínak segedelmével maga mellé megnyeri a köznépet is, s leviszi a küzdelmet azok közé. Rennesben a Bretagneban, a hol a történeti nevezetességű Bertrand de Moleville a főnök, a harcz, végzetes és szünni nem akaró párbajból a nemesség és katonaság közt, utca-harczczá lett, közáporrá és puska-tüzeléssé: s a rendeletek még sincsenek registrálva. A magukat bántva érző bretagneiak sérelmi panaszaikat felküldik Loménié elé, egy tizenkét tagból álló küldöttség által, melyet azonban Loménié, miután kihallgatott, a Bastillebe zárat. Egy második és nagyobb küldöttségnek, csendőrei által, még az országuton elébe megy, s részint rábeszéli, részint megijeszti őket, hogy térjenek vissza. Most a bretagneiak nagy méltatlankodás közt egy harmadik és legnagyobb küldöttséget inditnak útnak több országuton: a kik megérkezttükör nem fogadtatván el, összegyűlnek és tanácskoznak hogy mit tegyenek; felhivják Lafayettet és valamennyi Párisban tartózkodó hazafias breton, hogy őket támogassák; izgatnak maguk közt; bretagnei clubbá alakulnak, a mely első magva — a Jakobinusok társaságának.*)

Nem kevesebb mint nyolcz parlement/száműzetik**): többnek is szüksége lenne erre az orvosságra, azonban azt nem mindig könnyű alkalmazni. Grenobleben például, a hol egy Mounier, egy Barnave ugyan csak nem henýéltek, a parlement megkapta kellő formában (Lettres-de-cachet alakjában) a parancsot, hogy oszolják el és menjen

*) A. F. de Bertrand-Moleville: Mémoires Particuliers (Paris, 1816.) I. ch. 1. Marmontel: Mémoires, IV. 27.

**) Montgaillard, I. 308.

száműzetésbe: azonban más nap, a helyett hogy a kocsikba be volna fogva, a vész-harang megszólal, rosztat jelentőleg; és zúg és bűg egész napon át: a hegyi lakók tömegekben rohannak le fejszékkel sőt lőfegyverekkel, — s a mi legvéstjelentőbb mindenek között, a katonaság semmi hajlamot nem mutat, hogy velök elbánjon. »Fejszével a feje fölött« a szegény kapitány kénytelen aláírni a földadás feltételeit; beleegyezni, hogy a *Lettres-de-cachet*-k végrehajthatlanul maradjanak, s a szeretett parlement maradjon ott a hol van. Besançon, Dijon, Rouen, Bordeaux, nem azok a miknek lenniök kellene! Pauban, Bearnben, a hol a régi parancsnok nem boldogult, az újat (Grammont nevűt, a ki odavaló születés) a városi polgároknak egy processiója fogadja, negyedik Henrik bölcsőjével, városuk palládiumával; ezek kérve kényszerítik, hogy a mint tiszteli ezen régi tekenősbéka-teknőt, a melyben a nagy Henriket ringatták, ne tiporja lábbal a bearniek szabadságát; különben pedig értésére adják, hogy ő felségének ágyúi mind biztos helyzetben vannak — ő felsége hű paui polgárainak őrizete alatt, s most ott nyugosznak kiszégezve a falakon, készen a cselekvésre. *)

Ilyenformán úgy látszik, hogy ezeknek a Grand Bailliageoknak nagyon zivataros csecsemő koruk lesz. A mi a teljhatalmú törvényszéket illeti, az a szó teljes értelmében meghalt még születésekor. Magok az udvaroncok is szégyenkezve néztek rá; az öreg Broglie Marshal visszautasítá a megtiszteltetést, hogy annak tagja legyen. Ez a szegény teljhatalmú törvényszék, megtámadtatva a kigunyolás

*) Besenval, III. 348.

és kárhoztatás *) egyesült egyetemes vihara által, tartott egy ülést, de soha többé nem tartá meg a másodikat. Boldogtalan ország! Viszázkodás kezd el sziszegni kétágú hydra-nyelvével, a hova csak ez a szegény Loménie lép. »A mint egy parancsnok vagy királyi megbízott belép, — mondja Weber — egyikébe ezen parlamenteknek, hogy valamely rendeletet registráljon, azonnal az egész törvényszék eltűnik, s a parancsnokot egyedül hagyja a jegyzővel és az elnökkel. Miután a rendelet registráltatott és a parancsnok eltávozik, az egész törvényszék visszasiet, hogy a registrálást semmisnek nyilvánítsa. Az országutak lepvé vannak a parlamentek Grand ~~D~~éputatiójaival, melyek mind Versailles felé sietnek, hogy jegyzőkönyveikből a törvénytelen beírást a király kezei által kitöröltessek; vagy haza térve, egy új lapot töltsenek be, új és még merészebb határozattal.« **)

Ilyen Franciaország, ebben az 1788-ik esztendőben. Többé nem a reménynek arany- vagy papír-kora, a lófuttatásokkal, léghajó-felelesztésekkel s a szívnek finomabb érzéseivel: oh, az már oda; annak aranyszínű kisugárzása elhalványítva, besötétítve ilyen különös módon, rendkívüli időket jelezve! Mert a mint azon hajókat összetörő vihar-nál van, Pál és Virginiában, — »Egy roppant, moz-

*) La Cour Plénière, heroi-tragi-comédie en trois actes et en prose; jouée le 14. Juillet 1788, par une société d'amateurs dans un Château aux environs de Versailles; par M. l'Abbé de Vermond, Lecteur de la Reine; A Bâville (Lamoignonnak falusi laka), et se trouve à Paris, chez la veuve Liberté, à l'enseigne de la Revolution, 1788. — La Passion, la Mort et la Résurrection du Peuple: Imprimé à Jerusalem etc. Lásd: Montgaillard, I. 407.

***) Weber, I. 275.

dulatlan felhő övezi be egész láthatárunkat; és terjed fölfelé, borzasan, réz-szegélyével, az ólomszínű égboltozaton. «Maga mozdulatlan; azonban »kis darab fellegek (mint számüzött parlamentek és más ilyenek) szakadnak el tőle, madarak gyorsaságával repülve keresztül a zenithen«; míg végre egyetlen zúgó süvöltéssel a négy szelek összezsapnak rettenetes szárnyaikkal, s akkor az egész világ fölkiált: itt van az orkán! *Tout le monde s'ecria, Voilà l'ouragan!*

Ilyen körülmények közt, igen természetesen, az állandó kölcsön aláíratlan marad; sőt még azt a Huszonkettedikire kivetett adót sem lehet becsületesen behajtani, legalább nem a »szoros felbecsülés« szerint. »A pénz-kölcsönzők — mondja Weber a maga ideggöresös, heves modorában — félnek a bukástól; az adószedők a felakasztatástól.« Maga a clerus elfordítja arcát: összehivatván egy rendkívüli gyűlésbe, semminemű önkéntes ajándékot (*don gratuit*) nem ajánlanak föl, — ha csak nem jó tanácsukat; itt is a vert pénz helyett kiáltozás van az országrendek gyűlése után. *)

Ó Loménie-Brienne, a te szegény, erőtlén s most teljesen megzavart lelkeddel, s hozzá még »három égetett seb« elnyűtt testeden; a ki valószínűleg meg fogsz halni a gyúladásban, boszantásban, tej-kosztban, *dartres vives*-ben és olyan ~~m~~ *maladie*-ben, a melyet jobb le nem fordítani; **) és te uralkodol egy olyan Francziaország fölött, melynek testén megszámlálhatatlan égetett sebek vannak, s a mely szintén haldoklik a gyúladásban és más egyebek-

*) Lameth: *Assemb. Const. (Introd.)* p. 87.

**) Montgaillard, I. 424.

ben! Érdemes volt-e elhagyni Briennenek zöldellő ligeteit és a te új, faragott kőből készült kastélyodat ott, s azt a miabban volt, ezért? Kedvesek voltak azok az árnyak és sétányok, édesek a költőcskék hymnusai s a szépen kifestett gráciák édeskedései: *) s ez vagy amaz a Morellet philosoph (kinek soha eszébe sem jutott, hogy magát vagy téged egy gyanús értékű hamis-papnak tartson) akár mindig élvezhette azt a boldogságot, hogy másokat boldoggá tegyen: — és szintén (ha te azt tudtad volna!) abban a katonai iskolában ott közvetlenül, mathematicát tanulva ült egy sötét arczbőrű, hallgatóg fiú, Bonaparte Napoleon nevű! — Ötven évig tartott törekvés s egy végső, elszánt küzdelem árán cserét csináltál! Megkaptad hivatalos köntösödet, — mint Herkules a maga Nessus-ingét!

Ugyanezen 1788-ik esztendőben, július 13-án épen az aratás előtt, iszonyatos jégeső esett, semmivé téve az egész évnek gyümölcsét, a mely különben is már sokat romlott a szárazság folytán. Különösen Páris körül mintegy hatvan mértföldnyire a pusztulás csaknem teljes vala. **) Oly sok más bajokhoz tehát még ez is járult: a szükségé, s talán az éhenhalásé.

Néhány nappal ezen jégeső előtt, július 5-én, s még határozottabban, néhány nappal azután, augusztus 8-án, — Loménie kihirdeti, hogy az országrendek valósággal össze fognak hivatni a következő év május hónapjában. A mely idő elteltéig ez a teljhatalmú törvényszék és a többiek felfüggesztetnek. Továbbá, minthogy Loménienek nincs semmi terve ezen igen ohajtandó országrendek gyűlésének

*) Lásd: Mémoires de Morellet.

**) Marmontel, IV. 30.

megalkotására vagy tartására — »felhívja a gondolkodókat«
 hogy lássák el őt egygyel, — a sajtóban történő megvitatás
módja által!

Mit tehetett egy szegény miniszter? Így még van neki tíz hónapja a meggondolásra: az elmerülni kezdő hajó kormányzója mindent a tengerbe szór előbb, még a kétszersültet tartalmazó zsákokat, a méront, delejtűt és quadranst is, mielőtt maga a vízbe ugranék. Ezen elmerülésnek, és a kétségbeesés kezdődő deliriumának elvéből érthetjük csak meg szintén a csaknem csodálatos »felhívást a gondolkodókhoz.« Felszólítása a chaosznak, hogy legyen olyan jó, és építsen a maga összevisszahányt úszó gerendáiból egy ki-menekülési bárkát az ő számára! Ilyen esetekben nem a felhívás hanem a parancs szokott rendesen hasznosnak bizonyulni be. — A királyné az nap este elgondolkodva állott egy ablaknál, arczával a kert felé fordulva. A fő-pohárnok (chef de gobelet) szolgálatteljesen vitte utána a pohár kávéját, s azután visszavonult míg a királyné azt megitta. Ő felsége intett fejével Dame Campannak, hogy menjen közelebb: »Grand Dieu!« — suttogá, a csészével kezében, — minő ujságot fognak kihirdetni holnap! A király beleegyezett az országrendek összehívásába. «S ekkor szemeit az égre emelve (ha Campan nem tévedt) hozzá téve: »Ez az első dübbenése a dobnak, mely vészt jelent Franciaországra nézve. Ez a nemesség megbuktat bennünket.« *)

Egész kikelési ideje alatt annak a teljhatalmú törvényszéknek, míg Lamoignon oly titokszerűnek mutatta magát, Besenval folyvást csak egyet kértett tőle, hogy: van-e pénzök? A melyre minthogy Lamoignon mindig azt

*) Campan, III. 104. 121.

felelte (Loménie hitelére) hogy a pénz egészen biztos, az okos Besenval örvendve nyugodott meg, hogy hát akkor minden biztos állapotban van. Mindamellett a szomorú tény az, hogy a királyi pénzes ládák, csaknem a szó teljes értelmében üresek. S valóban minden egyébtől eltekintve, ez a »felhívás a gondolkodókhoz,« s a nagy változás a mely közelgőben van: elegek arra, hogy »megállítsák a tőke forgalmát,« s csak a röpiratokét szaporítsák. Egy pár ezer Lajos-arany mindössze az a pénz, vagy pénz értékű, a mi a királyi kincstárban találtatik. Egy mozdulatával mintegy a kétségbeesésnek, Loménie felszólítja Neckert, hogy jöjjön és fogadja el a pénzügyminiszterséget. Neckernek más céljai vannak, mint az hogy a pénzügyeket kezelje Loménie számára: rövid, száraz visszautasítás után hallgatagon marad, várva a maga idejét.

Mit tegyen egy kétségbeesett miniszterelnök? Lefoglalta a királyi színház pénztárát; valami sorsjáték-félét rendeztek azoknak a fölsegélésére, kik a jégeső következtében inségre jutottak: Loménie még erre is ráteszi a kezét.*) Rövid időn lehetetlen lesz még a máról is gondoskodni akármilyen áron. Augusztus 16-án a szegény Weber Párisban és Versaillesban kiáltókat hall, a kik »rekedt, siket hangon (voix étouffé, sourde) rikácsoltak és vontatva kiáltottak az utcákon valami a fizetésekre vonatkozó rendeletet (ez volt a szelid czim, a melyet Rívarol kitalált számára), t. i. hogy a királyi kincstár ezentúl mindenemű fizetéseknek három ötödét kész pénzben fogja teljesíteni, s a hiányzó két ötödöt papírban, a melyek után kamat jár. A szegény Weber csaknem elájult ezeknek a rekedt

*) Besenval, III. 360.

hangoknak a hallattára, rosztat jelentő rabló-hangjokkal, és soha sem fogja elfelejteni a benyomást, melyet az rá tett. *)

De hát Párisra, s a világra általában, mi hatása lőn ennek? A pénzváltók barlangjaiból s az állam-gazdászat magaslatáról, a Neckerismustól és Philosophismustól; minden érthetően és érthetetlenül szóló torokból olyan kiáltozás és süvöltés támadt, a minőt eddig nem hallott emberi fül. Felkeléstől lehetett tartani. Monseigneur d'Artois, Polignac hercegnő által indittatva, felhíva érzi magát, hogy ő fel-ségénél a királynénál elfogadást kérjen, s megmondja neki őszintén, hogy micsoda válság szélén állanak a dolgok. »A királyné sírt«; maga Brienne is sírt; — miután most már világos és kézzel fogható, hogy neki távoznia kell.

S csak az van hátra, hogy az udvar, mely előtt modoránál és könnyed fecsegésénél fogva mindig kedves volt, esését puhává tegye. A vagyont szerető öreg ember már megnyerte azt, hogy az ő toulousei érseksége kicseréltetett a gazdagabb sensiért: s most, a szánakozás ezen órájában, megkapja a coadjutorságot unokaöccse számára (ki még alig tölté be a törvényes kort); palotahölgyi állást unoka-húga számára s ennek férje számára egy ezredet; magának egy bibornoki süveget, egy coup de Boist (a királyi erdőkből vágva), s mindössze mintegy »öt-hatszáz ezer livre évi jövedelmet«; **) s végezetre, testvére, Comte de Brienne megmarad hadügyminiszternek. Körülbástyázva a jutalmazás ilyen vánkosaival és rettenetes párnáival: hadd essék most már le olyan kevés ütődéssel, a mint csak lehet.

*) Weber, I. 339.

**) Weber, I. 341.

És így Loménie eltávozik: gazdagon, ha az udvari czimek és pénzjövedelmek gazdaggá tehetik; de ha nem, úgy talán a legszegényebb minden élő ember között. »Lepiszszegve a versaillesi nép által,« tovább hajtat Jardi féle, majd délnek, Briennebe, — hogy egészségét visszanyerje. Azután Nizzába, Olaszországba: de onnat visszatér; czél nélkül jár kel ide s tova; reszketve, bátortalanul pislogatva, rettenetes időket érve meg hirtelen: míg végre a Guillotine — kioltja talán pislákoló életét? Fájdalom, rosszabb történik vele annál: mert életét kifuvatták vagy kiszorították belőle, gyalázatosan, szánalomra méltóan, midőn útban volt a Guillotine felé. Sensi palotájában durva jakobin törvényszolgák kényszerítették, hogy igyék velök a saját maga borából, és lakmározzék saját éléskamrájából; s a következő reggelen a nyomorult öreg ember holtan feküdt. Ez a vége a bibornok-érsek Loménie de Brienne miniszter-elnöknek. Gyámoltalanabb halandónak soha sem jutott sorsúl, hogy oly nagy mérvű hibákat kövessen el; hogy oly megvetendően-irigyelt élete s oly rettenetes vége legyen. Égve — a hogy mondják — a nagyravágyástól; fuvatva mint egy tüzet kapott rongy s játéka a szeleknek, nem erre vagy amarra, hanem mindenfelé, egyenesen egy olyan löpor-aknának, — melyet azután felgyújtott. Szánakozzunk ezen a boldogtalan Loménien s bocsássunk meg neki, s azután, mihelyt lehet, felejtjük el.

IX. FEJEZET.

Temetés örömtúzzal.

4/11 87 Besen val mindezen rendkívüli műveleteknek történet alatt, hogy a kincstári fizetéseknek két ötöde papirban történjék, s hogy a miniszter-elnök megváltozott: oda volt egy körúton a parancsnoksága alatt álló kerületben, s valósággal, az utóbbi hónapok alatt békésen itta Contrexeville forrás-vizeit. S most, augusztus végén, visszatérőben levén, s »nem tudva semmit« a történetekről, egy este megérkezik Langresbe, s az egész várost nagy izgalomban találja (grande rumeur). Kétségkívül valami felkelés; meglehetősen közönséges dolog ezekben a napokban! Mindamellett leszáll lováról; kérdezősködik egy »meglehetősen tisztességes ruhájú embertől,« hogy mi történik itt? — »Hogyan?« — felelt az ember, — »ön nem tudja az ujságokat? Az érseket elkergették, és M. Neckert visszahívták; s ezután már minden jól fog menni!« *)

Ilyen rumeur és hangos kiáltás vette körül M. Neckert, attól a naptól fogva »hogy kijött a királyné terméből«, mint kinevezett miniszter. Ez augusztus 24-én történt: a kastély előtermei, udvarai, Versailles utczái; pár óra le-

*) Besenval, III. 366.

teltével a főváros; és, a mint a hír terjedt, az egész Franciaország visszhangozták e kiáltást: »Vive le Roi, vive M. Necker!« *) Sőt Párisban, szerencsétlenségre, annyira ment ez, hogy »zavargás« lett belőle. Petárdák, röppentyűk szállanak fel a Place Dauphinen; több is a keltinél. Egy »fűzfából font alak (Mannequin d'osier)«, érseki palástban, melynek három ötöde jelképesen atlatzból, két ötöde pedig papirból van készítve, vitetik lármás menetben a nép ítélőszéke elé; elítéltetik; meggyónik egy úgy készített Abbé de Vermondnak; s akkor ünnepélyesen megégettetik Henrik szobrának lábainál a Pont Neufön; — olyan röppentyűzés és éljenkiáltozás közt, hogy Chevalier Dubois a városi rendőrséggel jónak látja közbevetni magát (nem igen sok eredménnyel); és azután következik a faköponyegek megégetése, erőszakos benyomulás az őrszobákba és még »holttesteknek a Szajnába dobása az éj alatt,« nehogy új forrongás támadjon. **)

Tehát a parlamentek vissza fognak térni száműzetésükből: a teljhatalmu törvényszék, a két ötödnek papirban való fizetése: elenyésztek; felszállottak füst alakjában Henrik szobrának lábainál. Az ország-rendek gyűlése (politikai millenniummal) most már bizonyos; sőt, a mi boldog sietőségünkben, a legközelebbi januárra már össze fogjuk azt hini; s mint a langresi ember mondá: »minden jól fog menni.«

Besenval profétai tekintete előtt egy más dolog nagyon világos, hogy t. i. Lamoignon barátunk nem tarthatja

*) Weber, I. 342.

**) Histoire Parlementaire de la Révolution Française: ou Journal des Assemblées Nationales depuis 1789 (Paris, 1833.) I. 253. — Lameth: Assemblée Constituante I. (Introd.) 89. 1.

meg a pecsétőrséget. Sem ő, sem a hadügy-miniszter Comte de Brienne! Már is a vén Foulon, ő maga kacsintván egyik szemével a hadügy-miniszterségre, titokban elkezd dolgozni. Ugyanazon Foulon ez, a kit *â me d a m n é e d u P a r l e m e n t*-nek neveznek; egy ember, ki megöszült az árulásban, ragadozásban, tervadásban, ármánykodásban és igaztalanságban; ki egykor, midőn valamelyik pénzügyi javaslatának azt vetették ellenébe, hogy »mit fog csinálni a nép?« — a vita hevében azt felelé: »a nép egyék füvet:« elhamarkodott szavak, melyek kiszállanak, visszavonhatlanul, — s gonosz választ küldenek vissza.

Foulon, a világ könnyebbülésére ez alkalommal nem boldogul, és nem fog boldogulni soha. Mindamellett ez nem használ M. de Lamoignonnak. Még az sem használ a bukásra megért embernek, hogy négy szem közt értekezik a királylyal; s onnat *s u g á r o z v a* látják visszatérni, *s u g a r a k a t* bocsátva ki magából. Lamoignont gyűlölik a parlamentek; Comte de Brienne testvére a bibornok-érseknek. Augusztus 24-ike elmúlt s szeptember 14-ike még nem érkezett el, a midőn ők is mind a ketten, mint nagy főnökükkel történt, le fognak szállani, — leesnek jó p u h a ágyra, mint amaz.

És most, mintha szivéről levették volna az utolsó terhet, s a biztosság végre tökéletes volna: Páris újra rendkívüli örvendezésben tör ki. A Basoche hangosan örvend, hogy a parlamentek ellensége megbukott; a fő- és alnemes-ség s a polgárság örvendeztek és örvendenek. Sőt most a gaz-elem maga, hirtelen kimozdulva sötét barlangjaiból, felkél és új erővel cselekszi ugyanazt — mert még ide, o hozzájuk is lehatott az új politikai evangéliom, egy vagy más durva versioban. Hétfői nap van, szeptember 14-ike,

1788-ban: a gaz-elem újra összegyűl, nagy erővel, a Place Dauphineen; petárdákat bocsát fel, puskákból lövöldöz, hihetetlen mennyiségben, megszűnés nélkül, tizennyolcz órán keresztül. Ismét ott szerepel egy fűzfából font alak »Mannequin d'osier«: központja végnélküli kiáltásoknak. Hasonlóképen Necker arczképét is, melyet úgy csentek el vagy vettek valamelyik képáruló boltban, ott hurczolják nagy menettel egy magas rúdra tűzve, éljenek közt; — olyan példa, a melyet nem szabad elfeledni.

De főként a Pont Neufön, a hol a nagy Henrik, bronzból kiöntve, fönséggel lovagol: ott gyűl össze a néptömeg. Egy átmenő sem haladhat tovább, míg meg nem hajtja magát a nép királya előtt s hangosan nem mondja: *Vive Henri Quatre; audible Lamoignon!* Magoknak a hintóknak is meg kell állaniok, meg még ő magasságáénak, d'Orleansénak is. A hintó ajtaját kinyitják: Monsieur szives lesz előre nyujtani fejét és magát meghajtani; vagy épen ha vonakodnék, leszállani egészen és letérdelni; Madametól elég lesz tollainak egy mozintása és egy mosoly szép arczáról ott a hol ül: — s bizonynyal egy két pénzdarabot is (hogy azon fuséest² vegyünk) mért ne adhatnának a felsőbb osztályok, kik barátjai a szabadságnak? Ilyen módon tart ez napokon keresztül: durva, lövésárba való tréfa, a melyben rúgások is esnek. A városi őrség nem tehet semmit; elég ha saját bőrét megőrizheti: mert az utolsó tizenkét hónap alatt, a mint néha módunkban volt látni, egy nemévé vált az időtöltésnek: vadászni az örökre. Besenval, igaz, hogy kéznél van katonáival; de azoknak rendeletük van, hogy kerüljék a tüzelést, s nem igen hajlandók támadni.

A petárdák röpülése hétfőn reggel kezdődött, és most éjfél felé van, szerdán; s a »Mannequin d'osier« eltemetése következik, — látszólag az antique divat szerint. A fáklyák hosszú sora követi az alakot, mind a Hôtel Lamoignon felé haladva; azonban »egyik szolgám« (Besenvalé) előre szalad hogy hirt adjon, s katonák érkeztek a helyre. A komor Lamoignonnak nem kell tűzben kimulnia s nem ezen az éjszakán; — nem még egy esztendeig, s akkor golyó által (hogy öngyilkosságból vagy véletlenül-e, tudva nincs).*) Az így kijátszott gaz-elem megégeti a füzfa-embert Lamoignon ablakai alatt, »feldönti az ör faköpnységét« és tovább hömpölyög: hogy Briennenél, hogy az őrség kapitánya Duboisnál próbáljon valamit. Most azonban minden mozgásba jó ellenök: Gardes françaises, az invalidusok, a lovas csendőrök: a fáklyás menét erős tüzeléssel találkozik, szuronyok hegyével, kardok szabdalásával. Még maga Dubois is közibük vág lovasságával, s ez volt a legkegyetlenebb támadás valamenynyi közt: »igen sokan megölettek és megsebesültek.« A mely nem marad lármánélkül, panasza nélkül; arra következnek a bűnügyi vallatások és hivatalos személyek halnak meg szívszakadásban.***) A gaz-elem azonban így, aczél seprűvel, viasztasöpréti sötét mély helyeibe, és az utcák kitisztíttatnak.

Másfél század telt el azóta, hogy a gaz-elem nem merészelt ilyen módon előlépni; oly hosszú idő óta nem mutatá idomtalan, durva arczvonásait a napfényen. Egy csoda és új dolog ez: még most csak ugrándozik, csodálatos bukfenczes játékbán, melynek megvan a maga

*) Histoire de la Révolution par Deux Amis de la Liberté I. 50.

**) Deux Amis de la Liberté. 58. l.

érdekessége; alig mondhatjuk hogy haragudnék: mind a mellett roppant és félig hangtalan nevetésében ott leselkedik az ádázság némi árnyéka, — a mely megnőhet még igen nagyra!

Azonban a Loménie által felhívott gondolkodók most már meglehetősen előre vannak röpirataikkal: az országrendek, egy vagy más terv szerint, de múlhatatlanul össze fognak jönni; ha januárban nem is, mint egyszer már remélték, legkésőbb májusban. Az öreg Richelieu herczeg, haldokolván ezen őszi napokban, még egyszer felnyitja szemeit, mormogva: »Mit mondott volna erre tizennegyedik Lajos!« (kire ő még emlékezik) — s azután ismét bezárja azokat, örökre, a gonosz idők eljötté előtt.

IV. KÖNYV.

AZ ORSZÁG-RENDEK.

I. FEJEZET.

Ismét a Notablék.

Az egyetemes könyörgés tehát teljesülni fog! A nagy nemzeti bajok idején, midőn a rossz megsokasodék és segítség nem volt sehol: rendesen az ország-rendek ezen orvosságát kérték az emberek; ezt egy Malesherbes, egy Fénélon;*) s még a parlamentek is, melyek ezt sürgették »áldással halmoztattak el.« S ime most ez nekünk megadték; az ország-rendek gyűlése valóban meglesz!

Kimondani, hogy az ország-rendek gyűlése meglesz, könnyű vala; megmondani, hogy milyen formájú lesz az, nem olyan könnyű. Az 1614-ik esztendő óta semmiféle országgyűlés nem volt Francziaországban; azok minden nyoma kiveszett az emberek élő szokásai közül. Összeállításuk, jogkörük, a tanácskozás módja, a melyek soha sem voltak valami szorosan megállapítva, most egészen egy nagy homályos lehetőséggé váltak. Agyag, a melyet a fazekas idomíthat erre vagy amarra a formára: — mondjuk inkább, a huszonöt millió fazekas, miután most körülbelül ennyi embernek lesz szavazata abban a dologban! Minő alakot adjunk az országgyűlésnek? Ez most a nagy feladat.

*) Montgaillard, I. 461.

Mindenik testületnek, mindenik előjogokkal bíró s mindenik szervezkedett osztálynak megvannak a maga titkos reményei abban a dologban; s megvannak saját titkos aggodalmai is, — mert ime ez a roppant, húsz millióból álló osztály, mely eddig a néma juh volt, s a többieknek csak a módra nézve kellett megegyezniök hogy azt hogyan nyirjék, most ez is remények közt emeli fel fejét! Megszűnt vagy megszűnőben van néma lenni; beszél röpiratok által, vagy legalább ott béget és nyert azok háta megett, egy hangból, — s hangjának terjedelme csodálatosan növekszik.

A mi a párisi parlamentet illeti az egyszerre »az 1614-iki régi forma« mellett nyilatkozott. A mely formának megvolt az az előnye, hogy ott a *Tiers État*, harmadik rend vagy a követek főként csak latvány gyanánt szerepeltek: minek következtében a nemességnek és a clerusnak csak az egymás közötti czivódást kellett elkerülniök, s akadály nélkül határozhatták azt, a mit ők gondoltak legjobbnak. Ilyen volt a párisi parlamentnek világosan kimondott véleménye. Azonban a gúnykiáltás és lehurrogatás egész viharával fogadtatván minden ember által, ez a vélemény egyenesen és azonnal szétfúvatott a levegőbe, s vele együtt a parlament népszerűsége is, hogy soha többé vissza ne térjen. Ez a parlament, mint föntebb mondták, szerepét már lejátszotta. A melyre vonatkozólag azonban, jegyezzünk meg még egyet: a dátumok egymáshoz való közelségét. Szeptember 22-én tért vissza a parlament a »szünidőről« vagy is a »jóságaikra történt száműzetésből,« hogy újra megnyittassék, Párisnak határtalan örvendezése közt. Mindjárt a következő napon történt, hogy ugyanez a parlament megállapodott az ő »világosan kifejezett véleményében«: s az ezután következő reggelen ime »fedve van

köz-meggyalázással«; külső udvarában óriás pisszegés, s dicsősége oda van örökre. *) Huszonnégy órai népszerűség, azokban a napokban, nem volt valami szokatlan tünemény.

Másfelől minő felesleges vala Loménienek az a felhívása: felhívás a gondolkodókhoz. Gondolkodók és nem gondolkodók, millió száma, helyükön állnak, önként, maguktól, téve a mi bennök van. A clubok dolgoznak: Société Publicole; Bretagnei club; a dühösek clubja, Club des Enragés. Hasonlóképen ebédek adatnak a Palais Royalban, a Mirabeauk és Talleyrandok ebédelve ott, együtt a Chamfortokkal, Morelletekkel, Dupontokkal és a hevesebb parlamenti tagokkal nem czél nélkül! Mert egy bizonyos Necker-féle oroszlán-etető, a kit meg is lehetne nevezni, gyűjti őket oda **); vagy épen saját egyéni akaratok, hogy ebédeljenek. S a mi a röpiratokat illeti — hogy képes nyelven szóljunk, »valóságos hóvivatar van a röpiratokból, mintha hófúvásokkal akarná betölteni a kormány útjait!« Feljött napjuk a szabadság barátainak; a józanoknak sőt még a bolondoknak is.

Gróf d'Aintrigues (a ki valószínűleg maga tette magát gróffá) »a fiatal languedoci gentleman,« talán Chamforttól a cynicustól segítettve, csaknem pythiai dühre emelkedik; legmagasabb ott, a hol annyi magas van. ***) Ostoba fiatal languedoci gentleman; kinek magának is ugyancsak hamar, — »az elsők közt levén, a kik kiköltöztek« — haraggal eltelve kell menekülnie túl a határokon, zsebében

*) Weber, I. 347.

**) Weber, I. 360.

***) Mémoire sur les Etats-Généraux. Lásd: Montgaillard,

a Contrat Sociall — idegen világ söttsége, hálátlan cselszövések, ignis-fatuus-szerű bolygás és tör általi halál elé. Sieyes Abbé ott hagyta a chartresi főttemplomot és a kanonokságot és a könyvpoleczokat; tonsuráján megnöveszté a haját s Párisba jött egészen világi fővel, mely egyike a legmakacsabbaknak, hogy három kérdést tegyen fel és azokra meg is feleljen, t. i.: Micsoda a harmadik rend? Minden. Mi volt az eddigi kormány formánkban? Semmi. Mit kell elérnünk nála? Hogy valamivé legyen. ?!

D'Orleans — mert neki, a chaosz felé való utjában, ott kell lenni mindezen dolgoknak kellős közepében — kiadja *Deliberations*-át; *) melynek apaságát ő vállalta el, különben pedig a *Liaisons Dangereuses* Laclosának tollából került ki. Melynek tartalma röviden ebben foglalható össze: »A harmadik rend a nemzet!« Másfelől Monseigneur d'Artois, más — a királyi vérből származott — hercegekkel együtt, a király elé terjesztett ünnepélyes emlékiratban kimondja: hogy ha ilyes dolgokra hallgatnak, az előjogok, a nemesség, a monarchia, egyház, állam s a királyi kincstár mind veszélyben vannak. **) Bizonyára veszélyben: s mégis, hogy ha nem hallgattok rá, elmúlik a veszély? Az egész Franciaország szava ez a hang, a mely most emelkedik. Megmérhetetlen, sokszoros, mint a kitörő vizeknek hangja: bölcs volna az, ki meg tudná mondani, hogy mit kelljen itt cselekedni, — hanemha elfutni a hegyek közé és ott elrejtőzni?

*) *Deliberations à prendre pour les Assemblées des Bailliages.*

**) *Mémoire présenté au Roi par Monseigneur Comte d'Artois, M. le Prince de Condé, M. le Duc de Bourbon, M. le Duc d'Enghien et M. le Prince de Conti. (Olvasható a Hist. Parl.-ben, I. 256.)*

Hogy egy eszményi, mindent látó versaillesi kormány, uralkodva ott olyan elvek alapján, olyan környezettel: minő magaviseletre határozta volna el magát ezen új válság alkalmával: még most is lehet róla vitatkozni. Egy olyan kormány igen jól érezte volna, hogy nagy idejű tiszte a vége felé közeledik; hogy ezen ország-rendek köpenye alatt, melyeknek összehívása elkerülhetetlenné vált, egy új mindenható ismeretlen, a demokrácia lép életbe; melynek jelenlétében semmiféle versaillesi kormány nem maradhat fön vagy nem szabad fönmaradnia, legfőlebb ideiglenes minőségben. S ezen ideiglenes minőségnek betöltése, mely oly kimondhatatlanul fontos most, igénybe vette volna minden tehetségét: s így egy békés, fokozatos, ügyesen keresztül vitt lemondás és Domine-dimittas lett volna az eredmény!

Ez egy eszményi, mindent látó versaillesi kormány nál. De hát a tényleges, oktalan versaillesi kormány hogy gondolkodik? Fájdalom! ez olyan kormány, mely csak saját jóvoltáért van ott: jog nélkül, kivéve a bírás jogát; s most hatalom nélkül is. Előrelátás nincs benne, sőt látás sincs; még csak czélja sincs, csak czéljai vannak, — s az az ösztön, a melynél fogva mindaz a mi létezik, küzd ezen lét föntartásáért. Egészen egy örvény; a melyben hűjába való tanácsok, hallucinatiók; csalás, ármány és gyávaság kanyarognak, mint száraz kóró a forgó-szélben. Az Oeil-de-Boeufnek, aggodalmai mellett, megvannak a maga oktalan reményei. Eddig az ország-rendek nem igen tettek többet a semminél, miért tennének e z e k többet? A követe k, igaz, hogy veszélyeseknek látszanak; de utoljára is a lázzadás, mely öt nemzedék óta ismeretlen, nem lehetetlenség-e? A három rendet, ügyes kezelés által, egymással ellenséges lábra lehet állítani; a harmadik, mint eddig történt, csatlakozni fog a királyhoz;

kész lesz, csupa daczból és öndérdekből, adóztatni és bozszantani a másik kettőt. S így a más kettő megkötözve lesz kezeink közé szolgáltatva, hogy őket mi is hasonlóképen megnyírhessük. S így pénzt kapva és a három rend egymással czivakodásban, haza küldjük őket, s a jövő hadd menjen a hogy tud! A mint a jó Loménie érsek szokta mondani: »Olyan sok véletlen történhetik, s egy elég, hogy bennünket megmentsen!« Igen; és hány kell, hogy bennünket elpusztítson?

Szegény Necker ilyen fejetlenség közepett teszi azt a mit tehet. Kitartóan reményteljes arcczal néz bele ebbe a zürzavarba; dicséri a király lelkének ismeretes egyenességét; türelmesen meghallgatja a királyné és az udvar ismeretes képmutató beszédeit is; szívesen bocsát ki olyan felhívást vagy szabályzatot, mely a harmadik rendnek kedvez: de semmit sem intéz el; inkább a magasban, a dolgok fölött lebeg, s rájuk bizza azokra, hogy intézzék el magukat. A nagy kérdések a jelenre kettőre reducáltattak, s ezek: a kétszeres képviseltetés és a fejenkénti szavazás. Legyen-e a követeknek »kétszeres képviseltetésök,« vagyis tagjaiknak száma annyi, a mennyi a nemessége és a clerusé együtt véve? Az ország-rendek, a midőn összegyűltek, egy testületben szavazzanak és határozzanak-e, vagy három külön testületben; »fejenként vagy osztályonként — a mint ők nevezik, ordre szerint — szavazzanak-e?« Ezek a vitás pontok, melyek most az egész Franciaországot betöltik zavaros beszéddel, okoskodással és teleutheromaniával. A melynek hogy véget vessen, Neckernek az jut eszébe, hogy nem lenne-e igen alkalmas a Notablek még egyszeri összehívása? Egy ilyen másodszori összehívás határozatba megy.

November 6-án ezen 1788-ik esztendőben a Notablek csakugyan újra összegyűltek, mintegy tizennyolcz hónapnyi időköz múlva. Calonne régi Notablejei ezek, ugyanaz a száznegyvennégy — hogy megmutassa az udvar a maga részrehajlatlanságát, s egyszersmind időt is nyerjen. Még egyszer ott ülnek az ő Hét Bureauikban, a kemény téli időben; ez a legkeményebb tél 1709 óta; Fahrenheit hőmérője a zeron alól mutat; a Szajna vize befagyva. *) Hideg, szükség és eleutheromaniacus lárma: bizony nagyon megváltozott világ ez azóta, hogy a Notablek »kiorgonáltattak« a mult esztendő májusában! Most megláthatják, vajon az ő hét bureaujukban; királyi vérből származott hét hercegük elnöksége alatt, el tudják-e intézni a vitás pontokat?

A patriotismus meglepetésére, ezek a Notablek, kik egykor oly hazafiasok voltak, most mintha a rossz részhez hajlanának, a hazafiatlan oldal felé. Megijednek a kétszeres képviseltetéstől, a fejenkénti szavazástól; kimondott határozatot nem hoznak; csupán csak vitáznak, s azt sem a legjobb kilátások közt. Mert valóban, nem tartoznak-e magok ezen Notablek főként a kiváltságos osztályok közé? Egykor ők zajongtak; most nekik vannak balsejtelmeik és siralmas előterjesztéseket tesznek. Hadd tűnjenek el, minden nyom nélkül, és ne térjenek vissza többé! Csakugyan el is tűnnek, egy hónapi ülésezés után, december 12-ik napján ezen 1788-ik esztendőben: az utolsó földi Notablek; hogy soha többé újra meg ne jelenjenek, a világ történetében.

És így a zaj még mindig tart és a röpiratok teremnek; és csupa hazafias feliratok, hangosabbak és mind hangosab-

*) Marmontel: Mémoires (London, 1805.) IV. 33. Hist. Parl.

bak, ömölve be ránk Franciaország minden sarkából, — maga Necker, valami két héttel azután, mielőtt az évnek vége lenne, elő akarja terjeszteni a maga R e p o r t j á t ; *) ajánlván a maga felelősségére ugyanezt a kétszeres képviseltetést, sőt csaknem követeli azt, oly hangos a bábeli láрма és az eleutheromania. Minő ingadozás, minő karikában forgás! Nem követett-e ezen hat lármás hónapon keresztül, (mert ez még Briennenél kezdődött júliusban) R e p o r t R e p o r t o t, s egyik kiáltvány nem hágott-e a másik sarkába? **)

Azonban az első vitás pont, a mint látjuk, most már el van intézve. A mi a másodikat illeti, hogy t. i. fejenként vagy ordrenként szavazzanak-e, ez szerencsétlenségre, függőben maradt. Elmondhatjuk róla, hogy ott függ a kiváltságos és kiváltságtalan osztályok között, mint egy késszen adott harczy bér, mint kelléke a hadfolytatásnak, az ügyesebb számára: a mely harczy bért a melyik elragadhatja, azután hordozhatja mint harczy lobogót, a legjobb remények közt.

Mindezek után végre, a január 24-iki királyi rendeletnél fogva, ***) a türelmetlen és várakozó Franciaországra nézve nemcsak kétségbevonhatatlanná lesz, hogy a nemzeti képviselők össze fog na k gyűlni, hanem lehetővé is (eddig terjedt és alig tovább a királyi szabályzat) azok választásának elkezdése.

*) Rapport fait au Roi dans son Conseil, le 27. Décembre 1788.

**) Julius 5-én; augusztus 8-án; szeptember 23-án stb.

***) Règlement du Roi pour la Convocation des États-Généraux à Versailles. (Ujra lenyomva és hibás dátummal a Histoire Parlementaireben, I. 262).

II. FEJEZET.

A választás.

Föl, tehát, a munkára! A királyi jeladás végig röppül Franciaországon, mint a roppant erdön egy hatalmas szélnek rohanása. A templomokban, városházákban, mindenemű gyülestermekben; bailliageok, sénéchausséék alakjában, vagy a minő formában csak emberek összejönni szoktak: ott s úgy megalakulnak az első fokú gyűlések, kezdetben elég zavarosan. Megválasztani a választókat: ez a kiszabott módozat; azután elkészíteni a »panasz- és sérelem-iratot (Cahier de plaintes et doléances)«, a mely utóbbiakban nem lesz hiány.

Ilyen erővel hat ez a januáriusi királyi rendelet, a mint a postai börzsákokban gyorsan előre halad, ezeken a keményre fagyott országutakon, a négy szelek iránya felé. Mint valamely fiat vagy bűvös varázs-szó; — melyhez az ilyen dolgok hasonlítanak! Mert mindenütt, a mint felhangzik az a vásártéren, trombita-harsogás kíséretében, a Bailli, Senechal, vagy más alsóbb előljáró elnöklete mellett, a hús-evőktől körülvéve; vagy a vidéki templomokban felolvastatik a predikáció után, »au prone des messes paroissiales«; jegyző-könyvbe vitetik, postára tétetik, hogy hadd repülje be az egész világot: — láthatjuk,

hogy ez a sokféle francia nép, mely oly hosszú időn keresztül pállott és zsongott a sovár várakozásban, hogyan gyűl össze és alakul szerves csoportokká. A mely szerves csoportok ismét kisebb szerves tömbökre oszlanak: s az érthetetlen zummogás, érthető beszéddé és cselekvéssé lesz. Az első fokú és másod fokú gyűlések által; a »közvetett választások,« s végtelen, apróságig menő kidolgozás, és vizsgálat segédelmével — a meghatározott szabályzat szerint: — végre eljutnak arra, hogy az igazi »panaszok és sérelmek« írásba foglaltatnak, s hogy az alkalmas nemzeti képviselőt is kiszemelik maguk közül.

Hogyan rázza meg magát az egész nép, mintha csak egy élete volna; s ezer szavú lármájával jelenti hogy felébredett, hirtelen a hosszú halálos álomból, s ezentúl nem fog aludni többet! Az a mit oly régóta vártak, végre eljött; csodálatos új hírek a győzelemről, megszabadulásról és szabadságról, hangzanak búvösen keresztül minden sziven. Szólt az a büszke, erős emberhez; kinek erős kezei nem lesznek többé lekötve, s a ki előtt megmérhetetlen és meghódítatlan birodalmak tárulnak föl. Meghallotta azt a kifáradt napszámos is; meg a koldús, könytől nedvesült kenyérhajával. Mit! Hát még hozzánk is eljutott a remény; le, még mi hozzánk is? Tehát az éhség és a nyomor nem fognak örökké tartani? Tehát a kenyér, a melyet kiereszszakoltunk a kemény barázdától, s izmaink keserves munkájával learattunk és betakarítottunk, s tésztává gyúrtunk, nem egészen más számára van; hanem mi is fogunk enni belőle és jól tartatunk? Dicsőséges új hírek (felelik az okosabb vének) csakhogy igen valószínűtlenek! — Azonban az minden esetben meg van engedve, hogy az alsóbb nép, a mely nem fizet pénzbeli adót, sem szavazat-joga nincs

neki, *) buzgón csoportosulhat azok körül, a kiknek van ; s valamennyi gyűlés-terem, az ajtókon kívül és belől egyaránt, elég lelkesedetttnak látszik.

A városok közül egyedül Párisnak lesznek képviselői, szám szerint húszan. Páris fel van osztva hatvan kerületre ; melyek közül mindenik (valami templomban vagy eféle helyen összegyűlve) két választót választ. Hivatalos bizottmányok járnak kerületről kerületre, mert még most csupa tapasztalatlanok mindenben, s vége hossza nincs a tanácskozásnak. Az utczák hemzsegnek a mozgó tömegektől, melyek békések ugyan, de nyugtalanok és sokat fecsegők ; itt-ott megcsillan a katonák puskája ; különösen a Palais körül, a hol a parlement ülésez, még egyszer hivatalosan, czivakodva, csaknem reszketve.

Franciaország benne van a munkában ! Ezekén a nagy napokon melyik földhöz ragadt pénzszerető kézmives az, a ki ott nem hagyja műhelyét ; ha nem azért is hogy szavazzon, legalább hogy jelen legyen a szavazásnál ? Az országutakon járás-keles mindenfelé, Franciaország széles felületén, ezekben a tavaszi hónapokban, mialatt a földmives szórja szét a magot a barázdába, az összegyülekezésnek és szétoszlásnak ; a tanácskozó, közbe kiáltozó, titkosan vagy nyilvánosan szavazó tömegeknek zaja, hangja hallatszik, és száll egymással összekeveredve, a mindent halló egek felé. A mely politikai tüneményhez vegyük hozzá még ezen államgazdászati, hogy a kereskedelem főnakadt s a kenyér napról napra drágább ; mert a mint mondók, a szigorú telet szigorú nyár előzte meg, szárazsággal és a július 13-iki pusztító jégesővel. Micsoda rettenetes nap ! kiáltá

*) Réglement du Roi (Histoire Parlementaire, I. 267—307.)

mindenki, mialatt a jég paskolta a mezőket. Fájdalom, a legközelebbi évfordulója annak a napnak még gonoszabb lesz. *) Ilyen kilátások közt választja Franciaország a maga nemzeti képviselőit.

Ezen választások apróbb eseményei és különösségei nem tartoznak az általános, — legfőlebb a helyi vagy megyei történelem körébe; s azért is az új zavarok Grenoble-ban vagy Besançonban; a vérontás Rennes utczáin, és erre következőleg a bretagnei »fiatal embereknek« ide történt bevonulása, »anyáik, nővéreik és kedveseik« **) nyilatkozatával, s más e félek ne tartóztassanak itt fel bennünket. Csekély különbséggel ugyanaz a szomorú történet, az mindenütt. Egy-egy újra összehívott parlement (mint Besançonban), mely megdöbbenve áll ezen csodaszörny — az ország-rendek előtt, a melyet ő maga hívott életre: több vagy kevesebb vakmerőséggel előlép, hogy egy tüskét szúrjon annak az orrába; s fájdalom, azonnal leüttetik és végkép kiszóratik, miután az új népszerű erő nemcsak az argumentumokat tudja használni, hanem a téglákat is. Vagy más-különben, s talán amazzal kapcsolatban, a nemesi rend az (mint Bretagneban) a mely előre meg akarja kötni a harmadik rend kezeit, hogy az ne árthasson a régi kiváltságoknak. A mely megkötözésben, ha még oly ügyesen csinálják is, nem igen van valószínűség hogy boldoguljanak: mert

*) Bailly: Mémoires, I. 336.

**) Protestation et Arrêté des Jeunes Gens de la Ville de Nantes, du 28. Janvier 1789, avant leur départ pour Rennes. Arrêté des Jeunes Gens de la Ville d'Angers, du 4. Février 1789. Arrêté des Mères, Soeurs, Epouses et Amantes des Jeunes Citoyens d'Angers, du 6. Février 1789. (Ujra lenyomva a Histoire Parlementaireben I. 290—3).

ez az új Briareus szörny széttépi kötelékeiteket, mint valamely haszontalan zöld kákát. Megkötözni? Nem azt, Messieurs! S a mi az önök lovagias törforgatását s bátor életkockáztatását illeti a kihívásokban: gondolják csak meg egy pillanatra, hogy mit érnek el vele? A plebéjusi szivben is veres vér foly, a mely nem változik sápadttá még az önök tekintete előtt sem; s »a hatszáz bretagnei nemes, kik a ferencziek klastromában hetvenkét óráig várakoztak fegyveresen, összegyűlve, Rennesben« — kénytelenek ismét kijöni, s bölcsebben mint a hogy bementek. Mert a nantesi ifjúság, az angersi ifjúság s az egész Bretagne mozgásban van; »anyák, nővérek és szeretők« kiáltják nekik: menjete k! A bretagnei nemesség is kénytelen ráhagyni a veszett világra, hogy menjen a maga útján. *)

Más megyékben a nemesség, hasonló jó akarattal, jobbnak látja megmaradni a tiltakozásoknál, s az ügyesen megírt »sérelmek elsorolásánál« s a satiricus iratok és beszédeknel. Részben ilyen eljárásuk a Provenceban, a hova csakugyan Gabriel Honoré Riquetti Mirabeau gróf leszaladt Párisból, hogy ott egy szót szóljon az alkalmas időben. Provenceban a kiváltságosok, aixi parlamentjük által fődöztetve, felfedezik, hogy az ilyen ujitások, még ha királyi rendelet által helyeseltetnek is, a nemzet kárára szolgálnak; s a mi még elvitázhatatlanabb, »megkisebbitik a nemesség méltóságát.« A mely ellen Mirabeau hangosan tiltakozván, ugyanez a nemesség, rettenetes zajgás közt kívül és belül, egyenesen elhatározza, hogy őt kiűzik gyűléstől. Semmi más methodussal, még az egymás után kö-

*) Hist. Parl. I. 287. Deux Amis de la Liberté I. 105—128.

vetkező párbajokkal sem lehetett boldogulni vele, a lármás, dühös nézésű emberrel. S csakugyan ki is üzetik.

»Minden országban, minden időben, — kiált fel távozta közben — az arisztokraták engesztelhetetlenül üldözték minden barátját a népnek; s tizszeres engesztelhetetlenséggel, ha az ilyen maga is az arisztokrácia kebléből származott. Így történt az, hogy az utolsó Gracchus elveszett, a patriciusok keze által. Azonban ő, mikor a halálos seb következtében lerogyott, port szórt az ég felé és a bosszúálló isteneket hívta fel; s ezen porból megszületett Marius, — az a Marius, a ki nem annyira a cimberék kiirtása által nevezetes, mint az által, hogy Romában megdönté a nemesek zsarnokságát.« *) A mely új, különös marok port felhajtván (a sajtó által), hogy nemzzen azt a mit nemzhet, Mirabeau átmegy a harmadik rendbe.

Hogy ő most, a végre hogy ezen harmadik rend kegyét megnyerje, »posztó-kereskedést nyitott Marseillesban,« s pillanatokra marchand tailleurre lön, vagy épen az a mese, hogy valósággal üzte ezt a dolgot: ezek előttünk ezen kor kedves emlékezetei közé tartoznak. Különösebb posztó-árus sóha sem forgatta a rőföt, s nem hasgatott gyapjú-szövetet az emberek számára, vagy az emberek töredékes részei számára. A Fils Adoptif egész méltatlankodással utasítja vissza ezt a lealacsonyító mesét, **) melyet azonban akkor, széles körben hittek. ***) De hát igazán, ha Achilles a hősi korban ürüket vágott, ebben a nem hősi-ben Mirabeau miért ne mérhetne posztó-szövetet?

*) Fils adoptif, V. 256.

**) Mémoires de Mirabeau, V. 307.

***) Marat: Ami-du-peuple, hirlap. (Hist. Parlem. II. 103.)

Hitelesebbek diadal-menetei, ezen a felzavart kerületen keresztül, a néptömeg örvendezése, lobogó fáklyák, »két aranyért bérelt ablakok« és száz főből álló önkéntes testőr-kiséret mellett. Megválasztott követe mind Aixnek, mind Marseillesnak; azonban ő Aix-t fogadja el. Felemelő messzehangzó szavát; megnyitá messzehangzó lelkének mélységeit; képes megigázni (ekkor erő van a kimondott szóban) a gazdagnak büszkeségből jött lázadását, s a szegénynek éhség-szülte lázadását; és szilaj tömegek mozduznak az ő akarata szerint, mint a hogy a hold mozgatja a tenger hullámain: egy világ-rázóvá leve és uralkodójává az embereknek.

Egy másik mellék-eseménykét és különösséget jegyzünk fel itt s mennyire más érdekek! A párisi parlament körül történik az, a mely előlép, mint a többiek (csak hogy kevesebb vakmerőséggel, miután jobban látja a dolgok állapotát) hogy szintén egy karikát húzzon ezen ország-rendek-szörnynek az orrába. Erdemes doctor Guillotin, tisztességes gyakorló orvos Párisban, elkészíté a maga kis »Cahier de doléances« szöveg-vázlatát; — a minthogy az óhaj-tás és tehetség meglevén hozzá, nem volt-e a legvilágosabb szabadsága azt tenni? Szerzi a nép közül az aláírókat hozzá; mire a bosszús parlament megidézteti, hogy adjon számot dolgairól. A doctor megjelenik, de egész Páris vele megy, a mely ott hullámoz a külső termekben és udvarokban, s nagy számban írja alá a Cahiert még ott is, a míg a doctor odabent számol dolgairól. A parlament alig tudja elég gyorsan elbocsátani Guillotint udvarias bucsúzások közt, hogy aztán a nép őt vállaira emelve vigye haza. *)

*) Deux Amis de la Liberté, I. 141.

Ezt az érdeemes Guillotint reméljük hogy meg fogjuk látni még egyszer, s talán csak is egyszer; a parlamentet egyszer se többé, hanem hadd nyelje el azt az örvény, a midőn mi nem is látjuk.

Azonközben az ilyen dolgok, akárminő örvendeztetők legyenek is, nem igen szolgálnak örvendeztetésére a nemzeti hitelezőnek, vagy bármely hitelezőnek általában. Az egyetemes, mindent elnyelő kétség közepett micsoda bizonyosság látszhatik oly bizonyosnak, mint a pénz az erszényben, s mint a bölcsesség hogy azt ott megőrizzük? Kereskedelmi vállalatok, s általában mindennemű kereskedés, a mennyire ez csak történhetik, végkép főnakadtak; s a munkás ember keze tétlenül pihen zsebében. Elég rettenetes, a midőn az évszakok szigorúsága is megtette a maga dolgát, s a munka hiányához járul az élelem hiánya! Tavasz elején hírek szállinganak az összevásárlásról, királyi rendeletek jönnek; pékek kérelme a molnárok ellen; s végre april havában — rongyos földönfutók csapatjai, s az éhenhalás iszonyú kiáltása! Ezek a háromszor-híres Brigándok: egy tényleg létező mennyisége az embereknek; a mely tartósb ideig felfogva és visszaverődve annyi millió főben, mint valamely sokasító homorú tükörben, egy egész brigánd világgá leve, s mint a természetfölötti gépezet egy neme csodálatosan mozgatja a forradalom époszát. A brigándok itt; a brigándok ott; a brigándok jönnek! Ilyen formán hangozhatott Phoebus Apollo ezüst ivének csendülése, dögvést és sáppadt ijedelmet terjesztve mindenfelé: mert ez a csendülés is csak a képzeleté volt; természetfölötti s az is alaktalan megmérhetetlenségben haladt tovább, az éjhez hasonlóan (*νυκτι τοιρώς*)!

S jegyezzük meg most először, a gyanúnak sajátos uralkodását, azon a földön, azokban a napokban. Ha

szegény, éhenhaló emberek, mielőtt meghalnának, csoportokba és tömegekbe gyülekeznek, mint a szegény fenyőrigók és szalonkák szoktak rossz időben, ha csak azért is, hogy szomorúan együtt csicseregjenek, s a nyomor szemébe nézhessen a nyomornak; ha az éhező emberek egyszer így összegyűlve felfedeznék (a mit az éhező fenyőmadarak nem tehetnek) hogy nekik nem szükséges meghalniok a mig eleség van az országban, miután ők sokan vannak, s az üres tisznya mellett mindeniköknek van két ép karja: mindezekben mi szükség volna természetfölötti gépezetre? A legtöbb ember előtt semmi; de nem úgy a francia nép előtt, forradalmi időben. Ezeket a brigándokat, (épen mint Turgotéit tizennégy évvel ez előtt) valamennyit úgy biztatták neki; felfogadták őket, bár dobszó nélkül, az aristokraták, a demokraták, D'Orleans, D'Artois s a közjónak ellenségei. Sőt vannak történetírók még ma is, kik igyekeznek azt bebizonyítani, egy igen fontos argumentummal t. i. hogy: ezek a brigándok, azt szinelve hogy semmi ennivalójuk sincs, mindamellett ital után járnak, sőt részegen látták őket. *) Példátlan dolog! De hát mindent összevéve, nem akár előre megjósolhatjuk-e, hogy egy nép akkora fokú hiszékenységgel és hitetlenséggel (a melyeknek arányos egyesülése alkotja a gyanakodást és az oktalanságot általában) akármennyi halhatatlan alakot fog látni a kik ott küzdenek az ő harczsorakban és soha sem szenved szükséget az epikai gépezetben?

Akármint legyen is ez, a brigándok szemmel láthatólag bevonultak Párisba, jelentékeny sokaságban: **) sovány

*) Lacretelle, 18-me Siecle, II. 155.

**) Besenval, III. 385.

sáppadt arczczal, lelóggó hajjal (igazi kinézése az enthusi-
astának) kormos, rongyos gúnyában; s egyszersmind nagy
husángokkal, melyekkel haragosan verik a kövezetet! Ezek
oda vegyülnek a választó tömegek közé; kész szívvél aláír-
nák Guillotinnak C a h i e r j é t, vagy akármely C a h i e r t
vagy kérelmet általában, csak tudnának írni. Enthusiasta
arczkifejezésük s botjaiknak csattogása kevés jót hirdet
akárkinek; de legkevesebbet mindenek között a Saint-
Antoine külváros gazdag gyártulajdonosainak, kiknek
munkásaival ezek barátságba keveredtek.

III. FEJEZET.

Villanyossá lett.

Azonban most már a nemzeti követek Franciaország minden részéből Párisban vannak; megbízásaikkal — vagy a mint ők nevezik, *pouvoirs*jaikkal vagy hatalmukkal — zsebeikben; tudakozódva, tanácskozva, szállások után nézve Versaillesban. Az ország-rendek gyűlése ott fog megnyitni, ha elsején nem, de negyedikén májusnak bizonyosan; nagy diszmenetben és diszöltözetben. A *Salle des Menus* egészen újra van bútorozva és feldiszitve számukra; még öltözetük milyensége is meg van határozva: a nagy vita, a mely a körül támadt, hogy a harmadik rend képviselői »közönséges lapos kalapban« vagy »lehajtott széles karimájú kalapban« jelenjenek-e meg, jóformán már el van intézve. Mindegyre új idegenek érkeznek: naplopók, mindenféle emberek, szabadságos katonatisztek, — mint az érdekes Dampmartin kapitány, a kivel remélhetőleg majd meg fogunk ismerkedni: ezek is mindenfelől ide tódultak, hogy lássák mi lesz. A mi párisi bizottságaink a hatvan kerületben szorgalmasabbak mint valaha; most már nagyon is világos, hogy a párisi választások későn fognak megtörténni.

Hétfőn, április 27-ik napján, Bailly csillagász észreveszi, hogy Sieur Réveillon nincs ott a bizottságban. Ez a Sieur Réveillon »nagyban dolgozó papír-gyáros a Saint-Antoine utczában«: ő, a ki rendesen oly pontos szokott lenni, most hiányzik a választó bizottságból; sőt nem is fog ott megjelenni soha többet. Azokban a »roppant selyempapír raktárakban« csak nem történt valami? Fájdalom, igen! Fájdalom, ma nem Montgolfiert eresztenek fel ott; hanem a szenny, a gaz-elem és az egész külváros az a mi felkél. Vajon igazán hallották-e, hogy Sieur Réveillon, ki egykor maga is kézműves volt, azt mondta volna, hogy »egy kézműves tisztességesen megélhet tizenöt s o u s napi keresményből?« Valami huszonkilencz krajczár; nyomorult összeg az! Vagy csak gondolták és elhitték, hogy tőle ezt a mondást valaki hallotta? Ugy látszik, hogy ezen hosszú ingerlés és dörzsölés következtében a nemzeti véralkat villanyossá lett.

Lent azokban a sötét lyukakban, azokban a sötét fejekben és éhes szivekben, ki tudja hogy az új politikai evangéliom micsoda különös alakot vehetett fel; micsoda csodálatos »aljnép-szövetség« képződhetik ott? Elég az hozzá, hogy ádáz kinézésű egyének, a kik rövid időn ádáz tömegekké nőnek, és egyéb látni oda gyült sokaság, körülveszik azt a papír-raktárat; kimutatják hangos, grammatikátlan nyelven, (mely a szenvedélyekhez is van intézve), a huszonkilencz krajczár elégtelenségét egy napra. A városi őrség nem képes őket szétosztatni; zajgás és orditozás támad: Réveillon, majdnem kétségbeesve, rimánkodva kéri a csöcseléket, kéri a hatóságot. Besenval, ki most tényleges szolgálathban van s Páris parancsnoka, Réveillon nagy könyörgésre, este felé mintegy harmincz Gardes fran-

caisest küld oda. Ezek megtisztítják az utcát, szerencsére tüzelés nélkül; és ott helyet foglalnak az éjszakára, abban a reményben hogy az egész dolog el fog múlni. *)

Azonban nem úgy: a következő nap még rosszabbá lesz az. Saint-Antoine ismét fölkelt, ádázabban mint valaha; — megerősödve az ismeretlen, rongyos alakokkal, azoknak entusiastá kinézésük és nagy botjaikkal. Az egész város valamennyi utcán át, erre felé tolong, hogy lásson: »két talyiga, kövezetnek szánt kő, a mely esetleg arra ment,« lefoglaltatik, mint szemmel látható isten küldeménye. Még egy szakasz Gardes Françaises kell oda küldeni, s Besenval és a parancsnok komolyan tanácskoznak. Azután még egy másikat; ezek már alig tudnak szuronyaik és a tüzeléssel való fenyegetődzés segélyével a helyre furakodni. Minő látvány! Egy utca eltorlaszolva gerendákkal, zajgó néptömeggel s az emberek végetlen csődületével. A papírraktár megüresítve a fejsze és tűz által: a lázzadás örült lármája; puskaropogás, a melyre üvöltés, mindenféle hajtható szerek hullása, s földél-cserép zápor felel a háztetőkről és ablakokból; — földél-cserép, átkozódás és megölt emberek!

A Gardes Françaises nem szeretik ezt a dolgot, azonban helyt kell állaniok. Egész nap így tart; csendesedve majd ismét erősödve; a nap lemenőben, és Saint-Antoine még nem adta meg magát. A város népsége ide s tova szaladgál; fájdalom, azon puskaropogás hangja bezúg a Chaussée d'Antin messze eső ebédlő-termeibe is, és ott megváltoztatja az étel melletti fecsegés hangját. Dampmartin kapitány ott hagyja borát; kimegy egy-két barátjával, hogy lássa a küzdést. Piszkos emberek morognak rá, dör-

*) Besenval, III. 385 — 8.

mögve: »A bas les Aristocrates (Le az arisztokratákkal!)« és insultálják Szent Lajos keresztjét. Könyökükkel taszigálják és meglökdösik, de zsebéhez nem nyúlnak; — a mint csakugyan Réveillonnál is nem történt a legcsekélyebb lopás sem. *)

Leszállván az éj, miután a dolog még sem akart elvégeződni, Besenval elhatározza magát: kirendeli a Gardes Suisses (svájcz gárda) két darab ágyúval. A svájcz gárda elő fog nyomulni idáig; felhívja a csöcseléket a király nevében, hogy oszolják el. Ha engedelmesség nem következik rá, megtöltik mindeneknek láttára kartácsos ágyúkat; újra felszólítják őket; ha most sem engedelmeskednek, rájuk tüzelnek, — s tüzelni fognak mindaddig, »mig a legutolsó embert is« el nem söprik s az utcát meg nem tisztítják. A mely bátor elhatározással, a mint remélni lehetett, a dolognak csakugyan vége lőn. A meggyújtott kanócok és az idegen, veres-kabátú svájczok láttára Saint-Antoine elszéled; sietve, az éj árnyékában. A mi ott marad, az egy feldúlt utca, s »mintegy négy-öt-száz« megölt ember. A szerencsétlen Réveillon a Bastilleben talált menedéket; onnan bocsát ki, — biztonságban lévén a köerődtmények mögött, — panaszt, tiltakozást, felvilágosítást, a következő hónapon át. A merész Besenval köszönettel halmoztatik el Páris valamennyi tisztességes osztálya által, de Versaillesben semmi különösebb tudomást nem vesznek róla — olyan eljárás, a melyhez a valódi értékű ember már szokva van. **)

*) Evénemens qui se sont passés sous mes yeux pendant la Révolution Française, par A. H. Dampmartin (Berlin, 1799) I. 25—27.

**) Besenval, III. 389.

De honnan támadt ez az erős villanyos kipattanás és ütés? D'Orleanstól! — kiáltja az udvari párt; ő fogadta fel, aranyaival, ezeket a brigándokat, — bizonyára valamely csodálatos módon, dob-pörgés nélkül; ő gereblyélte őket ide össze, az ország minden sarkából, hogy itt összefüljenek és meggyúladjanak; mert a gonoszság az ő jósága. Az udvartól származott! — kiáltja a felvilágosult pártismus; az aristokraták átkozott aranya és cselei sorozták így be őket; felbraztatták őket, hogy tönkre tegyenek egy ártatlan *Sieur Réveillont*; hogy megijeszszék a gyengét, s az emberekkel megutáltassák a szabadság ösvényét.

Besenvál némi habozás után abban állapodik meg, hogy ez a dolog »az ángoloktól, a mi természetes ellenségeinktől« jött. Vagy, fájdalom, nem inkább lehetne-e azt Diánának tulajdonítani, éhség alakjában? Valamely ikerdiosiscurusoknak, az elnyomásnak és a bosszúnak, a melyek oly gyakran láthatók, az emberek csatáiban? Szegény földönfutók, agyoncsigázva, beszennyezve, eltorzult nyomorult külsőbe zárva, — de a kikbe mégis a mindenhatónak a lehellete élő lelket lehelt. Ő előttük csak az világos, hogy az eleutheromaniacus philosophismus még eddig nem süttött kenyeret; hogy a hazafias bizottmányi tagok készek egyenlősíteni a magok színvonaláig, de nem leebb. Brigándok vagy akármik lettek legyen is, rájuk nézve az a dolog keserűen komoly vala. Eltemetik halottaikat ezzel a czimmel: *Défenseurs de la Patrie*, vértanúi az igaz ügynek.

Vagy talán azt mondjuk, hogy a felkelés most szorgálta le inasságát; és hogy az próba-munkája volt, s nem egészen haszontalan munka? A legközelebbi mestermű fog lenni; egy egész elbámult világnak adván tudtára

éltagadhatatlan mester voltát. Az a kősziklán épült erősség, a zsarnokságnak erős vára, a melyet Bastille-nak vagy Épületnek neveznek, mintha más épület nem is volna, — vigyázzon jól ágyúira!

Azonban ilyen módon, első és másodfokú választógyűlésekkel és sérelmek cahiérjeivel; mindenféle mozgások és összegyülekezésekkel; a hab-ékesszolás nagy mennydörgéseivel, és végre a csapat-tüzelés mennydörgésével, — az izgatott Franciaország bevégzi választásait. Zűrzavaros rostálással és válogatással végre kiválogatta (Páris egy pár elmaradt kerülete kivételével) a nemzeti képviselők igazi tisztabuzáját, szám szerint ezer kétszáz tizennégyet, s azonnal meg fogja nyitni az országgyűlést.

IV. FEJEZET.

Az ünnepélyes menet.

Május első szombatján ünnepélyes nap van Versailles-ban; s hétfőn, a hónap negyedikén, még nagyobb nap lesz. A követek már nagyrészt ide érkeztek és lakást kerestek maguknak; s most egymásután hosszú, ünnepélyesen bejelentett sorokban ő felsége kézcsókolására járulnak a kastélyban. A főajtónálló de Brézé nem tölti be tisztét egészen kielégítőleg: lehetetlen észre nem vennünk, hogy midőn a nemességet vagy a főpapságot bocsátja a fölkenetettnek színe elé, előzékenyen kitarja mind a két ajtószárnyat; s másfelől a harmadik rend tagjai előtt csak az egyiket nyitja ki! Mindamellett beférnek azon is, s ő felségének van mosolya mindenki számára.

A jó Lajos országgyűlésének érdemes tagjait a remény mosolyával üdvözli. Elkészítette számukra a közelében levő legnagyobb termet, a *salle des menust*, és gyakran szemmel kísérte a munkásokat a míg dolgoztak. Egy tágas terem, magasabb emelvénynyel a trón, udvar és a királyi vér tagjai számára; szemben a hatszáz nemzeti követ számára tér; a felényi számu clerus számára ezen az oldalon, s a felényi számu főnemesség számára a másikon. Magas karzatai vannak, a hol a főudvarhölgyek, ragyogva a gáze

d'or-ban, idegen diplomaták és más aranyösszegélyű fehér csipkés egyének két ezer számig ülhetnek és bámulhatnak. Széles járóhelyek mennek rajta keresztül, s a belső falon kívül és a körül. Vannak bizottsági termek, várakozó termek, öltöző termek: igazi szép terem, melynél a kárpitos az alsóbb szépművészetek által segítettve, kifejté legjobb igyekezetét; s a hol a karmazsinpiros, bojtos terítők s jelképes fleurs-de-lys (a Bourbon liliomok) sem hiányoznak.

A terem kész; maga az öltözet is, a mint mondók, meg lön határozva; s a közönséges képviselők nem fogják viselni azt a gyülölt konya-kalapot (*chapeau claud*), hanem egy nem annyira konyát (*chapeau rabattu*). A mi működésük módját illeti mikor már teljesen fel lesznek öltözve, hogy vajon »fejenként vagy rendenként fognak-e szavazni« s más egyebek: ez, a melynek elintézésére talán még volna idő, de egy pár óra múlva már nem lesz, elintézetlen marad; kétesen ott függ tizenkétszáz ember kebelében.

Most azonban végre, hétfőn, május 4-ikén felkelt a nap; mivel sem törődve, mintha semmi különös nap nem volna. S mégis, miként egyszer első sugarai zenét tudtak előidézni Memnon szobájából a Nil partján: az előkészületnek és várakozásnak micsoda átható reszkető hangjait költé fel ma minden kebelben Versaillesban! A roppant Páris minden felfogható és fel nem fogható járművön ömlik erre-felé; minden kisvárosból és faluból mellék-patakok jönnek: Versailles egy egész ember-tenger. De különösen a St. Louis templomtól a Notre-Dame templomig: egy roppant ingó hulláma az életnek, melynek tájtéka i felcsapódtak a kémények tetejéig! Mert a kémények tetején is, valamint

a háztetőkön s minden lámpaoszlopon, czimertartó rúdon s nyaktörő szeglet-kiugrásokon ott ül a hazafias bátorság; s minden ablak tele van hazafias szépséggel: mert a követek a St.-Louis templomban gyűlnek össze, s onnat vonulnak diszmenetben a Notre-Dameba predikációt hallgatni.

Igen, barátim, méltán ülhetek és nézhetek ott; testi-
leg vagy gondolatban az egész Francziaország s az egész
Európa ott ülhet és bámulhat onnat: mert ez olyan nap,
a melyikhez kevés van hasonló. Oh az ember sirhatna mi-
ként Xerxes: — annyi összeszorított sor ül ott mint égből
leszállott szárnyas teremtmények: mind ezek és még annyian
a kik ezek után jönnek, ismét végkép a magasba fognak
szállani, eltűnván a kék végtelenben s ennek a napnak
emléke még akkor is friss lesz. Keresztelési napja ez a
demokráciának; a beteg idő szülte meg azt, eltelvén a
szükséges hónapok. Utolsó-kenetes napja a feudalismus-
nak! Egy megvénhedt társadalmi rendszer fog most meg-
halni, életerejét vesztve a munka folytán (mert avagy nem
tett-e sokat: teremtvé téged és mindazt a mid van s a
mit ismersz?); s a rablás és dúlakodás folytán, melyeket
dicsőséges győzelmeknek neveznek; s a kicsapongás és
érzékiesség folytán s egészben a teljes előregedés és elgyen-
gülés folytán: és így halál-kinok és szülési kinok között
egy új fog megszületni. Minő munka ez, ó föld és egek,
micsoda munka! Harcok és vérontás, szeptemberi mészár-
lások, lodii hidak, moszkau visszavonulások, Waterlook,
Peterlook, száz forintos választó szabadság, kátrányos hor-
dók és Guillotine; — s ettől a pillanattól fogva — ha az
embernek jósolnia lehet — még mintegy két századig foly-
tonos küzdelem. Két század kell hozzá; aligha kevesebb;
a míg a demokrácia keresztül megy szükséges és legnyo-

morúságosabb állapotán a kontárokrácián; s egy dögvészes világ fel lesz égetve egészen, s helyén zöld és ifjú növekszik ismét.

Mindamellett örvendj versaillesi sokaság; előttetek, a kik előtt mindez rejtve van, annak dicsőséges vége látható. Ezen a napon halálos ítélet mondatott a hazug látszatra, s a feltámadás ítélete a valódiságra, habár az még távol van is. Ezen a napon hangosan hirdettetik, mintegy a végítélet trombitájával, hogy a hazugságot nem kell elhinni. Higyjétek ezt, álljatok e mellett, ha semmi egyéb nincs is, és a minek vagy a miknek következniök kell, hadd következzenek. »Másként nem tehettek; Isten segítsen benneteket!« Így szólt egy valaki, nagyobb mint bármelyik közöttetek, megnyitván az ő fejezetét a világtörténetben.

De nézd! A St. Louis templom ajtajai szélesre kinyílnak, s a menetek menete megindul a Notre-Dame felé! Öröm-kiáltások reszkettetik meg a léget: egyetlen örömkialtásba összefolyva, melynek hangjára a görög madarak holtan hullanának le. Valóban nagyszerű, ünnepélyes látvány ez! Franciaország választottai, és azután Franciaország udvara, elrendezve ott vonulnak, mindnyájan a megszabott helyen és öltözetben. A képviselők »egyszerű, fekete köpenyben, fehér nyakkendővel«; a nemesség arannyal himzett, ragyogó színű bársony palástban, tündökölve, zörgő csipkéekkel, hajlongó tollakkal; a főpapság fehér és színes mise-ingben vagy más fényes papi öltönyben: legvégül jön maga a király és a király háznépe, szintén a pompa legragyogóbb fényében, a mely legragyogóbb és legutolsó. Mintegy tizennégy száz ember, összehordatva ide a négy szelek iránya felől, a legfontosabb küldetésben.

Igen, ott, abban a hallgatagon vonuló tömegben elég jövődő nyugszik. Ezek az emberek nem viselnek semmiféle jelképes ládát, miként a régi zsidók; mindamellett nekik is frigyök van; ők is egy új korszak élén állanak az emberek történetében. Az egész jövődő és az azon sötétben ülő, azt majdan életre keltő végzet ott van; ott nyugszik ezeknek az embereknek szívében, alakot nem nyert gondolataiban eltörölhetlenül, elkerülhetlenül. Sajátságos ha elgondoljuk: ott van ő b e n n ö k; mégis sem ők, sem halandó ember, egyedül a mindent látó szem képes azt elolvasni, — a mint majd ki fog fejlődni a csaták tüzeiben és mennydörgésében, a harci lobogók zörgésében, sergek rohamában, égő városok tüzeiben s letiport nemzetek jaj-kiáltásában! Ilyen dolgok nyugosznak elrejtve, biztosan összegöngyölve ezen negyedik napjában májusnak; — mondjuk inkább, hogy elrejtve nyugodtak valamely más ismeretlen napban, melynek ez utóbbi csak világ elé jutott gyümölcse és hajtása. A mint valóban, minő csodák rejlenek mindenik napban, csak volna látóerőnk, a mint szerencsére nincs, annak felfedezésére: mert avagy nem minden, még a leghitványabb nap is »összefolyása-e két örökkévalóságnak!«

Azonban hát, tegyük föl jó olvasó, hogy mi ketten szintén helyet foglalnánk valami falpárkányon, a mint azt most már, Clio muzsa segélyével minden csoda nélkül megtehetjük, s egy pillanatra végig tekintenők ezt a menetet, ezt az élet-tengert; egészen más szemekkel mint a többiek nézik, t. i. profétai szemekkel? Mi felhághatunk és ott állhatunk a nélkül hogy a leeséstől kellene félnünk.

A mi az élet-tengert vagy a néző, megszámlálhatatlan sokaságot illeti, az szerencsétlenségre egészen homályban van. Mégis ha erősebben nézünk rá, nem válnak-e ki egyes

névtelen alakok, s nem kevesen, melyek nem maradnak örökre névtelenek, s a melyek láthatólag vagy gyaníthatólag ott vannak! A fiatal de Staël bárónő bizonyosan valamelyik ablakból néz; idősebb, tiszteletre méltó asszonyok közt. *) Atyja miniszter és egyike a menet személyeinek; az ő szemeiben a legfőbb személy ott. Fiatal, lelkes amazon, a te nyugalmad nem ott van, sem a te szeretett atyádé: »miként Malebranche mindent Istenben látott, úgy M. Necker minden dolgot Neckerben lát«, — olyan mondás, a mely nem bizonyul be igaznak.

Hát a barna fürtű, könnyelmű, tüzes szívű Théroigne kisasszony hol van? Barna ékesszóló szépség; te, a ki szárnyas szavaiddal és pillantásaiddal durva kebleket, egész aczéllal pánczélozott zászlóaljokat szegezesz át s képes leszesz rábeszélni egy ausztriai császárt: dárda és sisak várnak te reád a kellő időben; s fájdalom, fegyencz-öltöny is és hosszú fogság a Salpêtrièrben! Jobb lett volna ha ott maradsz szülőföldeden Luxemburgban, s anyjává leszesz valami derék ember gyermekeinek: de ez nem volt a te feladatod, nem volt a te sorsod.

S a durvább ~~nemből~~ hogyan számláljuk elő a nevezetességeket vas nyelv, vagy száz vas nyelv nélkül! Nem hagyta-e ott gyorsan Valadi marquis széles karimájú quäker kalapját, görög tanulmányait Wappingban és Glasgow városát? **) De Morande az ő Courier de l'Europe-jától; Linguet az ő Anna leseitől sovárogyva néztek keresztül a londoni ködön s ott hagyták a hírlap szerkesztést

*) Madame de Staël: *Considérations sur la Révolution Française* (London, 1818.) I. 114—191.

**) *Founders of the French Republic* (London, 1798) §. Valadi.

— hogy a guillotinát táplálják és elvegyék a mit megérdemeltek. Nem áll-e Louvet (a Faubla sról emlékezetes) lábujhegyen? És Brissot, az úgynevezett De Warville, barátja a feketéknek? Ez, Condorcet marquisval és a genfi Clavièrerrel, ők együtt »alapíták a *Moniteur* hirlapot,« vagy épen most akarják alapítani. Ügyes szerkesztőknek tudósítást kell adniok egy ilyen napról.

Vagy kivethjük-e valamenyire, valószínűleg ott lent valahol, s nem a tiszteletnek helyén Maillard Szaniszlót, a Châtelet törvényszék lovas szolgáját (*hussier à cheval*), ki egyike a legfurfangosabb embereknek? A genfi Hulin kapitányt, Elie kapitányt a királynő ezredéből: mind a kettőn meglátszva hogy fél-zsoldból élnek? Jourdant, téglaszinű bajuszával — még nincs neki téglaszinű szakála — a nem igen becsületes öszvér-kereskedőt? Ő egynehány hónap múlva Jourdán főnök lesz s más munka vár reá.

S valahol, szintén nem kiváló helyen bizonyosan ott áll, vagy dörmögve ágaskodik, hogy alacsony termete mellett ő is lásson valamit, egy igen piszkos, megkeseredett halandó, a kin erősen érzik a korom és ló-orvosság szag: a neuchâтели Jean Paul Marat. Oh Marat, megújítója az emberi tudománynak, felolvasásokat tartó az optikából; oh te legnevezetesebb lódoctor, egykor D'Artois istállóiban, — a mint a te keserű lelked kifelé néz, keresztül keseredett, érzéketlenül-savanyú, fájdalommal bélyegzett arcodon: mit lát mindezekben? Lát-e csak egyetlen halvány sugarát is a reménynek, mely mintegy napkölte volna az éjszaki sark éjszakája után? Vagy pedig előtte mindez csak kék kénláng és kísértetek csoportja: fájdalom, gyanú, boszuállás, végezet nélkül?

Lecointre szatócsról, hogy hogyan zárta be boltját ott a közvetlen szomszédságban és ballagott előre, alig szükséges szólnunk. Sem Santerreről, a Saint Antoine külváros hangos torkú serfőzőjéről. Két más alakot, s csak ezt a kettőt jegyezzük még meg itt. Azt a roppant, izmos alakot, kinek sötét szemöldeiből és durva, széles arczából (*figure é crasée*) roppant energia szól, mint egy még meg nem dühödött Herkuleséről, — ez egy éhes, pör nélküli ügyvéd; a neve Danton; jegyezd meg őt. S azután azt a másikat, vékony alkatú társát, ugyanazzal a foglalkozással; ő, azokkal a hosszú göndör fürtökkel, egy piszkos korhely arczával, melyet a genius csodálatosan besugároz, mintha belsejében egy naphtha-lámpa égne: ez az alak Camille Desmoulins. Egy végtelenül éles eszű, élczes, sőt humoros ficzkó; egyike a legelevenebb, legvilágosabb lelkeknek mindezen milliók között. Szegény Camille te, mondjanak rólad a mit akarnak, hazugság volna eltagadni, hogy az ember csaknem szeret téged, te esztelen, könnyedén szikrázó ember! Azonban az az izmos, még dühössé nem vált alak, mint mondók, Jacques Danton; oly név, mely »meglehetősen ismeretessé« fog válni a forradalom történetében. Elnöke a Cordeliers választó-kerületnek Párisban, vagy a napokban azzá lesz, s meg fogja nyitni ércz tüdejét.

Tovább nem késhetünk a vegyes, kiáltozó sokaságnál, mert most, ime nézd, a harmadik rend követői vannak előttünk.

Vajon melyikről sejthetné az ember ezen hatszáz egyén közül egyszerű fehér nyakkendővel, kik feljöttek hogy Franciaországot ujja teremtsék: hogy a többieknek királya fog lenni? Mert királynak vagy vezetőnek, mint az emberek minden testületében van, köztük is kell lenni; //

akármilyen legyen is a rájuk bízott munka, egy ember mindig van köztük, a ki jelleménél, tehetségeinél, helyzeténél fogva a legképesítettebb valamennyi közt annak véghezvitelére; az az ember, mint jövődöbeli de még meg nem választott király ott megy a többiek közt. Talán ő azokkal a sűrű, fekete hajfürtökkel lesz az? A hureral, mint ő maga nevezi, vagy a fekete vadkan-fővel, mely alkalmas arra hogy megrázassék, mint egy senatori harci jelvény? A kinek bozontos, vastag szemöldekből, és durva metszetű, sebhelyes, rézfoltos arczáról természeti rúttság, himlő, mértékletlenség, tönkre jutás — és a genius égő tüze néznek le; mint az üstökös-láng, füst és korom közt, keresztül csillogva a legsötétebb zűrzavaron? Gabriel Honoré Riquetti de Mirabeau az, a világ-rázó; embereken uralkodó követe Aixnek! De Staël bárónő szerint büszkén lépeget tova, bár csak az innenső oldalról lehet rá látni; és rázza fekete chevelurejét, vagy oroszlán-sörényét, mintha nagy tetteket akarna jóslani.

Igen, olvasóm; ez az ember a typicus francziája ennek a korszaknak; mint a hogy Voltaire volt a megelőzőé. Ő francia törekvéseiben, erkölcsseiben, erényeiben és bűneiben; talán jobban francia, mint bármely más ember; — s bensőleg a férfiúságnak akkora tömege van benne. Jegyezd meg őt jól. A nemzeti gyűlés egészen más volna e nélkül az egy nélkül, sőt ő elmondhatná a régi kényúrral: »A nemzeti gyűlés? Az én vagyok.«

Déli éghajlat alatt, szilaj déli vérből származva: mert a Riquettik vagy Arighettiknek századokkal ez előtt menekülniök kellett Florenczből és a Guelfek elől, s úgy telepedtek le Provenceban; a hol nemzedékről nemzedékre sajtóságos fajnak mutatták magukat: ingerlékenyek, megtör-

hetlenek, élesen metszők, megbízhatók mint az acél a melyet oldalukon hordtak: olyan benső elevenességgel és tevékenységgel, a mely néha az örültség felé közeledett, de azt nem érte el. Egyik ős Riquetti, egy örült fogadás örült beteljesítéséből, két hegyet összelánczol; s a láncz, »öt sugarú vas csillagával,« még most is látható. Nem tépheti-e szét, egy új Riquetti, lánczeit ugyanannyinak, s ingathatja meg azokat alapjaikban, a mit szintén látni fogunk?

A végzetnek van munkája ezen sötétbarna, oroszlán-fejű Mirabeau számára; a végzet örködött fölötte; készíté elő még messziről. Avagy nem feküdt-e mozdulatlanul az ő nagyatyja, az erős Col-d'-Argent (ezüst-nyakkötő, a hogy nevezték) huszonhét sebbel összevagdalva és leverve egy véres nap után a casanoi hidon; a míg Eugen herczeg lovassága keresztül kasul vágtatott fölötte, — csakhogy a szaladó őrmester egy tábori üstöt borított a szeretett főre; s Vendôme elejtvén távesővét, keservesen fölkiáltott: »tehat Mirabeau h a l o t t !« Mindamellet ő nem volt halott; újra lehelni kezdett, s a seborvos csodákat tőn, — mert Gábornak születnie kellett. Ez ü s t n y a k k ö t ő j é v e l sebhelyes fejét egyenesen tartá még sok esztendőkön keresztül; és megházasodott, s nemzé a szívós Victor Marquist, az e m b e r - b a r á t o t. Minek következtében végre az arra rendeltetett 1749-ik esztendőben ez a régóta várt, durva szabásu Gabriel Honoré is meglátta a napvilágot; a legszilajabb oroszlán-kölyök, a melyet az a szilaj ivadék valaha ellett. Minő csodálkozással bámult a vén oroszlán (mert a mi öreg Marquisnk is oroszlánfaj volt, a legmeghódíthatlanabb, királyilag genialis, a legmegátalkodottabb) kis kölykére; s elhatározta, hogy úgy fogja nevelni, a hogy még oroszlánt nem neveltek! Hijába mind, oh Marquis! Ez a

kölyök, ha összevissza darabolod is, nem fogja megtanulni azt, hogy az államgazdászati talyigáját huzza és emberbarát legyen; ő nem lesz az a mi te vagy, hanem ő nem a gává kell lennie és azzá fog lenni, a mely más mint te. Valópörök, »az egész család, egynek kivételével, a börtönben, és hatvan Lettres-de-Cachet« egyedül a magad használatára: mindezek csak bámulatba ejtik a világot.

A mi boldogtalan Gáborunk, vétkezve és mások is vétkezve ő ellene, volt a Rhé szigetén, s hallhatta tornyából az átlánti tenger zugását; volt az If erősségben, és hallotta a földközi tengert Marseillesnél. Volt a Joux erősségben; s negyvenkét hónapon keresztül, alig annyi ruhával hogy testét befödje, a vincennesi börtönben; — mindenütt a Lettres-de-Cachet következtében, melyeket oroszlán atyja küldött ellene. Volt a Pontarlier fogházban, a hova maga záratta be magát; látták a mint az emberek arcza elől való futtában a tenger öböl vizét gázolta (mikor apály volt). Szónokolt a maga ügye mellett az aixi parlement előtt (hogy nejét vissza kapja); a közönség a háztetőkre gyűlvén hogy lássa legalább, ha nem hallhatta: »a szélkereplőt (claquedent)!« — gunyolódik a sajátságos öreg Mirabeau; az ilyen általánosan csodált törvényszéki ékes-szólásban semmi egyebet nem látván, mint két kelepelő álkapczát, és egy üres, hangzó, dob-természetű főt.

S a mi Gabriel Honorét illeti, mit nem látott és tapasztalt ő ezekben a sajátságos élet-vándorlásokban! Az ujonczaira kiáltozó káplártól a miniszter-elnökig s hazai és külföldi könyvkiadókig mindenféle embereket ismert és volt dolga velők. Megnyert magának mindenféle embereket; mert alapjában ez a vad, meghódíthatatlan szív társas, szerető szív: — különösen megnyert mindenféle asszonyt. A

saintesi ijász leányától fogva addig a szép fiatal Zsófiáig (Madame Monnier), a kit kénytelen volt úgy »lopni« el, s a kiért lefejezteték — in effigie! Mert valóban, mióta az arabiai próféta Alinak csodálatára holtan feküdt a csatamezőn, alig létezett ilyen szerelem-hős, harmincz férfi erejével egymagában. S a háborúban ismét, segíté meghódítani Corsicát; vivott mindenféle rendes és nem rendes párbajokat; rágalmazó bárókat korbácsolt meg ostorával. Az irodalomban irta Despotismusról, a Lettres-de-Cachetről; irt sappho-wertheri szerelmes verseket, obscenumokat, profanumokat; könyveket a porosz monarchiáról, Cagliostro-ról, Calonneról, a párisi vízkezelő társulatról: — mindenik könyv, elmondhatjuk, hogy hasonlított egy kátrány szagú, felriasztó tűzhöz: magas lángú, nagy füsttel, véletlenül jövő! Az üst, a gyújtó láng, a kátrány az övéi voltak; azonban a rongyokból, reves fából és mindennemű éghető lim-lomból álló tűzrevalót (mert neki minden jó arra hogy tüzeljen vele) úgy szedte össze mindenféle házalóktól és zsibárusoktól az ég alatt. S ezért hogy elég sok zsibárus kiáltott fel annak idején: csak ki a dologgal, a tűz az enyém!

De sőt, általánosabban tekintve, elmondhatjuk, hogy ritkán volt ember akkora talentummal a kölcsönzésre. Más ember eszméjét, tehetségét a magáévá tudja tenni; magát az embert a magáévá tudja tenni. »Mind csupa visszaverődés és viszhang (tout de reflet et de réverbère)« csufolódik az öreg Mirabeau, a ki tud látni de nem akar. Vén, mormogó embe:-barát! az ő társulékony, másokban és másokkal együtt élő természete az; s jelenleg többet erő tulajdonság nála, mint akármilyen más. Azon negyven évig tartó »küzdelemben a despotismus ellen« megszerzé az

őnmagán-segítni tudás dicsőséges tehetségét, s mind-
amellett nem veszté el a dicsőséges természeti adományt, az
emberekkel való együttérzést, azt hogy mások
által is segítsék. Ritka egyesülés: ez az ember képes
úgy élni, hogy maga magának elég — s mégis ugyanakkor
benne él a mások életében; oda tudja vinni az embereket,
hogy azok őt szeressék és együtt dolgozzanak vele; szüle-
tett királya az embereknek!

Vegyük figyelembe még azt is, hogy a mint az öreg
marquis még mindig csufolódva kifejezé — félre lökött
(humé, benyelt) minden formulát: — olyan tény, a
mely, ha gondolkodunk fölötte, ezekben a napokban sokat
jelent. Ez nem a rendszerek embere tehát; csak az ösztönök
és belátás embere. Mindamellett olyan ember, a ki erősen
szemébe mer nézni bármely tárgynak; keresztül lát azon
és meghódítja azt: mert van értelme, van akarata, ereje
több, mint más embernek. Olyan ember, a ki nem logica-
szemüveget visel, hanem szeme van! Szerencsétlen-
ségre nincs neki tiz parancsolatja, vagy bármi határozott
természetű erkölcsi törvény-könyve vagy rendszere: mind
a mellett nem hiányzik belőle az erős élő lélek és az abban
levő őszinteség: valóság ő, nem mesterségesség, nem lát-
szat. S így ő, »negyven éven keresztül küzdvén a despotis-
mus ellen« s »félre vetvén minden formulát«: most szöszö-
lőjává lesz egy nemzetnek, a mely ugyanazt hajlandó tenni.
Mert nem épen az-e Franciaország küzdelmének czélja is,
hogy lerázza magáról a despotismust; hogy eldobja saját
régiformuláit, miután azokat haszontalanoknak, elviselte-
nek, a valóságtól távol esőknek találta? El fogja vetni
ezeket a formulákat; sőt kész lesz mezeitelenül is
járni, ha szükség lesz rá, a mig ujakat talál.

Ilyen munkára s ilyen készüléttel halad előre ez a sajátságos Riquetti Mirabeau. Eleven tüzet rejtő durva alakjával, fekete Sámson-fürteivel a lapos kalap alatt, lépetget a többiek mellett. Egy sötéten izzó, füstölgő tűz-anyag, a melyet nem lehetett kigázolni és elfojtani, sőt inkább betöltte egész Franciaországot füsttel. És most levegőt kapott; s el fogja égetni egész lényegét, azzal együtt egész füst-légkörét is, s betölti majd egész Franciaországot fényes lánggal. Sajátságos sors! Negyven esztendőig tartó olyan áporgás, elég sok rothadt gőzzel és füstölgéssel; akkor győzelem a fölött; és mint egy égő hegység, lángjával az egekig csapkod; s huszonhárom tündöklő hónapokon keresztül önti ki, lángban és megolvadt tűzpatakokban mindazt a mi benne van; világító tornya és csoda-jelensége egy elámult Európának: — s aztán ott fekszik kiégve, hidegen mindörökre! Haladj tova, te kétes jellemű Gabriel Honoré, a legnagyobb valamennyi közt; a nemzeti képviselők egész testületében, az egész nemzetben egy sincs hozzád hasonló, egy sincs a ki felérne veled.

De most már, ha Mirabeau a legnagyobb, melyik lesz a legkisebb ezen hatszáz között? Mondjuk-e, hogy az a szorongással telt, semmit nem mondó, jelentéktelen kinézésű ember, innen a harminczon, szemüveggel? szemei, midőn az üveget leveszi rólok, zavartak, aggodalmat kifejezők; arcza fölfelé fordítva, mintha titokzatosan a bizonytalan jövőt szaglászna; arczsíne vegyüléke többféle epés színeknek, melyeknek utolsó árnyalatát halvány tenger-zöldnek nevezhetjük. *) Ez a zöldes színű (*verdâtre*) egyén

*) Lásd: De Staël, *Considerations* (II. 142.); Barbaroux, *Mémoires*.

egy arrasi ügyvéd; neve Maximilien Robespierre. Egy ügyvéd fia; apja szabad-kőmives páholyokat alapított Károly Eduárd az angol fejedelmi herceg vagy trónkövetelő idejében. Maximilián, az első szülött fiú, takarékosan lón nevelve; az eleven Camille Desmoulins volt iskolatársa a Louis le Grand collegiumban, Párisban. Azonban megkérte a mi híres Nyakláncz-bibornokunkat, Rohant, az intézet patronusát, hogy onnat eltávozhassék, lemondván öcsce javára. A szigorú lelkiismeretű Maximilián elhagyta Párist; haza ment a szülőváros-Arrasba; sőt ott pöre is volt, melyben sikeresen védelmezte »az első Franklin-féle villámhárítót.« Pontos, munkát kedvelő lelkével, szűk de világos és gyors belátásával lassanként megnyerte a főbb hivatalnokok kegyét, kik benne egy kitűnő bürokratát láttak, akiben szerencsére semmi nyoma a geniusnak. S ennél fogva a püspök, mások tanácsára, bíróvá nevezi ki őt saját megyéjében, s Robespierre hűségesen szolgáltatja az igazságot a népnek: midőn ime egy napon egy olyan bűnös kerül ítélete elé, a kinek vétke felakasztást érdemel; s a szigorú lelkiismeretű Maxi kénytelen lemondani, mert lelkiismerete nem engedi meg, hogy Ádámnak gyermekei közül egyet is halálra ítéljen. Egy szigorúan lelkiismeretes, egészen a kimért kaptára ütött ember! Olyan ember, a ki nem való forradalmi időkbe? Kinek kis lelke, a mely átlátszó és egészséges színű mint a könnyű ser, semmiféleképen nem tudna erős söréczetté forni meg, s eczetágyává lenni folyvást új eczetnek, mignem az egész Franciaország maró savanyynya válik? Majd meglátjuk!

A mely két véglete közt a legnagyobbnak és legkisebbnek, annyi nagy és kis ember mozog ott, haladva mindenik a maga végzete felé, abban a menetben. Ott van

Cazal és, a tanult, fiatal katona, ki majd ékes beszédű szónoka lesz a royalismusnak s a hírnév némi árnyékára tesz szert. A tapasztalt Mounier, a tapasztalt Malouet, kinek a parlamentek elnökségében szerzett tapasztalatait a dolgok áramlata csakhamar zátonyra fogja juttatni. Pétion ott hagyta ügyvédi palástját és okiratait Chartresben a pörfolytatás egy zivatárosabb neméért; nem feledte el hegedűjét sem, miután szereti a zenét. Haja szürkül, jöllehet még fiatal: meggyőződések, hitelvek nyugodt megváltozhatatlanságban vannak abban az emberben; s azok között nem a legutolsó az önmagában való hit. Egy protestáns pap Rabaut-St-Etienne, s a nyúlánk, fiatal, ékesszóló, heves Barnave mind segíteni fogják Franciaország újjászületését. Oly sok fiatal van köztük. A spártaiak nem engedték meg, hogy a férfi 30 éves koráig megházasodjék: s hány ember van itt, innen a harminczon, kik azért jöttek, hogy nem egy ép-kéz-láb polgártársat, hanem ilyenekből egy egész nemzetet és világot nemzzenek. Az öregek arra valók, hogy a szakadásokat megfoltozzák; az ifjak, hogy elseperjék az útból a mi szemétre való; — s vajon most nem ez utóbbi-e a feladat?

Ekkora távolságból homályosan és alaktalanul, mind a mellett valósággal ott a többi közt: láthatod Nantes követeit. Előttünk csupa ruhába bújtatott bábok, lapos kalappal és hosszú felöltőnnyel; azonban zsebükben Cahier de doléance st hordanak, ilyen, és több ehhez hasonló különös záradékkal: »hogy a nantesi paróka-csináló mestereket ne terheljék új czéhbeli társakkal, miután az a kilenczvenkettő is, a mennyi most van, több a kellettinnél!« *) A rennesiek Gerard jószágbérlőt választották

*) Histoire Parlementaire, I. 335.

»egy természetes józaneszű és becsületes, de minden képzettség nélküli embert.« Ott megy, nyugodt, erős léptekkel; egymagára van, paraszt bérlő ruhájában, a melyet viselni fog mindig, nem sokat törődve a rövid palástokkal és hivatalos öltözettel. A Gerard, vagy Pere Gerard, Gerard apó név, — a hogy akarjátok nevezni, — messze ismeretessé fog válni, vég nélküli adomák hordván azt mindenfelé, royalista satirák, republicanus tanító almanachok. *) A mi magát Gerardot az embert illeti, midőn egyszer azt kérdezék tőle, hogy mit gondol őszintén erről a parlamenti, munkáról, miután már próbálta azt, — »Úgy hiszem — felelte — hogy meglehetősen sok gazember van köztünk.« Így lépdel Gerard apó, szilárdan állva vastag csizmáiban, a merre a kötelesség viszi.

Hát az érdemes Doctor Guillotin, kivel reméltük hogy még egyszer találkozni fogunk? Ha itt nincs is, de itt kellene lennie, s láthatjuk őt a jövőbe tekintés szemével, mert valóban a párisi követek megkésték egy kissé. Különös sorsú Guillotin, tiszteletben álló gyakorló orvos; kit a gúnyos végzet a legkülönösebb halhatatlan dicsőségre kárhoztatott, a mely csak valaha homályos halandó nevét visszatartá nyugovó helye, a feledés öletől. Guillotin javításokat tud behozni a nagy terem szellőztetésében; az orvosi rendőrség és hygiéne minden ügyeiben kész segítség; de a mi sokkal nagyobb, előterjeszti »jelentését a büntető törvények felől,« s abban egy ravaszul kigondolt lefejező gépet mutat be a nyilvánosságnak, a mely híressé és világhírűvé fog válni. Ez a gyümölcse Guillotin fáradozásainak,

*) Actes des Apôtres (Peltiertől és másoktól); Almanach du Père Gérard (Collot d'Herboistól).

a melyet nem minden elmélkedés és olvasgatás nélkül szerze meg; a mely gyümölcsöt a népi hála vagy könnyelműség egy nő-nemű leszármaztatott névvel nevez el, mintha az az ő leánya volna: *La Guillotine* »Az én gépemmel, uraim, lecsappintom az önök fejét (*vous fais sauter la tête*) egy szempillantás alatt, a nélkül hogy a legkisebb fájdalmat éreznék önök«; — a melyen mindnyájan nevetnek. *) Szerencsétlen orvos! Huszonkét esztendőn át, leguillotinirozatlanul, semmi mást nem hall csak guillotinet, semmi mást nem lát csak guillotinet; s ekkor meghalván, hosszú századokon keresztül vándorolni fog, mint egy vigasztalan szellem, a Styx és Lethe balsó oldalán; neve valószínűleg túl fogja élni Caesarét.

Ott van Bailly is, hasonlóképen Párisból, tisztos korú történésze a régi és új csillagászatnak. Szegény Bailly, a te derűlten szép philosophálásod, a maga gyöngéd, holdfényes tisztaságával és vékonyságával, hogyan végződik piszkos, átláthatatlan zürzavarában az elnökségnek, polgármesterségnek, diplomatiái közbenjárásnak, esztelen trivialitásnak, — torkában az örökkétartó sötétségnek! Nagy távolság volt az, leszállani az égi tejútról a *Drapeau Rouge* hoz: a mellett a végzetes szemétdomb mellett, azon az utolsó pokoli napon te még »reszketni« fogsz, habár csupán a hideg miatt »de froid.« **) A speculatio nem egy a gyakorlattal; gyengének lenni még nem oly nyomorúság: de gyengébbnek lenni feladatunknál? Jaj

*) *Moniteur* hirlap, deczemb. 1. 1789. (a *Hist. Parlementaire*ben)

**) »Midőn Bailly a vérpadon kivégeztetését várná, egy ember, a párisi nép leghitványabb söpredékéből, megtépvén szakállát, így szólott hozzá: »Bailly, te reszketsz?« — »Igen, de csak a hideg miatt,« volt a felelet.« Hazlitt »Napoleon élete« stb.

annak a napnak, a melyen téged, békés gyalog embert, felültettek a demokráciának azon vad tüzes sárkányára, a mely körmével rugdalván a szilárd földet, felszökell egész a csillagokig, s a melyet nincs eddigelé Astalpho, a ki képes lett volna megülni!

A harmadik rend követői közt vannak kereskedők, művészek, írók; van közöttük háromszázhetvennégy törvénytudó;*) s van legalább egy pap: Sieyes Abbé. Őt is Páris küldi, a maga húsa között. Nézzétek őt, a könnyű, vékony embert; hideg, de ruganyos, szívós; telve a logica büszkeségével; szenvedélytelen, vagyis csak egy szenvedély van benne, az önhittsége. Ha ugyan szenvedélynek lehet nevezni azt, a mi a maga független, concentrált nagyságában egész a transcendentalismusig látszik felmagasodni; s ott ül az isteni közönyösség egy nemével és onnan néz le minden szenvedélyre! Csak ő az ember, s a bölcsesség ki fog veszni ő vele. Az a Sieyes ez, a ki rendszer-építő és alkotmány-építő tábornok leszen; s építeni fog alkotmányokat (a menyinyire csak szükség lesz) fel a felhőkig, — de a melyek szerencsétlenségre valamennyien összeomlanak, mielőtt ő az állványokat mellőlők elszedte volna. »La politique,» — mondá Dumontnak, »a politika az a tudomány, melyet én azt hiszem, tökélyre vittem (achevéé).«**) Micsoda dolgokat fogsz te még látni, oh Sieyes, a te tiszta, figyelmes szemekkel! S nem volna-e érdekes tudni, micsoda gondolatok közt néz Sieyes ma (mert azt mondják, hogy még most is él),***) mindezen alkotmány-körmives-

*) Bouillé, Mémoires sur la Révolution Française (London, 1797.) I. 68.

**) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 64. l.

***) 1834-ben.

victa causa
ségre a késő aggkor rheumás józanságával? Hihetjük-e, hogy még mindig a régi, megtörhetetlen transcendentalismussal? A győztes ügy az isteneknek tetszik, a legyőzött pedig Sieyesnek (*victa Catoni*).

Azonban hát a harmadik rend követeinek sora, így, eget rengető éljenek és valamennyi szív áldásai közt, elvonult előttünk.

Közvetlen nyomukban jön a nemesség és azután a papság; s ezek mindkettejére nézve kérdehetnők, hogy miért jöttek ők ide tulajdonképen? Tulajdonképen azért, bármily kevésbé álmodjanak is róla most, hogy megfeleljenek erre a kérdésre, mely mennydörgésszerűleg kiáltatik fülökbe: Mit csináltok ti istennek szép földén és munkás kertjében; a hol a ki nem dolgozik, vagy koldúl vagy lop? Jaj, jaj nekik és mindeneknek, ha erre nem tudnak egyebet felelni, mint hogy: tizedet szedünk és vadat tenyésztünk. — Jegyezzük meg emellett, hogy D'O r l e a n s miként igyekszik feltűnni az által, hogy saját rendje előtt megy és a követek közé vegyül. Ő még kap éljeneket; a többiek nem igen, habár valamennyien lengő tollakkal vannak »feudalis szabású kalapjaik mellett,« s az oldalukon kard; habár köztük van is D'A n t r a i g u e s, az ifjú languedoci gentleman, s valóban sok, többé kevésbé nevezetes peer.

Ott vannak L i a n c o u r t és L a R o c h e f o u c a u l t: liberalis anglomaniacus herczegek. Ott van a gyermekileg kegyes L a l l y; a szabadelvű L a m e t h e k ből egy pár. S mindenek felett ott van L a f a y e t t e, kinek neve Cromwell-Grandison lesz, s be fogja tölteni a világot. Sok »formulát« félre lökött ez a Lafayette is, de nem minden formulát. Erősen ragaszkodik a Washington-formulához és azt nem is fogja eleresztetni; csüng azon, mint a hogy a

biztos vész-horgonyon rajta csüng és himbálódzik a szilárd hadihajó; s mikor a legiszonyúbb vihar és hullámcsapkodás is elmúlt, még akkor is ahhoz van lánczolva. Szerencsére nézve, akár dicsőséges az, akár nem. Valamennyi francia közt egyedül neki van világnézete, s okos lelke hogy ahhoz alkalmazkodjék; belőle lehet hős és tökéletes jellem, habár csak egy eszmének hőse is. Jegyezzük meg továbbá a mi régi parlamenti ismerősünket, Crispin-Catilina d'Espréménilt. Ő a földközi tenger szigeteiről mint tüzes royalista tért haza, tele megbánással a füle hegyéig; lelke bizonytalan zavarban van; benső villágossága, mely legjobb állapotában sem volt egyéb, mint homályosan évődő zsarátnok, most kialvófélben pislog; s a nemzeti gyűlés őt nem sokára, hogy az idővel gazdálkodjék, egyszerűen »a tétoly állapotában levőnek« fogja tekinteni. Jegyezzük meg végre ezt a gömbölyű ifjabb Mirabeaut, ki boszankodik azért hogy bátyja a követek közt van; ez Vicomte Mirabeau; közönségesebb nevén a Hordó-Mirabeau (Barrel Mirabeau), így nevezve részint gömbölyű voltánál, részint a benne foglalt erős italok mennyiségénél fogva.

Itt lépdelnek tehát ünnepélyesen a mi francia nemesseink. Valamennyien a lovagkor régi pompájában, s mégis, fájdalom, mennyire elhagyva a régi állást; messze letolatva származási helyükről, mint a sarzi jéghegyek, melyek az egyenlítő alá leúsznak a tengeren, és ott csakhamar elolvadnak. Ezek a lovag tekintetű Duces (Duk, Dukes, vezérek) egykor valóban vezették a világot, — ha csupán hadi zsákmányra is, mely akkor az volt, a miért az emberek legjobban érdemesnek tarták küzdeni; sőt mint hogy ők voltak ott a legkitünőbb vezetők, megvolt a maguk

oroszlány-része a zsákmányból, és senki sem dörmöghetett érte. De ma, a mikor már annyi szövő-gép, javított szántó-vas, gőz-gép és váltó lőn feltalálva; s magára a harci öklözésre egy káplárt lehet kapni ötven krajczár napi bérért, — mi czéljuk van ezeknek az arany köpenyes, lovagtekintetű alakoknak, a kik itt ünnepélyesen haladnak tova, »fekete atlasz palástjaikban« s »feudalis szabású, tollas kalapjukkal?« Bizony szélben ingó nádszálak ők!

Itt van a papság is; ca hierjeivel; kérve a több egyházi javadalmak egy kézben való csoportosításának, a püspökök egy helyhez kötött kényszerítő ott lakásának eltörlését, s a papi tizedek jobb befizetését. *) A főméltóságok, a mint észrevehetjük, teljes diszben haladnak, különválva a számos méltóság nélküliektől, a kik valóban alig egyebek, mint papi szoknyába öltözött közrend. Itt azonban bár igen különös úton, teljesedni fog a parancs, s a kik legnagyobbak, (szörnyű elbámulásukra) legkisebbekké lesznek. Csak egy példa gyanánt a sokból, jegyezzük meg azt a sokat mutató Grégoiret; egy napon Curé Gregoire püspök leszen, a mikor a most földisben levők vigasztalanul kóborolnak szanaszét, mint in partibus püspökök. Más nemű gondolattal jegyezzük meg Abbé Mauryt is; az ő széles, merész arczát; gonddal illesztett száját; nagy, tele szemeit, melyek értelmet és csalárdságot sugároznak, s a sophistaság azon nemét, mely elbámulna rajta, ha azt mondanád neki hogy sophisticus. Legügyesebb kicsinosítója az ócska, rohadt bőrnek, hogy az újnak lássék; olyan ember, a ki mindig emelkedik; Merciernek azt szokta mondani: »Meglássa, elébb jutok be az akadémiába

*) Hist. Parl. I. 322—27.

mint ön.« *) Igen valószínű, te szörnyen ügyes Maury; sőt még megkapod a bibornoki süveget s a selymet és dicsőséget is; azonban, fájdalom, idő folytán az elfeledtetést is csak úgy mint mi többiek, s a hat láb hosszú gödröt a földben! Mit ér rohadt bőrt kitisztogatni ilyen áron? Ehhez képest még dicsőséges a te becsületes öreg atyád keresménye, melyet az által szerez hogy csizmákat készít, — remélhetőleg elég jó csizmákat. Mauryban nem hiányzik a vakmerőség. Lesz idő, a mikor pisztolyokat fog viselni, s a halált jósló kiáltásokra: »L a L a n t e r n e; A lámpa-oszlopra vele!« — hidegen fogja válaszolni: »barátim, jobban láttok ott?«

És amott oldalt, sántán biczegve előre, jegyezzük meg még Talleyrand-Perigord püspököt is, ő főtisztelendőségét Autonból. Valami világmegvető keserű gúny lakik ebben az autoni tiszteletlen tisztelendőségben. Különös dolgokat fog tenni és különös dolgokon keresztül menni; s egyikévé lesz bizonyára a legkülönösebb dolgoknak, a melyeket valaha látott vagy látni fog a világ. Egy ember a ki csalárdságban és csalárdságból él, és még sem nevezhető voltaképen csalárd embernek: ebben van az ő különössége. Remélhetőleg, talány fog lenni a jövőendő korok előtt; a természetnek és művészetnek ilyen terméke eddig csak ezen mi korunkban volt lehető, — a papírnak és a papír-égetésnek korában. Nézzük meg Talleyrand püspököt és Lafayette Marquist, mint a csúcson levőket egy-egy külön nemből; s tekintve hogy mit tettek és mik voltak ezek, mondjuk még egyszer: O T e m p u s f e r a x r e r u m!

*) Mercier : Nouveau Paris.

S egészben tekintve rájuk, nem viteték-e le ez a szerencsétlen papság is az idő-folyamon, messze el természetes szélességi fokától? Anomaliával teljes tömege az embereknek; a kikről kezdi immár az egész világ homályosan érteni, hogy ők nem értenek semmit. Egykoron papság voltak, magyarázói a bölcseségnek, kinyilatkoztatói az emberben levő szentnek; igazi *Clerus* (vagy istennek öröksége a földön): s most? — Hallgatagon vonulnak el, olyan *Chierekkel* a minőket képesek voltak összeszerkeszteni; és senki sem kiáltja utánok: az isten áldja meg őket!

Lajos király, udvarával együtt, zárja be a sort: őt a ki vidám a remény ezen napjaiban, tapsokkal üdvözlük; még inkább miniszterét, Neckert. Nem úgy a királynét, kire a remény tartósan nem ragyog többé. Szerencsétlen sorsú királyné! Haja már ősz a sok gond és viszátkodás következtében; első szülött fija meghal ezekben a hetekben; fekete gazság lemoshatatlanul bepiszkolá nevét; lemoshatatlanul, a míg ez a nemzedék tart. *A vive la Reine* helyett egyes hangok a *vive d'Orleans* kiáltással bosszantják őt. Királynői szépségéből kevés maradt, alakja fenségét kivéve; most nem kecssteljes, de büszke, szigorú, hallgatagon eltűrő. A legkülönbözőbb érzések közt, melyekben csak az örömmnek nincs része, veti alá magát egy olyan napnak, melyről soha sem hitte hogy megéri. Szegény Marie Antoinette; a te eleven, nemes természeti megérzéssel, heves tekintéssel, szeszély-rohamoknak kitett s nagyon is korlátolt látásoddal ahhoz a munkához, a mely reád vár! Oh, könyek vannak eltéve számodra, a legkeserűbb zokogások, gyöngéd asszonyi ellágyulások, habár egy uralkodó Terezia leányának szíve van is kebeledben. Te balsorsu lény, zárd be szemeidet a jövő előtt!

És így, ünnepélyes menetben elvonultak előttünk Franciaország választottjai. Nehányan a köztisztesség és a gyors, öntözökben való megemésztetés felé; a legtöbben a megbecstelenítettetés felé; nem kevesen a mészárlás, zürzavar, kiköltözés és kétségbeesés felé: valamennyien az örökkévalóság felé! Ennyi heterogén elem együvé hányva a kelesztő kádba; hogy ott kiszámíthatatlan hatás, ellenhatás, válrokonság s explosiv kifejlődés között gyógyulást eszközöljenek egy beteg, haldokló társadalmi rendszernek. Ha jól megvizsgáljuk, valószínűleg egyik legsajátságosabb testülete az embereknek, a mely földgömbünkön valaha összejött ilyen megbízatásban. Oly ezerszeresen complicált társadalom, mely közel áll ahhoz hogy felrobbanjon legbenső mélyéből; s ezek az emberek uralkodói és gyógyítói, a nélkül hogy maguknak élet-szabályozójuk volna, — más élet-szabályozójuk, mint egy Jean Jaques szerinti evangéliom. A közöttük legbölcsebb előtt, vagy a kit legbölcsebbnek nevezhetünk, valószínűleg az ember csak egy véletlenség a földön. Körülte az embereknek nincs kötelességük, legfőlebb az, hogy »csinálják az alkotmányt.« Ő fölötte nincs menny s alatta nincsen pokol; neki nincs isten a világban.

Micsoda egyéb vagy jobb hitet állithatunk hogy létezik ezen tizenkétszáz emberben? Hit a feltollazott, feudális szabásu kalapokban; heraldicus czimerekben; a királyok és vadpusztítók isteni jogaiban. Hit, vagy a mi még rosszabb, képmutató félhit; vagy a mi legrosszabb valamennyi közt, csupa Machiavelli-féle észbeli hit a megszentelt ostyában és egy szegény olasz vén ember istenségében! Mindamellett azon megmérhetetlen zürzavar és romlás között, a mely ott vakon küzködik, hogy kevésbbé zavart és romlott legyen, a mint mondók, észrevehető legalább ez az

egy csirája az új életnek: a mély, szilárd elhatározás hogy a hazug látszatnak pusztulnia kell. Olyan elhatározás, a mely öntudatosan vagy öntudatlanul, de szilárd d á lett; a mely mind szilárdabbá lesz egész az örültségig és fixa-ideáig; a mely, olyan megtestülésben a minőnek anyaga ott készen van, most már gyorsan ki fog fejlődni: szörnyüvé, roppantté, kibeszélhetetlenné; évezredekre ujan! Hogyan kell az ég világosságának is igen gyakran e földön mennydörgésbe és villanyos fojtó gőzbe öltöznie, hogy azután leszálljon mint megolvadt villámlás, égetve de tisztítva is! Sőt inkább nem maga a fojtó gőz és a légkör telítettsége-e az, a mely meghozza a villámot és a fényt? Nem kellett-e az új evangéliomnak, miként a réginek, egy egész világ lerombolása közt megszületnie?

De hogy a követek miként hallgattak nagy misét és predikációt s tapsolták meg a papot — bár templomban — midőn politikát papolt; hogyan igttattak be másnap, az előbbi pompában, akkor legelőször Salle de Menus-jökben (a mely többé nem vigalmak terme) s alakultak meg ország-rendek gyűlésivé, — mindezeket az olvasók elképzelhetik maguknak. A király, pompás mint Salamon az ő egész dicsőségében, végig jártatja e s t r a d ejából szeméit a főséges termen, melyben annyi a toll, annyi a néző szem; csillogó, sok színű mint a szivárvány, a karzatokon és a közeli oldal-tereken, a hol a szépség ül, ragyogtatva fényes varázsát. Elégültség játszik egyszerű, széles arczán, mint egy olyan emberén, a ki hosszas utazás után kikötőbe jutott; jámbor király! Feláll és tart csengő hangon egy megérthető beszédet. A melylyel, valamint az utána következő egy- és két-órás beszédeivel a pecsétörnek és M. Neckernek, melyek

tele voltak patriotismussal, reménnyel, hittel és a jövedelmek deficitjével, nem terheljük olvasóink figyelmét.

Csupán azt jegyezzük fel, hogy a midőn ő felsége beszédje végeztekor feltette tollas kalapját, s a nemesség szokás szerint követte őt: a mi harmadik rendet képviselő követek legnagyobb részben, s a daczolás nem minden árnya nélkül, hasonlóképen feltették, sőt felcsapták lapos kalapjaikat, s ott állottak, várva az eredményt. *) Mozgás és mormogás támad köztük, a többség és a kisebbség; *couvrez-vous, découvrez-vous* (le a kalappal! fel a kalappal!) Melynek ő felsége az által vet véget, hogy ismét leveszi saját királyi kalapját.

Az ülés bevégeződik, minden további esemény vagy omen nélkül ez egyen kívül; a melylyel, elég jelentőségteljesen, Franciaország megnyitá ország-rendeinek gyűlését.

*) *Histoire Parlementaire* (I. 356); Mercier, *Nouveau Paris*.

V. KÖNYV.

A HARMADIK REND.

Y / 23

I. FEJEZET.

Tehetetlenség.

Hogy az elkeseredésbe űzött Franciaország ebben az ő nemzeti gyűlésében nyert valamit, sőt valami nagyot, rendkívüli horderejűt, elengedhetetlent: azon nem lehet kételkedni; de mégis fenmarad a kérdés: mit hát különösebben? Nehezen megoldható kérdés, még nyugodt szemlélőre nézve is, ennyi távolságról; s egészen megoldhatatlan az annak közepében működők előtt. Az ország-rendek gyűlése, megteremtve és összehozva az egész nemzet szenvedélyes erőfeszítése által, ott van mint egy magasra fel-emeltetett dolog. Remény, örvendezés hangosan kiáltják, hogy ez egy csodás ércz-kigyó fog lenni a sivatagban, melyre a ki hittet és engedelmességgel rá néz, meg fog gyógyulni minden fájdalomból és kigyó-marásból.

Mi azt mondjuk, hogy az legalább egy symbolicus lobogóvá válhat, a mely körül, a különben elszigetelt és hatalom nélkül való elkeseredett, panaszkodó, huszonöt millió ember csoportosulhat és dolgozhatik, — azt, a mi munkára képessége van. Ha e munkának harcznak kell lennie, a mint az ember ösztönszerűleg várja, akkor az harcz-lobogó leszen (mondjuk egy olasz Gonfalon, az ő régi republicanus Carroccióján); és fel fog magasodni,

mint egy diadal-szekéren, messze tündökölvén a szélben s ércz-nyelvvel sok jelet harsogtat szét a világba. Első és fő szükségességű dolog; a mely akár az előrészen akár a központban legyen; vezessen avagy vezettessék és üzessék: a küzdő sokaságnak kiszámíthatatlan szolgálatot fog tenni. Egy időre, a míg az ott lobog a homlokzat élén, sőt mintegy magánosan áll ott, várva hogy vajon gyülekszik-e körülé erő: ez a nemzeti Carroccio, és a jeladó riadás a melyet hangoztat, előttünk igazán fő tárgyak.

A lapos kalapok felcsapásának omene mutatja, hogy a harmadik rend követői egy dologban el vannak határozva: hogy t. i. sem a nemesség sem a papság nem előbbvalók ő nálók; alig a felség maga. Ennyire vitt benünket a Contrat social és a közvélemény ereje. Mert micsoda a felség más, mint a nemzet meghatalmazottja; a kivel egyezkedni és szerződni lehet (még pedig meglehetősen keményen) — az ügyeknek egy nagyon különös állapotában, melynek dátumát Jean Jacques elfeledte meghatározni?

Bevonulván azért másnap országgyűlési termükbe a követeknek ezen hatszáz egyénből álló szervezetlen tömege, azt veszik észre, s minden ijedelem nélkül, hogy a terem egészen az övék. Az ő termük egyszersmind a nagy vagy közös terem mind a három rend számára. Azonban a nemesség és a papság, a mint kitetszik, visszavonult mindenik a maga külön helyiségébe vagy termébe; s ott igazolják meghatalmazásaikat nem együttes hanem különvált minőségben. Tehát ők két külön, s talán külön szavazó rendet akarnak képezni? Ez egészen olyan, mintha a nemesség és papság hallgatagon elfogadottnak tekintenék, hogy ők már egészen azok! Két rend egy ellen; s így a harmadik rend állandó kisebbségben hagyva?

Sok dolog maradhat eldöntetlenül; azonban annak tagadása eldöntött dolog a lapos kalapu fejekben, a francia nemzet fejében. Különben a kettős képviseltetés és mindaz a mit eddig nyertünk haszontalan és semmit érő. Kétségkívül a meghatalmazásoknak igazoltatniok kell; kétségkívül a követ megbízatásának, választási okmányainak meg kell vizsgáltatniok követ-társai által és érvényeseknek találtatniok: ez a legelső végezni való. S az még nem is élet-kérdés, hogy ezt egymástól külön vagy együtt végezzék-e: de ha arra vezet? Azért ellene kell szegülni: bölcs az az elv: kezdetben állj ellent! S ha az ellenállás nem tanácsos, sőt veszedelmes volna: bizonyára a szünetelés igen természetes; a szünetelés, huszonöt millióval a hát megett, elég erős ellenállássá válhat. A harmadik rend követeinek szervezetlen tömege a »tehetetlenség rendszerére« szoritkozik s egyelőre szervezetlen marad.

Ilyen eljárási módot fogadnak el a követek, melyet az eszélyesség és félénkség egyaránt javallanak; s kitartanak abban, nem ügyesség nélkül, mind nagyobb szívóssággal, napokon át, heteken át. Hat héten keresztül történetük olyan nemű, a mit kopárnak neveznek; s a mely, mint a bölcsészlet tudja, gyakran a leggyümölcsözőbb valamennyi közt. Ezek voltak az ő csendes teremő napjaik, melyek alatt kotolva ültek a tojáson! Tényleg a mit tettek, nem volt egyéb, mint semmit se tenni, okos módon. A szervezetlen testület naponként összegyöl; sajnálja hogy nem szerveződhetik, nem igazolhatja meghatalmazásait közösen, s nem kezdhet Franciaország ujja teremőéhez. Heves inditványok tétethetnek, azonban az ilyenek hadd ejtessenek el; egyedül a tehetetlenség az, a mely egyfelöl megbüntethetetlen, másfelöl legyőzhetetlen.

A ravaszsággal ravaszságot kell szembe állítani; a büszke követeléssel tétlenséget, a hazafias bánat mély hangját; a mely csendes, de gyógyíthatatlan, megváltoztathatatlan. Okosak mint a kigyók, szelidek mint a galambok: micsoda látvány Franciaországra nézve! Hatszáz szervezetlen egyén, a kik lényegesen szükségesek az ő ujjá születésére és megváltására, ott ülnek félkörben kanyaruló padjaikon, szenvedélyesen sovárogyva az élet után; fájdalmas kitartásban, mint a megszülemlést váró lelkek. Beszédet tartatnak; ékesen szólnak; melyeket meg lehet hallani az ajtókon belül és kívül egyaránt. Lélek lélek ellen tüzelődik; s a nemzet mind mélyebb érdeklődéssel néz oda. Így ülnek a követek kotolva a tojáson.

Vannak magán összejövetelek, vacsoráló társaságok, tanácskozmányok: bretagnei club, viroflay club, és csirázása sokféle clubnak. Egészben a zavart lármának, fejtelenségnek, haragos forróságnak eleme ez; — melyben azonban az Eros-tojás kellő hőmérsékben tartva, biztosan nyughat, eltörtlenül a míg kikél. A Mounierekben, Malouetekben, Lechapelierekben van elég tudomány arra nézve; s tűz a Barnaveokban, Rabautokban. Olykor-olykor egy-egy inspiráló szó jön a királyi Mirabeau ajkáról, a kit még egyáltalában nem ismertek el királyinak; sőt zúgás támadt midőn először említék nevét; azonban ő küzd az elismertetés felé.

A hét folytán a követek, beleültetvén legidősebb társukat az elnöki székbe, s ellátva azt fiatal, erősebb tüdejű segédekkel, képesek érthetően szólni; s hallható panaszos szavakban, mint mondók, kinyilatkoztatják, hogy ők egy szervezetlen testület, vágyakozva szervezetté lenni. Levelek érkeznek; azonban egy szervezetlen testület nem bonthat tel leveleket; azok ott fekszenek az asztalon feltörtlenül.

A körelnök legfeljebb egy névsor-felet szerezhethet magának, hogy a szavazatokat az által összeszedhesse; különben pedig várja hogy mit hoz az idő. A nemesség és papság mindig másutt vannak: azonban a karzatokat és üres helyeket erősen érdeklődő közönség tölti meg, a mely ad egy kis vigasztalást. Némi fáradsággal elhatározzák, nem azt hogy küldöttséget menesszenek, — mert hogyan küldhet egy szervezetlen testület küldöttséget? — hanem hogy bizonyos egyének a követek közül, csak úgy véletlenül bebotlanak a papság tanácskozó teremébe s azután a nemességébe; s ott megemlítik, mint egy olyan dolgot, a melyet ők esetlegesen észleltek, hogy a követek úgy látszik ő rájuk várakozva ülnek együtt, hogy meghatalmazásaikat igazolhassák. Ez a bölcsőbb eljárás!

A papság, a kik között olyan sokasága van a főméltóságnélkülieknek, vagyis a papi szoknyát viselő közrend képviselőinek, azonnal tiszteletteljes feleletet küld, hogy ők éppen ezen dolog mély fontolásával vannak elfoglalva, s ezután még inkább mint eddig. Nem úgy a nemesség; a mely lovag állásban, négy nap múlva azt feleli, hogy a mi őket illeti, ők valamennyien igazolva vannak és megalakulva; hogy azt hitték, miszerint a követek hasonlóképen vannak; egy ilyen külön igazolás levén világosan az ősök bölcsesége által szentesített valódi alkotmányos eljárás; a mint ők, a nemesség, szíves készséggel hajlandók azt megmutatni egy közülök kiküldött bizottság által, ha a közrend követei hajlandók velök értekezni, bizottság bizottsággal. Tüstént ennek a nyomában jön egy küldöttség a papságtól, az ő ravasz békéltető modorukban, ugyanazt a javaslatot ismételvén. Itt van egy bonyolult dolog: mit mondanak a bölcs követek ehhez?

A bölcsek követek, ovatosan s még mindig inertiával, tekintetbe vévén, hogy, ha ők nem a francia harmadik rend is, legalább az egyének egy olyan csoportozata, kik valami olyan forma czimre tartnak igényt: öt napi arról való beszéd után elhatározzák, hogy neveznek ki egy ilyen bizottmányt, bár mintegy azzal az utasítással, hogy ne hagyják magukat meggyőzni; a hatodik nap ezek kinevezésével telik el; a hetedik és nyolczadik az összejövétel formáinak, helyének, idejének és más ilyeneknek megállapításával: úgy hogy nem előbb, csak május 23-ának estéjén jöhet össze a nemesség bizottmánya a követek bizottmányával, a papság közbenjáróként szerepelvén: s kezdődhetik el a lehetetlen munka, emezek meggyőzése. Egy másik összejövétel 25-én teljesen elégséges: a közrend követei meggyőzhetetlenek, a nemesség és papság ellenmondhatatlanul meggyőzők; a bizottmányok visszavonulnak, mindenik rend megmaradván a maga első követeléseinél. *)

Igy telt el három hét. Három héten át a harmadik rend Carroccio a messze látszó Gonfalonnal mozdulatlanul állt, gunyolván a szeleket, s várva hogy micsoda erő fog gyülekezni körüle.

Képzeltetjük, hogy mit érzett ez alatt az udvar, s hogyan jött tanács tanács után, s keringett hangzatos üresség azon eszeveszett örvényben, a hol bölcsesség nem lakozhatott. A ravaszul kigondolt adóztató gép ime össze van hozva; felállítva hihetetlen munka által, és ott áll, három része érintvén egymást: két indító-kereke a nemesség és papság, s roppant hajtó-kereke a harmadik rend. A két

*) A tárgyalásokról szóló tudósítás, május 6-tól június 1-ig. (Hist. Parlementaire, I. 379—422).

indító-kerék forog a legkivánnivalóbb módon; azonban, — szörnyűség nézni, — a roppant hajtó-kerék mozdulatlanul áll, nem akar megindulni. A legügyesebb gépészek sem mennek vele semmire. Hogyan fog ez dolgozni, ha egyszer elkezdi? Rettenetesen, atyámfiai; és sok célra; de adószedésre, vagy udvari-liszt őrlésére, akár előre megmondhatjuk, hogy soha. Vajha folytathattuk volna az adószedést, úgy mint régen, kézzel! Nem bizonyultak-e be Messieurs d'Artois, Conti, Condé (az úgy nevezett udvari triumviratus) balsejtelmeik, — az övék, kik az anti-demokratikus *Mémoire au Roi*-t benyújtották — igazakul? Ezek csóválhatják szemrehányólag magas fejeiket, verhetik szegény homlokukat: azonban a legravaszabb gépészek sem tudnak tenni semmit. Maga Necker, még ha hallgatnának is rá, kezd igen furcsán nézni. Az egyetlen dolog a mi táncsolhatónak látszik: katonák összehúzása. Két új ezred, s a harmadikból egy zászlóalj már Párisban vannak: többeket is meg fognak indítani. Minden körülmények közt jó az, ha a katonaság kéznél van; jó ha a parancsnokság biztos kezekben van letéve. Ki kell nevezni Brogliet, az öreg Broglie herczeg marsallt, ki régi fegyelem-tartó katona; szilárd, vezető-káplár-féle erkölcsiséggel; olyan ember, a kiben meg lehet bízni.

Mert, fájdalom, a papság sem, sőt még a nemesség sem azok, a miknek lenniök kellene, s a mik lehetnének most, a midőn kívülről ennyire fenyegettetnek: t. i. egyek és összetartók. A nemességnek, igaz, megvan a maga Catilinája vagy Crispin D'Espréménilje, a sötétenhevülő, csupa rene-gát tűzben; a maga lármás hordó-Mirabeauja; de megvannak az ő Lafayettejeik, Liancourtjaik, Lametheik is; mindenek felett megvan az ő D'Orleansuk, ki most már

mindörökre elvagdalta a maga udvari kötelékeit, és álmódzva tünődik magas és mind magasabb díjak felől (mert nem fia-e ő is IV. Henriknek, s nem részleges, potentialis trónörökös-e?) — utazásában a chaos felé. S a mi a pap-ságot illeti, ott oly számosan vannak a curék, tényleges desertorok a kik átszöktek; két töredék, s a második töredékben Curé Grégoire. Sőt beszélnek, hogy nem kevesebb, mint száznegyvenkilenczen vannak a kik tömegesen hajlandók átszökni, s csak is a párisi érsek tartja vissza őket. Bizony, ez elvesztett játszmának látszik.

Azonban ne higgyük, hogy Francziaország, hogy Páris tétlenül ült mindezen idő alatt! Távolról és közletről feliratok érkeznek nagy mennyiségben: mert a mi követekink most már eléggé szerveződtek arra nézve, hogy a leveleket felbonthassák. Sőt még arra nézve is, hogy azokkal kicsinylőleg bánjanak. Így a szegény Marquis de Brézé, főajtonálló, szertartás-mester vagy akármi volt a czíme, valami ceremóniás dologban irván ez időtájt, semmi hibát nem lát abban hogy levelét így végezze be: »maradok, uram, önnek őszinte hive.« »Kinek ez őszinte hive?« kérdezi Mirabeau. — 'A harmadik rend dékánjának' (ideiglenes elnök.) — »Egyetlen embernek sincs joga Francziaországban, így írni,« — viszonzá; mire a karzatok és a világ tapsolnak neki. *) Szegény De Brézé! Ezeknek a követeknek régibb rovásuk van ő ellene; s még ő sem végzett velök egészen.

Más oldalról Mirabeau kénytelen tiltakozni hírlapjának, az »O r s z á g - r e n d e k k ö z l ö n y é n e k« gyors betiltása ellen; — s folytatni azt más czim alatt. A mely bá-

*) Moniteur, (Hist. Parlementaire, I. 405).

tor cselekedetben a párisi választók, kik még mindig Cahierjeik szerkesztésével vannak elfoglalva, nem tehetők hogy őt ne támogassák, felírást intézvén ő felségéhez: kérve a legteljesebb »ideiglenes sajtó-szabadságot«; sőt szólottak a Bastille lerontásáról is, s hogy annak helyére valamely hazafias király ércz-szobrát állítsák! — Ezek a gazdag polgárok: de gondoljuk meg most, hogy hogyan állott a dolog, például, azok közt a senkihez nem tartozó, mindenféle, s most már teljesen eleutheromaniacussá lett naplopók, zsebmetszők, társadalmi leirhatatlanok (s általában földgömbünk átszúrt gaz'eleme) közt, a kik örökké ott örvényzenek a Palais Royalban; vagy hogy micsoda mély feneketlen nyögés, a mely gyorsan változik kiáltássá, jön a Saint-Antoineból s a huszonöt millió közül, kik az éhenhalás által fenyegettetnek!

Itt van az eltagadhatatlan gabona-szükség; — legyen az oka az idei aristokrata-összeesküvés, Orleans összeesküvés, vagy a tavalyi szárazság és jégeső: annyi tény, hogy városban és falun egyaránt, a szegény ember kétségbeesetten, megnevezhetetlen sorsnak néz elébe. S ez az országrendek gyűlése, a mely egy arany-kort tudna teremteni számunkra, kénytelen mozdulatlanul állani; nem igazolhatja meghatalmazásait! Mindennemű ipar szükségképen pang, kivéve az indítványok tételét.

A Palais Royalban, valószínűleg aláírásból födözve, valami deszka-sátor-félet (en planches de bois) állítottak fel,*) — a mely nagyon kényelmes valami; ott a válogatott patriotismus most már határozatokat vehet jegyzőkönyvbe, tarthat hangos, hazafias beszédeket, kényel-

*) Histoire Parlementaire, I. 429.

mesen akármilyen idő legyen odakint. Az ördög ugyan csak dolgozik. Mindenik caféban az asztalon, a széken, ott áll egy hazafias szónok; körülötte nagy tömeg odabent; s odakint a másik, a mely szájtátva hallgatódzik a nyitott ajtón és ablakokon, »mennydörgő tapssal fogadva minden mondatot, mely valamivel keményebb a közönségesnél.« Monsieur Dessein röpirat-áruló boltjában, a szomszédban, az ember csak erős könyök-használat által juthat a fizető asztalhoz; minden óra meg hozza a maga röpiratát, sőt nyalábját a röpiratoknak; »ma tizenhárom volt; tegnap tizenhat; kilenczvenkettő a múlt héten.« *) Gondoljunk a zsarnokságra és a drágaságra; a tüzes szónoklatokra, mendemondára, röpiratokra; Société Publicolera, Bretagne chubra, Dühösek clubjára; — s arra hogy vajon mindenik kocsmá, kávéház, társas összejövetel, esetleges utczai csoportosulás ezen a kiterjedett Francziaországon keresztül nem egy-egy dühösek clubja-e?

Mindezekre a közrend követői csak a bánat bizonyos fönséges tehetetlenségével figyelhetnek oda, arra lévén korlátolva, hogy »saját benső rendtartásukkal« foglalkozzanak. Biztosabb állást soha követek el nem foglaltak: csak tartásuk meg azt ügyesen. Ne engedjék, hogy a hőmérsék igen magasra emelkedjék; ne törjék el az Eros-tojást, míg ki nem kelt, míg magától fel nem törik. Várakozó közönség tölti be a karzatokat és üres helyeket; »nem lehet őket visszatartani a tapsolástól.« A két előjogos rend, a nemeség egészen igazolva és megalakulva, nézhet rájuk olyan arczczal a minővel neki tetszik; nem némi titkos remegése nélkül a szívnék. A papság, mely mindig szerette a közben-

*) Arthur Yuong, Travels, I. 104.

járó szerepét játszani, a karzatok felé és az ott levő népszerűség felé kap körmeivel; és elhibázza. Küldöttség érkezik tőlök, fájdalmas izenettel »a gabona-szükség felől« és szükségessége felől annak, hogy vessék félre az üres formalitásokat és tanácskozzanak csupán erről. Ravasz javaslat; melyet azonban a követek (a tenger-zöld Robespierre indítványára) ügyesen elfogadnak mint az újmutatás vagy épen a zálog egy nemét, hogy a papság azonnal átjö hozzájok, megalkotja az ország-rendek gyűlését, s így megolcsítja a gabonát! *) Végre, május 27-ik napján Mirabeau, úgy látván hogy az idő már itt van, indítványozza, hogy »a tehetetlenség szűnjék meg«; hogy hagyván a nemességet az ő merev útjokon, hívják fel a papságot »a béke istenének nevében,« hogy csatlakozzanak a követekhez és kezdjék a munkát. **) A mely felhívásra ha ők süketek maradnak, — majd meglátjuk! Nincsen-e köztük száz-negyvenkilencz, a ki kész általjönni?

Oh triumviratusa a hercegeknek, új pecsét-őr Barentin, te belügyminiszter Breteuil, Polignac hercegnő és várakozással figyelő királyné, — mit cselekesztek most? Ez a harmadik rend mozgásba kezd jöni, egész Franciaország erejével gépezetében; a papság-gépezetet a nemesség-gépezettel együtt, melyeknek gyönyörű e' lensúlyozó és alabor gyanánt kellett volna szolgálniok, szégyenteljesen fogja vonszolni maga után és felgyújtani magával együtt. Mit kell tenni most? Az Oeil-de-Boeuf zavarodottabbá lesz mint valaha volt. Suttogva tanácsolják ezt, tanácsolják amazt; egész vihara van a sűgás-bugásnak! Vezér-férfiak

*) Bailly, Mémoires, I. 114.

**) Histoire Parlementaire, I. 413.

mind a három rendből éjenként ide idéztetnek; ördögűzők sokan közülök; de elűzhetik-e ezt? Magát Neckert is szívesen látnák, csak tudná magát haszonnal közbevetni.

Tehát hadd lépjen közbe Necker, s a király nevében! Szerencsére arra a tüzet vető »béke istene«-féle izenetre még nem feleltek. A három rend ismét előleges tanácskozásokat tart; ezen ő hazafias miniszterük alatt valamit tán sikerül meggyógyítani, befoldozni; — mi az alatt kiállitjuk a svájczí ezredeket és »száz darab csata-ágyút.« Ez az, a mit az Oeil-de-Boeuf a maga részéről elhatároz.

De a mi Neckert illeti — Fájdalom, szegény Necker, ennek a te nyakas harmadik rendednek egyetlen első- és utolsó szava van: együttesen való igazolás, mint záloga az együttesen való szavazásnak és határozásnak! Fél ajánlatok, egy ilyen kipróbált baráttól, felelik ők bámulással! Az immel-ámmal folytatott tanácskozások gyorsan megszűnnek: a harmadik rend, mely most kész és elhatározott, miután az egész világ áll háta megett, visszatér a három rend közös nagy termébe, Necker pedig az Oeil-de-Boeufbe, a hol úgy tekintik mint egy varázsától megfosztott varázslót, — a ki csak arra való hogy elbocsátassék. *)

És így a közrend követői végre saját erejükön dolgozni kezdenek. Ideiglenes elnök vagy dékán helyett most már valóságos elnökük van: Bailly a csillagász. Igen, dolgozni kezdenek, még pedig erősen! Végnélküli, hangzatos és mérsékelt ékesszólás mellett, mely a hírlapok szárnyain minden országba eljut, most, juniusnak ezen 17-ik napján

*) A tanácskozások, jun. 1-től jun. 17-ig 1789 (Hist. Parlementaire, I. 422—478).

elhatározzák, hogy az ő nevük nem harmadik rend, hanem — nemzeti gyűlés! Ők tehát a nemzet? Herczegek triumvirátusa, királyné, makacskodó nemesség és papság, mik vagytok akkor ti? Rettenetes mély kérdés; — a melyre alig lehet megfelelni élő politikai szólásmódokban.

Mindezekre nem tekintve, a mi új nemzeti gyűlésünk tovább megy, és kinevez egy Comité de subsistance (élelelmről gondoskodó bizottmány); a mely kedves Francziaország előtt, bár alig vagy épen nem képes gabonát találni. Mindjárt azután mintha ez a mi nemzeti gyűlésünk egészen szilárdan állana lábain, — kinevez »más négy állandó bizottságot«; azután egyet a nemzeti adósság biztosításának elintézésére, másikat az évi adóztatás kidolgozására: mindezt negyvennyolcz óra alatt. Ekkora gyorsasággal halad ez: az Oeil-de-Boeuf varázslói méltán kérhetik maguktól: Hova?

II. FEJEZET.

De Brézé Mercurius.

Most volna szükség igazán egy »Deus ex machinára«; itt van egy csomó, melynek megoldása méltó akár-melyikhez. Az egyedüli kérdés, hogy melyik isten legyen az, a ki megoldja? Vajon Mars de Broglie legyen-e az ő száz ágyújával? — Ne még, feleli az eszély; ilyen lágy, határozatlan Lajos király. Hadd legyen az Mercurius hírnök, a mi fő-ajtónállónk de Brézé!

Holnap, a mely junius 20-ika, ez a száz negyvenkilencz hamis curé, a kiket nem képes többé visszatartani ő kegyelmessége a párizsi érsek, át akar szökni testületileg: hadd lépjen közbe de Brézé és — zárja be előttük az ajtót. Nemcsak hogy királyi ülés lesz a Salle des Menusban, hanem addig az ideig semmiféle gyűlés, semmiféle dolgozás (az ácsokét kivéve) nem lehet. A mi harmadik rendünk, miként maga nevezé magát »a nemzeti gyűlés«, ezen ügyes módon hirtelen kitúrva találja magát saját terméből az ácsok által, s arra kényszerítve hogy semmit se csináljon, még csak ne is tanácskozzék vagy érthetőleg panaszkod-jék, — míg ő felsége a Séance Royale-lal és az új csodákkal kész nem lesz! Ilyen módon fog de Brézé, mint Mercurius ex machina közbe lépni; és ha az Oeil-

de Brézé családhoz, szabadulást eszközölni a no-
du s-ból.

A szegény de Brézéről megjegyezhetjük, hogy még eddig egyszer sem volt szerencsés ezekkel a követekkel való bánásában. Öt héttel ez előtt, midőn ő felségének kézsókolására járultak, a hogy viselte magát, mindnyájok megrovását vonta fejére; s azután azzal az ő »őszinte hivé«-vel minő gúnyosan bántak el! Ezen este, vacsora előtt, Bailly elnöknek egy új levelet ír, hogy azt másnap, mindjárt napkolte után, kézhez adják, a király nevében. A mely levelet azonban Bailly, hivatalának büszkeségében, egyszerűen összegyűrve zsebébe dug, mint egy olyan váltót, a melyet nem szándékszik kifizetni.

Csakugyan szombaton reggel, junius 20-án, éles hangú hirnökök hirdetik Versailles utczáin mindenfelé, hogy Séance Royale fog tartatni a legközelebbi hétfőn, s addig az ország-rendeknek semmiféle ülésök nem lesz. S mégis, a mint látjuk, Bailly elnök, mind ezek hallása mellett, s De Brézé levelével zsebében, halad, — s nyomában az egész nemzeti gyűlés, a szokott Salle des Menus felé; mintha De Brézé és a hirnökök nem volnának egyebek levegőnél. Be van zárva a terem; elfoglalva a franczia gárda által. »Hol a kapitány?« A kapitány megmutatja a királyi rendeletet; sajnálattal kénytelen tudtul adni, hogy odabent a munkások ugyancsak dolgoznak azon, hogy ő felségének Séance-ára az emelvényt elkészítsék; szerencsétlenségre senkinek sem engedhet bemenetelt, vagy legfőlebb az elnöknek és a titkároknak hogy irataikat kihozzák, melyekben az asztalosok kárt tehetnének! — Bailly elnök belép a titkárokkal, s visszatér, hozva az iratokat: az ajtókon belül, fájdalom, a hazafias ékesszólás helyén most más zaj

nincs mint kalapácsolás, fűrészelés, s a munka recsegése és dübörgése. Példa nélkül való profanatio!

A követek csoportonként álldogálnak a párisi úton, ezen árnyékos Avenue de Versailleson; hangosan panaszkodva a rajtuk elkövetett méltatlanság miatt. Az udvaroncok feltehetőleg, néznek rájuk ablakaikból, és markukba nevetnek. A reggel nem a legkellemesebb; zordon, egy kissé szítalódzik is. *) Azonban az arra menők mind megállanak: hazafias karzat-látogatók, mindenféle vegyes nézők szaporítják a sokaságot. Vad tervek követik egymást. Néhány elkeserült követ indítványozza, hogy menjenek és tartsanak ülést a nagy külső lépcsőzeten Marlyben, a király ablakai alatt; mert úgy látszik, hogy ő felsége ide kocsizott át. Mások arról beszélnek, hogy változtassák a Château Forecourtot, melyet Place d'Armesnek neveznek, egy Runnymede-dé s új Champ de Mai-ivé a szabad francziáknak: sőt hogy keltsék föl, a méltatlankodó hazafiság hangjaival, magának az Oeil-de-Boeufnek visszhangjait. Majd jelentés jön, hogy Bailly elnök, a körütekintő Guillotin és mások segélyével, alkalmas helyet talált a Rue St. François »labdázó termében«. Ide vonulnak haragosan a közrend követei, hosszú sorokban, rekedten kiáltozva mint a repülő darvak.

Különös látvány volt ez a Rue St. Françoisban, a régi Versaillesban! Egy meztelen labdázó-terem, mint a hogy az akkori festményeken még most is látható: négy puszta fal, minden födél nélkül, kivéve fönt azt a szegény fa-szurdékot vagy befödött néző-karzatot, a mely ott függött köröskörül: — lent a terem padozatán most nem ha-

*, Bailly, Mémoires, I. 185—206.

szontalan hujjázolás, labdák csattogása és röppentyük pattogása hangzik, hanem egy méltatlankodó nemzeti képviselő testület lármás zajongása, a melyet botránysan ide száműztek! Mindamellet a szemtanúknak egész fellege néz le rájuk, a fa-karzatokról, a falak ormairól, a szomszéd háztetőkről és kéményekről; hömpölyög feléjük minden irányból, szenvedélyes, hangoztatott áldásokkal ajkaikon. Nehány asztalt kapni ott, a min irni lehet; egy pár széket, ha nem azért is hogy rá üljenek, hanem hogy arra álljanak. A titkárok kioldozzák csomagaikat; Bailly megnyitá a gyűlést.

A tapasztalt Mounier, — a ki nem egészen járatlan az ilyen dolgokban, parlamenti lázadásokban, melyeket láthatott, vagy hallhatott rólok, — úgy gondolja, hogy jó lenne ilyen siralmas, fenyegető körülmények közt egyesülniök eskü által. Átalános helyesléssel fogadják az indítványt, mint mikor a keblekben lefojtva levő tűz egyszerre nyilást kap! Az eskü-forma elkészittetik; Bailly elnök hangosan felolvassa, — s valóban olyan erős hangon, hogy a nézők tömege még az ajtókon kívül is hallja azt s ordítózással felel rá. Hatszáz jobb kéz nyúl fel Bailly elnökével egyszerre, a felettök levő istent hiva fel tanúbizonyságul, hogy ők nem fognak egymástól elválni földi emberek kedviért, hanem össze fognak jönni minden helyeken, minden körülmények közt, a hol csak ketten vagy hárman találkozhatnak, míg az alkotmányt el nem készítették. Elkészíteni az alkotmányt, barátim! Sokáig tartó feladat az! Azonközben hatszáz kéz alá is írja a mire megesküdött; hatszáz e g y hiján; egy loyális Abdiél hiján, a ki ezen egyetlen fénysugár mellett még most is látható és megnevezhető: a szegény »M. Martin d'Auch, Castelnau daryból, Langue-

docban.« Ennek megengedik hogy aláírjon vagy jelezze annak megtagadását; sőt megmentik a nézők tömegétől is, kinyilatkoztatván hogy »feje zavart.« Négy órára az aláírásokkal egészen elkészülnek; az új összegyűlés ideje hétfőn reggelre tüzetik ki, előbb a királyi ülés órájánál; hogy a mi száznegyvenkilencz papi szökevényeink ki ne játszassanak: össze fogunk jönni »a minoriták templomában vagy egyebütt,« abban a reményben, hogy a mi száznegyvenkilenczünk csatlakozni fog hozzánk; — és most ideje hogy ebédelni menjünk.

Ez volt a labdázó teremben tartott ülés, a híres Séance du Jeu de Paume; a melynek híre messze elterjedt minden országokban. Ez volt Mercurius de Brézének szereplése, mint Deus ex machináé, s ilyen gyümölcsöt hozott. Az udvaroncok gúnyos nevetése a versaillesi Avenueben komor hallgatássá változott már. Azt hitte-e ez az esztelen udvar, a pecsétőr Barentinnel, a triumviratussal és a többiekkel együtt, hogy ők képesek lesznek szétkergetni hatszáz nemzeti képviselőt, kik egy nemzeti alkotmánygyűlést terhesek, épen úgy mint ugyanannyi baromfit a csűrben, melyekben alig van valami, — egy fő-ajtónállónak fehér vagy fekete pálcája által. A csűrben levő baromfiak sápadva szaladnak széllyel: de a nemzeti képviselők visszafordulnak oroszlán arczczal, s felemelt jobb kézzel olyan esküt tesznek, a mely Francziaország négy sarkát megreszketteti.

Bailly elnök becsülettel tetézte magát, a mely meghozza majd a maga jutalmát. A nemzet-gyűlés most kétszeresen és háromszorosan a nemzet gyűlése; nem csak harczoló és vértanúskodó, hanem győzedelmes; megbántva, és mégis olyan a melyet nem lehet megbántani. Páris

még egyszer kiönt, hogy »haragos nézéssel« tanúja legyen a Séance Royalenak:*) melyet egy új szerencse keddre halaszt. A száznegyven kilencz, s közöttük még püspökök is, egész kényelemben mehettek át, s ünnepélyesen csatlakozhattak a követekhez, a kik ott ültek várakozva templomukban. A követek őket örömkáltásokkal, ölelésekkel, sőt könyvekkel fogadták;**) mert ez a dolog most már élet-halál harc czá kezd válni.

A mi magát a Séance t illeti, az ácsok úgy látszik elkészítették emelvényüket, de minden egyéb oda veszett. Hijábavaló, mondhatjuk végzetes volt az egész dolog. Lajos király bemegy, a nép tengerén keresztül, mely mogorván-hallgatag és sok mindenféleért haragszik, — miután odakint az eső is szakad. Belép egy hasonlóképen mogorván-hallgatag harmadik rend közé, a mely vízessé lett az alacsony folyosók alatt és hátsó ajtók mellett várakozva, a mig az udvar és az előjogosok a fő-ajtón mentek be. Király és pecsétőr (Necker nem látható ott) megismer tetik, némi hosszadalmassággal, a királyi kebel határozatait. A három rend külön fog szavazni. Másfelől Franciaország jelentékeny alkotmányos áldásokban fog részesülni; a mint azok részletezve vannak ezen harminczöt cikkelyben,***) melyeknek olvasásába a pecsétőr egészen belereked. A mely harminczöt cikkelyre nézve — adja hozzá ő fel sége, ismét felemelkedve — ha a három rend szerencsétlenségre nem tudna megegyezni egymás közt, hogy azokat életbe léptesse, én magam fogom életbe léptetni: »seul je ferai le bien de mes peuples,« — a mely ér

*. Arthur Yuong (Travels, I. 115—118); A Lameth, etc.

**) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, c. 4.

***. Histoire Parlementaire, I. 13.

telmezve ezt jelentheti: ti, czivakodó követei az országrendeknek, valószínűleg nem sokáig lesztek itt! Végezetre, mára mindnyájan el fognak távozni; s összegyűlnek ismét holnap reggel, mindenik rend a maga külön helyén, hogy az ügyeket intézzék. Ez a királyi kebel határozata: nyomatékos és világos. S ezzel a király, kísérete, a nemesség s a papság többsége szép rendben kivonulnak, mintha az egész dolog kielégítőleg el volna intézve.

Ezek kivonulnak, a mogorván hallgatag néptengeren keresztül. Csak a közrend követei nem vonulnak ki; hanem ott állanak komor hallgatásban, nem tudva mitevők legyenek. Egy ember van köztük a ki tudja; egy ember van köztük, a ki lát és mer! Mirabeau király az, a ki most az emelvényre lép, és felemeli oroszlán szavát. Bizonyára kellő időben mondott szó; mert ilyen jeleneteknél a pillanat, koroknak anyja! Ha Gabriel Honoré ott nincs, — elképzelhetjük hogy a közrend követei, megijedve a veszélytől mely most minden oldalról kitátotta rájuk torkát, s mind jobban elsáppadván egymás sáppadtságától, hogyan szállingóztak volna el, igen természetesen, egyik a másik után, s az európai történet egész folyama más lett volna!

Azonban ő ott van. Hallgassátok azon királyi erdei-hang harsogását; szomorú, mély; gyorsan emelkedik orditássá! A szemek kigyúladnak az ő szemeinek tüzétől: — A nemzeti követeket a nemzet küldötte; ők esküt tettek egymásnak; ők — De nézd, a mig az oroszlán hang a legerősebben ordít, micsoda jelenség ez itt? Megjelenése Mercurius de Brézének, a ki valamit makog! — »Hangoosan mondja ki!« — kiáltják többen. »Uraim, — kiáltja Brézé élesen, önmagát ismételve, »önök hallották a király

rendeleteit!« Mirabeau rámered tüzetszóró tekintetével; megrázza a fekete oroszlán-sörényt: »Igen, uram, hallottuk a mit a királynak tanácsoltak hogy mondjon; s ön, a ki nem lehet magyarázója az ő rendeleteinek az országrendek előtt; ön, a kinek itt sem helye sem szólás-joga nincs: nem ön az az ember, ki minket arra emlékeztessen. Menjen ön, uram, s mondja meg azoknak a kik önt küldték, hogy mi itt a nép akaratanál fogva vagyunk, s hogy csak a szuronyok ereje lesz képes bennünket innét eltávolítani!« *) S a szegény De Brézé kitipeg a nemzet-gyűlésből, s ha hónapokkal később egyetlen igen halvány csillámlás nem esnék rá, a történet lapjairól is véglegesen.

Boldogtalan De Brézé, arra kárhoztatva, hogy hosszú korokat keresztül éljen az emberek emlékezetében, ilyen gyámoltalan alakban, reszkető fehér pálczával! Hű volt az etiquettehez, a melyben állott az ő hite itt alant; vértanúja a személyek iránt való tiszteletnek. Rövid gyapjú köntösök nem járulhattak ő felsége kezének csókolására, a míg a hosszú atlasz palástok csókolák azt. Sőt nem rég, midőn a szegény kis trónörökös kiterítve feküdt, s valamely szertartásos látogatás érkezett, nem jelentette-e be pontosan még a trónörökös holt testének is: »Monseigneur, az országrendek egy küldöttsége!« **) *Sunt lachrymarum.*

De mit csinál az Oeil-de-Boeuf most, midőn De Brézé visszakoczog hozzájuk? Elküldi azt az említett szuronyerőt? Nem úgy; a néptenger még most is ott mozog nagy sokaságában, feszülten figyelve mind arra a mi történik;

*) Moniteur (Hist. Parlem. II. 22.)

**) Montgaillard, II. 38.

sőt berohan és ömöl zajos hullámmással magának a kastélynak udvaraiba, miután az a hír kezdte terjedni, hogy Neckert elbocsátják. A mi mindennél rosszabb, a francia gárda nem hajlandó a cselekvésre: »két csapat közülök nem tüzel midőn parancsolják.« *) Neckert, minthogy nem volt a Séance-on előkiáltozzák, diadallal viszik haza; s őt nem szabad elbocsátani. Másfelől a párisi érsek ő kegyelmessége kénytelen menekülni betört hintó-ablakokkal, s életét is csak az eszeveszett hajtásnak köszöni. A Gardes-du-Corps-ot (testőrség) a melyet kirendeltetek, jobb lesz ha visszarendelitek. **) Gondolni sem lehet a szuronyok küldésére.

Katonák helyett az Oeil-de-Boeuf küld — ácsokat, hogy szedjék le az emelvényt. Sikertelen fogás! Kevés pilanat múlva magok az ácsok is abba hagyják a zörgést és kalapácsolást az emelvényen; megállnak kalapácscsal kezükben, és nyitott szájjal hallgatnak. ***) A harmadik rend elhatározza, hogy ők mind a jelenben, mind a múltban, mind a jövőben nemzeti gyűlés; továbbá, hogy ez a nemzeti gyűlés most már sérthetetlen; annak minden tagja sérthetetlen; hogy »becstelen, áruló a nemzet irányában, és főben járó bűnös bármely személy, testület, törvényszék, ítélőszék vagy bizottmány, a mely most vagy ezután bármikor, ezen ülés-szak alatt vagy azután, közülök egyet is üldözni, valatás alá fogni, elfogatni vagy elfogattatni, letartóztatni vagy letartóztattatni merészel stb. a kárkiáltal legyen is az parancsolva«. ****) A mely meglevén, most már meg-

*) Histoire Parl. II. 26.

**) Bailly, I. 217.

***) Hist. Parlem. II. 23.

****) Montgaillard, II. 47.

pihenhet az ember Sieyes Abbé ezen kényelmes reflexióján :
»uraim, önök azok ma, a mik tegnap voltak.«

Az udvaroncok kiáltozhatnak, de ez azért úgy van és úgy marad. Az ő jól levert töltésük a gyútólyukon robbant ki, befedve őket perzselődéssel, zavarral és piszkos korommal! Szegény triumviratus, szegény királyné; s mindenek felett szegény férje a királynénak, a ki jót akar, csak volna valami határozott akarata! Bolondság az a bölcsesség, a mely mindig elkésve bölcs. Néhány hónappal ez előtt ez a harminczöt engedvény betöltötte volna Franciaországot örvendezéssel, s az eltarthatott volna több esztendőn át. Most már nem ér semmit; csupa említését is gunynyal fogadják; ő felségének határozott rendeleteit semmibe se veszik.

Az egész Franciaország örjögésben van; tengere az embereknek, mintegy »tiz ezerre« becsülve, örvényzik »egész nap a Palais Royalban.« *) Az ott maradt papság, s hasonlóképen mintegy negyvennyolcz a nemesek közül, azok között D'Orleans is, most azonnal átmentek a győzedelmes közrendekhez; kik által, — a mi természetes, — »tetszés kiáltással« fogadtatnak.

A harmadik rend győzedelmeskedik; Versailles városa örömkialtással veszi körül; tiz ezer ember örvényzik egész nap a Palais Royalban; s egész Franciaország lábujj-hegyen áll, nagyon hasonlítva a keringeléshez! Nézze meg ezt az Oeil-de-Boeuf jól. A mi Lajos királyt illeti, ő elnyeli a vele tett bántalmakat; kész alkudozni, hallgatni; minden áron fen akarja tartani a békét a jelenre. Kedden, június 23-án volt, midőn ő azt a parancsoló királyi rende-

*) Arthur Yuong, I. 119.

letet elmondotta; s még nem telt el a hét, midőn irt a visszamaradt makacs nemeseknek, hogy ők is kötelezzék le őt és engedjenek. D'Espréménil utolsó dühét önti ki; Hordó-Mirabeau »eltöri kardját« egy fogadást téve — a melyet meg is tarthatott volna. A »hármass család« tehát most már teljes számú, miután a harmadik eltévelyedett testvér, a nemesség, visszatért kebelébe; — eltévelyedett, de meg lehet bocsátni neki; édes ékesszólás Bailly elnök ajakáról, a mennyire lehet enyhíti fájalmát.

Igy győzedelmeskedik a harmadik rend, s az országrendek nemzet-gyűléssé lettek, és az egész Franciaország Te Deum ot énekelhet. Bölcs tehetetlenség által, és a tehetetlenség bölcs megszüntetése által nagy győzelem lőn nyerve. Junius utolsó éjszakája van: egész éjjel semmi egyebet nem lát az ember Versailles utczáin, mint »fáklyákkal rohanó embereket,« örömkialtás és örvendezés közt. Május másodikától, midőn ő felsége kezeit megcsókolták, ezen junius harminczadikáig, midőn fáklyákkal szaladgálnak, nyolcz hetet és három napot számlálunk. Nyolcz héten át a nemzeti Carraccio ott állt messze kilátszólag, nem egy jeladást küldve szét; s ennyien gyülekezvén most már körülötte, remélhetőleg állani fog.

III. FEJEZET.

Broglie a had-isten.

Az udvar méltatlankodva érzi hogy legyőzetett; de mit tegyen most már? Máskor majd okosabb lesz. Mercur hijába szállott le; most tehát Mars következik. Az Oeil-de-Boeuf istenei visszavonultak felhős Idájuknak sötétségébe; s ott ülnek alakitva és kovácsolva a mi szükséges: »egy új nemzeti bank papirjait«, hadi szereket, vagy pedig emberek előtt örökké kikutathatatlan dolgokat.

S csakugyan mit jelent ez a nagy »csapat-készlet«? A nemzet-gyűlés nem kaphat semmi gyámolítást az ő Comité de subsistance számára; csak azt hallja, hogy Párisban a pékek boltjait ostromolják; hogy a vidéken a nép »korpával és főtt fűvel él.« Azonban valamennyi országútát porfelleggel borít be az ezredek vonulása és az ágyúk vontatása; vad kinézésű idegen katonák: Salis-Samade, Estorházy, Royal-Allemand; ennyi sok idegen nép; szám szerint harmincz ezer, — melyet a félelem ötven ezerre nagyít: valamennyien húzódva Páris és Versailles felé! Montmartre magaslatán már is árkolnak és ásnak, a mely nagyon hasonlít a sánczolóshoz és táborhely-csináláshoz. Páris kiömlése Versailles felé egy ágyú-korlát által tartóztatatik fel a Sèvres-hidnál. A királyné ló-istállóiból

egy ágyú egyenesen magára a nemzet-gyűlés termére van szegezve. A nemzet-gyűlés tagjait még álmukból is felriasztja a katonaság dübörgése, a kik sötét éjféiben özönlének és vonulnak, végtelenül, vagy látszólag végtelenül, körös-körül azokon a helyeken, »dob-szó nélkül, hallható vezényszó nélkül.« *) Mit jelent ez?

El akarnak-e küldeni hirtelen nyolcz vagy éppen tizenkét képviselőt, s azoknak élén a mi Mirabeauinkat és Barnavejainkat, Ham erősségbe, s a többit gyalázatosan szétszórni a szelekbe? Egyetlen nemzet-gyűlés sem készítheti az alkotmányt, midőn a királyné istállóiból ágyú van szegezve rá! Mit jelent az Oeil-de-Boeufnek ez a tartózkodása, melyet csak fejbólintások és váll-vonítások szakítanak meg? Azon felhős Ida titokzatos sötétségében mit kovácsolnak és készítenek? Ilyen kérdéseket kénytelen a megzavart hazafiság folyvást hangoztatni, s nem kap rá egyéb feleletet a visszhangnál.

Kérdések és a visszhang elég roszaik önmagukban is: — s most főként, mikor az éhes tápláló-esztendő, mely egyik augusztustól a másikig tart, mind beljebb halad, s hova tovább éhség-esztendővé válik! A »korpa és főtt fű« élelem mellett brigándok valósággal gyülekezhetnek, s a földmivelő gazda házánál és a kastély előtt csapatokban, haragosan üvöltik: kenyeret! kenyeret! Hijába küldenek ellenök katonákat: a katonák láttára szétoszolnak, eltűnnek, mintha csak a föld alá; s aztán azonnal összegyülekeznek másutt, új zajongásra és zsákmányolásra. Elég rettenetes ezt látni is; de hát még hallani róla, a mint az huszonöt millió gyanakvó lelken

*) A. Lameth, Assemblée Constituante, I. 41.

visszaverődik! A brigándok és Broglie, nyílt meghasonlás, természetellenes hírek: örültté teszik a legtöbb szívet Franciaországban. Mi lesz mindezeknek a vége?

Marseillesban több héttel ez előtt a városi polgárok fegyvert fogtak, »a brigándok kiirtása« és más egyéb czélukért: a katonai parancsnok vegye úgy a hogy akarja. Másutt, mindenütt, nem lehetne-e hasonlót cselekedni? Az elbúsult hazafinak képzelődésében feltűnik, mint egy végső szabadító, a nemzet-örtség némi előárnya. De képzeljük, mindenek felett, a fa-sátort a Palais Royalban! Olyan egyetemes, összevissza való kiáltozás van ott, mintha világok bomlanának szét: ott ordít lehangosabban a hírek örült és örültté tevő szava; ott mered bele tekintetével legélesebben a gyanú a fölkavart sáppadt világ-örvénybe, mindenféle alakokat és fantazmákat vevén észre: fenyegető vér-szomjas ezredeket a Champ de Marson tanyázva; szét-szórt nemzet-gyűlést; izzó-veres ágyúgolyókat (hogy felgyujtsák Párist): — az örült had-istent és Bellonának csattogó korbácsait. A leghiggadtabb ember előtt is egészen világossá kezd lenni, hogy a harcz elkerülhetetlen.

Igen, elkerülhetetlen, intenek rá fejökkel hallgatagon Messeigneurs és Broglie: elkerülhetetlen és rövid. A ti nemzetgyűléstek, megállíttatván alkotmánycsináló munkájában, ám hadd fáraszsza a királyi füleket feliratokkal és panaszokkal: ezek a mi ágyúink jól a célznak vannak irányozva; ezek a had-csapatok kezünknel vannak. A király nyilatkozata, a túlságosan nagylelkű harminczöt cikkelyvel együtt, el volt mondva, de nem hallgattak rá; mindamellert visszavonatlan marad: ő maga fogja azt életbe léptetni, *Seul il fera!*

A mi Brogliet illeti, ő Versaillesban tartja főhadiszállását, s minden úgy megy mint háború idején: az irnokok dolgoznak; hallgatag természetű törzstisztek jelentőségteljes arcczal, tollas hadsegédek, őrszemek, parancsvívek futkosva vagy várakozva. Ő maga fontos, kikutatatlanul néz előre; Besenvalt, Páris parancsnokát (a ki ismételve kijött hozzá ezzel a céllal) s annak figyelmeztéseit és komoly tanácsát csendes mosolylyal hallgatja. *) A párisiak ellenállnak? kiáltják gúnyosan a Messeigneurok. A hogy egy gyűlevész csoport ellenállhat! Csendesen viselték magukat ez utóbbi öt nemzedéken keresztül, eltűrve mindent. Saját Mercierjök mondá, csak ezekben az esztendőkbén, hogy egy párisi forradalom ezutánra lehetetlen. **) Álljunk erősen a junius huszonharmadiki királyi nyilatkozat mellett. Franciaország nemessége, derék, lovagias mint régen, egy szívvel lélekkel körénk gyülekszik; — s a mi ezt illeti, a mit ti harmadik rendnek neveztek, mi pedig canaillenak, mosdatlan Sansculotteoknak, Patelineknek (ravasz, mások bolondításából élő ember) firkászoknak, pártoskodó szájhősöknek hívunk: — a derék Broglie, ha szükség lesz rá, »egy kartács-söpréssel (salve de canons)« igen gyorsan elbánik velök. Így okoskodnak ők, az ő felhős Idájukon; elrejtve az emberek elől, — s az emberek is elrejtve ő előlök.

Jó az a kartácsolás, Messeigneurs, egy feltétel alatt: ha a lövő maga is érczből van csinálva! Azonban szerencsétlenségre húsból van; a ti bérbe fogadott lövőtöknek zsinórjai és vállsallangjai alatt ösztönök, érzelmek vannak,

*) Besenval, III. 398.

**) Mercier. Tableau de Paris, VI. 22.

sőt egy neme a gondolatnak. Az neki atyafisága, testéből való test, ugyanez a canaille a mely így elsöpörtetik; testvérei vannak közte, atyja és anyja, — a kik korpával és főtt füvel élnek. Kedvese maga, ha még meg nem halt a kórházban, engedetlenségre ösztönzi őt, s azt mondja neki, hogy ha hazafi vért ont, átkozott lesz az emberek között. A katona, ki azt tapasztalja hogy zsoldját ellopják a ragadozó körmű Foulonok, vérét elpazarolják a Soubisek és Pompadourok, s az előmenetel ajtai kérlelhetlenül be vannak előtte zárva, ha csak nem született nemes, — ő maga sincs minden sérelem és zúgolódás nélkül ti ellenetek. Ügyetek nem a katona ügye, hanem úgy látszik, csak a magatoké, és sem istené sem emberé másé.

Példának okáért hallhatta a világ, hogy nem rég mi történt Béthuneban, midőn valami zendülés támadt a gabona miatt, a mely zendülésekből olyan sok van mostanában, s a katonák kirendelve állottak, s midőn a »tüzelj!« parancsszó adaték, — egyetlen ravasz sem mozdult, csak a puska-agyak ütődtek haragosan a földre, s a katonák sötét-komorán ott állottak, különböző vegyes érzelmek kifejezésével arczukon; — mignem mindeniket »hóna alá fogta egy-egy hazafias házi-gazda,« s ilyen módon valamennyien elvitetének, hogy vendégeljék őket és kedveskedésekkel halmozzák, s zsoldjukat megszorítsák aláírás utján!*)

S a legjobb ezred a sorban, a francia gárda sem mutatott legutóbb semmi készséget az utczai népre való tüzelésre. Duzzogva tértek vissza Réveillonból, s azóta nem lőttek ki egyetlen töltést sem, s mint látók, még akkor sem, midőn parancsolva volt. Veszedelmes hangulat él ebben a

*) Histoire Parlementaire.

gárdában. S azon kívül, a maguk módja szerint, nevezetes emberek is vannak köztök. Valadi a Pythagoreista egy időben az ő tisztjök volt. Sőt a rendes sorokban a háromszegletü nemez-kalap és kokárda alatt, micsoda kemény fejek nem lehetnek, s azokban micsoda gondolatok, — melyek mind ismeretlenek a közönség előtt! Egyikét a legkeményebb fejeknek most kivehetjük köztük: egy bizonyos Hoche őrmester vállain. Hoche Lázár, ez a neve; ott nőtt fel a versaillesi királyi istállók körül; egy szegény füszedő asszony unokaöcscse; ügyes fiu; rendkívül szeret olvasni. Ez most Hoche őrmester, s nem emelkedhetik fölebb: pénzét rakétákra és olcsó kiadásu könyvekre költi. *)

Mindent összevéve, a legjobbnak látszik ezen francia gárdát laktanyáiba zárni. Ezt gondolja Besenval és el is rendeli. Laktanyáiba zárva a francia gárda azt cselekszi, hogy egy »titkos szövetséget« alakít, azzal a köteleztetéssel, hogy mit se tesz a nemzet-gyűlés ellen. Elcsábitva Valadi a Pythagoreista által, elcsábitva pénz és asszonyok által! kiáltja Besenval és számtalan mások. Elcsábitva az által a mi által akarjátok, vagy épen semmi csábitásra nem lévén szüksége: elég az hozzá, hogy ott jönnek hosszú sorokban, bezároltatásukat feltörték, s őrmestereikkel élükön, június 26-án megérkeznek a Palais Royalba. Éljenekkel, ajándékokkal fogadtatnak, s zálogul egy korty hazafias pálinkával; ölelkeznek; szavakban kijelentik, hogy Franciaország ügye az ő ügyök! Másnap és a következő napon ugyanez ismétlődik. S a mi szintén különös, ezen hazafias hangula-

*) Dictionaire des Hommes Marquans, Londres (Paris) 1800, II. 198.

tot és bezároltatásuk feltörését leszámítva, másként a »legkifogástalanabb törvényesség szerint« viselik magokat. *)

Bizony megbizhatatlanná vált ez a gárda! Tizenegy kolompot közülök az Abbaye tömlöczbe csuknak. Ez legkisebbet sem használ. A bezárt tizenegynek csak egy pár sort kell, »valamely ismeretlen egyén keze által,« éjjel felé a Café de Foyba bedobni, a hol a patriotismus leghangosabban szónokol az asztalokon. »Kétszáz fiatal ember, csakhamar négy ezerre szaporodva«, alkalmas vasrudakkal ellátva tolong az Abbaye felé; feltöri a kellő ajtókat, s kihozza a maga tizenegyét, más katonai áldozatokkal együtt: — hogy megvacsoráljanak a Palais Royal kertjében; kosztra és szállásra pedig elhelyeztessenek a Théâtre des Variétés tábori ágyaiban; más nemzeti Prytaneum nem lévén még készen. S mindezt a legnagyobb mogfontalással! Sőt annyira lelkiismeretesek voltak ezek a fiatal emberek, hogy egy katonai áldozatot találván, a ki valódi polgári bűnért volt bezárva, azt visszavitték fogházába, tiltakozás mellett.

Miért nem rendeltek ki új katonai erőt? Új katonai erő lőn kirendelve. Az új katonai erő megérkezett, sebes vágatva, kivont karddal: azonban a nép szeliden »megfogta lovaik kantárszárát;« a dragonyosok hüvelybe tolták kardjaikat, megbillenték fővegeiket üdvözlés-képen, s úgy ültek a nyeregben mint csupa dragonyos-szobrok, — kivéve hogy egy-egy korty pálinka nyújtatván nekik, »ittak a királyért és a nemzetért, a legnagyobb barátságossággal!« **)

*) Besenval, III. 394—6.

**) Histoire Parlementaire, II. 32.

S miért nem állapodtak meg most, kérdezzük mi, Messigneurs és Broglie a nagy had-isten, látva mindezeket, s miért nem kerestek más utat, bármely más utat? Szerencsétlenségre, mint mondók, ők nem voltak képesek semmit se látni. Büszkeség, a mely meg szokta előzni a bukást; harag, ha nem okos is, legalább megbocsátható, igen természetes, megkeményítette szívöket és felhevité fejöket: s így gyávasággal és erőszakkal (a melyek nem igen összeillő párok) rohannak előre, vesztüket keresve. Minden ezred nem francia gárda, sem elcsábitva nincs Valladi a Pythagoreista által; hadd jöjjenek fel új, el nem csábitott ezredek; hadd jöjjenek a Royal-Allemand, Salis-Samade, svájczai Château-Vieux, — a melyek tudnak harczolni, de beszélni alig, vagy legfőlebb német torok-hangokon; hadd vonuljanak a katonák, s az országutak hadd dübörögjenek az ágyús kocsiktól: ő felsége egy új királyi ülést fog tartani, — s ott csodákat tesz! A kartács-tüzelés, ha szükség lesz rá, mennydörgéssé és viharra leszen.

A mely körülmények között, mielőtt az izzó-veres golyók hullani kezdenének, a százhusz párizsi választó, bár Cahierjük régóta kész, nem látná-e jónak ismét gyülekezni naponként, mint »választó club?« Először »egy vendéglőben« jönnek össze, a hol »egy nagy lakodalmas társaság« szívesen ad nekik helyet.*) De később a Hôtel-de-Ville-ben, magában a városházban gyülekeznek. Flesselles, a kereskedők főbirája négy échevinjével (ülönkével) nem tudta őket meggátolni abban: ekkora ereje volt a közvéleménynek. Ő az ő échevinjeivel és a százhusz

*) Dusaulx, Prise de la Bastille (Collection des Mémoires, par Belville et Barrière, Paris, 1821) 269 l.

városi-tanácsossal, kik valamennyien fölülről nevez-
tettek ki, méltán ülhetnek ott hallgaton, hosszú öltö-
nyeikben, és nézhetik megfélemlített nézésükkel, micsoda
előjátéka ez az alulról jövő forrongásnak, s micsoda
sorsuk lesz nekik abban!

IV. FEJEZET.

Fegyverre !

Így függ ez a dolog, kétségesen, végzetteljesen, julius forró napjaiban. M. Maratnak az heves, nyomtatott t a n á c s a, hogy mindenek felett az erőszaktól tartózkodjanak. *) Mindamellett az éhező szegénység már égeti a városi sorompókat, a hol adót szednek az élelmi szerektől, mind erősebben lármázva ennivalóért.

Vasárnap van, (julius 12-ének reggele; az utcák mind tele vannak raggatva roppant nagyságú D e p a r l e R o i-féle falragaszokkal, a melyek »felhívják a békés polgárokat hogy maradjanak otthon,« ne tartsanak semmitől, ne gyülekezzenek csoportokba. Mire való ez? Mit jelentenek ezek a »roppant nagyságú falragaszok?« Mindenek felett mit jelent ez a csörömpölése a katonaságnak, drago nyosok, huszárok csörtetve az iránytű minden irányából a Louis Quinze tér felé; megtartva arczuk nyugodt komolyságát, bár csupa csúfnevekkel, gúnyos kiabálásokkal, sőt hajigálásokkal fogadják őket? **) Besenval velök van. Az ő svájci gárdája már a Champs Élysees-n áll, négy darab ágyúval.

*) Avis au Peuple, ou les Ministres dévoilés julius 1. 1789 (Hist. Parlem. II. 37.)

**) Besenval, III. 411.

Tehát csakugyan pusztítók törnek reánk? A Sévres-hidtől a legtúl fekvő Vincennesig, Saint-Denistől a Champ-de-Marsig körül vagyunk fogva! A határozatlan ismeretlennek felriasztó félelme van minden szívben. A Palais Royal megrémült kérdezősködések és hallgatag föcsóválások helyévé lön; az ember képzelheti, minő fájdalmas érzéseket költött fel ott a déli ágyú hangja (melyet a nap süt el, épen midőn keresztül megy a délvonalon); rosztajelentő, mint a végítélet articulálatlan hangja. *) Igazán »a brigándok ellen« rendeltettek ki ezek a csapatok? Hol vannak a brigándok? Micsoda titok lappang a levegőben? — Hallga! egy emberi hang érthetőleg hirdeti a Jób-hirt: Necker, a nép minisztere, Francziaország megmentője el van bocsátva. Lehetetlen; hihetetlen! Elárulása a közbékének! Az ilyen hangot bele kellene fojtani a viz-tartó medenczébe; **) szerencse hogy a hírhordó gyorsan odább állott. Mindamellet, barátaim, vegyétek úgy a hogy akarjátok, de a hír igaz. Necker elment. Necker tegnap éjszaka óta sietve megy éjszak felé, megállapodás nélkül, engedelmes titoktartással. Új minisztereiink vannak: Broglie, a had-isten; az aristokrata Breteuil; Foulon, ki azt mondta hogy a nép egyék fűvet!

A hír gyorsan terjed tova a Palais Royalban, az egész messze Francziaországban. Sáppadtság ül minden arczon; zavart ijedelem és elcsüggedés, a mely lassanként a félelem által fokozott dühnek mennydörgésivé válik.

De nézd Camille Desmoulinst, a mint a Café de Foyból sibyllai arcczal kirohan; haja úszik utána a légben;

*) Hist. Parlem. II. 81.

**) Hist. Parlementaire, II. 81.

mindkét kezében egy-egy pisztoly! Egy asztalra ugrik: a rendőr-szolgák szemmel tartják; élve nem fogják el, sem ők elevenen sem őt elevenen. Ez alkalommal hebegés nélkül beszél: — Barátim! úgy haljunk-e meg mint a kerge-tett nyúlak? Mint esztrengájukba összekergetett juhok, bégetve a kegyelemért, a hol nincs, csak kifent kés? Az óra itt van; legfontosabb órája a francziáknak és az emberiségnek; midőn az elnyomóknak mérközniök kell az elnyomottakkal, s a jelszó gyors halál, vagy örökre való megszabadulás. Legyen üdvözölve ez az óra! Szánkba, úgy látom, csak egy kiáltás illik, ez hogy: fegyverre! Hadd hangozzék tehát az egész Párizson, az egész Franciaországon keresztül, mintegy a forgószelek torkából, ez az egy kiáltás: fegyverre! — »Fegyverre!« — üvölti válaszólag megszámlálhatatlan torok, egyetlen roppant hanggal, mintha egy a levegőben levő Démon üvöltene: mert minden arczon kigyúladnak a szemek, minden sziv örületben ég. Ilyen, vagy még alkalmasabb szavakkal *) kelti föl Camille az elemek hatalmát ezen nagy pillanatban. — Barátim, folytatja Camille, valami egyesítő jelet! Kokárdát, zöldet, a reménység színét! — Mintha csak sáskák emésztették volna le azokat a zöld faleveleket; zöld szalagokat a szomszéd boltokból, mindent a mi zöld elragadoznak s kokárdákat csinálnak belőlök! Camille leszáll az asztalról, »csaknem megfojtva az ölelések által, benedvesítve a könyvek által«; egy darabka zöld szalagot adnak neki; azt kalapja mellé tüzi. S most el Curtiusnak képáruló

*) Vieux Cordelier, par Camille Desmoulins, Nr. 5. (ujra lenyomva a Collection des Mémoiresban, par Baudouin Frères, Paris, 1825.) 81. l.

boltjába, el a Boulevardokra, a négy szelek iránya felé, s nem nyugodni addig, míg Franciaország tűzben nem áll!

Franciaország, melyet oly hosszú időn át ráztak és a szelek kiszáritottak, valószínűleg épen a kellő kigyúladási ponton van. A mi a szegény Curtiust illeti, a kiről fájdalommal gondolhatjuk el, hogy bizony aligha fizették ki egészen, — ő nem szólhat két szót se képei dolgában. Necker viasz-mellszobrát, s D'Orleans viasz-mellszobrát, Franciaország megmentőit, fátyollal leborítva mint a temetési menetéknél szokás, vagy mint az esdeklők szokták, kik az éghez, földhöz, sőt magához a pokolhoz is fordulnak esedezéseikkel: ezeket a vegyes sokaság magával viszi. Jelvény gyanánt! Mert valóban az ember az ő sajátságos képzelő ereje folytán keveset vagy épen semmit sem tehet jelvények nélkül: így a törökök az ő prófétájuk lobogójára néznek; azután fűzfa mannequint is égettek, s Necker arcsképe csakhamar magas állványon szerepelt.

Ilyen módon vonul ez a vegyült és folytonosan növekvő sokaság; felfegyverezve fejszékkel, rudakkal és mindenféle eszközökkel, haragosan, nagy zajjal az utczákon keresztül. Be kell zárni minden színházat; szünjék meg minden táncz, akár a deszka-padlaton akár a természetes zöld pázsiton! A keresztyén szombat és a lombsátras guinguette (városon kívül levő mutató hely) lakomája helyén most boszorkány szombatja lesz; s a megdühödötté lett Párizs tánczot jár, melyhez az ördög fújja a nótát!

Az alatt Besenval lovasokkal és gyalogsággal a Louis Quinze téren áll. Az alkonyat után haza felé sétáló halandók, kik Chaillotból vagy Passyból szerelmes fecsegés vagy egy kis gyenge bor mellől jönnek, a szokottnál szomorúbb léptekkel ballagnak el mellettök. Vajon a mell-szobor-

menet nem jön-e ezen az uton? Nézd, ott van; s nézd a mint Lambesc herczeg rájuk rohan az ő Royal-Allemand-jaival. Lövések esnek, kardesapások hullanak; a mellszobrok szétदारaboltatnak, s fájdalom, ember-fejek is. Annak a menetnek a melyet kardvágásokkal fogadnak, nincs mit tennie, minthogy *explodál* mindazon utczákon, szorosokon s Tuileries-bejáratokon keresztül, a melyeket talál, s eltűnik. Egy fegyvertelen ember lekaszabolva a téren maradt; a francia gárdából való, mint egyenruhája mutatja; vigyének őt holtan és aludtvérrel földve, (vagy csak a róla szóló hirt is) kaszárnájába: — a hol még élő bajtársai vannak.

S most már miért ne rohannád meg, győzedelmes Lambesc, magát a Tuileries-kertet, a hol a menekülők eltűntek? Miért ne mutatnád meg a vasárnapi sétálóknak is, hogyan csillog a vérrel befecskendezett aczél, hogy azok elmondhassák a többieknek, s az emberek fülei csengjenek tőle? — Fájdalom, csengettek is, de nincs köszönet benne. A győzedelmes Lambescnek ezen második vagy a Tuileriesekre történő rohama csak annyi diadalt hoz, hogy egy embert feltaszít, (nem mondhatjuk hogy levág, mert kardja lapjával verte le), egy szegény öreg iskolamestert, ki a legbékésebben botorkált ott: s őt visszaűzik szék-torlaszokkal, »palaczkok és poharak« repülésével, mély és magas hangon kiáltott átkozódásokkal. A népesödület leverőjének feladata nagyon kényes; a hol az igen sok éppen oly rossz lehet, mint a nem-elég. Mert ezen mély hangok mindenike, s még inkább a magas hangoké, elhatva a város minden részeibe, most már semmi egyebet nem zeng, mint örült méltatlankodást, s azt fog kiáltozni az egész éjszaka. A fegyverre kiáltás tizszeres erővel mennydörög; a tor-

nyok az ő veszélyt jelentő ércszavukkal naplemenet felé bömbölni kezdenek; a fegyverárulók boltjait feltörik, kirabolják; az utcák élő, tájtétköz tengerhez hasonlitanak, korbácsolva valamennyi szelek által.

Ilyen eredménye lett Lambesc rohamának a Tuilerie kertekre: nem üdvös félelmet vert a chailloti sétálókbá, hanem felverte álmából az örült dühöt és a három furiát, — a melyek különben sem aludtak. Mert ezek a földalatti Eumenidek (mesések és mégis oly igazak), mindenkor ott nyugosznak az ember bensejének legmélyében; — s néha elkezdnek táncolni, lobogtatva sötéten-égő fáklyáikat, rázva kigyófürteiket. Lambesc a Royal-Allemanddal be- lovagolhat a laktanyákba, átkokkal induló-zene gyanánt; s onnan ismét visszalovagolhat, mint egy olyan ember, kit a lelkiismeret bánt: a boszúért lihegő francia gárda ká- romkodva, ránczolt homlokkal támad rá a Chaussé d'An- tinban levő laktanyáiból; golyó-záport küld csapatára üd- vözlétül (a mely öl és sebesít); melyre neki nem szabad felelnie, hanem lovagolnia tovább. *)

Nem lakik tanács a tollas kalappal fődött fejekben. Ha az Eumenidek felébredtek s Broglie nem adott ki semmi rendeletet, mit tegyen egy Besenval? Midőn a francia gárda, nagyobb mérvű boszút szomjazva, a Palais-Royal önkénteseivel együtt lerohan a Louis Quinze térre: ott sem Besenvalt, sem Lambescet, sem Royal-Allemandot, sem semmiféle katonát nem talál többé. Oda van minden ka- tonai rend. A külső keleti Boulevardhoz, Saint-Antoineban, a norman Chasseurök megérkeznek, porosan, szomjasan, egy egész napi terhes lováglás után: de ott a szállás-csiná-

*) Weber, II. 75—91.

lónak nyomát sem lelik; egyetlen utat nem találnak a zür-zavar ezen városába; nem tudnak Besenvalhoz jutni, még csak fölföldözni sem képesek hogy hol van: Normandienak ott kell tanyát ütnie, azon porosan, szomjasan, — ha csak valami hazafi meg nem szánja őket utasítással és egy pohár itallal.

Dühöngő sokaság veszi körül a Hôtel-de-Villet, fegyver és rendelet után kiabálva. A huszonhat városi tanácsos, hosszú köntösében, lemerült (a dühöngő chaos közé), — és soha sem is fog felmerülni többé. Besenval nagy kinnal gombolyog ki a Champ-de-Marsra; ott kénytelen várakozni »a legkegyetlenebb bizonytalanságban;« futár futár után rohan Versaillesba, de semmi feleletet nem hoz vissza, alighogy saját személyét vissza tudja hozni. Mert az utak mind el vannak zárva ágyu-telepekkel és őrtanyákkal, hintók sokaságával, melyek kikutatás végett fel lőnek tartóztatva: ez volt Broglienak egyetlen rendelete. Az Oeil-de-Boeuf, hallván a távolban ezt az örült zajt, mely csaknem a betöréséhez hasonlított, mindenek előtt saját fejének épen tartására gondol. Az új miniszterium, hogy úgy szóljunk csak egyik lábával a kengyelben, nem ugorhatik. Az örült Párizs egészen magára van hagyva.

Minő Párizs, midőn leszállt az éj! Egy európai főváros, hirtelen kiszaggattatva régi izeiből és kötelékeiből, hogy rohamos zúgással összeomolván, ujakat keressen. Törvény és szokás nem vezetnek többé egy embert sem; minden egyes ember, azzal az eredetiséggel a mi benne van, kénytelen gondolkodni maga helyett, vagy követni azokat, a kik gondolkodnak. Hétszáz ezer egyén egyszerre eltűnve érzi lábai alól a cselekvés és elhatározás minden régi útját, ösvényeit. S így mennek bele, csattogás és rémület közt,

még magok se tudják, hogy vajon futva, úszva vagy repülve-e — fejtetővel az új Érába. Csattogás és rémület közt: mert felülről Broglie a had-isten fenyegetődzik, természetellenesen, izzó-veres ágyúgolyóival; s alulról szintén egy természetellenes brigand-világ ijeszt törrel és tüzes üszökkal: az örültség a pillanat ura.

Szerencsére az elmerült huszonhat helyén a választó club összegyül s magát »ideiglenes hatóságnak« nyilatkoztatja ki. Másnap köztük lesz Flesselles főbíró is egy vagy két échevinnel, hogy nekik sok dologban segítségül szolgáljon. A pillanat szükségére egy igen lényeges dolgot határoz el: hogy azonnal »párizsi katonaság« állittassék föl. Menjetek szét ti kerületek fejei, dolgozni ebben a nagy munkában: addig mi itt állandó bizottságban örködve ülésünk. Fegyverviseléshez értő emberek, mindenik saját utca-részében, örködjenek és vigyázzanak az egész éjjel. Párizs legalább hadd élvezzen egy kis lázas alvást, zavarva lázas álmok által »a Palais Royalban történt erőszakos indítványokról;« vagy időről időre hadd ébredjen fel, s nézzen ki dobogó szívvvel, háló-süvegében a czivakodó, egymást kölcsönösen nem értő őrzáratok csetepatéjára, a távolabbi ágyú-telepek villanására, mely sötétvörösen csap föl az éjszakának boltozatai fölé. *)

*) Deux Amis, I. 267—306.

V. FEJEZET.

Fegyvert adjatok.

Hétfőn a roppant város nem szokott heti foglalkozására viradott fel, egészen más foglalkozásra. A munkás harczossá lön; csak egy szüksége van: a fegyver. Minden kézi mesterség üzése megállt: — kivéve a kovácsokét, a kik nagy tüzzel kalapácsolták a dárdákat, s bizonyos fokig a szakácsokét, kik rögtönözve főzték az ételeket, mert bouche va toujours. Az asszonyok szintén varrják a kokárdákat; — nem zöld színűeket többé, miután az D'Artois szín lévén, a Hôtel-de-Ville kénytelen volt bele szólani; hanem vereset és kéket, a mi régi párizsi színeinket: ezek, az alkotmányos fehér falra illesztve, együtt adják a híres Tri-colort, a mely (ha a jóslat nem csal) »be fogja jární az egész világot.«

A pékekét és a bormérőkét kivéve, minden bolt be van csukva; Párizs az utczákon van: pezsege és tájékozva, mint valamely velencei boros-pohár, a melybe mérget cseppentettek. A harangok, rendelet folytán, örülten zúgnak minden toronyban. Fegyvert adjatok, ti választó hatóság; te Flesselles a te échevinjeiddel, fegyvert nekünk! Flesselles ád a mit tud: csalfa s talán ravasz ígéreteket a Charlevilleből jövő fegyverek iránt; rendeleteket ád, hogy

keressenek fegyvereket itt, keressenek ott. Az új hatóság is ad a mit tud: valami háromszáz hatvan rossz puskát, a városi örök fegyverzetét: »egy ember faczipőben és kabát nélkül, rögtön felragad egyet közülök s örnek áll.« Hasonlókép, a mint czéloztunk rá, rendelet érkezik a kovácsokhoz, hogy dárdákat készítsenek minden erejükkel.

A kerületek fejei heves tanáskozásban vannak; az alárendelt patriotismus ész nélkül kóborol fel s alá, fegyvert követelve. Eddig csak a Hotel-de-Villeben találtak olyan rossz puska-féléket, a minőket láttunk. Az úgy nevezett Fegyvertárban semmi egyéb nincs mint rozsdá, lim-lom és salétrom, — s azon kívül azt a Bastille ágyúí őrzik. O felségének régiség-tára, melyet Garde-Meublenek neveznek, feltöretik és kiraboltatik: szőnyegetek és egyéb czifraságokat találnak benne, de használható fegyverneműt nagyon keveset! Két ezüsttel kivert ágyú van ott, régebben ajándékozta őket a siami felség XIV. Lajosnak; aranyozott kardja jó Henriknek; régi lovag-korbelti fegyverek és vas ingek. Ezekre és az ilyenfélékre, a szükségben levő patriotismus éhesen teszi rá kezét, jobbnak hiányában. A siami ágyúk elgördülnek olyan munkára, a mire nem voltak szánva. A rossz puskák között vannak torna-lándsák is; fejedelmi sisakok és pánczélok csillognak a rongyos kalapok közt, — mint olyan időben szokott lenni, a midőn minden idők és azok birtokai hirtelen összeomlanak!

A Maison de Saint-Lazareban, mely egykor kórház volt, most pedig javító-ház papokkal, fegyvereknek még nyomát sem találták, hanem annál inkább gabonát, világosan büntetésre méltó mennyiségben. Ki vele a piacra, ilyen eleség-szük időben! — Uramfia, »ötvenkét talyiga« hosszú sorban alig képes azt elszállítani a Halle aux

Bledsbe! Bizonyára jól meg volt töltve tisztelendő atyák, a ti élés-kamrátok; konyhátok kővér, hordóitok csordultig vannak, ti ármányokat szövő elkeserítői a szegényeknek; áruló uzsorásai a kenyérnek!

Hijába való minden tiltakozás, meztelen térden való könyörgés: a Maison de Saint-Lazareban olyan van, a mi nem jön ki tiltakozás által. Nézd, hogyan okádja ki minden ablakon: csupa bútor-zápor, orditozás és összevissza való szaladgálás közt, — s a pincze homokja is iszsza a bort. Mig végre a mint természetes vala, tűz támadt, a mint némelyek mondják, maguk a kétségbeesett szent lázáriak által gyújtva, kik egyébben nem láttak szabadulást; s az egész intézet eltűnt lángok között a föld színéről. Jegyezzük meg e mellett, hogy egy »tolvaj« fedeztetvén fel ott (akár az arisztokraták fogadták fel, akár nem) az »rögtön felakasztaték.«

Nézzük mi történik a Châtelet fogházban is. A La Force adósok börtöne kívülről feltöretik, s azok, a kik az arisztokraták kötelékeiben megkötözve voltak, szabadon mennek; melyet meghallván a Châteletben levő gonosztevők, hasonlóképen »felszedik a kövezetet« és támadó állást vesznek fel; a legjobb kilátások közt, — ha véletlenül a patriotismus arra nem megy, s »golyó-záport« nem küld a gonosztevő-világ közé, ismét bedugva őket börtönükbe. A patriotismus nem szövetkezik tolvajokkal és gonosztevőkkel: s bizonyára ma a büntetés is rettenetes gyors lábakkal sántikál (ha ugyan még ez is sántikálás) a bűn után! »Valami harmincz-negyven« nyomorult embert, kiket bortól részegen heverve találtak a Szent-Lázár pinczéiben, nagy megbotráncozással hurczolnak börtönbe; a börtönőrnek nincs helye számukra; mire más biztos hely

nem találkozáván, — így van megírva, — »on les pendit, felakasztják őket.« *) Rövid a szó; nem jelentés nélküli, legyen az igaz vagy nem igaz!

Ilyen körülmények közt az arisztokraták, a hazafiatlan gazdagok, pakolnak föl, hogy majd elutaznak. De nem fognak elmenni. Egy faczipós had-erő hatalmába keríté a vám-sorompókat, a leégetetteket úgy mint az épen maradtakat: mindazt a ki bejő, mindazt a ki ki akar menni, ott feltartóztatják s a Hôtel-de-Villebe hurczolják; hintók, csézák, asztali készletek, bútortat, »sok zsák liszt,« időnként még juh-nyájak és barom-csordák is, teszik járhatatlanná a Place de Grèvet. **)

Igy örvöng és tombol és harsog ez a zürzavar; a dobok pörögnek, a harangok zúgnak; kikiáltók szaladgálnak kézi csengettyűvel: »oyez, oyez, minden ember a maga kerületébe hogy ott besoroztassék!« A kerületek népsége kertekben, szabad téreken gyült össze; irják és rendezik be őket önkéntes csapatoknak. Még eddig egyetlen izzóveres golyó sem hullott Besenval táborából; ellenkezőleg desertorok fegyvereikkel együtt folyvást érkeznek; sőt, a mi rendkívüli öröm, most délután két órakor a francia gárda, melynek azt parancsolták hogy menjen Saint-Denisbe s azt határozottan megtagadta, átjött testületileg! Ez az egy dolog száz mással fölér. Háromezer hatszáz a legjobb katonák közül, teljes felszereléssel, sőt tüzérekkel és ágyúkkal is. Tisztjeiket ott hagyták magukra, még csak annyit sem tudtak kivinni, hogy »az ágyúkat beszegezzék.« Most

*) Hist. Parlem. II. 96.

**) Dusaulx, Prise de la Bastille, 290. l.

már remélni lehet hogy magok a svájcziaiak, Château-Vieux és a többiek, habozni fognak hogy harcoljanak-e?

A mi párizsi katonaságunk, a melyet, — úgy gondolják némelyek, — jobb volna nemzetőrségnek nevezni: úgy szaporodik a mint csak kívánni lehet. Egyelőre negyvennyolcz ezernek ígérkezett; de néhány óra alatt megkét-szereződik, megnégyszereződik az a szám: legyőzhetetlen, csak fegyverünk volna!

De nézd, az ígért Charleville-ládák megérkeztek, rájuk írva: Artillerie! Van hát már fegyver is elég! Képzeltetjük a patriotismus hosszúra nyúlt arczát, midőn azokat rongyokkal, piszkos vászonfélével, gyertya-végekkel és fadarabokkal megtöltve találta! Kereskedők fő birája, hogyan van ez? A kárhauziak zárdájában, a hova pecsétes rendelettel küldettünk, ott sincs, nem is volt soha egy darab fegyver is. Sőt itt ezen a szajnai csónakon, kátrányos vászon alatt biztosan eltéve (ha ugyan a patriotismusnak igen kitünő szaglása nem volna), »ötven mázsa lőport« nem behozni, hanem titkon kivinni akarnak! Mit tartogatsz te, Flesselles, magadban? Ez a »tréfálódzás« velünk csiklandós játék. A macska játszik az elfogott egérrel; de az egér a megdühödött maeskával, a megdühödött nemzeti tigriissel?!

Ti pedig, fekete kötényű kovácsok, verjétek a vasat annál gyorsabban; erős karral, kész szívvvel. Itt is egy, amott is egy ember, — csupa erő fejtetőtől talpig, — felváltva csitteg-csattog s forgatja a nagy kalapácsot míg az ülő cseng és reng bele; a míg fejük fölött meg-megdördül a vészt jelentő ágyú, — mert most már van löpora a városnak. Dárdák készülnek el, ötven ezer belőlük harmincz-hat óra alatt: itéld meg, vajon a fekete kötőjük hevertek-e? Ti többiek, gyors kezű férfiak és hajadonok, ássatok

sánczot, szedjétek fel az utcák kövezetét; tömjétek meg földdel a hordó-torlaszokat s mindenikre állítsatok egy önkénytes őrt; rakjátok meg kövekkel az ablakaljakat és felső szobákat. Tartsatok készen forró szurkot vagy legalább forró vizet ti gyenge öreg asszonyok, hogy majd öntsetek és hajítsátok azt a Royal-Allemandra öreg, sovány karjaitokkal, csengő átkaitok kíséretében! A most született nemzetőség örei járnak végig az utcákon fáklyával kezükben, az egész éjszaka; a melyek különben üresek, mindamellett minden ablak ki van világítva rendelet folytán. Sajátságos kép: mint valamely naphta fénnyel világított városa a halottaknak, melyben itt és ott egy-egy nyugtalan lélek halad tova.

Oh szegény halandók, hogyan teszitek ezt a földet keserűvé egymásra nézve; ezen félelmes és csodálatos életet félelmetessé és rettenetessé; és a Sátán ott lakozik minden szivben! Ilyen kínjaitok és örvöngéseitek és siralmaitok voltak és lesznek minden időben: — hogy mind eltemettessenek mély, mély hallgatásba; — és a sós tenger még nem dagadt föl könyeitektől.

S mégis, nagy az a pillanat, midőn a szabadság ize-
nete hozzánk jut; midőn a sokáig szolgaságban nyögött
lélek kiemelkedik lánczai közül és szennyes mocsárjából,
bárha vakságban és háborodottságban is, s megesküszik
annak nevére ki őt teremté, hogy szabad fog lenni!
Szabad? Értsétek meg ezt jól: ez mély parancsolatja, ho-
mályosabb vagy világosabb, egész létünknek, hogy s z a b a d o k
legyünk. Szabadság az egyetlen célja, — bölcsen
törjünk felé vagy oktalanul, — minden ember küzdelmeinek,
fáradozásának és szenvedéseinek ezen a földön. Igen, ma-
gasztos az olyan pillanat (ha ismerted valaha): legelső

megpillantása a lángoktól övezett sínai hegynek ezen mi kietlen zarándoklásunkban, — melynek ezen tul meglesz a maga felhő-oszlopa nappal, s a maga tűz-oszlopa éjjel! Még az is valami, sőt valami jelentékeny, midőn a lánczok marórá, étető méreggá váltak: — ha megszabadulunk »embertársaink elnyomásától.« Előre csak, örüllté tett fiai Franciaországnak, akár ezen végzet, akár a másik felé vigyen az út! Körülöttetek csak éhenhalás, csalás, romlottság s a halál torka van. A hol ti vagytok, ott nincs lakozás.

A képzelet csak tökéletlenül állíthatja elénk, hogyan kinlódta át Besenval parancsnok a Champ-de-Marson ezeket a szomorú órákat. Köröskörül fölkelés dühöng; emberei olvadnak el! Versaillesból a legsürgetőbb izenetre sem jó semmi felelet; vagy csupán egyetlen egyszer valami határozatlan szó feleletül, mely rosszabb a semminél. A tisztek tanácsa csak annyit határozhat, hogy ők nem határoznak; főhadnagyok »sirva« adják tudtára, hogy ők nem hiszik hogy embereik harczoljanak. Kinos bizonytalanság honol itt; Broglie a had-isten oda fönt ül, hozzáférhetlenül a maga Olympusán; nem száll le rémületbe öltözve, nem söpreti végig kartácscsal az utcákat; nem küld semmiféle rendeletet.

Valóban, a versaillesi kastélyban minden csupa titkolódzás; Versailles városban pedig, ha ott volnánk, minden csak hir, ijedelem és méltatlankodás. A fenséges nemzet-gyűlés ott ül, látszólag halállal fenyegetve, s igyekszik megvetni a halált. Elhatározza, »hogy Necker a nemzet sajnálatát viszi magával.« Ünnepeles küldöttséget menesztett a kastélyba, hogy ezeket a csapatokat rendeljék vissza. Mind hijába: ő felsége, sajátságos nyugalommal, azt válaszolja, hogy inkább saját dolgainkkal foglalkozzunk, csinál-

ván az alkotmányt! Idegen katonák jönnek mennek peczkesen, kihivólag, emberevő arczczal; fél szemük valószínűleg a *Salle des Menus-n*, — csak azok a »mérges-tekintetű arczok ne volnának,« melyek annak minden bejáratát betöltik. *) Legyetek szilárdak, ti nemzeti senatorok, vezető csillaga egy szilárd, haragos nézésű népnek!

A fenséges nemzeti senatorok elhatározzák, hogy addig legalább állandó ülést tartanak, míg ennek a dolognak vége lesz. Melyre nézve azonban fontoljuk meg, hogy az érdemes *Lafranc de Pompignan*, a mi új elnökünk, kit *Bailly* utódául választottunk, öreg ember, sok mindenféle által elgyengítve. Testvérje ez annak a *Pompignannak*, a ki oly siralmasan elmélkedék a *Síralmak* könyvéről:

Savez-vous pourquoi Jérémi
Se lamentait toute sa vie ?
C'est qu'il prévoyait
Que *Pompignan* le traduirait !

Szegény *Pompignan* püspök lemond, *Lafayettet* kapván segítő vagy helyettesül; s ez utóbbi, mint éjjeli helyettes elnök, csüggedező hangulatban levő gyér házzal, álmatlanul ül, hosszú hamvú gyertyák mellett, várva hogy mit hoz a következő pillanat.

Ez történik *Versaillesban*. *Párizsban* azonban az izgatott *Besenva*l, mielőtt éjszakai nyugalomra térne, átmegy az öreg *M. de Sombreuilhoz*, a szomszédban fekvő *Hôtel des Invalidesban*. *M. de Sombreuilnek*, a mi nagy titok, van mintegy huszonnyolcz ezer darab puskája letéve a pinczében; azonban nem bizhat *Invalidejainak* hangula-

*(Lásd : *Lameth*, *Ferrieres* etc.

tában. Ma, például, leküldött huszat a ficzkók közül, hogy szedjék szét srófjaiknál azokat a puskákat, nehogy a lázadók elfoglalják: azonban hat óra alatt a husz alig szedett szét húsz puska-szerszámot vagy kakast (*chiens*), mindenik invalidus egyet! Ha azt parancsolná nekik hogy tüzeljenek, azt hiszi ő neki fordítanak az ágyút.

Szerencsétlen öreg katona, a te órád ütött s nem a dicsőségé! Az öreg Marquis de Launay is a Bastilleban régen felhuzatá a vonó-hidakat, »s visszavonult a vár belsejébe.« A falak ormain örök járnak fel s alá, az éjféli égboltozata alatt, magosan a kivilágított Párizs ragyogása fölött; kikre egy arra menő nemzeti éjiőr szabadságot vesz magának hogy rájok tüzeljen: »hét lövést tevén, tizenkét óra felé éjszaka,« melyek azonban nem találhatnak. *) Ez volt július 13-ik napja 1789-ben; sokan mondák, hogy gonoszabb nap, mint a múlt évi 13-ika volt, a midőn csak jégeső esett az égből, nem pedig örülség áradott ki a fekete pokolból, többet rombolván szét mint csupán kalászkodat!

Ugyanezen napokban, a mint a chronologia megmutatja, a heves vérű öreg Mirabeau Marquis megtörve fekszik Argenteuilban, mit se hallva ezen vészt jelentő ágyúdörgésből; mert ő tulajdonképen nincs ott, csupán csak teste fekszik ott siketen és hidegen mindörökké. Szombaton éjjel volt, hogy utolsót lélekzve kiadta lelkét; — itt hagyván egy világot, a mely soha sem fog menni az ő akarata szerint, s a mely most kitörve, látszólag a tébolyodottság és az egyetemes felfordultság (*culbute générale*) felé megy. Mit érdekli ez őt, a ki máshova vándorol, hosszú utazásában? A vén Mirabeau kastély hallgatagon áll ott

*) Deux Amis de la Liberté, I. 312.

a messze távolban, meredek szikláin, két széles völgynek torkában; most már csak halvány, enyésző kísértete egy kastélynak: ez a roppant világ-tolongás, és Francziaország és maga a világ szintén úgy enyészik mint egy árnyék a nagy, csendes tenger-tükrön; s minden úgy lesz a mint isten akarja.

A fiatal Mirabeau, szomorúsággal szívében, mert szerette ezt a mogorva, derék öreg apát; — szomorúsággal szívében és szomorú gondoktól elfoglalva, — pillanatra elvonul a közélet elől, s a nagy válság nélküle esik meg.*)

*(Fils adoptif, Mirabeau, VI. 1. 1.

VI. FEJEZET.

Roham és győzelem.

Azonban az előre és a küzdőre egy új, tizennegyedik reggel virad. Ezen felfordult nagy város mindenik házfödele alatt egy-egy dráma folyik le, nem tragicum nélkül, torlódva a megoldás felé. A kapkodó nyugtalanság és előkészületek; a reszketések és fenyegetések, a könyek, melyek az öregek szeméből hullanak! Ma, fiaim, viseljétek magatokat úgy, mint férfiak. Az apáitokon elkövetett méltatlanságokra való emlékezésért, gyermekeitek jogainak reményiért! A zsarnokság fenyegetőleg függ felettetek égő haragban: segítség számotokra nincs sehol, hanemha saját karjaitokban. Ma győznetek vagy halnotok kell!

A nem alvó állandó bizottmány kora hajnaltól fogva hallja a régi kiáltozást, a mely mind őrjöngőbbé és fenyegetőbbé válik: fegyvert! fegyvert! Flesselles főbíró vagy akár mily áruló közöttetek méltán gondolhat azokra a Charelville ládákra. Százötven ezren vagyunk, s csak minden harmadik embernek van egy-egy dárdája is! Fegyver az egyetlen szükséges dolog: fegyverrel kezünkben egy legyőzhetetlen, világgal daczó nemzet-örség vagyunk; fegyver nélkül, gyülevész-csoport, a melyet kartácschal söpretnek szét.

Szerencsére kijut a hír, — mert soha titkot megörzeni nem lehet, — hogy löfegyverek vannak lerakva a *Hôtel des Invalides*ban. Ide menjünk; a királyi *procurator* *M. Ethys de Corny*, és akármiféle hatósági személyzet, melyet az állandó bizottság kölcsönözhet, velünk jön. Besenval tábora ott van; talán nem fog tüzelni ránk; ha megöl bennünket, legfőlebb meghalunk.

Fájdalom, a szegény Besenvalnak, midőn csapatai olyan módon olvadnak el, a legkisebb kedve sincs tüzelni! Ma reggel öt órakor, midőn bajokat feledve félálomban feküdt az *École Militaire*ben, egy »alak« termett hirtelen ágya mellett; »arcza elég szép; szemei lángban; beszéde szakgatott, rövid; egész lénye merészséget mutat: ilyen alak vonta szét *Priamus* ágyfüggönyeit! Az alak jelentése és intése az volt, hogy az ellenállás sikertelen fogna lenni; hogy ha vér foly, jaj annak a ki azt kiontá! Igy szólt az alak s azzal eltűnt. »Mindent összevéve, volt benne az ékesszólásnak egy neme, a mely hatott az emberre.« Besenval bevallja, hogy letartóztathatta volna, de nem tévé. *) Ki lehetett ez az alak, lángoló szemekkel, tördelt, rövid beszédével? Besenval tudja, de nem mondja. *Camille Desmoulins*? A *pythagoreus Valladi Marquis*, feltűzelve »erőszakos indítványok által egész éjjel a *Palais Royal*ban?« A hír megnevezi őt: »a fiatal *M. Meillar*«; **) s azután hallgat róla örökre.

Azonban akármint lett légyen ez, nézd reggel kilencz óra körül a mi nemzeti önkénteseinket a mint hosszú, széles

*) Besenval, III. 414.

**) *Tableaux de la Révolution, Prise de la Bastille* (folio gyűjteménye a képeknek és arcképeknek, magyarázó szöveggel, elég tanulságos, — egy része, azt mondják, *Chamfort*tól van).

vonásban hullámszanak délnyugotnak a Hôtel des Invalides felé, keresve az egyetlen szükséges dolgot. A királyi procuror M. Ethys de Corny, s rajta kívül több hivatalos személy, ott vannak; a Saint-Étienne du Mont papja ott halad az ő harczoló gyülekezetének élén, most egyáltalában nem békét hirdetve; ott haladnak a Basoche irnokai, veres kabátban, most a Basoche önkéntesei; ott a Palais Royal önkéntesei: — nemzeti önkéntesek tíz ezrével; egy szív egy lélek valamennyi. A király löfegyverei a nemzetéi; gondold meg jól, öreg M. de Sombreuil, hogyan fogod ilyen nagy szükség idején azokat megtagadni! Az öreg M. de Sombreuil szívesen alkudoznék, küldene hírnököket; azonban erre most nincs idő: a falakat megmászszák, egyetlen invalidus sem tévén egy lövést is; a kapuknak ki kell nyitvatniok. A patriotismus rohan be, egymás hátán; minden szobán és folyosón keresztül, a küszöbtől fogva fel a háztetőig, eszeveszetten kutatva fegyverek után. Micsoda pincze-lyuk vagy falhasadék kerülné el figyelmöket? A fegyvereket megtalálják; valamennyi gondosan tartva, szalmába bepakolva, — valószínűleg azzal a szándékkal, hogy megégettessenek. Éhsóvárabban mint a hogy az éhes oroszán rohan a holt zsákmányra, veti rá magát ezekre a sokaság, zajongva, orditozva; dulakodva, lökdösődve, marakodva: — úgy hogy a gyengébb hazafit a falhoz szoritják, legázolják, csontját törik neki s valószínűleg a lelket is kiszoritják belőle. *) És így, ilyen tartós recsegése mellett a megsüketítő, iszonyatos discordans karzenének, a jelenet megváltozik; s huszonnyolcz ezer becsületes löfegyver van ugyanannyi nemzetör vállán, kihozva ezek által a sötétségből a fényes világosságra.

*) Deux Amis, I. 302.

Hadd lássa Besenval ezen lőfegyverek csillogását, a mint fel-felvillannak elhaladtukban! A francia gárda, azt mondják, ágyúkat szegezett rá, hogy azokból tüzeljen, ha szükség lenne rá, a folyam másik oldaláról. *) Azonban Besenval mozdulatlan marad; »elbámulva — a mi szinte hizelgő az emberre nézve, — a párizsiak büszke magatartásán.« — S most a Bastillera, ti rettenthetetlen párizsiak! Onnat még fenyeget a kartács: ide fordulnak most minden ember gondolatai és lépései.

Az öreg De Launay, mint említők, visszavonult a vár belsejébe, nem sokkal éjfél után szombaton. Attól fogva ott van, vergődve — mint most mindenik katonai parancsnok, — a bizonytalan eshetőségek leverő összeütközései közt. A Hôtel-de-Ville »felszólítja« hogy ereszsen nemzet-őröket a várba, a mely szelidebb kifejezése a vár-feladásnak. Másfelől ő felségének rendeletei szabatosak. Várőrsége nem több mint nyolczyankét öreg invalidus, harminczkét fiatal svájczai által erősítve; falai, igaz, kilencz láb vastagok; ágyúja és lőpora van elég: de fájdalom, az eleség csak egy napra való. A polgárság is francia, s a szegény várőrség nagy részt francia. Szigorú öreg De Launay, gondold meg mit tesesz!

Égész délelőtt, reggeli kilencz órától fogva, mindenfelé csak ez a kiáltás hallatszott: a Bastillera! »Polgárok-ból álló küldöttség« járt itt ismételve, szenvedélyesen kérve fegyvereket; kiket De Launay szelid beszéddel küld el a kapuk nyílásain keresztül. Dél felé Thuriot de la Rosière választó nyer bebocsáttatást; De Launayt nem találja hajlandónak a vár föladására; sokkal hajlandóbbnak arra,

*) Besenval, III. 416.

hogy az egész helyet fölvettesse. Mind a ketten felmennek az erődítmények tetejére; kövezetnek való kövek, ócska vasdarabok és mindenféle leszórni való anyagok vannak ott fölhalmozva; az ágyuk kellően kiszögezve; mindenik lörés előtt egy-egy ágyú — csak hogy egy kissé hátrább húzva. Azonban ott lent, kívül a váron, nézd Thuriot, miként özönlik a sokaság, ömölve minden utcából; a harangok eszeveszetten zúgnak; valamennyi dob indulót ver: a Saint-Antoine külváros erre felé hömpölyög mindenestől, mint egy ember! Ilyen látományt szemlélhetsz te oh Thuriot (oly kísértetszerűt és mégis valódit) ebben a pillanatban, mintegy a látományok hegyéről: előre hirdetve más csodálatos phantasmagoriákat, éktelen, zürzavaros kísérteties valóságokat, a melyeket még most nem látsz, de látni fogsz! »Que voulez-vous?« — kérdé De Launay, elsáppadva erre a látványra, szemrehányó csaknem fenyegető arczkifejezéssel. »Uram, — válaszolt neki Thuriot, az erkölcsi fenség magaslatára emelkedve, »őn mit akar? Mit gondol ön, nem buktathatnám-e én le mindkettőnket ebből a magasból,« — a mely mindössze is csak száz lábnyi, nem számítva oda a kőfallal körülvett vár-árkot! Mire De Launay szépen elhallgat: Thuriot megmutatja magát valami csúcsról, hogy megnyugtassa a gyanakodni, zajongani kezdő sokaságot, azután leszáll; elhagyja a várat tiltakozás mellett, egyszersmind óva figyelmeztető szavakat intézve az invalidusokhoz, — a kikre azonban e beszédnek nagyon kétes, kivehetetlen hatása van. A vén fejek nem a legvilágosabbak; azon kívül, azt mondják, hogy De Launay nem kimélte az italt. Ők úgy hiszik, hogy nem fognak tüzelni, — ha rájuk nem tüzelnek,

ha elkerülhetik; mind a mellett a végsőre nézve a körülmények szabják meg eljárásukat.

Jaj neked, De Launay, ilyen órában, ha nem tudsz, — szilárd elhatározásra jutva, — uralkodni a körülményeken! A szelid beszéd nem ér semmit; a kemény kartácslövés kétséges: de az ingadozás a kettő között, az nem kétséges. Az ember-ár mind szilajabban dagad föl; megmérhetetlen zummogásuk mind hangosabbá válik, átkozódásokká, talán egynehány löfegyver ropogásává, — mely utóbbi azonban a kilencz láb vastag falakban nem sok kárt tesz. A külső vonó-hidat leeresztették Thuriot számára; új polgárok-küldöttsége (ez a harmadik és a legzajosabb valamennyi közt) hatol be ezen az úton a külső udvarba: s miután a csendes beszéd nem távolítja el őket, De Launay tüzeltet s felhuzatja a vonó-hidat. Csak egy parányi szikra volt ez, de elég arra, hogy felgyújtsa a nagyon is gyulékony chaos¹, s azt egy bömbölő tűz-chaossá tegye! A fölkelés, saját vérének láttára (mert az a kis tűzszikra halált is okozott itt és ott), végnélküli puska-tüzelésben, őrjöngésben és átkozódásban tör ki; a mig az erősségben bömbölve szólal meg egy nagy ágyú, fejük felett füttyültetve a golyókat, hogy lássák mit tehetnének mi. A Bastille ostroma elkezdődött!

Rajta hát, ti francziák valamennyien, a kiknek testében sziv van! Ordítson minden torkotok, akár porczogóból akár érczből van az, ti szabadság fiai; szedjétek össze minden erőtöket a mi csak bennetek van, lelketekben, testetekben; mert a küzdés órája itt van! Vágd, te Louis Tournay, maraisi kerék-gyártó, vén katonája a Dauphiné ezrednek; vágd azt a külső vonó-hid lánczát, habár a tüzes golyó-zápor ott füttyül is körülötted! Soha kerékagy vagy küllő ilyen

csapást nem kapott a te fejszédőtől. Le vele, emberek; le vele a pokolba: hadd sülyedjen oda az egész átkozott épület, s a zsarnokság nyelettessék el mindörökre! Felhágva — némelyek azt mondják, — az őrház tetejére, mások, hogy »a kőfal ragasztékaiba dugdosott szuronyokra«: Louis Tournay ugyancsak vágja, a derék Aubin Bonnemère (szintén egy vén katona) segítve neki: a láncz enged, szakad; a roppant felvonó-híd mennydörögve hull le (*avec fracas*.) Dicső dolog: de fájdalom, még csak a külvárba jutottunk be. A nyolcz szürke torony, invalidus lövészeivel, nagy köveivel és ágyu-torkaival, még mindig büszkén emelkedik a magasba, érintetlenül; — az árok átgázolhatatlanul ásitozik ránk kőfalaival; a belső felvonó-híd hátával van félénk: a Bastillet még ezután kell bevenni!

A Bastille ezen megostromolásának leírása, (melyet a történelem egyik legfontosabb tényének tekintenek), talán felülhaladja halandó ember tehetségét. Csak annyira is eljuthatna az ember, temérdek olvasás után, hogy az épület alaprajzát megérthetné! Nos hát itt van egy nyílt vártér (*esplanade*) a Saint-Antoine utca végén; amott előudvarok, *Cour Avancé*, *Cour de l'Orme*; boltozatos kapualj (a hol Louis Tournay most küzd); azután új felvonó-hidak, fekvő-hidak, megerősített bástyák, s a nyolcz sötét torony: az egész egy komoran felmagasló labirinth-tömeg, mindenféle korú a husz évestől a négyszáz husz évesig: — a melyet most, ez utolsó órában, az újra föltámadott chaos ostrom alá vett! Minden nemű löfegyverek; mindenféle képességű torkok; ezerféle tervű emberek, mindenik maga magának parancsnoka: a pygmaeusok és darvak harcza óta alig látott a világ ilyen összevissza való dolgot. A félzsoldos Elie haza szaladt egyenruháért: a

tarka polgár ruhában senki sem fogna ráhallgatni; a félzsoldos Hulin ugyancsak szónokol a francia gárda előtt a Place de Grèven. Örjögő hazafiak felszedik a kartácsgolyókat, s azon forrón (vagy látszólag úgy) viszik a Hôtel-de-Villebe: önök látják, hogy Párizst fel akarják égetni! Flesselles »ajka szögleteig elsápad«, mert a sokaság zúgása mélyebbé kezd válni. Párizs örjögése a legmagasabb pontra hágott; mindenfelé forgattatván a vak rémület örültsége által. Minden utcai-torlasz körül ott forog sustorogva egy kisebb örvény, — erősítve a torlaszt, mert isten tudja mi következik még; s mindenik kisebb örvény eszeveszetten bele játszik azon nagy tűz-örvénybe, mely a Bastille falait csapkodja.

S így csapkod és tombol ez tovább. Cholat a borkereskedő rögtönzött tüzérré lett. Nézd a mint Georget, a tengerészettől, épen most érkezve meg Brestből, ugyancsak használja a siami király ágyúját. Sajátságos, (ha ugyan nem volnánk ilyenekhez szokva): Georget még a múlt éjjel egész kényelmesen hevert fogadójában; ép úgy hevert a siami király ágyúja is, mit se tudva ő róla, mintegy száz esztendő óta. S ime most, a kellő pillanatban, megtalálták egymást, s gyönyörű zenét csinálnak ketten. Mert Georget, a mint meghallotta hogy mi történik, leugrott a bresti posta-kocsiról és szaladt. A francia gárda is itt lesz, igazi tüzérséggel: csak a falak oly vastagok ne volnának! Az esplanaderól felfelé, a szomszéd háztetőkről és ablakokból vízszintesen, a szabálytalan lövöldözések egész özöne ömlik, de minden eredmény nélkül. Az invalidusok vízszintesen meghajolva vannak, meglehetősen kényelemben tüzelve a véd-falak megől; alig mutatják az orruk hegyét néha egy-egy

lőrésen át. Mi lelövetve hullunk el, és semmi láttatja dolgunknak!

Tűz hadd dühöngjön hát; el kell égetni mindent, a mi megéghető! Az ör-szobák, az invalidusok éttermei felégettetnek. Egy eszeveszett »paróka-csináló, két lobogó fáklyával« fel akarja gyújtani »az arsenalban levő salétromot«; — szerencsére egy asszony sikoltozva elszaladt; mire egy hazafiban felébredvén a természet-adta bölcseségnek némi ösztöne, tüstént kiszorítja a szuszt a paróka-csinálóból, (puska-agyat merítvén a has mélyébe), felforgatja a hordókat s így elfojtja az emésztő elemet. Egy szép fiatal nőt elfognak menekülés közben itt a külső udvarokban, s tévesen azt hívén hogy De Launay leánya, elhatározzák hogy meg fogják égetni De Launay szeme láttára; a nő ájulva fekszik egy szalmazsákon: de ismét szerencsére egy hazafi, a derék öreg katona Aubin Bonnemère, oda rohan és megmenti. Szalmát égetnek; három rakott talyiga szalma — a melyet úgy vittek oda, — megy fel fehér füst alakjában, s majd megfojtja magát a patriotismust is; úgy hogy Elie kénytelen lepörkölt szemöldökkel hátra húzni az egyik talyigát; s Réole, »az óriás szatócs« a másikat. Pokoli füst; bábeli zürzavar; s a végítélet csattogása!

Vér foly; tápláléka új örülségnek. A sebesültek a Rue Cerisaie házaiba vitetnek; a haldoklók azzal a végkivánattal múlnak ki, hogy a többiek ne engedjenek, míg az átkozott erősséget be nem veszik. Mindamellett, fájdalom, hogyan vegyük be? A falak olyan vastagok! Küldöttség érkezik, szám szerint három, a Hôtel-de-Villeből; Abbé Fauchet, ki az egyikben ott volt, elmondhatja, hogy csaknem emberfölötti bátorsággal a közügyért. *) Ezek lenge-

*) Fauchet elbeszélése (Deux amis, I. 324.)

tik a városi zászlót a boltozatos kapualjban; s ott állnak várakozva, megveretve dobjaikat: azonban eredmény nélkül. Ilyen végítéleti csattogásban De Launay nem hallja őket; nem mer hinni nekik: s ezek visszatérnek jogos dühöngés közt, az ólom fütyülése még akkor is füleikbe csengvén. Mit tegyünk? A tűzoltók itt vannak, lövelve fel a vizet szivattyúik által az invalidusok ágyúira, hogy a gyújtó-lyukakat megnedvesítsék; azonban szerencsétlenségre nem tudják olyan magasra fellövelni s mindössze is csak nagy fellegeket csinálnak a millió por-szemre széttört. vizsugárból. Classicaí ismeretekkel bíró egyének h a j i t ó g é p e k e t ajánlanak. Santerre, a Saint-Antoine külvárosnak hangos torkú serfőzője, azt javasolja hogy a várat »phosphor és terpentin-olaj vegyülékkel gyújtsák fel, melyet nyomó szivattyúk által fel lehet lövelni.« Oh Spinola-Santerre, k é s z e n v a n nálad ez a vegyülék? Minden ember saját magának parancsnoka! Mindamellett a tűz-áradat nem csillapszik: még nők és törökök is tüzelvén; legalább egy nő (kedvesével), és egy török. *) A francia gárda megérkezett, igazi ágyúkkal és igazi tüzerekkel. Maillard törvényszolga ugyancsak működik; a fél-zsoldos Elie s a fél-zsoldos Hulin ott zajongnak az ezerek között.

A nagy bastille-óra pedig odabent a belső udvarban kényelmesen ketyegi le az órákat (bár most nem hallják) egyiket a másik után, mintha semmi különös nem történnék rá vagy a világra nézve épen akkor! Egyet vert midőn a tüzelés elkezdődött; most öt felé mutat s a tüzelés még mindig nem csillapúl! Mélyen lent, boltozatos tömlöczeikben, a hét fogoly tompa zúgást hall, a minő a földrengése; börtönőreik kitérőleg felelnek.

*) Deux Amis, I. 319; Dusaulx, etc.

Jaj neked, De Launay, a te szegény száz invalidusoddal! Broglie messze van és fülei nehéz hallásúak; Besenval hall, de nem küldhet segítséget. Egy boldogtalan huszárcsapat kémlelődni indulván, a rakpart mentében ovatosan egész a Pont Neufig jutott. »Mi azért jöttünk, hogy önökhez csatlakozzunk,« — mondá a kapitány, miután a tömegnek nem lehetett belátni a végét. Egy nagy fejű, törpe formájú egyén, füstös fekete ábrázattal, előáll s megnyitván kék ajkait, — miután értelem lakozik benne —, így rikácsol: »akkor szálljon le és adja át fegyvereit!« A huszár kapitány nagyon szerencsésnek érzi magát hogy a sorompókhöz kísérik és ott becsület-szavára elbocsátják. Ki volt ez a köpczös, törpe ember? A körülállók azt felelik, hogy az M. Marat, szerzője az igen kitünő, békés szellemű *AVIS au Peuple* nek! Bizonyára nagy, oh nevezetes eb-orvos, ez a te felmerülési és újjászületési napod: és mégis, ugyan ehez a naphoz négy esztendőre! — Azonban hagyjuk érintetlenül még a jövődő függönyét.

Mit fog cselekedni De Launay? De Launay csak egy dolgot tehetett volna: a mit mondott hogy tenni fog. Képzeljük őt a mint ott ül elejétől fogva, meggyújtott viasz gyertyával, egy karnyújtásnyira a lőpor-raktártól; mozdulatlanul, mint valamely régi római senator vagy bronz lámpa-tartó, hidegen tudatván, csupán szemének alig észrevehető mozdulatával, Thuriotval és mindenekkel, hogy mi az ő elhatározása: — senkit nem bántva lakozék ott a míg őt nem bántották; azonban a király várát senkinek sem lehet, szabad, akarja, vagy fogja feladni semmiképen sem, hanemha a király hirnökének: egy öreg ember élete nem sokat ér, legalább veszítse el azt becsülettel; legalább hadd lássa meg ez az orditozó canaille, milyen az,

midőn egy egész Bastille repül az ég felé! — Így képze-
 li az ember, hogy ilyen szoborszerű, égő gyertyát tartó hely-
 zetben hagyhatta volna De Launay Thuriot-t, a Basoche
 veres irnokait, szent-István papját, és valamennyi ringy-
 rongy szemetjét a világnak, hogy tegyék a mit akarnak.

S utoljára is, nem tudta ezt megtenni. Nem vetted-e
 észre, hogy mindenik ember szíve miként ver reszketőleg
 együtt a többi emberek szívével; nem vetted-e észre hogy
 mennyire mindenható a sok embernek csupán hangja is?
 Méltatlankodó kiáltásuk hogyan bénítja meg az erős lelket,
 kárhoztató kiáltásuk hogyan emészt és fenyaszt el, soha
 nem érzett kínok között. Gluck lovag bevallá, hogy egyik
 legszebb operájában a legremekebb hely alaphangja azon
 kiáltás volt, melyet a bécsi aljnép szájából hallott, midőn
 a császárhoz kiáltottak kenyérért! Nagy az emberek egye-
 sült szava; ösztöneiknek nyilatkozata az, a melyek
igazabbak mint gondolataik: az a legnagyobb a mi-
vel ember találkozhatik azon hangok és árnyékok között,
melyek az időnek ezen világát betöltik. Az a ki ennek ellen
 tud állani, valamely időn túlira támaszkodik. De Launay
 ezt nem tudta tenni. Fejét veszve hánykolódik a kettő
 között; remél kétségbeesve; erősségét nem adja föl; ki-
 nyilatkoztatja, hogy azt fel fogja vettetni, fáklyát ragad
 hogy felvettesse, és nem vetteti föl. Boldogtalan öreg De
 Launay, vég-vergődése ez a Bastillenak és neked. Börtön-
 nek, börtönzésnek és börtönőrnek, akármilyenek lettek lé-
 gyen, mind a háromnak ütött végórája.

Már négy órája hogy ordít ez az örült világ, vagy
 nevezzük inkább tüzet okádó világ-chimáerának! A sze-
 gény invalidusok meglapultak véd falaik mögött, vagy ha
 felállanak, megfordított puskával teszik azt; kendőkből

egy fehér lobogót csináltak; elkezdik a *chamade*-ot (az alkudozni ohajtás jele) verni vagy legalább úgy látszik hogy verik, mert hallani nem lehet semmit. Magok a svájczia-
k a védrácsoknál belefáradtak a tüzelésbe; kedvüket, bátorságukat vesztek a tűz-özönben: a felvonóhidnál egy kapu-ablak kinyilik, mintha valaki beszélni akarna. Nézd Maillard törvény-szolgát, a fürge embert! Ott lebeg nagy veszélyek közt, egy szál deszkán mely a kőfallal körül vett árok mélysége felett függ, hazafiak terhe által tartatva egyensúlyban: — ilyen galamb megy olyan bárka felé! Csak ügyesen, fürge Maillard: egy ember már leesett s ott fekszik, lent mélyen, összezúzva magát a köveken, Maillard törvénytiszta nem esik le: könnyen, lépést nem tévesztve megy, kinyújtott kézzel. A svájczia egy darab papírt nyújt ki a kapu-nyíláson; a fürge ajtónálló elkapja azt és visszatér vele. A feladás föltételei: teljes bocsánat és sértetlenség valamennyinek. Elfogadtatnak-e? — »Foi d'officier, Egy katonatiszt becsületszavára,« — feleli a fél-zsoldos Hulin, vagy a fél-zsoldos Elie, mert az emberek nem tudják bizonyosan melyik, — »el!« A felvonóhid leszáll, — Maillard törvénytiszta rögtön lezövekezvén azt a mint lejtött; az élő áradat rohan be: a Bastille elveszett! *Victoire! La Bastille est prise!**)

*) *Histoire de la Révolution, par Deux Amis de la Liberté, I. 267—306. Besenval, III. 410—434. Dusaulx, Prise de la Bastille, 291—301. Bailly, Mémoires (Collection de Berville et Barrière), I. 322. s a következő l.*

VII. FEJEZET.

Nem lázadás.

Miért mondanók el hosszasan, a mi következik?
Hulin foi d'officierjét meg kellett volna tartani, de
nem lehetett. A svájcziaik mind ott állanak sorban, fehér
vászon hosszú ruhába felöltöztetve; az invalidusok álöltö-
zet nélkül, fegyvereik rakásban a falnak támogatva. A győ-
zők első áradata, magán kívül hogy a halálos veszély elmúlt,
»öröm közt ugrik nyakukba«; azonban a győzők új csoportja
érkezik és ismét új, szintén magán kívül, de a mely nem
egészen az örömtől van. A mint mondók, egy élő özönvíz
volt az, hanyatthomlok rohanva be: s ha a francia gárda
nyugodt katonás módon, »leeresztett fegyverrel meg nem
fordul,« egymást ölte százával és ezrével rohantak volna
bele a Bastille-árokba.

S így ömölnek ezek be az udvaron és folyosókon
keresztül; egymásra tolulva feltartóztathatlanul, tüzelve
az ablakokból — egymásra; szenvedélyes örvénylésében a
győzelemnek, a halottaikért való fájdalomnak és bosszú-
állásnak. A szegény invalidusok roszul járnak; egy svájczit,
ki fehér ruhájában menekülni akart, visszaűznek halá-
los döfessel. A foglyok kisértessenek mind a városházára,
hogy ott tartsanak felettök ítéletet! — Fájdalom, egy sze-

gény invalidusnak már leszelték jobb kezét; megcsonkitott testét a Place de Grèvere hurczolják és ott felakasztják. Azt mondják, hogy ugyanez a jobb kéz tartá vissza De Launayt a lőpor-raktártól s menté meg Párizst!

De Launay, »felfedeztetvén szürke kabátban, mákszinű szalaggal övezve,« meg akarja magát ölni botja törével. Őt is a Hôtel-de-Villehez viszik; Hulin, Maillard és mások kísérve oda; legelől Elie megy »a feladási levelet kardja hegyén mutogatván.« Így mennek orditozás és átkozódások közt; taszigálódzás, ököllel való fenyegetés s végre ütlegelések közt! A kíséretet csakhamar félre lökdösik, leverik lábáról; Hulin kimerülten rogy egy rakás köre. Szánalomra méltó De Launay! Ő soha sem fog bejutni a Hôtel-de-Villebe: csupán »véres hajfonadéka, egy véres kéz által feltartva,« csak az fog bejutni, jel gyanánt. A vérző test-törzs ott fekszik a lépcsőkön; a főt hurczolják az utczákon, rémletesen, egy dárdára tűzve.

A szigorú De Launay meghalt, így könyörögve, »oh barátim, öljetek meg gyorsan!« A könyörülő De Losmenak meg kell halnia; s bár a hála átöleli ezen rettenetes órában és kész meghalni érette: az mind nem használ semmit. Atyámfiak, kegyetlen a ti haragotok! Place de Grèvetek egy tigris torkává lett, tele ádáz ordítással és vérszomjjal. Egy másik tisztet gyilkolnak meg; egy másik invalidust a lámpa-oszlopra akasztanak; a francia gárda nagy nehezen, nemeslelkű kitartással, megmenti a többit. Flesselles főbíró, kire már régóta ráült a halál sáppadtsága, kénytelen leszállani székéről, »hogy ítélet alá jöjjön a Palais Royalban«: — fájdalom, hogy agyon lövessék egy ismeretlen kéz által, a legelső utca-fordulónál! —

1789

Oh lemenő júliusi nap, miként esnek egyformán, ebben az órában, rézsút sugaraid a békés, árnyas mezők aratóira; a gunyhókban fonogató öreg asszonyokra; a messze tengeren kin vitorlázó hajókra; a versaillesi Orangerie báljára, a hol épen most felcziczomázott palota-hölgyek tánczolnak kettős dolmányú huszár tisztekkel; — és ide is, a Hôtel-de-Villenek ezen bömbölő pokol-tornáczára! A bábel tornya, a nyelvek összezavarodásával, ha csak az örültek házát a gondolatok kiégésével oda nem vesszük, még előképe sem lehet ennek! Fenyegető aczélok egész erdeje mered, beláthatatlan mennyiségben, a választási bizottságra; s kinyúlik, iszonyatos sugár-képen, e vagy ama vádlottnak a mellére. A titánok harcza volt ez az Olympussal; s ők lettek a győzők, — maguk is alig hívén el: — csodák csodája ez; ész elvesztő dolog — a mi nem is lehetett másként. Vádolás, bosszú; diadal ragyogása a rémület sötét földjén: minden külső és minden belső dolgok az örültség egy általános hajó-törésébe omolva bele!

A választási bizottságnak ha ezer ércz torka volna sem lenne elég. Abbé Lefevre, lent a boltozatos pinczékben, olyan fekete mint Vulcan, osztván ki azt az »ötven mázsa lőport«; minő veszélyek közt forogva ezen negyvennyolcz óra alatt! A mult éjjel egy hazafi, (ital lévén benne) rá kötötte magát, hogy egy lőporos hordó szélén ülve pipázik; és ott pipázott, semmibe sem véve a világot, — mignem az Abbé »megvette pipáját három frankért,« s azt messze elhajítá.

A nagy teremben, a választási bizottság szemei előtt, ott ül Elie »kivont karddal, a mely három helyen meg van görbülve«; zúzott sisakkal, mert ő a királyné lovas ezredéből való; tépett egyenruhában, megpörzsölt és olajos arc-

czal; hasonlítva — némelyek szerint — valamely ő korbeli harczoshoz, — itéletet tartván a nép fölött; a Bastille-hősök sorozatát állítva össze. Oh barátim, ne mocskoljátok be vérrel a legzöldebb borostyánt, a mit valaha nyertek e világon: ezt ismétli nekik Elie mindegyre: csak hallgatnának is rá. Bátorság, Elie! Bátorság ti municipális választók! A lemenő nap, az eleség hiánya és az ujság-mondás vágya majd lassanként meghozzák az elcsillapodást és a szétozslást: hiszen minden földi dolognak végének kell lenni.

Párizs utczáin pedig ott hordozzák végig a hét bastille-foglyot, vállaikra emelve; hét levágott főt dárdára szúrva; a Bastille kulcsait és sok más egyebet. Nézd a francia gárdát is, a mint nyugodt katonás módon vonul haza kaszányaiba, az invalidusokat és svájcziaikat barátságosan középre véve. Alig egy éve és két hónapja annak, hogy ugyan ezek az emberek részvétlenül állottak, Brennus d'Agousttal, a Palais de Justicenél, a midőn D'Espréménilt sorsa utolérte; s ime most részt vettek a mozgalomban, és részt fognak venni. Nevök ezentul nem francia gárda, hanem a nemzet-őrség központi gránátosai: vas fegyelmű és akaratu emberek, — a kikben némi-nemű gondolat is van!

A Bastille leomló szegletes kövei hasonlókép folyvást mennydörögnek az est homályában; régi irattára a szelekbe szóratik. Régi titkok jönnek napfényre; s a rég eltemetett kétségbeesés hangot nyer. Olvasd egy régi levélnek ezt a részét: *) »Ha vigasztalásomra csak annyit engedne meg

*) Kelt: À la Bastille, 7. Octobre, 1752; aláírva: Quérét-Démery. Bastille Dévoilée; Linguet: Mé noires sur la Bastille (Paris, 1821) 199. l.

Monseigneur, Isten és az áldott szent-háromság nevében kérem, hogy kedves nőmről hirt hallhassak; ha többet nem is, mint csupán nevét lássam egy név-egyen, hogy tudjam, miszerint még él! Ez a legnagyobb vigasztalás lenne, a mit kaphatnék; s örökké áldanám érte Monseigneur nagyságát.« Szegény fogoly, a ki magadat Qu éret - Dé mery-nek nevezed, és semmi egyéb történeted nincs, — ő már halott, az a te kedves nőd, s te is halott vagy! Ötven éve, hogy a te megtörni készülő szived ezt a kérdést tevő; hogy most hallassék meg először, s meghallassék hosszú időközön át, az emberek szívében.

Azonban a juliusi alkony mind sötétebbé válik; s így Párizs is, mint a beteg gyermekek s a lázban szenvedő teremtmények általában, akarva nem akarva az álom egy nemébe sirja magát. A municipa^lis választók, csodálkozva rajta hogy fejük még vállaikon áll, otthon vannak: egyedül a tropicus születésű és szívű s a leghiggadtabb ítéletű Moreau de Saint-Méry tart állandó ülést harmad magával a városházán. Párizs alszik; a kivilágított város fénye fölfelé ragyog; éji örök járnak csörömpölve, közös jelszó nélkül; balhírek keringenek; harci hírek, hogy nem kevesebb mint »tizenöt ezer ember vonul a Saint-Antoine külvároson keresztül,« — a kik azonban soha sem jutottak át rajta. A napnak zürzavart, lázas voltára következtethetünk az éj ezen egy tényéből: Moreau de Saint-Méry »mielőtt ültéből felkelt volna, mintegy három ezerig menő rendeletet adott ki.« *) Minő fej; méltó társa Bacon barát ércz-fejének! Egész Párizs benne van abban. Gyors, kész feleletnek kell származnia onnat, akár igazságos az, akár igazságtalan:

*) Dusaulx.

Párizsban ez idő szerint nincs más parancsoló hatalom. Valóban, a leghiggadtabb, világos fő ez; — a miért is, oh derék Saint-Méry, sok minőségben, a magas senatortól a kereskedő-írnokig, könyvárusig és alkirályig, és sok helyeken, Virginiától Sardiniáig, mindenütt mint egy igazi derék ember, foglalkozást találalandsz. *)

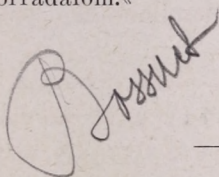
Besenval az alkony sötétségében elhagyja táborhelyét »a nép nagy csödülete közt,« a kik azonban nem bántották; lankadó léptekkel vonul a Szajna balpartján lefelé egész éjszaka — a végetlen tér felé. Besenval maga meg fog idéztetni; vizsgálat alá vétetik, s csak nehezen mentik föl. Királyi csapatai s Royal-Allemandjai innét örökre eltávoztak.

A versaillesi bálnak és lemondázásnak vége van; az Orangerie csendes, csak az éji madarak lármáznak benne. Amoda a Salle des Menusben Lafayette helyettes elnök viaszra ül, hosszúra nőtt hamvú gyertyák mellett, »körülötte mintegy száz képviselő az asztalon elnyujtozkodva«: lesve a medvét míg kijön. Ma egy második ünnepélyes küldöttség ment ő felségéhez; második, s azután egy harmadik: minden eredmény nélkül. Mi lesz a vége mindezeknek a dolgoknak?

Az udvarban minden csupa titok, melybe a rémület suttogása is bele vegyül; habár ti vállrojtokról és lemondáról álmodoztok is, ti ostoba nők! Ő felsége, boldog tudatlanságban tartva, talán a két csövű fegyerekről és Meudon erdőiről álmodik. Késő éjjel, Liancourt herczeg, a kinek hivatalos joga van bemenni, bebocsáttatást nyer a

*) Biographie Universelle, §. Moreau Saint-Méry (Fournier-Pescaytól).

királyi lakásba ; komoly világossággal, a maga alkotmányos modora szerint, tudatja a Jób-hireket. »Mais,« — mondá a szegény Lajos, »c'est une révolte, Hogyan, hisz ez lázzadás!« — »Sire,« felelé Liancourt, »ez nem lázzadás, — ez forradalom.«

A handwritten signature in dark ink, appearing to be 'Liancourt', written in a cursive style. It is positioned to the left of a horizontal line.

VIII. FEJEZET.

A király meghódítása.

Másnap egy negyedik küldöttség van indulóban a kastélyba: a többinél ünnepélyesebb, hogy ne mondjuk, félelmetes jellemű; mert azon kívül hogy »orgiák tartanak az Orangerieben,« úgy látszik hogy »a gabona-szállítványok mind lefoglaltattak«; s a mellett Mirabeau mennydörgése sem maradt némán. Ez a küldöttség épen indulni akar, — midőn ime, maga ő felsége lép be, csupán két testvére által kísérve; egészen atyai módon; jelenti hogy a csapatok, s a sérelem minden okai, eltávolítottak s ézentúl csupa bizalom, kiengesztelődés és jó akarat fognak uralkodni; a miért is »megengedi, sőt felkéri« a nemzetgyűlést, hogy Párizst biztosítsák az ő nevében! Olyan nemű felkiáltás, mint a haláltól hirtelen megszabadított emberé, lőn a felelet. Az egész gyűlés önkéntelenül feláll, hogy ő felségét visszakísérje; »egymás karjába fűződve, hogy tőle a tulságos tolongást távol tartsák«; mert az egész Versailles csupa tolongás és öröm-kiáltozás. A kastély zenészei, szerencsés föltalálással, rá kezdik a *Sein de sa Famillet* (családja keble): a királyné megjelenik az erkélyen kis fiával és leányával, »több izben csókolgatva őket«; végetlen éljenek hangzanak messze min-

denfelé; s hirtelen mintha az új ég jelent volna meg a földön.

Nyolczvan nyolcz magas senator, köztük Bailly, Lafayette és a mi bűnbánó érsekünk, kocsira ülnek hogy Párizsba hajtsanak a nagy izenettel; fejök tele van tömén-telen jó kívánattal. A Louis Quinze tértől kezdve, a hol leszállanak, az egész út mente egész a Hôtel-de-Villeig: egy nagy tengere a háromszinű kokárdáknak és fényes nemzeti puskáknak: egész vihart képeznek az éljenek, tapsolás, s közbe közbe a dobpergés zenéje. Kellő tűzű szónoklatok tartatnak, különösen Lally Tollendal, a szerencsétlen sorsú, meggyilkolt Lally kegyes fia által; kinek fejére, ennek következtében, egy polgári koszorút (cserből vagy petrózselyemből) erőszakolnak rá, — melyet az épen oly erőszakos módon rátesz Baillyjére.

Ha már ez így van, avagy nem szükséges-e, hogy a nemzetőrségnek legyen egy parancsnoka? Moreau de Saint-Méry, a »három ezer rendelet« atyja, jelentőségteljes tekintetet vet Lafayette mellszobrára, a mely ott állt az amerikai szabadságharcz óta. Mire, közfelkiáltás által, Lafayette megváltatik. Hasonlóképen a megölt áruló vagy árulónak tartott Flesselles helyébe Bailly elnök lesz — a kereskedők főbrája? Nem: Párizs polgármestere! Ugy legyen. Maire de Paris! Bailly polgármester, Lafayette parancsnok; vive Bailly, vive Lafayette! a kint álló egyetemes sokaság helyeslő kiáltása megrepesztí az égboltozatot. — És most, végezetre, menjünk a Nôtre-Dameba, Te Deum ot énekelni.

Az ország ezen ujjaszülői megindulnak a Nôtre-Dame főttemplom felé, örvendező menetben, egy örvendező népen keresztül; testvér módra: Abbé Lefevre, ki még most is

fekete a lőpor-kiosztástól, karon fogva menvén a fehér inges érsekkel. Szegény Bailly az apró lelenczekhez ér, kik azért küldettek hogy előtte letérdeljenek, és »sir.« Az érsek szolgálata mellett te de u m o t nemcsak énekelnek hanem l ő n e k is — vak töltéssel. Örömrünk határtalan, a minő fogott volna lenni a bennünket fenyegető fájdalom. Páris saját lándsái és puskái által, és saját szívének bátorsága által, meghódítá magukat a had-isteneket, — megelégedésére ime magának a fölségnek. Még ez éjjel futár indul Neckerért: a nép minisztere, visszahíva a király, a nemzetgyűlés és a nemzet által, Franciaországot örömkialtások s trombiták és pörgő dobok zenéje mellett fogja keresztül utazni.

A dolgoknak a mely menetét látván az udvari triumviratus Messeigneurjei, s a halva-született Broglie-miniszterium Messieurjei, és más ilyenek, megértik hogy az ő tennivalójuk is világos: lóra ülni és elvágatni. El ti nagyon is loyalis Brogliek, Polignacok, s királyi vérből származott hercegek; el, a míg idő van rá! Nem tűzött-e ki a Palais-Royal, utóbbi időben éjjel tett »erőszakos indítványai« közt külön díjat (a kifizetés helyét elhallgatva) mindenikötök fejére? Ovatosan, ágyúk és megbízható ezredek segélyével, a Messeigneurök, 16-ikának estvéje és 17-ikének reggele közt saját külön utjaikon elindulnak. Nem minden veszély nélkül! Condé herceg nyomába (legalább úgy látták) »emberek vágattak teljes erővel«: abból a célból — úgy hitték, — hogy őt az Oise folyóba dobják a Pont-Sainte-Mayencenél. *) A Polignacok álöltözetben utaznak; kicsikok bakján barátjaik vannak a szolgálak helyén. Broglie

*) Weber, II. 126.

nehezen menekül Versaillesból, bajba jut Metzben és Verdunban; mind a mellett épen eljut Luxemburgba és ott marad.

Ez az a mit első emigratiónak neveznek, s a mely, úgy látszik, teljes udvari tanácskozásban lőn elhatározva, melyben ő felsége elnökölt: ő maga részéről kész levén követni bármely tanácsot. »Franciaország három fia és négy herczeg szent Lajos véréből, nem alázhatták volna meg teljesebben Párizs polgárait, — mondja Weber — minthogy így, látszólag életüket feltve, eltávoztak.« Fájdalom, Párizs polgárai tőlük nem várt stoicismussal viselik el azt! Igaz, hogy D'Artois az ember elment; de magával vitte-e például a D'Artois földeket? Nem, még Bagatellet a mezei lakot sem (a mely igen jó lesz kocsmának); nehezen a négy-ínásos nadrágot, a nadrágcsinálót hátra hagyva! A mi a vén Foulont illeti, azt mondják hogy meghalt; legalább egy »költséges temetés« ment végbe, a temetést rendezők megtisztelve az elhunytat, ha más nem is. Veje, Berthier inténdans még él, rejtőzve valahol: azon az Eumenidek-vasárnapján ő Besenvalhoz csatlakozott, fitymálni látszván azt a dolgot; s most elfutott, senki sem tudja hova.

Az emigratio még nem messzire haladhatott, Condé herczeg alig hogy túl volt az Oise vizén, a midőn ő felsége az előleges megállapodás szerint, — mert az emigratio is úgy vélekedék, hogy az jót fog eredményezni, — egy kissé merész vállalatba fog: hogy t. i. meglátogatja Párizst személyesen. A nemzet-gyűlés száz tagjával, csekély, vagy épen semmi katonai kísérettel, melyet ugyanis a Sèvres hidnál elbocsáta, szegény Lajos elindul: hátra hagyva egy

megnéptelenült palotát és egy siró királynét, ki előtt a jelen, a mult s a jövő egyaránt oly barátságtalanok.

+ A passyi vámháznál Bailly polgármester ünnepélyes diszben átadja neki a kulcsokat; szónoklatot tart előtte akadémiái stílusban; elmondja hogy milyen nagy nap ez; hogy negyedik Henrik idejében a királynak kellett meghódítania a maga népét; de a jelen szerencsésebb esetben a nép hódítja meg a maga királyát (a conquies son Roi). Az így szerencsésen meghódított király lassan tovább hajt, a nép szilárd sorain keresztül, a mely egészen hallgatag, vagy csak a Vive la Nation-t kiáltozza; ismét szónoklatokat kell hallgatnia a városházánál, a három ezer rendeletű Moreautól, a királyi procurator M. Ethys de Corny-tól, Lally Tollendaltól és másoktól; nem tudja hogy mit tartson mindezen sok beszédről vagy mit feleljen rá; megérti hogy ő »a francia szabadság visszaállítója,« — miként azt egy a Bastille helyén emelendő szobra hirdetni fogja minden embereknek. Végre megmutatják az erkélyen, kalapja mellett három színű kokárdával: és most heves örömkialtásokkal üdvözik a téerekről és utcákról, minden ablakból és háztetőről: — s ezek után ismét haza hajt, örven-dező, vegyült, hogy ugy szoljunk összeházasított kiáltásai közt a Vive le Roi és Vive la Nationnak, s haza ér kifáradva de minden baj nélkül.

Vasárnap volt mikor az izzó-meleg golyók ott függöttek fejünk fölött fenyegetődözve, a levegőben: ma még csak péntek van, s ime »a forradalom szentesítve lön.« A magas nemzet-gyűlés csinálni fogja az alkotmányt, és sem idegen katonák, sem hazai triumviratus, kiszegzett ágyúval, Guy-Faux-féle löporos összesküvéssel (mert olyat is emlegettek akkor); sem semmiféle zsarnok hatalom a földön

vagy a föld alatt, nem fogja mondani neki többé: mit csinálsz te itt? Így örvendez a nép, most már bizonyosságban az alkotmány felől. A féleszü Saint-Huruge Marquist hallják a kastély ablakai alatt, a mint világos készülődő árulásról morog. *)

* Campan, II. 46—64.

IX. FEJEZET.

A lámpa. ~~xxx~~

Elmondhatni, hogy a Bastille leomlása megrázta az egész Franciaországot legmélyebb alapjaiban. Ezen csodáknak híre száll mindenüvé: az ilyen hírek természetes gyorsaságával; olyan eredményeket szülve, melyeket rendkívülieknek, összeesküvés által létrehozottaknak tartottak. D'Orleans küldött-e szét, vagy Laclos, vagy épen Mirabeau (kinek ez időtájt nem igen állt lábával a pénze) lovas futárokat Párizsból, hogy vág tassanak »minden sugáron« vagy országuton, Franciaország minden iránya felé? Egész csoda ez, a melyet egyetlen mélyebben látó ember sem vonhat kétségbe. *)

Már eddig is a legtöbb városban választó bizottságok jöttek össze: hogy kifejezzék sajnálkozásukat Necker elbocsátása miatt, szónoklásban és határozatokban. Sok városban, mint Rennesben, Caenben, Lyonsban, a neki buzdult nép már téglahajigálás és lövöldözéssel sajnálta az eltávozottat. Azonban most, a rémület ezen napjaiban, minden város szélére Franciaországban »emberek« érkeznek, a mint emberek szoktak megérkezni; de sőt »emberek

*) Toulangeon, I. 95; Weber, etc.

löháton«, minthogy a hir jobb szeret lovon utazni. Ezek az emberek ijedt arcczal előadják, hogy a Brigandok jönnek, hogy mindjárt itt lesznek; s azután ők tovább mennek, dolguk után, akármilyen legyen az! Mire az ilyen városnak egész lakossága önvédelmére fegyvert ragad. Csakhamar azután kérvény nyújtatik be a nemzet-gyűléshez; ilyen veszély és rémület közt a nemzet-gyűlés nem tagadhatja meg rá az engedélyt hogy szervezkedjünk; s a fegyvert fogott lakosság mindenütt hivatalosan besorozott nemzet-őrséggé lesz. Így terjed a hir, menve szét Párizsból minden sugáron s ilyen eredménnyel; néhány nap alatt, — némelyek azt mondják, néhány óra alatt, — az egész Franciaország a legszélső határokig, szuronyoktól csillog. Különös, de tagadhatatlan, — akár csodával történt, akár nem! — Azonban épen ily módon valamely chemiai folyadékot egész a fagypontra, sőt még azon alól is meghűtünk, s azért mégis folyékony állapotban marad: de a legkisebb lökésre vagy rázintásra az egész egyszerre jéggé fagy össze. Ilyen vegyészeti módon bántak Franciaországgal sok hónapon sőt esztendőn keresztül; lehűtötték a fagypontra alól; s most megrázatva a Bastille eleste által, egyszerre magától összefagy: egy nagy jegeczült tömegévé az élesen vágó aczélnak! Guai a chilatocca, Vigyázzon a ki hozzá nyúl!

Párizsban a választási bizottság az új polgármesterrel és tábornokkal abban fáradozik, hogy a hadfolytató munkásokat rá vegye üzletük folytatására. Jól megtermett zöldség-áruló hölgyek (Dames de la Halle) szerencse-kivánszónoklatokat tartanak; virág-csokrokat raknak Szent Genovéva oltárára. A be nem sorozott emberek leteszik a fegyvert, — nem oly készséggel mint kívántatnék: s »kilencz

frankot» kapnak. A te deumok, királyi látogatások és szentesített forradalom mellett szép csendes idő van; sőt szokatlan derűtségű idő, miután az orkán kidühöngte magát.

Mindamellet, mint természetes, a hullámok még hánykódnak, s a kinyaldosott sziklák morognak. Még csak a hónap 22-ikéig jutottunk el, alig egy héttel túl a Bastille elestén, midőn egyszerre kiszül, hogy az öreg Foulon él; sőt hogy itt jár kora reggel Párizs utcáin: az uzsorás piócza, az összeesküvő, a ki a néppel füvet etetne, s a ki hazug volt születésétől fogva! S a dolog valóban úgy áll. A félre vezető »költészes temetés« (valami házi cselédé a ki meghalt); a relytek hely Vitryben Fontainebleau felé, mind nem segítettek a nyomorult öreg emberen. Valamelyik cselédje vagy hozzátartozó a, — mert senki sem szereti Foulont — elárulta a falu lakosságának. Könyörtelen vitryi parasztok kiugratják; ráesnek, mint a pokol ebei: Nyugotra csak, vén becstelen; Párizsba, hogy megítéltessél a Hôtel-de-Villeben. Öreg feje, a melyet hetvennégy esztendő megföhéritett, föveg nélkül van; hátára jelképileg egy csomó füvet kötöttek; csalánból és bógáncsból font koszorú van nyaka körül: ilyen módon kötélen vezetve, átkok és fenyegetések által sarkantyúzva, kénytelen botorkálni előre, öreg lábain, a legszánalomra méltóbb s a legkevésbé szánt minden öreg emberek közt.

A kormos Saint-Antoine s valamennyi utca egyre szaporítja a tömeget a mint ott elhalad; a Hôtel-de-Ville nagy termében, sőt magán a Place de Grèven is aligha fog elérni ő és kísérete. Foulon fölött nem csak igazságos ítéletet kell tartani, hanem ítéletet kell tartani ott a hol áll, haladék nélkül. Nevezzetek ki hét bírót, ti előljárók, vagy hetvenhetet; nevezzétek ki magatok, vagy mi fogjuk kine-

vezni: csak ítéljetekek fölötté! *) Bizottmányi férfiak szónoklata, Bailly polgármester ékesszólása órákhosszán keresztül pazaroltatik rá, hogy megmagyarázza, milyen szép az ítéllethozás elhalasztása. Halasztás, és még mindig halasztás! Nézd, oh polgármestere a népnek, a reggelből dél lett, s ő még mindig elítéletlen! — Lafayette, a kiért sietve küldtek, megérkezik; szól: Ez a Foulon, a kit mindenki jól ismer, csaknem kétségen felül bűnös; de nem lehetnek-e bűntársai? Nem jobb volna-e az igazságot ügyesen kisajtolni belőle az Abbaye tömlöczben? Ez új világosság-sugár! A sansculottismus tapsol; mire Foulon (a maga élet utáni vágyában, mintha csak végzete akarta volna) szintén tapsol. »Nézd, értik egymást!« kiáltja sötéten a sansculottismus, egyszerre a gyanakodás dühe lángolva föl bennök. »Barátim« — mondá egy »jó ruhás egyén«, előlépve, — mi szükség ítéletet tartani ezen ember fölött? Nem el volt-e ő már ítélve harmincz év óta? A sansculottismus vad orditozás közt megragadja ezer kezével; hurezolják a Place de Grèven keresztül a »Lanterne«-re, a lámpavasra, a mely ott van a »Rue de la Vannerie« sarkán; s a boldogtalan keservesen könyörög életéért a süket szeleknek. Csak a harmadik kötéllel (mert kettő elszakad, s a nyöszörgő hang még mind az életért könyörög) tudják annyira vinni, hogy végre függ! Testét végig vonszolják az utcázakon; feje magosan van egy dárda hegyén, szája füvel tele tömve: s így hordoztatik meg egy fű-evő nép pokoli orditozása közt. **)

Bizonyára ha a boszúállás »egy neme az igazgátszolgáltatásnak«, »vad« neme az annak. Oh eszeveszett

*) Histoire Parlementaire, II. 146—9.

**) Deux Amis de la Liberté, II. 60—6.

sansculottismus, felkeltél tehát, örült vakságodban, piszkodban és rongyaidban; váratlanul, mint egy eltemetettve élő Enceladus az ő Trinacriája alól? Azok a kik füvet akartak etetni veled, magok esznek-e füvet, ilyen módon? Sok, némán nyögő nemzedék letűnte után, most hirtelen a te napod jött-e fel? Ilyen feneketlen fölfordulásoknak, s a nehézkedési pont hirtelen való iszonyatos kibillenésének vannak kitéve minden emberi solecismusok, csak tudnának róla; s ki vannak téve annál inkább, minél hazugabbak (s súlyosabb tetejük) azok!

Hogy még nagyobb legyen Bailly polgármesternek és tisztviselő társainak ijedelve, hirül hozzák hogy Berthiert is letartóztatták, ki útban van ide Compiègneből. Berthier Párizs intendánsa (vagy adószedője); tányérnyaló és zsarnok; bevásárlója a gabonának; táborhelyek fölállítója a nép ellen; — sok mindenfélével vádoltatik: de nem Foulon veje-e; s ezen egy dolog által nem bűnös-e mindenkben? S épen most, midőn a sansculottismus ilyen jó kedvében van! A megrémült tisztviselők kiküldenek maguk közül egyet, lóhátas nemzetőrökkel együtt, hogy őt kísérvék.

Naplementkor a nyomorult Berthier még mindig bátor arcot mutatva, megérkezik a vám-korláthoz; nyitott kocsiban jó; mellette a városi tisztviselő s ötszáz lovas kivont karddal; elég sok fegyvertelen cseléd: nincsenek minden zaj nélkül. Körülötte nyomtatott lapokat szórnak szét, melyeken az ellene emelt vádak olvashatók, a mint azokat a sansculottismus nem-hivatalos rövidséggel, s »ropant betűkkel« összeírta. *) Párizs elébe jön hogy lássa:

*) »Il a volé le Roi et la France. (Meglopta a királyt és Franciaországot).« »Felemésztette a nép vagyonát.« »Rábszol-

tapsolva, ablakaikat kinyitva; tánczczal és győzelmi dalokkal, minők a fúriákéi. S végül szembe jő rá Foulon feje is, a mint ott néz a dárda hegyén. Nem csoda ha szemei »üvegesekké lesznek« s eszmélete elhagyja, ilyen látványra! — Mindamellett akármilyen legyen is ennek az embernek lelkiismerete, idegei aczélból vannak. A Hôtel-de-Villénél nem akar válaszolni semmire. Azt mondja, hogy ő felsőbb parancsnak engedelmeskedett; iratai ott vannak nálok; azokból ítélnének és határozhatnak: a mi pedig őt, magát illeti, ő nem hunyta be szemét már két éjszaka, s a mire legnagyobb szüksége van, az az álom. Igen, örök álom, te nyomorult Berthier! Az örök megindulnak vele az Abbaye felé. Mindjárt a Hôtel-de-Ville ajtajánál ezeket megragadják, szétszórják mintha az örült karoknak egész örvénye csapott volna rájuk, s Berthier sodortatik a lámpa-vas felé. Ekkor ez elkap egy puskát; üt és vág, védve magát mint egy veszett oroszán: leverik, rátaposnak, felakasztják, széttépik: az ő feje is, szívével együtt, dárdára tűzve huroczoltatnak szét a városban.

Rettenetes, olyan országokban, a hol egyenlő igazságszolgáltatás honol! De nem oly természetellenes olyan országban, mely ezt soha sem ismeré. »Le sang qui coule, est-il donc si pur?« — (vajon olyan tiszta-e az a vér, a mely foly?), kérdi Barnave, azt akarván mondani, hogy az akasztófára, bár szabálytalan eljárás útján, az jut a ki megérdemli. — Te magad, oh olvasó, midőn a Rue de la Vannerie azon sarkán befordulsz, s ott meglátod a még most is ott szürkülő ócska vas lámpa-tartót, ta-

gája volt a gazdagnak és zsarnoka a szegénynek.« »Az özvegy és árva vérét itta.« »Elárulta hazáját.« Lásd: Deux An is, II. 67—73

lálhatsz tárgyat a reflexióra. »Egy szatócs boltja fölött« vagy más fölött; »alatta egy fülkében XIV. Lajos mellszobrával« — vagy tán nincs is már meg a szobor: — a z még most is oda szögezve áll; tartva egy halvány világú olaj-lámpát; világokat látott darabokra törni és még sem szól semmit.

Azonban a felvilágosult patriotismus szemeiben mi-csoda mennydörgést hozó felleg volt ez, hirtelen támadva a derült idő ragyogásában? Erebus feketeségű felleg, megmérhetetlen rejtett villanyosságot mutatva. Bailly polgármester és Lafayette parancsnok bántódott felindulással leteszik tisztöket, — s úgy kell őket ismét visszaédesgetni. A felhő eloszlik, mint a hogy a zivatar-felhők szoktak. A napfényes idő visszatér, bár egy kissé szürkébb színű a réginél, s mind kevésbé természetfölötti jellemű.

Azonban akárhogy, akárminő zúzóadások között, a Bastille mégis eltöröltetik földünk színéről; s azzal együtt a feudalismus, despotismus, s remélhetőleg a gabság is általában, s minden kegyetlen bánás, a melyet ember embertársán elkövet. Fájdalom, a gabságot és a kegyetlen bánást nem oly könnyű eltörölni! De a mi a Bastillet illeti, az omlik le mind jobban, napról napra, hónapról hónapra; nagy faragott kövei és kova kövei hengerítettnek le folytonosan, saját hatáságunk rendelete folytán. Kiváncsiak tömege jár-kél üregein át; bámulják a befalazva talált csontvázakat, az oublietteket (zárt, sötét tömlöcz), vas kalitkákat, roppant kő gerendákat lánczaikkal. Egy napon ott látjuk Mirabeaut is, a genfi Dumonttal. *) Munkások és nézők tisztelettel nyitnak utat számára; verseket, virá-

*) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 305. l.

gokat szórnak útjára, kocsijába pedig Bastille-iratokat és különösségeket, é l j e n z é s k ö z t.

Ügyes kiadók könyveket szerkesztenek össze a Bastille-irattárból, a mi még el nem égett az iratok közül. A kulcsa ezen rabló-barlangnak keresztül megy az átlánti tengeren, s ott fog állani Washington termének asztalán. A nagy óra most ott ketyeg egy hazafias óra-csináló magán lakásán, s többé nem méri a terhes kin óráit! A Bastille eltűnt, a mit eltűnésnek szokás nevezni: teste, vagyis terméskövei üdvös átalakulásban, ott fognak függeni még századok múlva is a Szajna vize fölött, mint Pont Louis Seize;*) s lelke talán még tovább fen fog maradni az emberek emlékezetében.

Ennyire vittetek bennünket, ti magas senatorok, a ti labdázó termi eskütökkel, inertiáttokkal és gyors cselekvésekkel, előrelátástokkal és kitartástokkal. »S mégis, vegyéttek figyelembe oh urak, hogy, — miként a kérelmezők jogosan hangsúlyozzák, — nektek, kik a mi megváltóink voltatok, magatoknak is megváltókra volt szükségtek« — tudniillik a derék Bastille-ostromlókra; Párizs munkásaira, kik közül sokan szűk pénzviszonyok közt sinlődnék.**) : Aláírást nyitnak; a hősök sorozatát szabatosabban összeállítják mint Elieé volt; nagy beszédeket tartanak. Egy meglehetősen teljes Bastille-hősök testülete állítottatott össze — hasonló az argonautákhoz; reményli hogy örökké él, mint azok. Azonban alig egy év multán a dolgok örvényzése szanaszét sodorta őket ismét, és elsüllyedtek. Oly sok igen

*) Dulaure, Histoire de Paris, VIII. 434.

**) Moniteur, Séance du Samedi 18 juillet 1789. (Histoire Parlem. II. 137).

magas superlativum után, melyet az emberek elértek, következik új még magasabb; s amaz comparativummá és positivummá süllyed. A Bastille bevétele, melyhez képest — a történet mértékén mérve — minden egyéb ostrom, magáé Trója városáé is, csak gyermek-játék: összeszámolva a veszteséget, került az ostromlók részéről mintegy nyolczvan három, részint megölt, részint halálosan megsebesített ember életébe; az ostromlottak részéről pedig, mindazon szalma-égetés, tűz-lövellés és lövöldözés-özön után, egyetlenegy árva invalidusba, a kit holtra (roide mort) lőttek a várfalakon; *) A Bastille-erősség, mint hajdan Jérikó városa, csodálatosan hang által döntték le.

*) Dusaulx, Prise de la Bastille. 447. és a köv. l.

VI. KÖNYV.

CONSOLIDATIO.

I. FEJEZET.

Csináld az alkotmányt.

Talán itt lesz helyén, ha egy kissé szabatosabban meghatározzuk, mit jelent ez a két szó: franczia forradalom; mert szorosabban véve, annyiféle jelentése lehet, a hány ember beszél róla. Minden dolog forradalmi állapotban van; változik perczről perczre; a mely változás korszakról korszakra észrevehetővé is lesz: ezen mi idővilágunkban tulajdonkép nincs is egyéb, mint forradalom, és változás, s főként semmi egyéb felfogható. A forradalom azt mondjátok, gyorsabb változást jelent. Mire az ember még mindig kérdezheti: minő gyorsat? A gyorsaság melyik fokán; melyik határozott pontján ennek a folyvást változó folyamnak, melynek gyorsasága váltakozik, s a mely nem áll meg mindaddig, míg maga az idő is meg nem áll vele: kezdődik és végződik a forradalom; szűnik meg rendes változás lenni s lesz ismét olyanná? Ez olyan dolog, a mely a többé vagy kevésbé önkényes meghatározástól függ.

Részünkről mi azt feleljük, hogy itt a francia forradalom: nyílt, erőszakos kitörését és győzedelmét jelenti a börtönéből kiszabadult fejtelenségnek a romlott, kiélt hatalom fölött: hogyan szakítja föl börtönét a fejtelenség; hogyan tör elő a megmérhetetlen mélyből, s dühöng fekez-

hetlenül, megmérhetlenül, elborítva a világot; a lázas örültség egymásután jövő phásisaiban; — mignem az örültség kiégve, s az új rendnek a minő elemei abban voltak (mert minden erőben van ilyen) kifejlődve: a megfékezhetetlen ha bezártta nem is de fékezetté lön, s örült erői kényszerítetének hogy céljuk felé működjenek, mint okosak és szabályozottak. Mert a miként minden nemű hierarchiák és dynastiák, theokráczciák, aristokráczciák, autokráczciák és ringyókráczciák uralkodtak a világ fölött: úgy el vala határozva a gondviselés végzésében, hogy ugyanerre a győzedelmes fejetlenségre, jakobinismusra, sansculottismusra, francia forradalomra, francia forradalom iszonyaira — vagy akárhogy nevezzék az emberek, — is kerüljön egyszer a sor. A sansculottismus »romboló haragja«: ez az a miről mi beszélünk, miután szerencsétlenségre nincs hangunk hogy énekeljünk.

Bizonyára nagyszerű tünemény ez, de sőt igazán transzcendentalis, áthágva minden szabályt és tapasztalatot; bekoronázó tüneménye az új kornak. Mert itt ismét, egész váratlanul, a régi fanatizmus lép elő ujabb és ujabb köntösben; csodás, mint a minő minden fanatizmus. Nevezzük »a formulák szétrombolása« (de humer les formules) fanatizmusának. A formulák világa, a formát nyert szabályozott világ — a minő minden lakható világ, szükségképen kell hogy gyűlölje az ilyen fanatizmust, mint a halált, s halálos ellenségeskedésben legyen vele. A formulák világának meg kell azt hódítania; vagy ha nem bír vele, meg kell hálnia, káromolván és átkozván azt; — azt azonban semmi módon nem gátolhatja meg, hogy ne legyen és ne lett légyen. Az átkok ott vannak, és a csodás dolog is ott van.

Honnan jó? Hova megy? Mindezek kérdések! Mí-
dön a csodák kora elhalványodva feküdt a távol ködében,
mint valamely hihetetlen hagyomány, sőt még a conventio-
nalismus kora is most már megvénhedett; s az ember léte
sok nemzedéken keresztül csupán formulákon nyugodott,
a melyek üresekké váltak idő folytán; s úgy látszék, mintha
többé semmi valóság nem léteznék, csupán árnyképe a
valóságnak, s Istennek mindensége főként csak a szabónak
és kárpitosnak munkája volna s az emberek csak viaszos-
vászon álarczok voltak, arra valók hogy fejüket hajtogas-
sák és vigyorogjanak? ekkor hirtelen a föld ketté hasad, s
pokolbeli füst és szűrő fényesség ragyogása közt felemelkedik
a sok fejű, tüzet lehellő sansculottismus és azt kérdezi: hát
én r ó l a m mit tartotok? Nem csoda, ha a viaszos-vászon
álarczok rémülten csoportosultak együvé; »kifejezéstelt,
szépen elrendezett csoportokba.« Bizonyára barátim, ez
egy igen különös, igen végzetes dolog. A ki csak viaszos-
vászon és árnykép, jó lesz ha megnézi jól; gonosz sorsra
juthat rövid időn; úgy látszik nekem, hogy ő itt nem ma-
radhat meg sokáig. De jaj még azon nem kevés embernek
is, ki nem egészen viaszos-vászon hanem részben valódi és
emberi! A csodák kora visszatért! »Nézd a világ-phoe-
nixet, a mint a tűzben megég és a tűzben ujja születik:
minő roppantak lebegő szárnyai; minő hangos halál-éneke:
ágyúk dörgése és városok leomlása; a temetési láng az
égboltozatig csapdos, mindent beborítva: halála és szüle-
tése az egy egész világnak!«

A mely által azonban, mint többször mondók, egy
kimondhatatlan áldás legalább el lesz érve. Ez nevezetesen:
hogy az ember és az ő élete nem nyugosznak ezután üres-
ségen és hazugságon, hanem szilárd alapon és az igazság

egy nemén. Üdvösebb a legkoldusabb igazság is, ha van egy, a legkirályibb hamis látszatnál! Bármilyen nemű igazság mindig újabb és jobb igazságot nemz; így a nehéz gránit szikla lehengeredik mélyen a földbe, az áldott légi befolyások következtében, s lassanként befödődik zöld viránynyal, gyümölcsessel és lomb-árnyékkal. S a mi a csalást illeti, a mely egészen az ellenkező módon, mind csalóbbá lesz, mit szülhetne ez egyebet, mint nyavalyát; s ha egyszer megért, fölbomlik, csendesen, vagy néha erőszakosan, s visszatér a minden csalás apjához — igen valószínűleg tüzes lángok között.

A sansculottismus sokat eléget; de a mi megéghetetlen, azt nem fogja elégetni. Ne féljétek a sansculottismustól; ismerjétek el annak a mi, sok dolog szörnyű és elkerülhetetlen végének, és szintén sok dolog csodálatos kezdetének. Egy más dolgot is megérthetsz belőle: azt, hogy ez is Istentől jött; mert hiszen nem volt-e? Mert mindenben és minden időktől fogva, — miként meg van írva — az ő keze munkál; a dolgok mélységes mélyében; rettenetesen és csodálatosan, ma és kezdetben egyaránt: a forgószélben is ő szól; s az ember haragja őtet dicsőíti. Azonban mérsekélni és megmérni ezt a megmérhetetlen dolgot, s a mint mondják, kimagyarázni, s reducálni azt egy holt logikai formulára, meg ne próbáld! Még kevésbé kiáltozd magad rekedtté annak átkozásában; mert hiszen ezt is csinálták már mások, elég hosszasan. Mint egy tényleg létező fija az időnek, nézz, kibeszélhetetlen sokszoros érdekkeltséggel, a legtöbbször hallgatagon, arra a mit az idő létre hozott; építsd, oktasd, tápláld magad azzal, vagy ha mást nem, mulattasd és gyönyörködtesd magadat, a szerint, a minő képességed van.

Egy másik kérdés, a mely minden új fordulatnál fel-
tölul, s mindig új feleletet követel, ez: hol van a francia
forradalom tulajdonképen? A királyi palotában, ő felségének
a királynak, vagy a királynénak ügykezelésében és hibás el-
járásában, ármányaiban, gyengeségeiben és fájdalmaiban,
mondják néhányan: — a kiknek mi nem felelünk. A nemzet-
gyűlésben, mondja egy nagy, vegyes sokaság: a kik ehhez
képest felülnek a tanító székébe, s onnan jegyzésbe vivén
hogy micsoda felhívások, végzések, jelentések, logicával
vivott harczok, parlamenti ékes-szólás dörgések fordulnak
elő a házban belől; s micsoda csoportosulások és csoportosu-
lásokról szóló mendemondák hallatszanak kívülről: kötetet
kötet után irnak össze, s azt elnevezvén a francia forrada-
lom történetének, nyugodt lélekkel ki is adják. Hasonlóké-
pen cselekedni, összeírva szinte meghatározhatatlan mennyi-
séget, ilyen hirlap-kivonatok, *Choix des Rapports*,
Histoires Parlementaires alakjában, melyek ta-
lyiga-számra vannak, — igen könnyű munka volna ránk
nézve. Könnyű de haszontalan munka. A nemzet-gyűlés, a
melyet most alkotmányozó gyűlésnek neveznek, megy a
maga útján, csinálva az alkotmányt; de a francia forrada-
lom is megy a maga útján.

Általában nem azt mondhatjuk-e, hogy a francia
forradalom ott van minden szenvedélyesen beszélő és heve-
sen gondolkodó francia szívében és fejében? Hogy ilyen
huszonöt millió ember a maga összevissza kuszált összeté-
telében, hatva és ellenhatást fogadva be hogyan szüli meg
az eseményeket; melyik esemény időről időre a fő; s me-
lyik szempontból lehet azt legjobban meglátni: ez a föla-
dat. A mely föladat megoldása dolgot ad a legkitünőbb
belátásnak, — mely minden lehető forrásban keresi a vilá-

gosságot, s néz-pontját mindenüvé oda illeszti, a honnan csak látni vagy csupán egy tekintetet vetni is lehet; s nagyon meg lehet elégedve vele ha csak valamintire megközelítőleg is megoldja azt.

A mi a nemzet-gyűlést illeti, a mennyiben az még most is magasan kitündöklik Franciaország felett, mint egy messze-látszó Carroccio, bár többé nem elől van; s a mennyiben még most is jelt ad a visszavonulásra vagy az előhaladásra: annyiban valóság s az is marad egy darabig a többi valóságok közt. De másfelől, a mennyiben azért ülésez hogy csinálja az alkotmányt, bolondság és főként chimera az. Avagy ezeknek a Montesquieu-Mably kártyaváraknak rettenetes hősi építésében ugyan kinek mi érdeke van? A magas nemzet-gyűlés ilyen dologgal elfoglalva, ránk nézve alig lesz több mint pedánsok sanhedrime, nem az ige-hajtogatást őrlőké, de mivel sem gyümölcsözőbb annál; s hangos vitái és recriminációi az ember joga, a béke és hadizenés joga, a Veto suspensif és Veto absolu felett, nem egyebek, mint mind megannyi pedáns átkok: »Hogy az Isten büntessen meg benneteket ezen ti szabálytalan ígékről való theoriátokért!«

Alkotmányt lehet építeni, akárhányat à la Sieyes; de a rettenetes nehézség embereket kapni azokba, a kik bennök éljenek. Ha Sieyes képes lett volna mennydörgést és villámlást hozni le az égből, hogy azzal alkotmányát szentesítse, jól lett volna: de minden mennydörgés nélkül? De sőt szorosan megvizsgálva, nem igaz-e az még most is, hogy valamely ilyen égi szentesítés nélkül, akár láthatólag mennydörgésben adva, akár láthatatlanul másként, idő folytán egyetlen alkotmány sem ér sokkal többet, mint az a rongy papír a melyre írva van. Az az alkotmány, a törvé-

nyeknek vagyis a cselekvés megszabott gyakorlatának összefoglalása, a mely alatt az emberek hajlandók élni: ez voltaképen az, a mely alakítja meggyőződéseiket, hitöket ezen csodálatos mindenségre nézve, s mindazon jogokra, kötelességekre, képesítettségekre nézve, melyeknek abban részesei; a mely éppen azért szentesítve van maga a szükségesség által; ha nem valamely látható Isten, úgy bizonyára a láthatatlan által. Más törvények, a melyekből mindig elég van készen, nem egyebek mint bi t o r l á s; melyeknek az emberek nem fognak engedelmeskedni, hanem feltámadnak ellenök és eltörlik azokat, a legelső alkalommal a mint tehetik.

A kérdések kérdése valósággal az is volt, hogy ki az a ki, — főként lázadók és rombolók számára, — alkotmányt tud készíteni? Az a ki képes alakot adni az általános hitnek, midön van ilyen; az a ki képes egy ilyet adni, midön, — mint a jelen esetben, — nincs. Rendkívül ritka ember az ilyen; most és mindig, miként hajdan, Istentől küldött ember! Itt azonban, egy ilyen földöntúli legfelsőbb ember hiányában, az idő, végetlen sorozatát adván a csupán felső embereknek, kiknek mindegyike meghozza a maga kis részét, sokat elvégez. Az erő is hasonlóképen talál a többivel együtt valami végezni valót (mert a mint az antiquarius bölcészek tanítják, a királyi pálczában kezdettől fogva volt egy kevés a kalapácsból, hogy be ü s s e az olyan fejeket, a melyeket másként nem lehetett meggyözni). S így kell az alkotmánynak, örökös törlés és javítás, toldozás és foldozás mellett, küzdelem és harc köz, a jelen rossz érzetével s a jövő jó felé való reménykedés és törekvéssel épülnie tovább, mint a hogy minden emberi dolgok épülnek; vagy leomlania és elsüllyednie, a mire képes s a mi-

csoda sors vár reá. Oh Sieyes és ti többi bizottmányi tagok s tizenkét száz mindenféle ember, Franciaország minden részéből! ha ti tudnátok, hogy mi a hite Franciaországnak, vagy mi a tietek? Valószínűleg az, hogy ne legyen semmiféle hit, hogy minden formula töröltessék el. S az alkotmány, a mely ezen hithez hozzá illik? Fájdalom, nagyon világos, hogy az az alkotmánytalanság, a fejetlenség; — mely a maga idejében szintén megadatik ti néktek.

Azonban, utoljára is, mit tehet egy szerencsétlen nemzet-gyűlés? Csak azt az egyet vegyük, hogy ott tizenkétszáz mindenféle ember van együtt; a kik között nincsen egyetlen egy sem, a kinek saját gondolkodó-készüléke ne volna. Mindenik egyedben azok közül van valami hit és ohajtás, s mindenikben más, mind arra nézve hogy Franciaország regeneráltassék, mind hogy ő saját személyében végezze azt. Tizenkétszáz külön erő összevissza egy tárgyhoz csatolva, s összevissza annak minden oldalához; s azután ráhagyva hogy a célra törjön!

Avagy talán az általában a nemzet-gyűlések természeté, hogy véghetetlen zajjal és munkával semmit se végezzenek? A képviselői kormányok alapjukban szintén csak zsarnokságok? Mondjuk-e, hogy a zsarnokok, a nagyravágyó, czivakodó egyének, az ország minden részéből ily módon egy helyre összeverődnek; s ott indítványok és ellen-indítványok által, összevissza való beszéd, lármázás által egymást felemésztik, mint a mesebeli két oroslán; s a tiszta eredmény a mit létre hoznak, zero; az ország pedig az alatt kormányozza vagy igazgatja magát, olyan elismert, vagy nagy részt fel nem ismert bölcsesség által, a minő találkozik itt és ott egyesek agyában? Sőt ez is már nagy haladás; mert régenten az ő

Guelf és Ghibelline pártjaikkal, veres rózsáikkal és fehér rózsáikkal fel szokták emészteni magát az országot is. Ezt most sokkal szűkebb körű kakas-vivó-téren cselekszik, t. i. gyűlés-termük négy falán belül, s olykor-olykor egy-egy külső állomáson a választási teremben vagy a ~~hordó~~ tetején; s azon kívül nyelvvel végzik azt és nem karddal: mindezeket, a zéro-termelésben nem nevezhetjük-e nagy haladásnak? S a mi mindennél jobb, vannak olyan boldog országok (mint például a nyugoti száraz földön a Savannáhk, a hol a ki csak épkézláb ember, talál eleséget lábai előtt s egy megmérhetetlen égbolt domborul feje fölött), a melyek megélnek minden kormány nélkül! — Micsoda sphinx-kérdések ezek, melyekre a fejét vesztett világnak ezen nemzedékek életében felelnie kell vagy elpusztulnia!

*Georgia
Egri.*

II. FEJEZET.

Az alkotmányozó gyűlés.

Egy tizenkétszáz választott tagból álló gyűlés egy dologra alkalmas: a rombolásra. A mely voltaképen csak határozottabb gyakorlata természetes képességének, a semmit-nem-tevésnek. Ne tégy semmit, csak izgass, vitatkozzál: s a dolgok maguktól elpusztulnak.

Igy történt ez és nem másként a magas nemzet-gyűléssel is. Az alkotmányozó nevet vette fel, mintha egész küldetése és feladata az alkotás vagy építés volna; s a melyet igyekezett is cselekedni egész lelkével: azonban a végzetekben, a dolgok természetében, minden működés közt annak épen az ellenkezője volt letéve számára. Csodálatos, hogy micsoda evangéliomokban hisznek az emberek; még a Jean Jacques-felé evangéliomokban is! Szilárd hite volt az ezen nemzeti küldötteknek, valamint minden gondolkodó francziának, hogy az alkotmányt lehet csinálni; s hogy ők vannak, ott és akkor, hivatva arra, hogy azt megcsinálják. Minő makacsul ragaszkodott, a régi héberek vagy izmáeliták szívósságával, a különben könnyelmű, hitetlen nép ezen ő Credo quia impossibilejéhez; s szembe szállt vele egy egész felfegyverzett világgal: fanaticussá de sőt hősivé lön, és nagy tetteket vitt véghez általa! Az alkotmányozó-

gyűlés alkotmánya, és más egyebek miután nyomtatva vannak és nem kéziratban, fenmaradnak a jövőendő nemzedékek korára is, mint egy tanulságos, csaknem hihetetlen okmánya a kornak; legjelentőségesebb képe az akkor létező Franciaországnak, vagy legalább annak, a mit ezek az emberek arról vettek.

De hát igazán és komolyan, mit tehetett ez a nemzetgyűlés? A tenni-való volt, valósággal s a mint ők is mondták, ujjászúlni Franciaországot; eltörölni a régi Franciaországot s újat teremteni; csendesen vagy kényszerítve; engedvények vagy erőszak útján: ez a természet törvényénél fogva, kikerülhetlenné vált. Hogy az erőszak minő fokával, az azoknak bölcseségétől függ, kik annak élén állanak. Ha a nemzet-gyűlésben tökéletes bölcsesség lakozik, az egész másként történt volna; de hogy akármilyen módon is békésen megtörténhetett volna, sőt hogy más lehetett volna mint véres és megrázkódtató: az mindig kérdéses.

Azt azonban megengedjük, hogy ez az alkotmányozó gyűlés egész az utoljáig mindig megmarad valaminek. De egy nagy sohajjal azt kell tapasztalnia, hogy folytonosan el-eltávolittatik a maga végetlen, isteni feladatától, »a szabálytalan igék theoriájának tökéletesítésétől,« véges, földi feladatok végzésére, mely utóbbiaknak mégis csak jelentőségük van ránk nézve. Cynosurája ez a nemzet-gyűlés a forradalmi Franciaországnak. A kormányzás összes dolga ennek kezébe vagy ellenőrzése alá jutott; minden ember ő rá néz vezetésért. A huszonöt millió azon roppant forrongásának közepefte, mindegyre ott lobog az, magasan kiválva, mint *Carroccio* vagy harcz-lobogó, előre készítve és készítetve, a legzavartabb módon; ha sok vezetést nem adhat is, mégis valamit adni látszik legalább. Békéltető

felhívásokat ad ki, nem kevés számban, több vagy kevesebb eredménnyel. Felhatalmazást ad nemzetőrök besorozására, — nehogy a brigádok rajtunk törjenek, és learassák az éretlen gabonát. Megbizottakat küld 'szét, hogy csillapítsák a »forrongásokat,« s embereket mentsenek meg a lámpavastól. Azon kívül örvendező feliratokat hallgat meg, melyek naponként zsákszámba érkeznek, a legtöbbször egy Cambyes király nyugodtságával; hasonlóképen mindenféle halandók kérelmeit és panaszait; úgy hogy mindenik halandó panasza, ha meg nem gyógyíttathatik is, legalább találjon meghallgattatást. Különben pedig a magas nemzetgyűlés tud parlamenti ékesszólást fejteni ki és bizottnmányokat kinevezni. Alkotmány-készítő-, jelentést tevő-, vizsgálatot végrehajtó-, és sok másféle bizottságokat, melyek ismét egy egész hegy nyomtatott papirost hoznak létre, tárgyul új parlamenti ékesszólásnak, mely hevesen kitör, vagy bőségesen s nyugalommal ömlik. S így a roppant örvényből, a melyben minden dolog kering és kavarg, lassanként organicus törvények, vagy azokhoz nagyon hasonlók emelkednek ki.

Végnélküli vitatkozás után végre eljutottunk oda; hogy az ember jogait írásba foglaltuk és kihirdettük: igazi papir alapja minden papir alkotmánynak. Elfelejték, kiáltják az ellentáborból, kinyilatkoztatni az ember kötelességeit is. Elfelejtették, mondjuk rá mi, számba venni az ember erő-képességét, a mely egyike a legvégzetesebb mulasztásoknak!

Néha, mint például augusztus negyedikén is, a mi nemzet-gyűlésünk, valamely szinte természetellenes lelkesedéstől feltüzelve, egész tömeg munkát végez el egy éjszaka alatt! Emlékezetes éjszaka ez az augusztus negyediké: vi-

lági és egyházi méltóságok, peerek, érsekek, parlamentelnökök, mindegyik igyekeztén felülmúlni a másikat hazafias áldozatkészségben, egymás után jönnek, hogy — most már tarthatatlan birtokaikat lerakják »a haza oltárára.« Mind hangosabb éljenek közt, — mert »ebéd után« is van az idő, — egymás után eltörlik a tizedeket, földesuri tartozásokat, pótdót, túlságos vad-tilalmat; sőt el minden kiváltságot, sérthetetlenséget, a feudalismust ágastul gyökerestül; azután egy Te Deum-ot tartanak mindezekért, s végre reggeli három óra felé eloszlanak, a csillagokat verve magasra emelt fejeikkel. Ilyen éjszaka volt ez az augusztus negyediké 1789-ben; előre nem látott, de örökké emlékezetes. Csodás, vagy legalább félig csodás, a mint némelyek tartják. Mondjuk-e, hogy egy új pünköszt éjszakája, az új idő és Jean Jacques Rousseau új egyháza szerint alakulva? Meg voltak okai; meg eredményei is.

Ily módon dolgoznak a nemzet képviselői, tökéletesítvén a szabálytalan igékről szóló theoriájukat; kormányozván Franciaországot, és kormányoztatva az által; fáradtsággal, zajjal; — vagdalva szét régi, elviselhetetlen köteleket; s új gyanánt szorgalmasan fonva főveny-kötelet. Lett légyen munkájuk semmi vagy valami, de minthogy az egész Franciaország szeme tisztelettel rajtok függ, a történelem soha sem veszitheti el őket nagyon hosszasan szemei elől.

Ez idő szerint ha egy tekintet vetünk gyűlés-teremükbe, azt a legnagyobb mértékben rendetlennek fogjuk találni. Nem kevesebb mint »száz tag áll fel egyszerre«; semmi szabály az indítványok tételében, sőt még a szabálynak kezdete sem; a nézők karzatának meg van engedve

hogy tapsoljon, sőt hogy pisszegjen is; *) az elnök, minden két hétben újra választva, igen sokszor egyáltalában nem nyugodtan emeli fel fejét a hullámok fölött. Mind a mellett, mint minden emberi gyülekezetben, a hasonló kezd a hasonló mellé csoportosulni; az örök érvényű szabály: ubi homines sunt, modi sunt, igaznak bizonyul be. A rendnek némi elemei képződnek; pártok elemei. Van jobb oldal (Côté Droit), bal oldal (Côté Gauche), a szerint, a mint az elnöknek jobb vagy bal keze felől ülnek; a Côté Droit conservatív, a Côté Gauche felforgató. Középütt van az anglomaniacus constitutionalismus vagy két-kamrás royalismus, a maga Mounierjeivel és Lally-jaival, — gyorsan haladva a semmiség felé. A jobb oldalon, valamennyi közül kiválva, szónokol és ügyvédkedik Cazalès a dragonyos kapitány; ékesen szóló, mérsékeltén tüzes, a hirnév némi árnyékára téve szert. Ott lármáz Hordó-Mirabeau is, az ifjabb Mirabeau, s nem egészen ész nélkül; a sötét D'Espremenil nem csinál egyebet mint csak szimatol és izeg-mozog; azt szeretik róla tartani, hogy képes volna tönkre tenni magát az öregebb Mirabeaut is ha megpróbálná, **) — a mit azonban nem cselekszik. S végül, mint a legnagyobbat valamennyi közt, nézzük meg egy pillanatra Abbé Mauryt; az ő jezsuita szemeivel, mindent változás nélkül elviselni tudó érz-arczával, mely »képe valamennyi sarkalatos bűnnek.« Meghódíthatlanul és leverhetlenül küzd ő, jezsuita rhetoricával, a legszívósabb tudóvel és szívvél: a trónért, főként pedig az oltárért és tizedekért. Ugy hogy egyszer egy éles hang lekiáltott a karzatról:

*) Arthur Young, I. 111.

**) Biographie Universelle, §. D'Espremenil, (Beaulientől).

»Főpap uraimék, önöknek meg kell borotváltatniok; ha nagyon fészkelődnek, meg találják vágni önöket.†*)

A bal oldalt D'Orleans oldálnak is nevezik; s néha gúnyosan, Palais Royalnak. S mindamellett oly zürzavarosnak, fél-valódi fél-képzeltnek látszik minden, hogy — a mint Mirabeau mondá, — »kétséges az is, vajon D'Orleans maga oda tartozik-e ezen D'Orleans párthoz.« A mit tudni és látni lehet, az, hogy az ő hold-ábrázatja a térnek azon pontjáról ragyog előfelé. Ott ül szintén a tenger-zöld Robespierre is; bele vetvén a mérlegbe a maga könnyű súlyát, elhatározással, de még eddig nem nagy nyomatékka. Egy vékony, kiszáritott lelkű puritán és rendszer-bolond; szeretne eltörölni minden formulát, s mégis egész lényével formulákban él és mozog, csakhogy más neműekben. Szerinte a törvények királyi kihirdetését ilyen módon kellene végrehajtani: »N é p, ez az a törvény, a melyet készítettem a te számódra; elfogadod-e?« — mire jobboldal, centrum és baloldal egyaránt, szünni nem akaró kaczagással felel.**) Mindamellett a mélyebben látók észre veszik, hogy a tengerzöld még sokra viheti esetleg. »Ez az ember, — jegyzé meg Mirabeau — még csinál valamit; minden szót hisz a mit mond.«

Abbé Sieyes ugyancsak dolgozik az alkotmány gépezetén; a mely munkában azonban, szerencsétlenségre, a többi munkás-társak nem oly szófogadók, mint egy olyan emberrel szemben kellene lenniök, ki a politika tudományát tökélyre vitte. Mindamellett bátorság, Sieyes! Csak mintegy húsz hónapig tart ez a hősi munka, az ostobák ezen ellenmondása, s az alkotmány fel lesz építve; nagy örömkialto-

*) Dictionnaire des Hommes Marquans, II. 519.

**) Moniteur 67. sz. (Hist. Parl.)

zás közt ráteszik a zárkövet, vagyis inkább a zár-papírt, mert ez az egész csak papiros; s te megtetted abban a mit föld vagy ég kívánhattak tőled, mindazt a mi tőled tellett. Jegyezzük meg még ezt a triót is, a mely több dolognál fogva nevezetes; nevezetes már csupán azért is, mert történetük egy epigrammban van megírva: »a mi csak e három embertől származik, — így szól az epigramm, — azt Duport gondolja ki, Barnave mondja el és Lameth hajtja végre.« *)

Hát a királyi Mirabeau? Ez az ember, kilátszva valamennyi párt közül, felibe kerülve valamennyinek, napról napra emelkedik. Mint többször mondók, neki s z e m e van, ő valóság; míg a többiek csak formulák és s z e m ü v e g e k. A mulandóban ő felfedezi az örökkévalót; talál valami szilárd alapot még a papir-örvények között is. Hire eljutott minden országba; megörvendezteté magának a mogorva vén ember-barátnak szívét is, mielőtt meghalt volna. Maguk a posta-kocsisok tudnak Mirabeauról: ha valamelyik türelmetlen útas panaszkodik, hogy rossz a fogat, a kocsis azt feleli rá: »Igen, uraim, a hátsó lovak gyengék; de m i r a b e a u m (az ostorhegyes), mint látják, kitűnő, m a i s m o n m i r a b e a u e s t e x c e l l e n t. **)

És most, olvasóm, hagyd el ezt a lármás, átabotában levő nemzetgyűlést; s ha emberi szív van benned, némi szájalommal hagyd ott. Tizenkét száz felebarátod van ott, huszonöt milliónak központjában; dühösen veszekedve a végzettel és egymással; miként Ádámnak legtöbb fia szokta, olyan dologért örölve le életét, a mely senkinek se használ.

*) Toulangeon, I. 3.

**) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 255. 1.

Sőt, mindent össze véve, még azt is be kell ismerni, hogy ez a munka nagyon unalmas. »Unalmas, mint a mai ülés« — mondá valaki. »Miért kivenni ezt az egyet, Pourquoi dater?« — felelt rá Mirabeau.

Csak gondoljuk meg, hogy ők tizenkétszázan vannak; hogy nem csak beszélnek, hanem olvaszák beszédeiket; sőt kölcsönöznek és lopnak beszédeket hogy azokat olvassák. Tizenkétszáz kifogyhatatlan beszélővel, s ezek hangzatos köznapiságának özönvizével szemben, az elérhetetlen hallgatás méltán tűnhetik úgy fel, mint egyetlen áldása az életnek. De képzeljünk tizenkétszáz röpirat-öntőt, végnélküli röpiratokat kelepelve le, s nincs ember a ki peczket vessen szájukba! Csak már a berendezési kényelem lenne tökéletes, mint az amerikai congressusban! De itt nincs meg mindegyik senatornak a maga kis asztalkája és hirlapja; dohányról (annyival kevésbé pipákról) egyáltalában nincs gondoskodva. Még a társalgást is kénytelenek csendes hangon vinni, folytonos megszakítás közt: csak rajzónnal irt levelkék keríngenek »megszámlálhatatlan mennyiségben, egész a szószék aljáig.« *) Ilyen munka megy itt, regenerálva egy nemzetet; tökélyesítve a szabálytalan ígékről való theoriájukat!

*) Dumont, (159—67 l.) Arthur Young etc.

III. FEJEZET.

Az egyetemes felfordulás.

A király udvaráról, ez idő szerint, alig van mit mondani. A termek csendesek, elhagyottak; a királyság, hadistenétől és minden reményétől elhagyatva senyved, míg majd egyszer az Oeil-de-Boeuf ismét összeszedi magát. Az uralkodói pálcza elvételét Lajos királytól; áthelyezteték a Salle des Menusbe, a párizsi városházába, vagy isten tudja hova. A juliusi napokban, a midőn még minden fül zúgott a Bastille leomlásától, s miniszterek és herczegek elzúllottak a világ négy sarka felé, úgy látszott mintha maguk az inasok is nagyot hallókká lettek volna. Besenval, ki szintén menekülőben volt a végetlen tér valamelyik iránya felé, azonban egy kis ideig ott leskelődött Versaillesban, épen ő felségétől személyesen kért egy rendeletet postálovakért, midőn ime csak »a szolgálatban levő inas egész bizalmasan oda tolakodik ő felsége és én közém,« kinyújtva felkötni való nyakát hogy hallja miről beszélünk; ő felsége hirtelen való felindulásában megfordult; a csípővas felé kapott; »én gyöngéden feltartóztatám; ő hálásan szorítá meg kezemet, s szemeiben könyeket láttam csillogni.« *)

*) Besenval, III. 419.

Szegény király; mert a francia királyok is emberek! Maga tizennegyedik Lajos is felkapta egyszer a csipővasat, sőt ütött is vele; azonban Louvoisra és Dame Maintenon rohant oda. — A királyné ott sir belső lakosztályában, gyenge nőktől körülvéve; »a népszerűtlenség tetőpontján« van; mindenki úgy tekinti, mint Franciaország ros szellemét. Barátai és bizalmasabb tanácsadói mind elfutottak; s bizonyára, a legesztelenebb járatban fáradoznak. A Polignac kastély még most is ott emelkedik büszkén magasra, a merész és roppant köbalakú kőszál tetején, a virágzó mezők, s az őt körülövedző kék Auvergne hegyek közt: *) azonban belőle sem Polignac herczeg, sem Polignac herczegnő nem tekintenek le; ezek elfutottak; »Neckerrel találkoztak Baselben«; nem fognak visszatérni. Hogy Franciaország lássa a maga nemeseit, miként igyekeznek ellentállani az ellenállhatatlannak és kikerülhetetlennek, haragvó emberek arczával: ez szerencsétlenség volt, de nem váratlan; de hogy lássa őket, elkényeztetett gyermekek arczával és módja szerint?! Ez volt az állapot különössége. Ezek nem értettek semmit; nem akartak érteni semmit. Avagy nem üle épen most is egy új Polignac, ama kettőnek első szülötte, gondolkodva a hámi várbörtönben; **) olyan kábultságban, a melyből soha sem fog felocsúdni; a legzavartabb lény minden létező halandók között.

Lajos királynak új minsztériuma van; mind csupa népszerűségek: Pompignan, a régi elnök; Necker, a ki diadallal jó vissza, és más ilyenek. ***) Azonban mit használ ez

*) Arthur Young, I. 165.

**) 1835-ben.

***) Montgaillard, II. 108.

ő neki? A mint mondók, az uralkodói pálcza máshova helyezteték át, s csupán csak az aranyozott fapálcza maradt meg nála. Akarat, elhatározás nincs ebben az emberben, csupán csak ártatlanság és közöny; mindenkre támaszkodik magán kívül; minden körülménytől függ, csak azoktól nem, a melyeknek ura lehetne. Ilyen bajjal telt bensőleg a mi Versaillesunk és annak dolga. Messziről nézve szép, tündöklő mint a nap; közelelről nézve csak gőzköre a napnak, sötétséget és a romlás zavart forrongását rejtve.

Azonban Francziaországban keresztül folyik a legelvitázhatalanab¹⁾ »rombolása a formuláknak«; transactiója a valóságoknak, melyek amabból következnek. Annyi millió egyén, valamennyi bilincsbe verve és csaknem megfojtva a formulák által; kiknek élete mind a mellett, — legalább éhségek és emésztések, — elég valódi volt! Az ég valahára bő aratást adott: de mit használ az a szegény embernek, midőn a föld a maga formuláival akadályozva közbe szól. Az ipar, a felkelések ezen mindennapi volta mellett, szükségképen szünetel; a tőke, mint ilyenkor rendesen, nem kering, hanem félénken meghúzza magát egy-egy sarokban. A szegény embernek szűken akad munkája s azért szűken van pénze is; sőt ha még volna is pénze, kenyeret nem vehet rajta. Legyen az aristokraták összeesküvése, vagy D'Orleans összeesküvése, vagy a brigándok, a rendkívüli rémület és Phoebus Apollo ezüst nyilának csengése az oka: elég az hozzá, hogy a piaczkon igen kevés a gabona, de annál több a zavargás és csődület. A gazdák, úgy látszik, nem igen akarnak csépelni; — mivel vagy »meg vannak vesztegetve«; vagy nincs is szükség megvesztegetésre, a midőn az árak egyre emelkednek, s talán a haszonbér fizetése sem oly sürgős többé. S a mi különös, még a hatósági

rendeletek, »Hogy ennyi s ennyi mérő búzával ennyi s ennyi mérő rozsot tartoznak eladni« s más ilyenek sem sokat segítenek a dolgon. Dragonyosok állanak sorban, kivont karddal, a gabonás zsákok között, gyakran több dragonyos mint zsák. *) A gabona-hiány miatti csoportosulások gyakoriak; lassanként még sötétebb természetű csoportosulásokká válva.

Az éhenhalás a francia köznép előtt eddig is ismert dolog volt; ismert és megszokott. Nem láttuk-e őket az 1775-ik esztendőben, midőn sáppadt arczczal, rongyosan és piszkosan, benyújták az ő »Sérelmi kérvényüket«: s feleletül egy negyven láb magas újdonatúj akasztófát kaptak? Éhség és sötétség, hosszú évek során keresztül! Mert csak tekintsünk vissza azon korábbi párizsi zavargásra, midőn egy, a kicsapongás által tönkre tett magas állású személyről azt hitték, hogy vér-fürdőkre van szüksége; s az anyák, elnyűtt ruhában, de a mely alatt mégis élő szív dobogott, »betölték a köz-tereket Ráchel-siralmukkal,« — s ezeket is akasztófákkal csendesíték le. Húsz évvel ez előtt az ember-barát (süket füleknek predikálva) úgy irta le a limousini parasztokat, hogy azok tekintete szenvedés-telt (s ouffre douleur), olyan tekintet, a mely már túl van a panaszkodáson, »mintha a nagyoktól szenvedett elnyomás valami olyan dolog volna, mint a jégeső és a mennydörgés, a mely orvosolhatatlan, s a természet rendelése.« **) S ha most, valamelyik nagy órában, a leomló Bastille rázkódtatása felébresztene titeket; s kisülne hogy az a dolog csak a mesterség rendelése; és orvosolható, eltörölhető!

*) Arthur Young, I. 129, etc.

**) Fils adoptif, Mémoires de Mirabeau. I. 364—394.

Hiszen nem felelte még el az olvasó »a vad-emberek azon áradatát,« mely ugyanazon ember-barát szeme láttára ömlött le a hegyekről Mont d'Ornál! Kiaszott arcok hosszú hajjal; csontos, nagy alakok, magas sarkú fa-papucsokban; gyapjú ujjasban, széles bőrévekkel, a melyek réz-szegekkel vannak kiverve! Lábaikkal rugdosták és könyökeikkel verték a taktust a mint a dulakodás és veszekedés, a mely csakhamar kezdetét vette, tovább folyt; vadul kiabálva; a sáppadt arcok el levén torzulva bizonyos kegyetlen nevetés hasonlatosságára. Mert ezek elsötétítettek és megkeményítettettek; igen sokáig voltak zsákmányai a pénzáczoknak és adószedőknek; a »hivatalnokoknak, azok pennáinak hideg karczolásával.« A mi öreg Marquis-nknak határozott jóslata volt, de a melyre senki sem akart hallgatni, hogy »egy ilyen szembekötösdi kormány, egyszer nagyon előre botolván, az általános felfordulásban, Culbute G é n é r a l e-ban, fogja végit érni!«

Senki sem akart rá hallgatni; mindenki ment a maga útján meggondolatlanul; — s az idő és a végzet is mentek a magukén. A szembekötösdi kormány nagyot botolván, elérte a meredek szélét, mely rá nézve kikerülhetetlen volt. A teher-hordók néma sergét addig zaklatták a hivatalnokok pennájuknak hideg, gyáva karczolásával, hogy most azok a rabszolgák szövetségivé egyesültek. Mert a legkülönösebb, szokatlan hírek jutnak el hozzájuk ezekben a napokban; párizsi hírlapok hordják azokat papir szárnyaikon; s még csodálatosabb dolgokat beszél a kósza hír és a hozzávetés ott, a hova már hírlapok nem jutnak:*) hogy az elnyomás nem kikerülhetetlen dolog; a Bastille szét van

*) Lásd : Arthur Yuong, I. 137, 150.

szórva, s az alkotmány rövid időn kész lesz! A mely alkotmány, ha csakugyan valami az és nem semmi, mi lehetne más mint kenyér, a mit megegyenek?

Az utazó, »kantárszárral kezében föl a dombra ballagván,« utolér »egy szegény asszonyt,« ki, mint az ilyenek szoktak lenni rendesen, valóságos képe a szükségnek és nyomorúságnak; »legalább hatvan évesnek látszik, bár még huszonnyolcz sincs egészen.« Hét gyermekük van, neki és agyon hajtott férjinek; kis bérelt jóságuk egy tehénnel, a mely legalább a gyerekek vacsoráját kiadja, s azután még egy kis poroszka lovuk. Fizetniök kell a haszonbért, örökbért; tyúkokat adni ennek a földesúrnak, néhány zsák zabot amannak; azután rajtuk van az országos közmunka, királyi adó, egyházi adó, bizony sok adó ez; — s azt tartja hogy olyan nyomorult időt élünk, a mi kimondhatatlan. Azt hallotta hogy v a l a h o l, valamiképen, v a l a m i t, segítni akarnak a szegények állapotán: »az Isten küldje azt mentül előbb, mert a sok fizetés és adó megesznek bennünket (nous ecrasent)!« *)

Biztató jóslatok hirdettetnek, de nem teljesülnek be. Volt már Notablek gyűlése és másféle gyűlés; egyik elment jött a más. A cselszövés és manoeuvre, parlamenti ékesszólás és szónoki harcz, görög víván a göröggel magas állásokban: mindez már régóta tart, s kenyér még sem jön. A gabona le van aratva és betakarítva, s nekünk még sincs kenyérünk. A kétségbeesés és remény által ösztönözve, mit tehet az elcsigázott nyomor, minthogy felkél, s a mint jósolva volt, előidézi az általános felfordulást?

*) Arthur Young, I. 134.

Képzeljünk most már mintegy öt milliót ezekből az óriás alakokból, sovány arczaikkal (*figures hâves*), gyapjú újjasokban, réz-szeges bőrévekkel, magas sarkú fapapucsokban, a mint hirtelen előállanak hogy a megmosdott felsőbb osztályokhoz, számoltatás nélkül eltelt hosszú századok után, mintegy az erdők vadjának ordításával, lényegileg ezt a kérdést intézzék: Hogy bántatok velünk; hogyan tanitottatok, tápláltatok és vezettetek minket, a míg mi értetek dolgoztunk? A feleletet lehet olvasni a lángokban, melyek a nyári éjszakákon az égboltozatot nyaldossák. Ez a tápláltatás és vezetés a mit töletek kaptunk: Üresség — a zsebben, gyomorban, a főben és a szivben. Nézzétek, semmi sincs bennünk; semmi más, mint a mit a természet ad a maga vad gyermekeinek a sivatagban: vadság és étvágy, éhségen alapuló erő. Felirtátok-e oda »az ember jogai« közé, a mit csináltatok, hogy az ember ne haljon meg éhen, a míg kenyér van a mit ő aratott? Ez ott van »az ember erő-képességei« közt.

Hetvenkét kastély lángolt fel Mâconnaiban és Beaujolaisban csupán: úgy látszik, ez a gyűjtogatás központja; azonban innen terjedt tova a Dauphinén, Alsaceon és a Lyonnaisen keresztül; az egész délkelet lángban áll. Az egész északon, Rouentől Metzig, a féktelenség elszabadulva kóborol; só-csempészek nyíltan járnak fegyveres bandákban; a városok vám-korlátaí felégetve; a vámszedők, adószedők, hivatalnokok elkergetve. »Attól tartottak, — mondja Young, — hogy a nép az éhség miatt fel fog lázadni«; s ime látjuk, hogy azt meg is tették. Kétségbeesett földönfutók, kik régóta csavarogtak czéltalanul, most reményt találva magában a kétségbeesésben, mindenütt egy-egy magvát képezik a fölkelésnek. Meghúzzák a templom

harangjait lármajelül; s az egész község hozzá fog a munkához. *) Vadság, kegyetlenség; éhség és boszú: képzelhetjük hogy milyen munka lehet az!

Jaj most annak a földesúrnak, a ki például »befalaztatta a helység egyetlen kútját«; a ki nagyra volt chartierjei és pergamentjeivel; s tilalmazta a vadászatot, nem bölcsen, de annál szigorúbban. Templomok és kanonokságok is raboltatnak ki, irgalom nélkül; melyek nagyon is a bőréig nyírták a nyáját, s elfeledték táplálni azt. Jaj a földnek, a melyre a sansculottismus, bosszúállásának napjaiban, rátipor, durva patkóival — szeges fa-papucsával! Előkelő földesurak, finom szervezetű nejeikkel és kicsinyeikkel, kénytelenek futni »fél-mezitelenül« az éjnek védő árnyékában; örülnek hogy megmenekülhetnek a lángoktól, vagy még rosszabbtól annál. Találkozhatnak velök a vendéglők t a b l e s d'h ô téjánál, a mint bölcsőbb vagy ostobább reflexiókat tesznek, hogy »a rangnak vége van«; s nem tudják hogy most merre forduljanak. **) A m é t a y e r kényelmesebbnek tartja, ha nem nagyon siet a haszonbér fizetésével. Ami az adó-szedőt illeti, miután hosszú időn át ő üldözött mint egy két-lábu ragadozó állat, most azt tapasztalja, hogy őt üldözik vadállat gyanánt. Ő felségének kincstára nem igen fogja »födözni a deficitet« az idén; igen sokan abban a hitben vannak, hogy a »hazafias fölség«, a ki azon kívül a francia szabadság visszaállítója, eltörölte az adók nagy részét, bár némely emberek azt saját magán céljaikból eltitkolják.

*) Hist. Parl. II. 243—6.

**) Lásd: Young, I. 149.

Hol fog ez végzödni? Bátran jósolhatjuk, hogy a feketlen mélységben; a mely felé halad minden csalódás, minden pillanattal, s a hova ez a csalódás most megérkezett. Mert ha van valami hit, a mely öröktől fogva igaz, úgy ez, mint gyakran ismétljük, az, hogy semmiféle hazugság sem élhet örökké. Magának az igazságnak is változtatnia kell köntösét időről időre, s ujja születnie. S minden hazugságnak halálos ítélete alá van írva magának az égnek ítélőszéke előtt; s lassan vagy gyorsan, de folytonosan haladnak azok végórájuk felé. »A jelek, melyekről meg lehet ismerni, hogy valamely nagy úr a földesúr, — mondja a heves, szó-kimondó Arthur Young: — terméketlen földek, mocsárok, pusztaság és sivatag; ha az ember kastélyába megy, azt egy erdő közepén találja, mely özekkel, vaddisznókkal és farkasokkal van megnépesítve. A szántóföldek a hitvány kezelés legszomorúbb képét mutatják, valamint a lakházak a nyomorét. Ennyi millió embert látni tétlenül, a kik mind dolgosak lehetnének, s küzködve az éhenhalással! Oh, ha én Franciaország törvényhozója lehetnék csak egy napra, hogy megtánczoltatnám ezeket a nagybirtokos uraságokat!« *) No Arthur, most láthatod őket hogy valósággal tánczolgálnak; — nem fogsz-e még zúgolódní e miatt is?

Sok esztendőkön és nemzedékeken keresztül tartott ez így; de végre ütött az óra. Az üres koponyát, a melyre semmiféle okoskodás és könyörgő szó nem tudott hatni, a gyujtogatások tüzének kellett megvilágositnia: csak ez az egyetlen methodus volt fen. Fontold meg azt, nézd meg azt jól! Az öv egy gombákat szedeget gyermekeinek ebédre; s egy illatszertől szagos Seigneurnek, ki hivalkodásban tölti

*) Arthur Young, I. 12, 48, 84. etc.

idejét az Oeil-de-Boeufben, van egy olyan alchimiája, mely által elveszi az özvegynek minden harmadik gombáját, s nevezi azt haszonbérnek és törvénynek: az ilyen állapotnak meg kell szünnie. Hogyan ne kellene megszünnie? De szörnyű rettenetes az ilyen megszűnés! Azok, akiknek Isten a maga nagy kegyelmében időt és alkalmat adott rá, igyekezzenek más, szelidebb véget teremteni.

Némelyek előtt csodálatosnak látszik, hogy az urak nem próbáltak valamit tenni, hogy magukon segítsenek; például hogy egyesültek és fegyvert fogtak volna: mert hiszen voltak mintegy »száz ötven ezren,« s valamennyien elég vitézek. Szerencsétlenségre az olyan százötven ezer, mely nagy területen szét van szórva, s a kölcsönös ellenségeskedések által pártokra szakgatva, nem igen egyesülhet. A legmagasabb urak, mint láttuk, már kiköltöztek, — azzal a szándékkal, hogy Franciaországot megszégyenítsék. S most már a fegyverek sem a Seigneurök kizárólagos tulajdonai, hanem mindenik halandóéi a kinek öt forintja van, melyen egy ócska puskát vehet.

Azonkívül ezek az éhenhaló parasztok utóljára is nem négy lábú patás állatok, hogy őket ilyen módon állandóan a járomban lehetne tartani. Még csak nem is fekete színűek, hanem egyszerűen mosdatlan seigneurök; s a seigneurben is van emberi érzés! — A földesurak azt cselekedték a mit tudtak: beállítottak a nemzet-örök közé, vagy kiáltozás közt elfutottak, égnek és földnek panaszkodva. Egyik Seigneur, a híres Memmay de Quincey, közel Vesoulhoz, meghívta a szomszédságban levő parasztokat mind lakomára; löporral felvetteté őket kastélyával együtt; s ő maga egy pillanat alatt eltűnt, senki sem tudja hova. *) Mintegy hat évvel ez-

*) Hist. Parl. II. 161.

után visszatért, s azt mutogatta, hogy az egész véletlenségből történt.

A hatóságok sem tétlenek, bár szerencsétlenségre mindennemű fensőség és tisztviselőségek bizonytalan átmeneti állapotban vannak, most alakulván át a régi monarchicus formából az új demokráciaiba; egyetlen tisztviselő sem tudja világosan hogy mi ő. Mind a mellett a m a i r e k, akár újak, akár régiek, állítják ki a m a r e c h a u s s é e k a t (lovass rendőrség), nemzetőröket, s a rendes sor-csapatokat; s a mellett az igazságszolgáltatás is gyakoroltatik még pedig a legsummásabb eljárással. A m a c o n i választási bizottság, bár bizottság csupán, annyira megy, hogy saját felelősségére husz embert akasztat fel. Dauphiné Prévôtja mozgó csapatokkal, poroszlókkal és akasztófa-kötelekkel járja be az országot; mert akasztófának mindenik előfa alkalmas, s aggattatja a gonosztevőket, világosabban szólva, »tizenhárom« gonosztevőt egyszerre.

Szerencsétlen ország! Az érett, szívet vidító esztendőnek szép arany-sárga és zöld színe hogyan mocskoltatik be iszonyatos feketeséggel; kastélyok fekete üszkei s akasztott emberek megfeketült hulláival! A munka megszűnt mindenfelé; a kalapács és fűrész zaja helyett a félrevert harang és a lárma-dob zugása hallik. Az uralkodói pálcza eltűnt, senki sem tudja h o v a; — darabokra törve: az egyik helyen tehetetlen, a másikon zsarnoki. A nemzetőrök gyakorlatlanok, s céljukkal nincsenek tisztában; a rendes katonaság hajlandó a zendülésre, attól is csak félni lehet, hogy ezek majd összevesznek, meg attól is hogy e g y e t é r t e n e k. Strassburgban fölkelés volt: a városházát szét-szedték darabokra; irattárát a szelekbe szórták; ittas katonák ölelkeztek az ittas polgárokkal három napig; s

Dietrich polgármester és Rochambeau marsal csaknem kétségbeestek ezen állapotokon. *)

Mindezen tüneményeknek közepette ott látjuk M. Neckert, diadalmas átvonulásában, »kisérve« — Béforton keresztül például — »ötven nemzeti lovas által, a hely összes katonai zenéje mellett,« Bâselből visszatértében. Dicsőséges ez az útja, mint a fényes dél, bár szegény Necker maga is részben már sejti, hogy az hova vezet. **) Következik egy legfényesebb, tetőponton álló nap, a párizsi városházánál; halhatatlan éljenekkel; neje és leánya térdelve csókolnak neki kezet nyilvánosan; Besenval bocsánatot nyer — csak-hogy ezt még naplement előtt visszahúzzák: egyetlen igen fényes nap, s azután homályosabbak következnek, és még homályosabbak, le a leghomályosabbakig! Ilyen varázs van a névben és a névnek hiányában. Mint valamely bűvös Mambrino-sisak, a mely lényegesen szükséges a győzelemhez, úgy jön ez a »Francziaország megváltója«, örömkialtással, czitera-zengéssel fogadva a világ által: hogy, fájdalom, csakhamar megfosztassék bűv-erejétől, s bemocskolva elhajittassék mint egy borbé-tányér! Gibbon »szeretné megmutatni őt (ebben az elvettett, borbé-tányér állapotban) bármely olyan, belső tartalommal bíró embernek, a kinek kedve volna kiégettetni a lelket magából, s caput mortuummá válni, az ambitio által, legyen az sikert arató vagy sikertelen. ***)

Csak még egy kis eseménykét említünk meg és többet nem: hogy ezekben az őszi hónapokban, a mi könnyen meg-

*) Arthur Young, I. 141; Dampmartin, Evénemens qui se sont passés sous mes yeux, I. 105—127.

**) Biographie Universelle, §. Necker (Lally-Tollendaltól)

***) Gibbon levelei.

haragvó Arthurunk hogyan, »bosszantaték néhány nap óta« mindenféle eltévedt ólomdara! ok és golyók által, a melyek »ötször vagy hatszor csészám mellett és fülem körül füttyültek el;« a vidéknek egész csöcseléke kimenvén vadat löni.*) Igen, ez így van. Dover sziklái fölött s Franciaország valamennyi országútja mentén két jelenség szemlélhető ezen az őszön: francia Seigneurök költözködő repülése, s francia tollas állatok költözködő szárnyas repülése. Elmondhatjuk, hogy a vad-tilalom eltöröltetett, vagy annyi mintha eltöröltetett volna, ezen a földön: vége van örök időkre. A mi szerepet a n n a k kellett játszania a mivelődés történetében, az el van játszva: *plaudite; exeat!*

Ilyen módon lánghol fel a sansculottismus, megvilágosítva sok dolgot; egyebek közt szülve augusztus negyedikén — a mint láttuk — azon félig csodás pünköst-éjszakát a nemzet-gyűlésben; félig csodásat, melynek megvoltak okai és eredményei. A feudalismus meg van ölve; nem csak papíroson és tentával, hanem tényleg is és tűz által, — mondjuk inkább, önelégés által. Dél-Keletnek ez az égése csillapodni fog; szanaszét tovább terjed nyugotra vagy másfelé: de kialudni nem fog, míg minden tűzre való el nem ég.

*) Young, I. 176.

IV. FEJEZET.

A Queue.

Ha most Párizst nézzük meg, legelőször is egy dolog tűnik ott szemünkbe: hogy t. i. mindenik pék-boltnak egy-egy Queueje vagy farka támadt; a vásárlók hosszú sora ez, a kik egymás után sorba állittattak, hogy a ki előbb jött előbb kapjon, — ha egyszer a bolt ki lesz nyitva! Ez a hosszú sorban való várakozás, a melyet julius első napjai óta nem láttunk, ismét megjelenik augusztusban. Idővel látni fogjuk, hogy a gyakorlat azt szintén a művészet egy nemévé tökéletesíti; s a queueben való állásnak ez a művészete, vagy fél-művészete egyik jellem-vonásává lesz a párizsi népnek, mely azt minden más egyéb néptől megkülönbözteti.

Azonban gondoljuk meg csak, hogy midőn maga a munka is olyan kevés, a szegény embernek hogyan kell nemcsak pénzt teremtenie, hanem ott várakoznia félnapokig (ha neje nagyon gyenge arra hogy ott álljon és dulakodjék) a queueben, míg pénzét becserélheti drága, rossz kenyérért. Szükségkép czivakodásoknak kell támadniuk, melyek néha az öklözésig és vérezésig mennek, ezen elkeserített queueekben. S ha czivakodás nincs is, legalább a panasznak egyetlen, összhangzó Pange Linguaja szól a létező hatalom

ellen. Franciaország megkezdte a maga hosszú, éhezési tanfolyamát, a mely jobban oktat és gyümölcsözik, mint bármely akadémiai tanfolyam, s egyre tart mintegy hét nehéz esztendőn keresztül. Miként Jean Paul saját életéről mondja: »az éhezés mesterségét nagyra lehet vinni.«

Vagy nézzük meg, különös ellentétül, az örömnepi ju' ileumokat; mert Párizs arca, általában tekintve, ezt a két vonást tünteti fel: az örömnepi szertartásokat s az élelem-hiányt. Örvendező menetek járnak, elég nagy számmal; fiatal asszonyok, ékesen és felcziczomázva, csak úgy repül utánok a háromszinü szalag; haladnak ének és zene-szó mellett Szent Genovéva oltárához, hogy megköszönjék neki hogy a Bastille le van rontva. A piaczok erős férfi árusai és erős asszonyai sem maradnak el virág-csomóik és beszédeikkel. Abbé Fauchet, kinek nincs párja az ilyen munkában, (mert Abbé Lefèvre csak a lópor kiosztásához ért) megáldja a háromszinü kelmét a nemzet-örség számára, s azt háromszinü nemzeti lobogóvá teszi, a mely győzedelmes, vagy győzedelmes fog tenni a polgári és vallás-szal adság ügyében az egész világ fölött. Fauchet — mondjuk — az alkalmas ember a Te Deumokra és ünnepélyes felszentelésekre, mely utóbbira, itt a zászló esetről, a mi nemzetörségünk »puska-ropogással felel,« habár istenháza vagy főtemplom is az a hol vannak, *) betöltve a Nôtre Dameot a leghangosabb füstös A m e n hangjaival, a mely sok mindenféle dolognak jelölője.

Általában elmondhatjuk, hogy a mi új polgármesterünk Bailly, s a mi új parancsnokunk Lafayette, a kit »Scipio-Americanusnak« is neveznek, drágán vették meg

*) Hist. Parl. III. 20; Mercier, Nouveau Paris etc.

magas állásaikat. Igaz hogy Bailly aranyos disz-hintóban jár, testőrökkel és egész fénynyel, a miért Camille Desmoulins és mások fintorgatják is rá az orrukat; Scipio jártatja »fehér harczménjét« s polgári tollai libegnek az egész Franciaország szemeláttára. Azonban egyikőjük sem teszi ezt ingyen, hanem igazán véve, nagyon is magas árt fizetnek érte. Ezt az árt tudniillik, hogy táplálják Párizst, és visszatartóztatják a harcztól. A város pénztárából fizetve, a legnagyobb szegény nép közül mintegy tizenhét ezeret foglalkodtatnak ásással a Montmartreon, negyven krajczár napszám mellett, melyen a piaczi ár szerint csaknem két font rossz kenyeret vehetnek, — s bizony nagyon sárga a színök, midőn Lafayette őket meglátogatja és szónokol nekik. A városháza dolgozik éjjel nappal: neki kell szereznie kenyeret, egy municipális alkotmányt, kiadnia mindenféle rendeleteket, szájkosarat vetnie a sansculott sajtóra, s ismét és mindenek felett kenyeret adnia.

Bevásárlók járvák be az országot szél-tiben hosszában, orosz-lának étvágyával; kikutatják az elrejtett gabonát, megveszik a nyilván levőt; szép módjával vagy erőszakos eszközökkel, de nekik gabonát kell szerezniök. Igen hálátlan feladat, s a mellett nagyon nehéz és veszedelmes, — még ha az ember nyer is valami csekélységet mellette! Augusztus 19-én van egy napra való eleség. *) Panaszok is történnek, hogy a táplálék meg van rontva, s rossz hatást csinál a belekben: nem gabona az, hanem párizsi málter! A mely hatást a belekben a mi illeti, valamint azt a »fájást a torokban és a szájpadráson«: egy városházi rendelet ki-mondja, hogy azt számba se kell venni, sőt úgy kell tekin-

*) Lásd: Bailly, Mémoires, II. 137—409.

teni, mint a mely erősítő és jótékony. Saint-Denis mairejét, mivel kenyeire nagyon fekete volt, az elrontott gyomrú csőcselék a lámpavasra akasztá. A párizsi gabona-piaczot nemzetőrök védik: kezdetben elég tiz, azután hatszáz kell.*) Csak rajta, dolgozzatok, Bailly, Brissot de Warville, Condorcet és ti többiek!

Mert a mint mondók, egy municipalis alkotmány is van csinálni való. A régi Bastille-választók, miután vagy tiz napig dicséneket zengettek dicsőséges győzelmük felett, egyszer csak éles boszús hangon azt a kérdést hallják magukhoz intéztetni: Ki tette ö n ö k e t oda? S csakugyan kénytelenek helyet adni, nem minden panaszló sohajtozás és mindkét részéről való hallható zúgolóadás nélkül, egy új, nagyobb testületnek, mely specialiter arra az állásra választaték. A mely testület, megsza poritva, egyes tagjaiban felszerélve, s végre a tagok száma háromszázban megállapítva: városi képviselők (Représentans de la Commune) név alatt most ott ülésez, arányosan bizottmányokba osztva, szorgalmasan csinálva az alkotmányt, mindig a mikor csak liszt után nem jár.

S még hozzá, milyen alkotmányt; csodával határos az: olyant, a mely »consolidálja a forradalmat!« Tehát a forradalomnak vége van? Bailly polgármester s a szabadságnak minden tisztességes barátja szeretnék hinni hogy úgy van. Tehát a ti forradalmatokat, mint a kocsonyát ha eléggé ki van főzve, csak ki kell önteni az alkotmány valamely formájába, hogy ott »consolidálódjék«? Hiszen csak annyira lehetne vinni, hogy megfagyna; azonban épen ez a kétséges dolog, vagyis, fájdalom, a nem kétséges!

*, Hist. Parl. II. 421.

Boldogtalan barátai a szabadságnak, a kik consolidálni akarják a forradalmat! Ott kell ülniök és dolgozniok, sátoruk magán a chaoszon van felütve; két ellenséges világ — a felső udvar-világ s az alsó sansculott-világ közt; s csapkodva mind a kettő által, dolgozniok kell kinlódva, veszélyek közt — csinálva, a szónak komoly, szószerinti, szomorú értelmében »a lehetetlent.«

V. FEJEZET.

A negyedik rend.

A röpirat-gyártás mind szélesebbre tátja ki feneketlen torkát, hogy azt soha többé be ne zárja. A mi philosophusaink, igaz, hogy jó részt visszavonulnak, követve Marmontel példáját, ki »undorodva vonult el mindjárt az első nap.« Abbé Raynal, ki megöszült és csendes emberré lett marseillesi házacskaiban, nem igen van megelégedve ezzel a dologgal; utolsó irodalmi műve is ennek az embernek egy lázzadó cselekmény; egy méltatlankodó »Levél az alkotmányozó gyűléshez,« melyre a felelet az, hogy napi rendre térnek fölötte. Morellet philosoph hasonlókép elégedetlenül ránczolja homlokát; a minthogy jövedelmében is van fenyegetve azon augusztus negyedike által; már ezek valóban igen messze mennek. Minő csodálatos, hogy azok a »lesoványodott alakok a gyapju ujjasban« nem akarnak békén maradni, megelégedve a bölcsekedéssel és győzedelmes analysissel, mint mi!

Fájdalom, úgy van: a speculatio és philosophismus, mely egykor a szalonoknak volt kincse és ékessége, most csupa gyakorlati tételek rézpénzeivé alakul át, s közkézen forog az utczákon és országutakon: s van is láttatja! Egy negyedik rend támadt: a tehetséges hirlap-íróké, s növek-

szik és szaporodik elnyomhatatlanul, ellenőrizhetlenül. Új nyomdászok, új hírlapok, és folyvást újak (oly viszketeges a világ): hadd rakja a féket és consolidáljon ez a »mi három százunk«, a hogy tud! Loustalot, Prudhomme-nak, az egyhangúan lármázó nyomdásznak szárnyai alatt, hetenként kiadja az ő Révolutions de Paris-ját, éles, emphaticus hangon írva. Csipős, maró, mint a kőkény leve és a vitriol, Marat, A nép barátja; ki már most kilátta, hogy a nemzet-gyűlés, a mely úgy tele van aristokratákkal, »nem tehet semmit,« kivéve azt hogy feloszlik és helyet ad egy jobbnak; hogy a városházi képviselők alig egyebek mint fecsegők és gyávák, ha nem épen gazok. Szegény ez az ember, piszkos, és padlás-szobákban lakik; nem kedves érzékeink előtt, sem külsőleg sem bensőleg, mintha valami átok ülne rajta: — s most fanaticussá kezd válni, rabul esvén egy rögeszmének! Kegyetlen játéka a természetnek! Szegény Marat te, avagy a természet az ő hulladékaiból, és dirib-darab maradék agyagjából gyúrt-e téged, kegyetlen mulatságában, s mostoha-anyailag ide dobott, egy eszeveszettséget ebbe az eszeveszett tizennyolczadik századba? Munka várakozik ott reád, a melyet te el fogsz végezni. A háromszáz megidézte és ismét meg fogja idézni Marat-t: de ő mindannyiszor talál elégséges feleletet; mindannyiszor füttyöt hány nekik, vagy kijátsza őket s nem tör semmiféle zablát a szájában.

Carra, »ex-titkárja egy lefejezett hospodárnak«, s azután a Nyaklancz-bibornoké, hasonlókép röpirat-csináló, no meg kalandor, a ki sokat látott és sok földön megfordult: csatlakozik Mercierhez, a Tableau de Paris kiadójához s tajtékzó ajakkal indítványoz egy Annales Patriotiques-t. A Moniteur meg a maga szerencsés

utján; Barriere »sir« a papiron, mint még mindig loyalis ember; Rivarol és Royou sem hevernek. A mély szól a mélyhez: a Domine Salvum Fac Regem felkölti a Pange Lingvat; az Ami-du-Peuple mellett ott van egy király-párti hirlap, az (Ami-du-Roi. Camille Desmoulins megtette magát Procureur-Général de la Lanterne-nek, a Lámpa-vas főügyészének; s ügyészkedik, kegyetlenség nélkül, ezen kegyetlen czímmel, adván ki hetenként az ő ragyogó Révolutions de Paris et Brabantját. Ragyogónak mondjuk, mert ha a hirlapírásnak azon vastag sötétségében, annak egyhangú lármázása, s egy pontra irányzott vagy szanaszét törő dühögése közt, a geniusnak csak egyetlen sugarával is találkozol valahol, biztos lehetsz róla, hogy az Camilleé. Azt a mihez Camille hozzá ér könnyű ujjával, azonnal széppé teszi; gyöngéd, váratlan fény játszik ott, a rettenetes zűrzavar között; Camille sorai gyakran méltók az elolvasásra ott is, a hol senkié másé nem. Te kétes jellemű Camille, hogyan csillámlasz elesett, lázzadó, mind a mellett félig mennyei világosságoddal, miként a csillagfény Lucifer homlokán; Reggelnek gyermeke, micsoda korba, micsoda országba vetett végzeted!

Azonban minden dologban van jó, még ha az nem jó is »a forradalmak consolidatiojára.« Száz meg száz kocsira menő hever rothadóban ezekből a röpiratokból és hirlapokból, Európánk köz-könyvtáraiban. Kiszedetve a ropant örvényből — mint csigák — bibliomaniacus gyöngybúvárok által: előbb ott kell rothadniok, s csak azután lehet meglátni a mi gyöngy közte, Camilleban vagy másokban, s a mi azután is az marad.

A nyilvános szónoklás sem apadt, ha még oly savanyúan néznek is arra Lafayette és az ő figyelő örei. A Palais Royal ugyancsak hangos mindég, de leghangosabb a Café de Foy; a polgároknak és polgárnőknek olyan tarka-barka sokasága özönlik oda. »Néha megeskik, — mondja Camille, — hogy egyes polgártársak a nyomatás szabadságát *) magán céljaikra használják fel, úgy hogy egyik másik hazafi azt veszi észre, hogy zsebkendője vagy zsebkendője hiányzik!« De a mi a többit illeti, Camille véleménye szerint mi sem lehet élénkebb képe a római forumnak. »Valamelyik hazafi előterjeszti indítványát; ha az pártolókra talál, felálltatják egy székre és beszéltetik. Ha megtapsolják, akkor ügye nyerve van és beírja nevét; ha lepisszegik, tovább megy, a maga útján.« Ezek így tozsonganak és szónokolnak. Valamennyi közül kilátszik és kihallik a magas, bozontos Saint-Huruge Marquis, egy olyan ember, ki sokat vesztett, de azt meg is érdemelte. »Bögés« hangjának jelleme, mint Bäsán bikájáé; olyan hang, mely elfojtja a többit mind, s gyakran dobogásba hozza az emberek szívéét. Valami hibázik a fejében ennek az öreg Marquisnak, de tüdeje egészen hibátlan; s a hibás és a hibátlan egyaránt hasznára fognak válni.

Vegyük még ehhez, hogy mind a negyvennyolcz kerületnek megvan a maga bizottmánya, a mely folytonosan beszél és indítványoz; segít gabonát keresni, alkotmányt keresni s fékezi és sarkantyúzza a városházabeli szegény háromezázatot. Hogy Danton, »olyan hanggal, mely visszaverődik a boltozatról,« elnöke a Cordeliers kerületnek, mely

*) Szójáték: Liberté de la Presse = sajtó-szabadság; az után: a tolongás szabadsága.

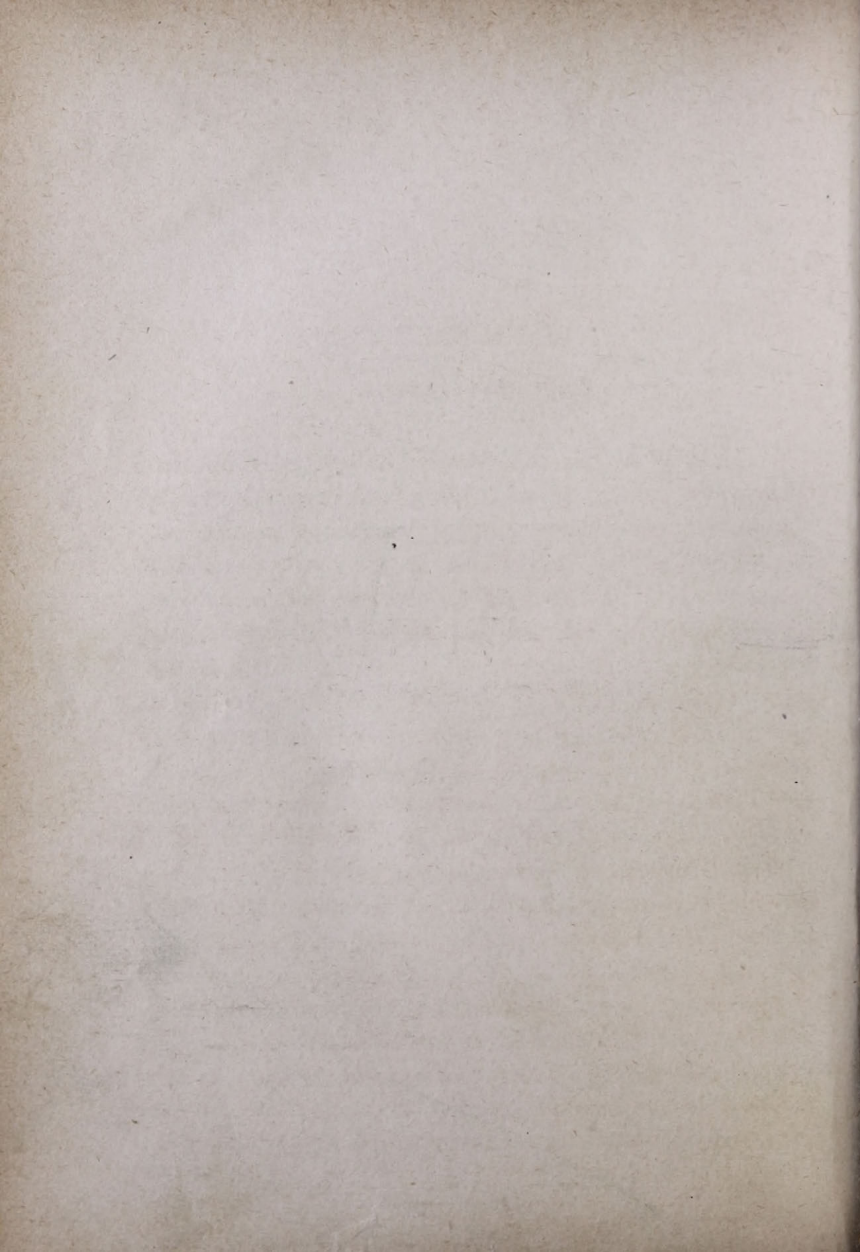
már eddig is a patriotismus Gósen földjévé lett. Hogy nem számítva a »tizenhét ezer végső szükségben levőket, kik a Montmartre-n ásnak,« s kiknek legnagyobb része utlevelet kapott és szélnek lőn bucsátva »két forinttal«: — azon kívül a hely nélkül való cselédeknek is strikeja van, a kik összegyűlnek nyilvános szónoklás végett; mindjárt erre következik a szabók strikeja mert ők is strikeolni és beszélni akarnak; azután a csizmadia legények strikeja, a gyógyszerészek strikeja: oly drága a kenyér. *) Mindezek, miután abba hagyták a munkát, kénytelenek beszélni; rendszeren a szabad ég alatt és ott határozatokat hoznak; — Lafayette és őrei gyanusan szemmel tartják őket a távolból.

Boldogtalan halandók: ilyen lökdösést, rángatást és fojtogatást visznek véghez egymáson, hogy felosszák egymás közt, valamely tűrhető módon az ember közös boldogságát ezen a földön, mikor az egész felosztani való is nagyon vékony lakomát adna ki! A háromszáz szorgalmasan dolgozik, de egy sem ér föl Scipio-Americanussal a népcsődületekkel való bánásban. S az bizonyos, hogy mindezek a dolgok rosztat jelentenek a forradalom consolidatiojára nézve.

*) Histoire Parlementaire, II. 359, 417, 423.

A VII. KÖNYV.

A NÖK FELKELESE.

I. FEJEZET.

Patrollotismus.

Nem, atyámfiái, ez a forradalom nem consolidálható természetü. Avagy a tűz, lázak, elvetett magvak, chemiai vegyületek, emberek, események; az erőnek minden megtestesülése, melyek munkálnak az erők ezen csodálatos complexumában melyet világ-egyetemnek nevezünk: — nem nőnek-e folytonosan, kifejlődésük természetes fokozatainak keresztül, mindenik a maga módja szerint; elérik fejlődésük tetőpontját, elérik látható hanyatlásukat: végre alá hanyatlanak, eltűnve, a mit mi m e g h a l á s n á k nevezünk? Ezek mind nők; minden dolog a világon nő, és felszökell a maga specialis kiterjedéseig — ha egyszer felszökelni engedik. Jegyezzük meg azt is, hogy általában mindenik azon örültségnek vagy egészségtelenségnek megfelelő gyorsasággal nő, a mely benne van; s a lassú, szabályos növés az, bár ez is halállal végződik, a mit mi egészségnak és épségnek nevezünk.

Arról a sansculottismusról, a mely Bastilleokat rombolt szét, a mely lándsára és puskára tett szert, s most kastélyokat éget fel, határozatokat hoz és nagy hangon szónokol termekben és szabad ég alatt: el lehet mondani hogy kihajtott, s most a természet törvényeinél fogva nőnie

kell. Következtetve saját örültségéből és egészségtelen voltából, s azon föld és talajéből a melyben van: méltán várhatjuk, hogy a növés gyorsasága és csodálatos roppantsága rendkívüli fog lenni.

Igen sok dolog, főként minden beteg dolog, gyorsan felszökelve mintegy kiugorva nő. A sansculottismusnak első nagy felszökellése és kiugrása volt, midőn Párizs meghódította királyát; mert Baillynek szónoki figurája nagyon is szomorú valóság volt. A király meg van hódítva; becsületszávára szabadon járhat, az absolut jó magaviselet feltétele alatt, mely a jelen körülmények közt, szerencsétlenségre, egyértelmű a semmilyen magaviselettel. Egészen tarthatatlan helyzet ez, midőn a felség léte mindenestől saját jó magaviseletétől van függővé téve! Fájdalom, nem természetes-e, hogy a mi él, igyekszik magát élve föntartani? Minélfogva ő felsége magaviselete rövid időn kifogás alá eső fog lenni; s így a sansculottismus második nagy felszökellése, hogy őt fogolylyá tegye, már nem lehet messze.

Necker a nemzet-gyűlésben fájdalmasan panaszkodik, mint rendesen, a deficit miatt: a vámkorlátok és vámházak felégettettek; az adószedőt üldözik, s nem ő üldöz mást; ő felségének kincstára csaknem egészen üres. Az orvosság nem lehet más, mint harmincz milliónyi kölcsön; azután, még kecssegtetőbb feltételek mellett, egy nyolczvan milliónyi: csak az a baj, hogy ez összegek egyikét sem akarják a börze emberei kölcsön adni. A börze-speculánsnak nincs hazája, kivéve saját fekete a g i o-mocsárját.

S mégis, azokban a napokban, olyan embereknél a kiknek van hazájuk, a patriotismusnak mekkora tüze lobog sok szivben magáig az erszényig behatolva! Még augusztus 7-én, bizonyos párizsi nők »jelentékeny mennyiségű éksze-

rekből álló *Don Patriotique*-ot, hazafias ajándékot« adtak át ünnepélyesen, a mely ugyancsak ünnepélyesen elfogadtatott, tiszteletteljes megemlítés mellett. Kiket azonnal az egész világ utánozni, és velök versenyezni kezd. Hazafias ajándékok érkeznek be távolról és közlrol, mindég valamely hősies ékesszólás kíséretében, melyre az elnöknek felelnie, s a gyűlésnek oda hallgatnia kell: s akkora számmal érkeznek ezek, hogy a tiszteletteljes megemlítés csak »meghatározott időszakokban kiadott sorozatok által« történhetik. Mindenki oda adja a mit oda adhat: maguk a csizmadiák is igen bőkezűleg kitétek magukért; egy földbirtokos egy egész erdőt ad; a divat-üző társaság cipőcsattjait adja oda, s örömet megelégszik a szalagokkal. Boldogtalan leányok oda adják azt, a mit »a szerelem által gyűjtöttek.« *) Mint Vespasian tartá, mindenféle pénznek jó szaga van.

Igen szép, de még sem elégséges! Fel kell hívni a papságot, hogy olvassza bele felesleges templomi edényeit — a királyi pénzverdébe. Sőt utoljára egy kényszerítő természeti hazafias közadományozás határozottatott el, bár nem sok kedvel: fizesse be mindenki bevallott évi jövedelmének egy negyedét, csak most az egyszer; így a nemzet-gyűlés, legalább a fizetés-képtelenség által nem háborgatva fogja csinálni az alkotmányt. Saját fizetésük, miként augusztus 17-én elhatározták, csak tizenhatsz frank egy napra fejenként; azonban a közigazgatáshoz szükségesek az izmok, szükséges a pénz. A cél: csak mérsékelni a deficitet, nem pedig egészen betölteni (comblér) azt, ha ugyan te, vagy bármely halandó képes volna rá! Mert utoljára is, a

*) Histoire Parlementaire, II. 427.

mint Mirabeau mondta egyszer, »a deficit az, a mely megment bennünket.«

Augusztus vége felé, a mi nemzet-gyűlésünk annyira haladt munkálkodásában, hogy a Veto kérdéséhez ért. Legyen-e ő felségének veto-joga a nemzeti határozatokkal szemben, vagy ne legyen? Micsoda beszédek tartattak belől a házban és azon kívül; világos, s egyszersmind szenvedélyes logikával; esküdözések, fenyegető átkok; melyek szerencsére nagy részt mind az ördögéi lettek. Saint-Huruge hibás fejének és hibátlan tüdejének segedelmével a Palais Royal szintén mennydörög a vetotól. A hirlapirodalom két kézzel dolgozik; egész Franciaország a vetotól zeng. »Soha sem fogom elfelejteni azon utamat, — mondja Dumont — melyet ezen napokban Mirabeauval együtt tettem Párizsba; s azt a néptömeget, a melyet az ő kocsijára várakozva, ott találtunk Le Jay könyvárus boltja körül. Oda vetették magukat lábai elé, s könnyel szemeikben, esdekelve kérték, hogy ne engedje meg a Veto Absolu keresztül menetelét. Egész örvényben voltak: „Monsieur le Comte, ön a nép atyja, önnek meg kell minket mentenie; önnek védenie kell bennünk azok ellen a gazemberek ellen, a kik vissza akarják hozni a despotismust. Ha a király megnyeri ezt a veto-jogot, mi haszna akkor a nemzet-gyűlésnek? Mi ismét rabszolgák vagyunk; mindennek vége.« *) Atyámfiak, ha majd az égbolt leszakad, akkor lehet pacsirtát fogni! Mirabeau, — teszi hozzá Dumont, — kiválóan elemében volt ilyen alkalmakkor; általánosságokban felelt, patriciusi nyugodtsággal, s nem kötelezte magát semmire.

*) Souvenirs sur Mirabeau, 156. l.

Küldöttségek érkeznek a Hôtel-de-Villehez, névtelen levelek az aristokratákhoz a nemzet-gyűlésben, fenyegetvén őket, hogy tizenötezer, s néha, hogy hatvanezer ember »van készen az indulásra, a ki titeket illumináljon«. A párizsi kerületek mozgásban vannak; írják alá a kérvényeket; Saint-Huruge megindul a Palais Royalból, mintegy ezer ötszáz főből álló kísérettel, hogy személyesen kérelmezzen. Elszánt, vagy legalább elszántnak látszik ez a magas, bozontos Marquis, valamint a Café de Foy: de elszánt a főparancsnok, Lafayette is. Az utcák mind rakva vannak örökkel; Saint-Hurugeot megállítják a Barrière des Bons Hommes nál; bőghet mint a Bászán bikája, azonban határozottan vissza kell térnie. A Palais Royal-beli testvérek »egész éjjel fel s alá járnak«, s indítványokat tesznek a szabad ég alatt, miután minden kávéház be van zárva. Mindamellet Lafayette és a városháza győznek; Saint-Hurugeot börtönbe zárják; a veto abszolút változik suspensive veto vá: felfüggesztés joga, nem örökre, hanem csak bizonyos időre; s ez a végitéleti láрма végre elcsendesül, miként a többiek elcsendesültek.

Eddig boldogult a consolidatio, bár nehézségek közt; lenyomta az alsó sansculott világot, s az alkotmány mégis csak el fog készülni. Nehézségekkel küzdve; örömnöpepek és éhség között; hazafias adományok, pékbolt-queuek, Abbé-Fauchet-szónoklatok közt, mely utobbira puskaropogás az Amen! Scipio-Americanus a nemzet-gyűlés és Franciaország köszönetét érdemelte ki. Díjt és jutalmakat ajánlanak fel neki, szép mennyiségben; a mely díjakat és jutalmakat azonban ő, mint a ki egészen másnemű üdv után sovároog, mint a minőt a pénz adhat, a maga lovagias módja szerint, minden habozás nélkül visszautasít.

A párizsi szegény ember előtt pedig mind ezen idő alatt egy dolog marad megfoghatatlan; hogy ime már a Bastille le van rontva, a franczia szabadság visszaállítva, s a gabona még most is egyre drága. A mi »emberi jogaink« meg vannak szavazva, a feudalismus és minden zsarnokság eltörölve: s ime mi mégis queueben állunk! Az arisztokraták vásárolják be tán előlünk a gabonát; s az udvar még mindig hajlandó a cselszövényekre? Valami rothadt valahol.

Mindamellett, fájdalom, mit tegyünk? Lafayette az ő patroljaival mindent megakadályoz, még a panaszkodást is. Saint-Huruge és a veto többi hősei börtönben vannak. Marat, a nép barátja elfogatott; a hazafias hírlapok nyomása eltiltatott vagy korlátoztatott; maguk az utczai árusok sem kiáltozhatnak, ha csak engedélyt nem nyertek rá és ólom jelvényeket nem viselnek. Kék ruhás nemzet-örök szórnak szét kiméletlenül minden csoportosulást; szegzett szuronyokkal, görbén néznek magára a Palais Royalra is. Ha dolgaid a Rue Taranneon vezetnek keresztül, a patrol szuronyát felfogva kiáltja: *balra tarts!* Ha a Saint-Benoit utczába fordulsz, akkor azt kiáltja: *jobbra menj!* A körültekintő hazafi (mint Camille Desmoulins is a jelen esetben), kénytelen, a békesség kedviért az ereszc-satornán járni.

Oh szenvedésekkel meglátogatott nép, hát a mi dicsőséges forradalmunk nemzetiszinű szertartásokban és dicsérő szónoklatokban párolog el! A mely utóbbiból, mint Lous-talot némi keserűséggel kiszámítja, »egyedül a városházánál mintegy két ezernyi bocsáttatott világgá csak az utolsó hónap alatt.« *) S szánkat, a melybe nem jut kenyér, be

*) A *Revolutions-de-Paris* hírlap (idézve a *Histoire Parlementaire*ben, II. k. 357.)

kell fognunk, különben megbüntetnek! A torzkép-festő kiadja jelképes rajzát: Le Patrouillotisme chassant le Patriotisme, a patrollotismus ~~üldözi~~ a patriotismust. Kiméletlen patrólok; hosszú, üres szónoklatok; kevés és rosszul sült kenyér, a mely jobban hasonlít a melegített téglához, s rossz utóhatása van a belekben! Mi lesz ennek a vége? Vajon consolidatio-e?

elűzi

II. FEJEZET.

Oh Richárd, oh én királyom.

Mert fájdalom, magának a városházának is balsejtelmei vannak. Az alsó sansculott-világot eddig sikerült lenyomni: de hát a felső udvar-világot! Egyes jelenségek azt mutatják, hogy az Oeil-de-Boeuf ismét szedi össze magát.

A városházi sanhedrimben nem egyszer, s ott a szókimondó pék-queuekben még gyakrabban nyilatkozott az ohajtás: Bárcsak a mi szabadság-visszaállítónk itt volna, hogy láthatna saját szemeivel, s nem a királynék és cselszövők hamis szemeivel, s az ő valóban jó szíve felvilágosíttatnék! Mert még most is csalárdság veszi őt körül; cselszövő Guiche hercegek testőrökkel; Bouillé szemfülesei; egy egész új raja a cselszövőknek, miután már a régi odább állott. Vagy mi mást jelentene ez a megérkezése a Régiment de Flandrenek, mely, úgy halljuk, szeptember 23-án vonult be Versaillesba, két ágyúval? Nem teljesíték-e elég jól a versaillesi nemzetőrök a szolgálatot a kastélyban? Nincsenek-e nekik svájcziaik; száz svájcz; Gardes du Corps, vagy testőrök, a hogy nevezik? De sőt az sül ki, hogy a szolgálatot végző testőrök számát egy manoeuvre által megkettőztették: az új csapat, mely

a régít fölváltani jött, megérkezett a maga idejében, de a régi, a melyet fölváltottak, nem távozik el.

Svalóban a legjobban értesült udvari körökben arról suttognak, vagy a mi még a suttogásnál is jelentékenyebb, integetnek egymásnak, hogy ő felsége Metzbe fog menekülni, s egy kötvényt irtak alá (hogy abban őt gyámolítani fogják) a nemesség és papság közül szintén hihetetlen számmal, harmincz, vagy éppen hatvan ezeren. Lafayette hideg nyugalommal súgja azt meg s éppen oly hidegen erősíti, D'Estaing grófnak, ebéd mellett; s D'Estaing a ki egyike a legbátrabb embereknek, tetőtől talpig reszket, nehogy valamelyik cseléd meghallja azt, s gondolatok közt, álmatlanul hánykolódik ágyában egész éjszaka. *) A Regiment de Flandre, mint mondók, valósággal megérkezett. Azt beszélük, hogy ő felsége vonakodik szentesíteni augusztus 4-ikét, sőt fagyasztó hangon megjegyzéseket tesz még magára »az ember jogaira« is! Hasonlóképen nem tűnik-e fel mindenki előtt, maguk a pék-queuek előtt is, Párizs utczáin a szabadságos tiszteknek roppant nagy száma, a Szent-Lajos keresztek és más efélék? Némelyek »ezer-ezerkét-százra« teszik számukat. Katonatisztek, mindenféle egyenruhában; sőt egyik egyenruha olyan, a minőt még soha sem láttak az előtt, t. i. zöld, veres hajtókával. A háromszinü kokárdát nem mindig lehet látni; de az ég szerelméért, micsoda ~~baljós~~ jelentésük van ezeknek a fekete kokárdáknak, melyeket némelyek hordanak?

Az éhség megélesít mindent, különösen a gyanút és méltatlankodást. Maguk a valóságok is ebben a Párizsban

*) Brouillon de Lettre de M. d'Estaing à la Reine (Histoire Parlementaire, III. 24.)

valótlanokká, természetfölöttiekké váltak. A csodálatos képzelődés még egyszer megragadja az éhező Franciaország agyvelejét. Oh ti alamuszik és gámoltalanok, kiáltják éles hangok a Queuekből, ha férfi-szív volna bennetek, fogjátok szuronyaitokat és ócska puskáitokat, s utána járnátok ennek a dolognak; s nem engednétek hogy feleségeitek és leányaitok éhen haljanak, legyilkoltassanak, vagy még rosszabb történjék velök! — Csendesség, asszonyok! A férfi szive keserű és nehéz; a patriotismus üzetve a patrollotismus által, nem tudja mire határozni el magát.

A tény az, hogy az Oeil-de-Boeuf csakugyan erőhöz tért, s nem lehet tudni minő fokig. Egészen megváltozott Oeil de-Boeuf ez, melyben versaillesi nemzetőrök, háromszinű kokárdáikkal, végzik a szolgálatot; az egész udvar csillog a háromszinnel! Azonban még egy háromszinű udvar körül is csoportosulnak emberek. Ti loyális szívek, felégetett Seigneurök, gyűljetek királynétok köré! Ohajtásokkal, a melyek reményeket szülnek, s a melyek próbálkozásra vezetnek!

Mert valóban, miután az önfentartás olyan mély törvénye a természetnek, mit tehet mást egy összeszedőzködött udvar, minthogy próbálkozik és törekszik, vagy mondjuk, összeesküszik, — annyi bölcseséggel vagy oktalansággal, a mennyi benne van? Kisérettel Metzbe fognak szökni, a hol a derék Bouillé a parancsnok; ott kitűzik a royalis lobogót: a kötvény aláírásai fegyveres emberekké lesznek. Csak a király ne volna olyan tehetetlen! A kötvényt, ha általában alá akarják írni, az ő tudta nélkül kell aláírni. — Boldogtalan király, nekik csak egy elhatározása van: hogy polgár-háború ne történjék. A mi a többit illeti, ő most is vadászgat, miután a lakatosságot abba hagyta;

most is szunyókál és emészt: agyag a fazekas kezében. Rosz sors fog reá következni, egy olyan világban, a hol minden ember magáért fárad; a hol, miként írva van, »a ki nem kalapács, kénytelen ülővé lenni;« s »még az izzóp is nő a falon, abban a hasadéokban, mert az egész mindenség nem gátolhatja meg abban hogy nőjön.«

A mi pedig ennek a Regiment de Flandrenek feljövételét illeti, nincsen-e arra nézve elég ok a Saint-Huruge-féle kérvényekben és a folytonos zavargásokban a gabona hiánya miatt? El nem szédített katonák, — akár összeesküvés, akár csak az összeesküvés homályos elemeinek esetén, — mindig jók ha kéznél vannak. Nem pártolta-e a versaillesi hatóság (mely még a régi monarchikus, s nem alakított át új demokratikussá) azonnal az indítványt? Sőt még maguk a versaillesi nemzetőrök sem bánták a dolgot, kifáradva a palota körül teljesített folytonos szolgálatokban; csupán csak Lecointre szatócs, a ki most Lecointre őrnagy, csóválta fejét. — Igen, barátim, bizonyára természetes volt az, hogy ezt a flandriai ezredet ide parancsolták, miután egyszer kapható vala. Természetes volt, hogy a katonai vállszalagok láttára a bátorodni kezdő Oeil-de-Boeuf szive újra éledt, s udvar-hölgyek és udvari gavallérok nyájas szavakat váltottak a vállrojtos oltalmazókkal és egymással. Természetes volt az is, s nem több mint egyszerű udvariaság, hogy a testőrök, egy lovagias emberekből álló ezred, meghívták flandriai testvéreiket barátságos ebédre! — Ez a meghívás szeptember utolsó napjaiban történik és elfogadtatik.

Az ebédeket úgy határozzák meg, hogy azok »a közösség⁷ utolsó² cselekvényei;« olyan emberek is, a kik közt semmi egyéb közösség nincs, elég barátságosan ebédelhet-

nek együtt s a testvériség bizonyos foku érzéséig felmelegedhetnek az étel és bor mellett. Az ebéd idejét csötörtökre, október elsejére tűzik ki; s annak bizonynyal jó hatásúnak kell lenni. Továbbá, minthogy az ilyen ebéd illő hogy pompás legyen, s oda az ebédben részt nem vevők, sőt közönséges emberek is bemehessenek, hogy lássanak és halljanak: nem lehetne-e erre a célra megkapni ő felségének operatermét, a mely ott áll üresen és hallgatagon, mióta csak József császár itt járt? — Az opera-termet odaadják; a Salon d'Hercule étteremmé lesz. A vendégségben részt fognak venni nemcsak a flandriai ezred tisztjei, hanem a svájcziaiakéi is, a száz svájczie; sőt a versaillesi nemzetőrség tisztjei közül is azok, a kikben még van egy kis loyaltas: olyan lakoma lesz ez, a minő nem sok volt.

S most képzeljük hogy ezen a lakomán, vagyis annak a csendesebb első részén már átestek, és az első palaczk bort megitták. Képzeljük, hogy a szokásos pohár-köszöntések felhangzottak: a királyért; a királynéért, süketítő éljenek közt: a nemzetért »elfeledtek« vagy épen »nem akartak« inni. Képzeljük hogy a champagnei folyt, bortól mérész beszédek és zeneszó között; s az üres, bőltés fők mind zajosabbakká lettek saját ürességük és egymás zajában. A királyné ő felségének, a ki szokatlanul szomorú ma este, (ő felsége fáradtan ül ott a napi vadászat után) mondják, hogy a lakoma látása fel fogná vidítani. Nézd! Ime ő belép, előtűnve disztermeiből, mint a hold a fellegek közül, ez a szépséges, boldogtalan királynéja a sziveknek; a királyi férj oldala mellett, a fiatal trónörökös karjai közt! Leszáll a páholyból, tündökölve, üdvözölve; királynői méltósággal sétál az asztalok körül; lovagiasan kísérik, s ő kecsesen bólint fejével jobbra, balra; tekintetében annyi

bánat, de egyszersmind hála és merészség; Franciaország reménysége anyai keblén! S most, midőn a zenekar egyszerre rákezd: O Richard, O mon Roi, l'univers t'abandonne (oh Rikárd, oh én királyom, az egész világ elhagy téged): — tehettek-e mást az emberek, minthogy a szánakozás, a loyalis bátorság és lelkesedés legmagasabb fokáig emelkedtek? Tehettek-e mást a bóbításfejű fiatal zászlótartók, minthogy a fehér Bourbon-kokárdák feltüzése által, melyet nekik szép kezek nyújtottak; kardjaik villogtatása által, melyeket azért vontak ki, hogy a királynéért ivott köszöntést azzal erősítsék; a nemzeti kokárdák taposása által; a páholyok kizavarása által, a honnat talán hivatlan rosszaló zúgás hallatszott; a kiáltozás, keringelés, zaj, dühngés és eszeveszettség által a teremben és termen kívül, — bebizonyítsák, hogy az ürességnek miféle vihartól hányt-vetett állapotában vannak? Mignem aztán a champagnei és a keringelés elvégezték szerepüket, s ezek a lármázók nyugosznak csendesen, vízszintesen, öntehetetlen álomban, álmodva harczról és kitüntetésről!

Igen természetes lakoma, rendes időben ártalmatlan, de most végzetes, mint Thyestesé, mint Jób fiaié volt, midőn az erős szél ledönté lakomázó házuk négy szegleteit! Szegény, rossz tanács után járó Marie-Antoinette; kiben egy asszony hevessége van, s nem egy uralkodó előrelátása! Oly természetes volt a mit tettél, és mégis oly esztelen. Másnap ő felsége a királyné nyilvános beszédben, a szertartás alkalmával kijelenti, hogy »a keddi nap neki nagy örömet szerzett.«

Az Oeil-de-Boeuf szive ismét reményre melegült, sőt kihívó bátorságra, a mi egy kissé korán van. A neki bátorodott udvarhölgyek, kik körül Abbék sürgölődnek, varr-

ják a »fehér kokárdákat; osztogatják azokat nyájas szavak és tekintetek kíséretében vállrojtos ifjaknak; kik viszontzásul megcsókolhatják, s valószínűleg némi tüzzel, a szép varró hölgyek kezét. Gyalog és lovas kapitányok kihívólag járnak kelnek »roppant fehér kokárdákkal«; sőt azok a szavak és tekintetek oly varázslók voltak, hogy egy versaillesi nemzetőr-kapitány szintén fehér kokárdát tűzött fel, s eldobá a maga háromszínűjét. Nem ok nélkül csóválja fejét, haragos nézéssel Lecointre őrnagy, s mond hangosan boszús szavakat. Mire egy vasgyúró, kinek szintén roppant fehér kokárdája van, meghallván az őrnagy szavait, szemtelenül felhívja ott mindjárt, s másutt még egyszer, hogy vonja vissza szavait, vagy vivjon meg vele. A mely utobbi dologra nézve az őrnagy kinyilatkoztatja, hogy azt nem fogja tenni, legalább nem, a vivás bármely ismert törvényei szerint; de azt igenis megteszi, hogy csupán a természet törvényei szerint, tőrrel és karddal »kipusztít a föld színéről« akarmely »haszontalan gladiatort,« a ki sértetgetni meri őt vagy a nemzetet — mire »szétválasztják őket« (mert az őrnagy csakugyan kezdé kivonni fegyverét) s egyikőjük gégéje se lőn elmetszve.*)

*) *Moniteur* (Hist. Parlem. III. 59); *Deux Amis*, III. 128—141; *Campan*, II. 70—85. etc.

III. FEJEZET.

Fekete kokárdák.

De képzeljük csak, hogy ez a Thyestes lakoma s a nemzeti kokárdára való gázolás minő hatással kellett hogy legyen a Salle de Menusre, az éhező pék-queukre Párisban! S még hozzá, ezek a Thyestes-lakomák úgy látszik hogy tovább folynak. A flandriai ezred viszont ebédet adott a svájczinak és a száz svájczinak; s szombaton újra egy másik ebéd volt.

Ugy van, itt minálunk éhség uralkodik; hanem amoda Versaillesban annyi az ennivaló, hogy még el is lehet tenni. A patriotismus hosszú sorban áll a pékboltok előtt, reszketve az éhség miatt, sértegetve a patrollotismus által; s az alatt a vérszomjas aristokraták, a torkig lakás tüze által hevítve, a nemzeti kokárdára taposnak. Igaz lehet-e ilyen gazság? De sőt nézd: zöld egyenruhák veres hajtókával; fekete kokárdák, — az éjszakának színe! Katonákkal akar-nak-e bennünket kipusztíttatni, s agyonéheztetni egyszers-mind? Mert lám, a corbeili eleséges csónak, a mely két-szer szokott jönni napjában, a párizsi homokféle kenyérrel, most csak egyszer jön. S a városháza süket; s az emberek tétlenek és gyávák! — A Café de Foyban ezen szombat este egy új tünetmény látható, a mely azonban nem utolsó

ebben a nemben: egy nyilvánosan szónokló asszony. Sze-
gény férjét, mondja, elhallgattatta a kerület; az elnökök és
tisztségviselők nem engedték meg hogy az beszéljen. A miért
is ezen a helyen ő fog beszélni, a maga éles hangján; bevá-
dolva a nemzet előtt, a míg csak torka hangot adni képes,
a corbeili csónakot, a párizsi-homok kenyeret, az istentelen
operaházi ebédeket, a zöld egyenruhákat, rabló aristokratá-
kat, s ezeknek a fekete kokárdáit!

Valóban itt az ideje, hogy ezek a fekete kokárdák
legalább is eltűnjenek. Ezeket még maga a patrollotismus
sem védelmezi. Sőt a hirtelen haragú »M. Tassin,« vasár-
nap reggel a Tuileriek szemléje alkalmával megfélekedzik
minden nemzeti katonai szabályról; előlép a sorból; letép
egy fekete kokárdát, a mely vesztére ott diszelgett, s azt
dühösen Franciaország földjébe tapossa. Magában a pa-
trollotismusban is van egy kis elfojtott düh. A kerületek
is mozogni kezdenek, Danton elnök szava menydörög Cor-
deliersben: Marat a nép-barátja nagy gyorsan elment
Versaillesba, meg visszajött; — sötét madár, a mely vi-
hart jósol.*)

S így ezen a vasárnapon egyik sétáló hazafi találko-
zik a másikkal az utcán, és saját komor aggodalmát írva
látja a másik arczán. Csoportok alakulnak és nyüzsgönek
tanakodva, daczára a patrollotismusnak, a mely nem oly
éber mint rendesen; csoportok a hidakon, a rakpartokon,
a hazafias kávéházakban. S a mint valahol egy-egy fekete
kokárda megjelenik, azonnal felhangzik temérdek torokból
a kiáltás: A b a s, le vele! Minden fekete kokárdát letép-

*) Camille hirlapja : Révolutions de Paris et de Brabant (Hist.
Parlem. III. 108.)

nek kiméletlenül: egyvalaki a magáét ismét felveszi; megcsókolja azt s ismét fel akarja tűzni; azonban egyszerre »száz bot emelkedik a légbe,« s ő abba hagyja a feltűzést. Még rosszabbul járt egy másik egyén, kit a rögtönzött plebiscitum a lámpavasra ítelt; s kit csak nagy nehezen szabadithatott meg néhány bátor Corps-de-Garde. Lafayette forrongás jeleit veszi észre, s megkészszerzi patrol-jait és saját gondosságát, hogy azt megelőzze. Így telik el a vasárnap, október 4-ike, 1789-ben.

Sötéten hallgatag a férfiú szive, elnyomva a patrollotismus által; de heves az asszonyé, elnyomhatatlan. A szónoklatot tartó nő a Palais Royalban, nem volt az egyetlen a ki így a közönség előtt beszélt. — A férfiak nem tudják, hogy mi az, mihor az éléskamra üres; azt csak a család-anyák tudják. Oh nők, feleségei a férfiaknak, kik csak töprengenek, de nem cselekesznek! A patrollotismus erős; de az éhség és katonák kardja által való halál még erősebb. A patrollotismus elnyomja a férfi nemen levő patriotismust, de hát vajon a női patriotismust? Bele fogják-e mártani az örök, a kiket nemzetöröknek neveznek, szuronyait a nők mellébe? Ilyen gondolatok, vagy legalább ilyenforma gondolatoknak homályos, alaktalan nyers anyagja forrong a női háló-főkötők alatt általánosan azon éjszaka; s másnap kora pitymallatkor egy kis intésre explodálni fog.

IV. FEJEZET.

A menádok.

X Ha Voltaire egyszer, kegyetlen gúnyos kedvében, azt kérdezé honfitársaitól: »de hát ti, G u a l c h e s, mit talál-tatok ti fel?» ezek most már bátran felelhetik: a felkelés mesterségét. Nagy szükség volt erre a mesterségre ezekben az utóbbi különös időkben: s oly mesterség, a melynek ki-fejtésére a francia természet, mely úgy tele van heve-ség-gel, s olyan kevés benne a mélység, talán a legalkalma-sabb volt valamennyi közt.

)) S valóban az emberi ipar ezen ágát minő magasra, — lehet mondani: — a tökély minő magas fokára vitte Fran-cziaország ez utolsó fél század alatt! A felkelésről, melyre nézve Lafayette azon véleményben volt, hogy az »a leg-szentebb kötelesség« lehet: a mostani francia nép úgy gondolkodik, hogy az az a munka, a melyikhez ő igazán ért. Más népcsoportok csak tudatlan tömegek, a melyek hömpölygenek előre, buta, vad megátalkodottságban, ko-mor vad tűzben, de a geniusnak semminemű villámfénye nem csap ki belőlök, a mint mennek. Mig a francia láz-zongó népcsoport a legelevenebb tünemények közé tartozik a világon. Oly gyors és merész; oly éles látású, találékony, s úgy meg tudja ragadni az alkalmas pillanatot; csupa tűz

és élet a kis körme hegyéig! Ha semmi egyéb talentum nem volna is bennök, csupán csak az az egy, hogy maguktól sorban állanak a pékboltok előtt: ez maga megkülönbözteti — mint mondók — a franczia népet minden más ó vagy új népektől.

S valljuk meg azt is olvasóm, hogy egyremásra véve a dolgokat, igen kevés földi tünemény van, a mely méltóbb volna a szemléletre és vizsgálódásra, mint a népfölkelések. Az ilyen felkelés valódi, hamisítatlan kitörése a természetnek; a természet legeslegmélyéből törvén elő, vagy azzal összeköttetésben állván. Midőn olyan sok minden csak vi-gyorgás és arcfintorgatás s élettelen formaság, s a viaszos vászon alatt nem dobog emberi szív: ebben legalább, ha sehol másutt nem is, őszinteség és valóság van. Ám bor-zadj meg tőle, vagy épen jajgass fölötte, ha kénytelen vagy vele: de egyszersmind vizsgálj is meg. Az emberi erők és egyéniségek ilyen összessége törvén elő, a maguk transcen-dentalis módja szerint, hogy a körülményekre és egymásra hassanak és visszahassanak; hogy kifejlésre hozzák, a mi bennök valósulni való van. Az, a mit tenni fognak, nincs tudva senki előtt, legkevesebbé önmaguk előtt. A leggyulé-konyabb s egyszersmind megmérhetetlen tűzanyag az, mely fellobban és önmagát megemésztí. Hogy minő phasisokon keresztül, minő kiterjedésben, s micsoda eredmények közt ég el: azt a bölcsészet és emberi éles látás hijában próbál-nák kitalálni.

»Az ember, — mint már valaki megírta, — örökké érdekes az ember előtt; sőt voltaképen nincs is más egyéb érdekes.« S ebben a világitásban, nem vesszük-e észre, hogy miért lett a legtöbb csata oly unalmassá? Korunk-ban a csatákat mechanismus útján végzik, a lehető legcse-

Schop?

kélyebb kifejlődhetésével az ember egyéniségének vagy szabad cselekvésének: ma az emberek még a meghalást és egymás megölését is mesterséges uton végzik. A csaták jóformán Homér ideje óta, midőn azok népcsoportok küzdései voltak, legnagyobb részben nem érdemlik meg, hogy időt veszttegessünk rájuk, hogy elolvassuk vagy emlékezetben tartsuk őket. Hány lélekölő véres csatát igyekszik a történelem minden erejével elibünk állítani, vagy épen rekedt hangjával megénekelni; s ugyanakkor megfeledkeznek, vagy csak könnyedén futna keresztül a nők ezen egyetlen felkelésén.

Egy gondolat, vagy homályos nyers anyaga egy gondolatnak forrongott az egész éjszakán keresztül egyetemesen a nők fejében, s könnyen kitörhet onnat. Hétfőn reggel a szennyes padlósszobában az anya felébred s hallja, hogy gyermeke kenyérért sir. Az anyának gyorsan mennie kell az utcára, a zöldségpiacra, a pék-queuebe: s ott találkozik a másik anyával, ki épen olyan éhségtől elcsigázott, mint ő; panaszkodnak egymásnak, keserítik egymást. Oh mi boldogtalan nők! De hát a helyett, hogy itt a pékbolt előtt állunk, miért nem megyünk az arisztokraták palotáira, miért nem a dolog gyökerére? Allons! Szedjük össze magunkat. El a városházához; Versaillesba; a lámpavasra!

A Quartier Saint-Eustache egyik őrházában »egy fiatal nő« felkap egy dobót — mert a nemzetőrök hogyan lőjenek egy nőre — egy fiatal nőre? A fiatal nő felkapja a dobót, s megy vele tovább, veri azt, »kiáltozván mellé az eleség hiányáról.« Jertek elő ti anyák; jertek c'ö ti Judithok, eleségért, boszúra! Az asszonyok mind csoportosulnak és mennek; megostromolnak minden lépcsőt, magukkal kényszerítene minden nőt. A piacok erős, megter-

mett hölgyeinek, a vékony varrónőknek, kik szorgalmasan felkeltek pitymallatkor; a regeli misére tipegő agg hajadonoknak; a szolgáló leánynak a tisztogató seprűvel kezében: mindnek menniök kell. Buzduljatok fel, ti nők! a tunya férfiak nem akarnak semmit tenni; azt mondják, mi magunk tegyünk!

S mint a megindult hógörgeteg a hegyekről, úgy növekszik és áramlik a csoport, — miután minden lépcső egy-egy megolvadt patak, — zajongva, éles hangon kiáltozva, a Hotel-de-Ville felé. Zajongva; dobszó mellett vagy a nélkül: mert a Saint-Antoine külváros is magára rángatta már ruháit, és seprűnyelekkkel, csipő-vasakkal, sőt rozsdás pisztolyokkal is (de melyekben nincs töltés) felfegyverkezve, ömlik a többihez. A felkelés híre a hír gyorsaságával elterjed a legszélső határokig. Hét órakor ezen hideg októberi reggelen, a hónap ötödikén, a városháza csodákat fog látni. Sőt, mintha a véletlen akarta volna, egy férfi csoport már ott van, zajosan szónokolva egynehány nemzeti patrol körül, s magukkal czipelve egy péket, a kit hamis mértéken csiptek. Ezek ott vannak, sőt leeresztették már a lámpavas kötelét is. Ugy hogy a hivatalnokok kénytelenek hátulsó ajtókon át kicsúsztatni a hamis mértékű péket, sőt több katonai erőért küldenek »valamennyi kerülethez.«

Nagyszerű volt az, mondja Camille, ennyi Judithot együtt látni, nyolcztól tíz ezerig; valamennyit összevéve, a kik fölkerekedtek, hogy a dolog gyökerét kikutassák! Kellett benne valami rémitőnek is lenni; nevetségesen-rettentes lehetett, s a mellett olyan, a mivel nem lehet mit csinálni. Ilyen korán a virrasztásban agyon fáradt háromezáz még nem ébredett fel: senki sincs ott, csak egynehány őrök, egy csapat nemzet-őr és M. de Gouvion, a vezér-őr.

nagy. Gouvion ott harczolt Amerikában, a polgári szabadság ügyéért; olyan ember, kinek szíve helyén van, de gondolatban szegény. E pillanatban hátsó termeiben van, Maillard törvényszolgát a Bastille-örmestert csendesítve, ki »előterjesztéseket« tenni jött, a mit most oly sokan cselekesznek. A csendesítés még nincs befejezve, midőn a mi Judithjaink megérkeznek.

A nemzetőrök sort képeznek a külső lépcsőkön, leeresztett szuronyokkal, a tiz ezer Judith nyomul fölfelé, ellenállhatatlanul; esdekelve, kinyújtott karokkal, — csak a polgármesterrel szólhassanak! A hátul levők tolják őket, sőt onnan hátulról, férfi kezekből már köyek is repülnek; a nemzetőröknek a kettő közül valamelyiket kell tenniök: vagy tisztára söprezni ágyúval a Place de Grèvet, vagy utat nyitni a tömegnek. Utat nyitnak; az eleven vízár rohan be. Keresztül ront minden szobán és irodán, fel egész a toronytetőig; sováran, ádázan, fegyvert keresve; polgármestert keresve, igazságot keresve; a míg a jobb öltöztűek az irnokokat világosítják fel szelid szóval; lefestik ezen szegény asszonyok nyomorát, egyszersmind saját szenvedéseiket is, melyeknek egy része nem épen érdektelen*).

Szegény M. de Gouvion nem tudja mit csináljon ilyen válságos helyzetben; — tehetetlen, zavart ember: ki egy napon öngyilkosságot fog elkövetni. Minő szerencse rá nézve, hogy Maillard törvényszolga, a gyors feltaláló, épen ott volt ezen pillanatban, habár előterjesztéseket tenni jött is. Szaladj gyorsan, te eszes Maillard: szedd össze a Bastille-csapatot, és siess vissza vele még gyorsabban, főként pedig a te feltaláló eszes fejeddel! Mert ime a Judithok

*) Deux Amis, III. 141—166.

nem találunk egyetlen polgármestert avagy tanácsost sem ; alig hogy a torony tetejében ráakadnak a szegény Lefèvre Abbéra, a löpor-kiosztóra. Ezt, jobbnak hiányában, felakasztják ott, a halvány reggeli világ mellett, egész Párizs-nak legtetejére, a hova alulról csak tévetegen lát fel az ember szeme. Ugy-e rettenetes vég ? S most a kötél elszakadt, mint az franczia kötelekkel gyakran történik ; vagy pedig valamelyik amazon elvágta. Abbé Lefèvre mintegy húsz lábat esik, hemperegve a kiálló bádogfüdelek közt, s még azután sokáig él, bár mindég némi »tremblement«
tal tagjaiban.« *)

Ez alatt az ajtók engednek a csapásoknak ; a Judithok feltörték a fegyvertárt ; lefoglalták az ágyúkat és puskákat ; három pénzes zsacskót és temérdek papirost. Fáklyák lobognak : pár pillanat, s a mi derék Hôtel-de-Villeünk, mely még IV. Henrik idejéből való, mind azzal együtt a mi benne van, a lángok martaléka lesz !

*) Dusaulx, Prise de la Bastille, 281. l. jegyzet.

V. FEJEZET.

Maillard törvényszolga.

Bizonynyal lángok martaléka, — ha Maillard törvényszolga, a gyors lábú és eszes fejű, jókor vissza nem tér!

Maillard saját fejétől, — mert Gouvion és a többiek nem adják rá beleegyezésüket, — felkap egy dobót; leszáll a csarnok lépcsőin, ram-dram, verve erősen, hangos pergettéssel a csöcselék-indulót: Versaillesba el! Allons; a Versailles! Mint a hogy az emberek verik az üst vagy serpenyő fenekét, mikor csoportosulni nem akaró méheket, vagy mondjuk, szanaszét vakon szállongó darazsakat akarnak kaptárba fogni; s a kétségbeesett rovarok meghallják azt és a körül csoportosulnak, — egyszerűen mint valamely vezető körül mikor nincs egyéb: úgy csoportosultak most ezek a menádok a feltaláló eszü Maillard, a châtelet lovas törvényszolgája körül. A fejsze úgy marad felemelve; Abbé Lefévret ott hagyják félig fölakasztva: a torony tetejétől fogva lefelé mind ömlik ki. Micsoda dram-dram-dram az? Maillard Szaniszló, a Bastille-hős, vezetni fog bennünket Versaillesba! Örvendj Maillard; áldott vagy te minden lovas törvényszolgák fölött! Most hát csak el!

Az elfoglalt ágyú elé erőszakkal elvett igás lovakat fognak: a barna fürtű Demoiselle Théroigne, dárdával és

sisakkal ott ül rajta mint ágyú-mesternő, »büszke nézésével, komoly szép arczával«; némelyek úgy hiszik, hogy hasonlít az orleansi szűzhöz, vagy épen »Pallas Athene alakját« juttatja az embernek eszébe. *) Maillardot (mert az ő dobja még mindég szól), eget rendítő kiáltozás közt elfogadják tábornokul. Maillard gyorsítja a lassu menetet. Maillard, verve a rhythmicus zenét ropogó dobján, mindenütt a rakpart mentében, vezeti előre, megfélemlítő nehézséggel, menád seregét. Ilyen sereg — bizony nem vonult csendben! A hajós elereszti evezőjét a folyamon és néz; minden talyigás és kocsis elszalad; az ablakokból férfiak leselkednek ki, — nem nők, — nehogy őket is magukkal kényszerítsék. Igazi ritka látvány: bacchánsnők, ebben a késő, formákba szorított korban! Henrik ércszobra néz rájuk a Pont-Neufről; a monarchikus Louvre, a medicei Tuileriek ilyen napot még nem értek eddig.

Most Maillard az ő menádjaival a Champs Elyséesre ért (Tartarusi mezőknek inkább lehetne hívni); s a Hôtel-de-Ville aránylag igen kevés kárt vallott. Nehány betört ajtó; egy Abbé Lefèvre, a ki soha sem osztogat ki többé puskaport; három zsacskó pénz, de a melynek nagy része visszakerül (mert a sansculottismusnak, bár éhes, azért van becsülete **): ez az összes kár. Nagy Maillard! A rendnek egy kis magva van az ő dobja körül; de a tábor külső szélei hullámszerűen, mint egy neki bősziált tenger; mert a legalsó elem, him és nőnemű egyaránt, ömlik bele a négy tájak felől: vezetés ott sehol másutt nem lakozik, csak egyedül az ő fejében és két dobverőben.

*) Deux Amis, III. 157.

**) Hist. Parl. III. 310.

Oh Maillard, a világ első háborúja óta, mikor nehezedett haderő parancsnokára akkora feladat, mint ma te rád? Pénzetlen Walter sorsa még ma is megindítja az érző szívet; de legalább Walter hadjárata szentesítve volt; volt tere, a melyen jobbra balra fordulhatott; s keresztesei is a férfi nemből valók voltak. Te ma, föld és ég által egyaránt megtagadva, a menádok tábornoka vagy. Az ő articulálatlan őrzöngésüket, a pillanat sarkantyuzása alatt, articulált szavakká kell változtatnod, s cselekvényekké, a melyek nem őrzöngők. Ha hibát követsz el akármely irányban, jaj neked! Elöl a törvényes hatóság várakozik rád, büntetéseivel és törvénykönyveivel: hátul a menádok tépnek szélylyel. Ha ezek egyszer levágták Orpheus dallamos fejét s azt Peneus vizeibe veték: mit nem csinálhatnak te veled, — veled, a ki csak rhythmicus vagy dallam nélkül, egy báránybőr dobbal! — De Maillard helyt állt. Ügyes Maillard, ha a hírnév nem volna csupán esetlegesség, s a történelem destillatioja a mendemondáknak; minő nevezetes volnál te most!

Az elyseumi mezőkön megállanak és habozni kezdenek: de Maillard nem tér vissza. Megérteti menádjaival, kik fegyverekért zajognak s az Arsenal feltörésére gondolnak, hogy nincs fegyver az Arsenalban; hogy fegyvertelen megjelenés és kérvényezés a nemzetgyűlésben, lesz a legjobb: ő maga gyorsan tábornoknőket, tizedesnőket és századosnőket nevez ki vagy erősít meg: — s ez meglevén, a legszanaszét folyóbb rendben, mintegy »nyolcz dob« pörgése mellett (miután a magáét félre tette), a Bastille-önkénteseket leghátulra állítva, még egyszer útnak indítja a menetet.

Chaillotot, a mely egész készséggel rak kenyeret elébök, nem fosztják ki; Sèvres cserépvázáiból nem törnek össze egyet is. Sèvres hidjának ódon ívei visszhangzanak a menádok lábainak dübörgésétől; a Szajna folyó rohan tovább a maga örökös mormogásával; s Párizs utánunk küldi a harangzugás és a lármadob hangját, — a mely azonban nem hallik a sereg éles hangú lármája és az eső csapkodása miatt. Hirök száll Meudonba és Saint-Cloubba mind a két felé, s a kandalló körül lesz miről beszélni ma este. A nők száma mindegyre szaporodik, mert hiszen ez Éva minden leányának ügye: azoké a kik már anyák, s azoké is a kiknek azzá kell lenniök. Nincs olyan hintós úrhölgy a kinek — akárhogy ájuldozzék is, — le ne kellene szállania, a sáros országuttra, selyem czipőivel, s mennie a sereggel. *) Ilyen módon vonulnak ezek, mint egy vad, szárnyatlan gólya csapat, kellemetlen oktoberi időben, a bámulatba ejtett vidék kanyargós útjain keresztül. Megállitnak minden nemű utazót, különösen a Párizsból jövő utasokat vagy futárokat. Lechapelier követ, a maga elegáns öltözetében, elegáns kocsijából bámulva néz ki szemüvegén keresztül, életét féltve; — szorongva magyarázza, hogy ő Lechapelier hazafi-követ, sőt hogy ő a volt-elnök Lechapelier, a ki elnökkölt az emlékezetes pünköst éjszakán, s törzs tagja a bretagnei clubnak. Mire »roppant Vive Lechapelier kiáltás keletkezik, s több fegyveres személy ugrik föl elől és hátul kocsijára, hogy őt kísérik.« **)

Mindamellett a hír, Lafayette tudósításai, vagy alakitan »azt mondjákok« keresztül hatoltak a táboron, mel-

*) Deux Amis, III. 159.

**) Deux Amis, II. 177. Dictionnaire des Hommes Marquans, II. 379.

lékutakon. A nemzetgyűlésben, a míg a napi rend tárgyai fölött tanácskoznak: sajnálva hogy nemzet-ellenes lakomák tartatnak az opera-teremben; hogy ő felsége még most is vonakodik megerősíteni »az ember jogait«, s feltételeket és hát-hákat ragaszt hozzá, — Mirabeau odalép az elnökhöz, ki ekkor esetleg a tapasztalt Mounier volt, s csendes mély hangon ezeket mondja neki: »Mounier Paris marche sur nous (Párizs jön ránk).« — »Lehet (Je n'en sais rien)!« — »Hidd vagy ne hidd, az nem tartozik rám; én csak azt mondom, hogy Párizs jön ránk. Légy roszul hirtelen; menj át a kastélyba, s mond meg nekik ezt. Egy percz sincs elveszteni való.« — »Párizs jön ránk?« — felel Mounier epés hangon. »Annál jobb! Annál hamarabb köztársasággá leszünk.« Mirabeau ott hagyja, mint a hogy ott hágy az ember egy tapasztalt elnököt, a ki hirtelen, bekötött szemmel mély vízbe bukik, s a napi rend tárgyain mennek tovább.

Igen, az egész Párizs jön ránk, s nem csupán a párizsi asszonyok! Alig hogy Maillard eltávozott, a midőn M. de Gouvionnak izenete a kerületekhez, a lárma harangok zugása, riadót verő dobok pörgése, kezdék megtenni a hatást. A Place de Grèvere fegyveres nemzetőrök érkeznek, minden kerületből, gyorsan egymásután, különösen a központi gránátosok, a kik a mi régi franczia gárdánkat képezik. »Ropant néptömeg« van ott; Saint-Antoine, dárdával és rozsdás puskával, mind ide tódul, akár fogadják szívesen akár nem. A központi gránátosokat tapsal fogadják: »nem tapsra van nekünk szükségünk, — felelik ezek sötéten; a nemzetet sértegették; fogjatok fegyvert és jertek velünk hogy parancsot kapjunk!« Hah, tehát ilyen szél fű? A patriotismus és patrollotismus most már egyek!

A háromszáz összegyűlt; »mindenik bizottság működik«; Lafayette izenetekeket diktál Versaillesba, midőn előtte a központi gránátosoknak egy küldöttsége jelenik meg. A küldöttség katonai tisztelegést tesz, s azután így kezd beszélni, a gondolat egy nemével beszédében: »M o n G e n e r a l, minket a gránátosok hat százada küldött ide. Mi nem hisszük hogy ön áruló, de azt hisszük, hogy a kormány megcsalja önt; ideje már, hogy ennek vége legyen. Mi nem fordíthatjuk szuronyaink hegyét asszonyok mellének, kik előttünk kenyérért rimázkodnak. A nép nyomorban van; minden bajnak forrása Versailles; nekünk fel kell keresnünk a királyt és Párizsba hoznunk. El kell törölnünk (exterminier) a földről a R e g i m e n t d e F l a n d r e t és a G a r d e s - d u - C o r p s o t, kik a nemzeti kokárdát megtaposni merészlék. Ha a király gyenge arra, hogy koronáját viselje, tegye le. Meg fogják önök koronázni fiját; egy kormányzó tanácsot fognak önök kinevezni, s minden jobban megy.« *) Szemrehányó bámulat tükröződik Lafayette arczán s tör ki szavakban, ékesen szóló lovagias ajkairól: mind hijába. »Tábornok ur mi utolsó csepp vérünket is készek volnánk önért kiontani; azonban minden bajnak gyökere ott van Versaillesban; el kell mennünk és visszahoznunk a királyt Párizsba; az egész nép ezt kívánja, tout le peuple le veut.

A tábornok lemegy a külső lépcsőzetre és szónokol: még egyszer Mjába? »Versaillesba! Versaillesba!« Bailly polgármester, a kiért érte küldtek a sansculottismus árján keresztül, akadémai ékesszólást próbál meg aranyozott diszhintajából; de ennek sincs semmi eredménye, csak a szünni

*) Deux Amis, III. 161.

nem akaró rekedt kiáltozás: »kenyeret! Versaillesba!« — s örül hogy belül lehet az ajtón. Lafayette felül fehér harczménére, s ujra szónokol meg szónokol: ékesszólással, határozottsággal, méltatlankodó tüntetéssel, mindennel, csak meggyőző erővel nem. »Versaillesba! Versaillesba!« Így tart ez egyik órától a másikig fél napon keresztül.

A nagy Scipio-Americanus semmit se tehet, még csak annyit se, hogy kimeneküljön. »M o r b l e u, m o n G e n e r a l«, kiáltják a gránátosok, összébb szorítva soraikat, a mint a fehér harczló egy mozdulást tett arra felé, »ön nem fog elhagyni bennünket, ön velünk marad! Veszedelmes válpont: Bailly polgármester és a városi előljárók reszketve ülnek odabent; a tábornok fogoly odakint; a Place de Grève, harmincz ezer rendes katonájával és az egész rendetlen Saint-Antoinenal és Saint-Marceauval, egyetlen nagy fenyegető tömege a tiszta vagy rozsdás fegyvereknek; minden sziv, komor elhatározottsággal, egy tárgyra irányozva. Komorak, elszántak a szívek mind; egyetlen sziv se csendes, — hanemha a fehér paripáé, a mely ott kaparja a földet, hajtott nyakával, nyugodtan harapdálva zabláját, mintha semmiféle világ nem volna elmulóban dynastiáival és éráival. A hűvös esős nap délutánra fordult, s még mindig csak ez a kiáltás hangzik: »Versaillesba!«

Sőt most már a távolabbi helyekről egészen baljóslatú kiáltások jönnek: rekedt, hosszan nyuló tompa morgás alakjában terjedve tovább, a melynek egyes szótagjai nagyon hasonlítanak a L a n t e r n e-hez. Az is meg lehet, hogy a rendetlen sansculottismus el fog menni maga; dárdaikkal, sőt ágyúval is. A hajthatatlan Scipio végre megkérdezi hadsegéde által az előljárókat: vajon mehet-e vagy nem? Egy levelet nyújtanak át neki, fegyveres férfiak fejei

fölött; hatvan ezer arcz tekintete irányul mereven az ő arczára; csend van és egyetlen kebel sem lélezkzik, míg ő azt el nem olvasta. Az égre, a tábornok hirtelen elsáppad! Megengedik az előljárok? »Megengedik, sőt épen rendelik« — mondja, minthogy egyebet nem tehet. A helyeslés zaja megrepeszti az égboltozatot. Tehát sorakozz; jerünk!

A mint hozzá vethetünk, három óra körül van az idő, délután. A méltatlankodó nemzetőrök most az egyszer ebédelhetnek az abrakos tarisznyából: azonban ebédeltek vagy nem, indulnak egy szívvvel. Párizs kitárja ablakait és tapsol, a mint a boszuállók dob és trombita harsogás mellett ott elvonulnak; azután gondolkodva és aggódva várakozik, s meglehetősen álmatlanul tölti az éjt. *) Lafayette, fehér paripáján a lehető leglassubb módon, fel és alá járva s ékesen szónokolva a sorok közt, halad előre a maga harmincz ezrével. Saint-Antoine, dárdával és ágyúval fegyverkezve, előtte jár; s egy vegyes tömeg, mindenféle és semmi-féle fegyverrel, ott hullámszik seregének szélei körül elől hátul; a vidék a merre áthaladnak, még egyszer megáll bámultában: *Paris marche sur nous.*

A

*) Deux Amis, III. 165.

VI. FEJEZET.

Versailles felé.

Mert körülbelől épen ez idő tájt állította meg Mailard az ő csatakos menádjait a legutolsó halom-tetőn: s ime most Versailles és a versaillesi kastély, s a királyság birtoka nagy messze körülben kibontakozik a bámuló szem előtt. Nagy messziről jobb felől, Marsyn és Saint-Germains-en-Layen át; balról Rambouillet felé köröskörül: mind gyönyörűséges, gyöngéden befátyolozva, mintha bálnata volna, a homályos nedves időben! S közel előttünk itt van Versailles, az új és a régi; azzal a széles, zöldelő Avenue de Versailles-al közöttük; — pompás lombos Avenue, szélességét háromszáz lábra teszik, négy sörszilfájával; s azután a Château de Versailles, királyi parkokban és ligetekben, csillogó tavacsákban, lugosokban, labyrinthokban, az állatkertben s a nagy és kis Trianonban végződve. Magas tornyú lakások, lombos kedves helyek, a hol ezen alsó világ istenei laknak: a honnat azonban a fekete gondot nem lehet kizárni; a hova a menád éhség épen most nyomul előre, thyrsus helyett dárdával fegyverezve.

Igen, hölgyeim, ott túl, a hol ez az egyenes, lombos fasor, — a melyhez a mint látják, két másik lombos fasor

csatlakozik jobb és balkéz felől, — eléri a király-tért és a palota előudvarát: ott van a *Salle des Menus*. Ott ülésez a magas gyűlés, Franciaország újjáteremtésén fáradozva. Azután előudvart, nagy udvart, márvány udvart s kisebbnél kisebb udvarokat vehetnek ki vagy képzelhetnek: s azok legtulsó szélén az az üveg-kupolás épület, a mely láthatólag csillog mint a remény csillaga, az — az *Oeil-de-Boeuf*! Ott vagy sehol másutt a világon, várakozik sült kenyér reánk. Azonban, oh hölgyeim, nem volna-e jó, ha a mi ágyuinkat *Demoiselle Théroigne*vel együtt, s minden harczy eszközeinket leghátulra helyeznők? Megadás illik azokhoz, kik kérelemmel járulnak a nemzet-gyűlés elé; mi idegenek vagyunk *Versailles*ban, — a honnat szintén, nagyon is hallhatólag, lármaharang zúgása és dobörgés száll ide hozzánk. Hasonlókép jó lesz, a mennyire lehet, vidám arczot öltetni, elrejtve bánatunkat, sőt épen énekelni. A szomorúság, melyen a menny szánakozik, gyűlöletes, gyanús a föld előtt. Ilyen tanácsokat ad az eszes *Maillard*, szónokolván menádjaihoz a *Versailles* előtt levő magaslatokon *).

Az eszes *Maillard* rendeleteinek engedelmeskednek. A csatáros felkelők vonulnak be a fasorba, »három oszlopban,« a négy szilfa-sor között; »énekelve *Henri Quatre*« olyan hangon a milyenen tudták, s kiáltozva hogy *Vive le Roi*. *Versailles*, bár a szilfasorok csepegő-vizesek, elébök tolul mind a két oldalról, kiáltván: »*vivent nos Parisiennes*, éljenek a párizsiak!«

A mint a hír mind bizonyosabbá lett, lovas futárokat és hírnököket küldöztek szét Párizs felé, kik azután ő felségét, ki ma épen vadászni ment *Maudon* erdőibe, szeren-

*) *Hist. Parl.* III. 70—117; *Deux Amis*, III. 166—177.

csésén megtalálták és haza hozták; s a lármadob és harangok azonnal megszólaltak. A testőrök már fel vannak állítva a palota rácsozatával szemben, s onnan néznek le a versaillesi avenue-re; mogorván, nedves bőr nadrágban. A flandriai ezred is ott van, bánva az opera-termi lakomákat; s a dragonyosok éppen most szállottak le lovaikról. Végre megérkezik Lecointre őrnagy, azokkal, a kiket össze tudott szedni a versaillesi nemzetőrökből; bár úgy veszik észre, hogy a parancsnok, ugyanaz az aludni nem tudó Count d'Estaing, sem rendeletet sem készletet nem adva ki, a legilletlenebb módon eltűnt, azt hiszik, az Oeil-de-Boeufbe. A rostélyon belől veres-kabátos svájcziaik állnak fegyverben. Hasonlóképen benső termükben együtt vannak »a miniszterek mind,« Saint-Priest, Pompignan a Siralmas s a többiek Neckerrel: ott ülnek együtt, elképedve, s várva hogy mit szül a pillanat.

Mounier elnöknek is, bár Mirabeaunak egy tantmieu xvel felelt, s úgy mutatá, mintha kicsinylené az egész dolgot, balsejtelmei vannak. Annyi bizonyos, hogy ezen a négy fárasztó órán keresztül nem pihent rózsákon! A napi renden haladnak tovább: jó lesz egy küldöttséget bocsátani ő felségéhez, hogy kegyeskednék megadni »tisztá és egyszerű elfogadását« ezen mi alkotmányos törvénykezkeinknek, mert a »módosított és qualificált elfogadás« az ő hátháival nem elégíti ki sem az isteneket sem az embereket.

Ezzel hát tisztában vannak. S mind a mellett van egy más dolog, a melyről senki sem beszél, de a melyet most már homályosan mindenki tud. Nyugtalanság, szórakozottság van minden arczon; a ház tagjai egymással sutognak, izgatottan járnak kelnek; a napi rend láthatólag nem az, a mit ez a nap kíván. Mig végre a külső kapuktól zaj és

dulakodás, éles lármá és czivódás hallatszik, — megtompítva a falak által: — a mely jelenti, hogy a várt óra itt van! Most tolongás és dulakodás zaja hallatszik a terembe, és azután belép Maillard törvényszolga, tizenöt sáros, vizes asszonyból álló küldöttséggel, — miután a többieket ropant fáradtsággal és valamennyi teremőr segítségével sikerült rábeszélnie, hogy ott kint várakozzanak. Tehát a nemzet-gyűlés most mindjárt szemébe nézhet fenséges feladatának; a regeneráló alkotmányossággal egy regenerálatlan sansculottismus néz szemtől szembe, a mely hús és vér; kiáltván: »kenyeret, kenyeret!«

Az ügyes Maillard az őrzöngést articulált beszéddé változtatván át; egy részről tartóztatva magát, más részről panaszkodva, legjobb tehetsége szerint dolgozik; s valóban, bár nem nevelték arra, hogy szónok legyen, mindamellett ügyesen forgatja magát: — Az élelmiszerek mostani, rettenetes drágaságának alkalmából, mint a magas gyűlés láthatja, egy polgárnőkből álló küldöttség jött ki Párizsból, hogy kérelmezzen. Az arisztokraták keze és cselszövénye nagyon is világos ebben a dologban; példánakokáért egy molnárt megvesztegettek »egy 200 livres bankjeggyel,« hogy ne öröljön — neve ismeretlen a törvényszolga előtt, de a tény bebizonyítható, vagy legalább kétségtelen. Továbbá úgy látszik, hogy a nemzeti kokárdára rátapostak; s azután még fekete kokárdákat is viselnek vagy viseltek. A mely dolgokat a magas nemzet-gyűlés, Franciaország reménysége, nem venne-e azonnal tanácskozás alá?

És a menádok éhsége, mely annyira impressionabilis, s mely eddig is közbe kiáltozott: »fekete kokárdák!« »kenyeret, kenyeret!« — ugyanebből a hangból rákiáltja: nem venne-e? — Igen, uraim, ha szükségesnek látszott egy kül-

döttség bocsátása ő felségéhez »a tiszta és egyszerű elfogadás« ügyében, mennyivel szükségesebb az most, »Párizs ilyen szomorú helyzetének,« ezen forrongás lecsendesítésének ügyében. Mounier elnök egy gyorsan összeszedett küldöttséggel, melynek tagjai közt ott látjuk doctor Guillotin tiszteletreméltó alakját, azonnal megindul. Az alelnök addig vezeti a napi rend tárgyalását; Maillard törvényszolga ott marad mellette, hogy rendben tartsa az asszonyokat. Négy óra van, s a legrútább délután, midőn Mounier elindul.

Oh tapasztalt Mounier, minő délután ez; utolsó délutánja a te politikai létezésednek! Jobb lett volna »hirtelen beteggé lenned,« míg idő volt rá. Mert, nézd, az egész vártér, messze kiterjedésében fődve van sáros, vizes nők csoportjaival; hosszúhajú gyülevész férfiakkal, felfegyverezve fejszékkel, rozsdás dsidsákkal, ócska puskákkal, megvasalt rudakkal (*bâtons ferrés*, a hol a bot végére nagy kések vagy kardvasak vannak erősítve; egy neme a rögtönzött alabárdnak): — kiknek szeméből csak éhes forradalom néz ki. Az eső szakad; testőrök járnak csatározva a csoportokon keresztül »pisszegések közt;« boszantva és izgatva; szétszórva az embereket itt, hogy amott ismét összegyűljenek.

Temérdek piszkos asszony fogja körül az elnököt és a küldöttséget; követelik, hogy ők is velök hadd menjenek; maga ő felsége kinézvén az ablakon, nem kérdeztette-e meg, hogy mit akarnak? »Kenyeret, és beszélni a királylyal (*Du pain, et parler au Roi*)« volt a felelet. Nagy láрма közt tizenkét asszonyt csatolnak a küldöttséghez, s ezekkel együtt mennek előre a vártéren át, szétszórt csapatok és csatározó testőrök közt, zuhogó esőben.

Mounier elnököt magát is, ki így váratlanul megszoríttatik tizenkét asszonynyal, s bőségesen kísérteték az

Éhség és Gonoszság által, tévedésből gyülevész csapatnak nézik, s őt és az asszonyokat szétverik a rendtartó katonák; majd nagy nehezen ismét összeszedőzködnek a sárban *). Végre a rácsozatot felnyitják; a küldöttség bebocsáttatik a hozzá csatolt tizenkét asszonynyal együtt; mely utóbiak közül öt még ő felsége arczát is látni fogja. A többi vizes menádok hadd várják visszatértüket olyan jó kedvben a hogy tudják.

*) Mounier, Exposé Justificatif (idézve : Deux Amis, III. 185.)

VII. FEJEZET.

Versaillesban.

Ez alatt pedig Pallas-Athéne (Demoiselle Théroigne képében) ugyancsak forgolódik a flandriaiak és a lóról le szállt dragonyosok közt. Ő és a többiek közül azok, kik erre legalkalmasabbak, keresztül kasul járnak a sorokat; beszélnek a katonákhoz tréfás komolysággal; a nyers harcfiakat hazafias keblökre ölelik; gyöngéd karral lefelé fordítják a pikákat és rövid puskákat: hogyan támadhatna meg egy férfi, a ki méltó a férfi névre, éhező hazafias hölgyeket?

Olvassuk valahol, hogy Théroignenél zsacskóval volt a pénz, melyet a flandriaiak közt kiosztott: — ki adta neki? Bizony pénzes zsacskóval ritkán ül valaki a felkelők ágyújára. Rágalmazó Royalismus! Théroignenek csak az a csekély jövedelme volt, a mit mint elesett leány szerezni tudott; pénze nem volt; hanem igenis barna fürtei, egy pogány istennő alakja, s ékesen szóló nyelve és szíve.

Azalatt Saint-Antoine folytonosan érkezik, csoporatokban és csapatokban; átázott, mogorva; dárdákkal és rögtönzött alabárdokkal fegyverezve: ide hajtatva a népszerű rögeszme által. Ennyi vad tekintetű alak; ide hajtva ilyen módon: emberek, a kik eljöttek, hogy csináljanak va-

lamit, maguk sem tudják hogy mit; emberek, kik azért jöttek hogy annak nézői legyenek! Kiválva valamennyi közül, ki ez az óriás termetű alak, mellén egy kicsiny ön-táblácskával;*) szürkülni kezdő bozontos veres hajjal s hosszú téglaszínű szakállal? Jourdan az, a tisztátalan kezű öszvér-kereskedő; most már nem kereskedik többé, hanem egy festőnek minta-alakja s ma az iskolát kerüli. Hosszú szakála a művészet követelménye; hogy ön-táblácskája a mellén honnan van (hacsak ő is valami utczai kikiáltó nem volt s az ön-jelvény a szabadalmat jelenté) — talán örökre megfejtetlen történeti probléma marad. Egy másik Sault is láthatunk a nép közt, s ez »Père Adam, Ádám apó,« a hogy a csoportok nevezik; előttünk ismertebb úgy, mint a bika-hangú Saint-Huruge Marquis; a Veto hőse; olyan ember, a kinek veszteségei voltak s azokat megérdemelte. A magas Marquis, kit csak pár nappal ez előtt eresztettek ki a köterből, vizsgálódó nyugalommal néz esernyője alól ezen jelenetre, s nem érdektelenül. Mindezen személyek és dolgok, zagyván összekeveredve előttünk: Pallas Athene elfoglalva a flandriai ezreddel; a hazafias versaillesi nemzetőrök, kiknek készletük nincs, főparancsnokuk D'Estaing ott hagyta őket s őrnagyuknak Lecointrenek parancsnoksága alatt állanak; a fel s alá vonuló testőrök, ingerültek, rosz kedvűek, nedves bőrnadrágjukban; s végre ez a folyó tengere a felingerült szemétnek és szennynek, — mindezek nem támaszthatnak-e valami véletlen zenebonát?

Ime azonban a tizenkét nőkövet visszatér a kastélyból. Igaz, hogy Mounier elnök nélkül; azonban arcuk ragyog az örömtől s azt kiáltozzák: »sokáig éljen a király

*) Weber, II. 185—231.

és családja!« Ugy látszik, hölgyeim, hogy önök jó hírt hoznak? Igen, a legjobb híreket! Ötünket bebocsátottak a benső fényességbe, a király színe elé. Ezt a karcsú kisaszszonyt, »Chabray Luizát, ki egy szobrász-műhelyben dolgozik s csak tizenhét éves«, minthogy legcsinosabb képe s legédesebb nyelve van, megtettük szónoknak. A kire, valamint mindnyájunkra is, ő felsége csupa kegygyel nézett. Sőt midőn Luiza, a beszéd mondása közben, közel volt hozzá hogy elájuljon: ő felsége királyi karjai közé fogta, s udvariasan mondá, »Megérdemelte a fáradságot (*Elle en valût bien la peine*).« Lássátok, oh nők, minő király ez! Szavai csupa vigasztalásból állottak: eleség lesz küldve Párizsba, ha van valahol eleség a világon; a gabona szabadon ömlik mint a levegő; a molnárok örteni fognak, vagy gonoszabb dolguk lesz, míg csak a malomkő bírja; és meg fognak gyógyíttatni minden bajaink, a miket csak egy Francia-szabadság visszaállítója meggyógyíthat.

Mindezek jó hírek, de az átázott menádok előtt nagyon is hihetetlenek! Hát bizonyíték nincs semmi? Vigasztaló szavak, — ezek csak szavak, a melyekkel senki sem lakik jól. Oh boldogtalan nép, elárulva az arisztokraták által, kik a te követeidet is megrontják! Ugy-e, hát az ő királyi karjai közt voltunk, Mademoiselle Louison? Az ő karjai közt? Te arczátlan czúla, méltó olyan névre, — a melyet nem mondunk ki! Ugy-e, a te bőröd finom; a mienket eldurvította a nyomor, s jól meg is ázott, a míg itt az esőben várakoztunk. Neked nincsenek éhes gyermekeid otthon, csak alabástrom babáid, a melyek nem sirnak! Az áruló! Fel vele a lámpavasra! S a szegény Chabray Luizának, a szép karcsú hölgyecskének, ki csak az imént volt a király karjai közt, minden rimáinkodása és sikoltozása

daczára, egy harisnya-kötőt keritenek nyaka köré, melynek mindkét végét egy-egy dühös amazon fogja; s már már kivégzik ilyen módon, — midőn két testőr vágat oda, boszúsan szétszórja az amazonokat s a leányt megmenti. A bizalmatlansággal fogadott tizenkét követ siet vissza a kastélyba, »írásba foglalt feleletért.«

Sőt ime a menádoknak egy új csapatja indul meg, élükön »M. Brunout Bastille-önkéntes,« mint kényszerített parancsnok. Ezek is előre nyomulnak a nagy udvar rácsozatáig, hogy lássák mi történik oda bent. Az emberi türelemnek, a nedves bőrnadrágban, megvan a maga határa. A testőrök hadnagya, M. de Savonnières egy pillanatra szabad utat enged régóta ingerelt, sokáig elfojtva tartott rossz kedvének. Nemcsak szétszórja ezt a második menádcsapatot, hanem jobbra balra vagdalkozik és gázol lovával, vagy pedig boszúsan kardlapozza M. Brunoutot a kényszerített parancsnokot, s miután nagy lelki könnyebbülést talál benne, kergeti is; Brunout fürgén szalad előtte, bár kanyarogva, s most már kardja is ki van vonva. A harag és győzelem ezen látása két másik testőrt is neki ugraszt (mert a harag ragadós, s az azt elfojtott testőrökre nézve a kiöntés olyan vigasztaló): ezek is kergetőzni kezdenek, kardjaikkal hadonászva s szörnyű köröket csinálva a légben. Ugy hogy a szegény Brunoutnak nincs mást mit tennie mint meghátrálni gyorsított fürgeséggel, egymásután a sorokon át; parthus módra küzdven a mint fut, s mindenek felett kiáltozva torka szakadtából: »On nous laisse assassiner, legyilkoltnak bennünket!«

Gyalázat! Három egy ellen; Lecointre soraiból előbb zugás hallatszik, azután ordítás, — végre lövések jönek. Savonnières karja csapásra van emelve; egy Lecointre

soraiból jött golyó átfurja azt; a felemelt kard csörömpölve hull le, ártalmatlanul. Brunout megmenekült, ez a párbaj jól végződött: azonban a háboru vad üvöltése mindenféle hangzani kezd.

Az amazonok meghátrálnak; Saint-Antoine célba igazítja ágyuját (mely kartács-golyóval van tele); háromszor oda tartja a meggyújtott kanóczot; azonban az ágyu egyszer se sül el, — a löporos lyukak oly nedvesek; s egyes kiáltások is hallatszanak: »Arrêtez, il n'est pas temps encore, várjatok, még nincs itt az ideje!« *) Testőr uraim, önöknek rendeletük van, hogy ne tüzeljenek; mindamellett kettő önök közül lova mellett sántikál, s egy csata-mén megölve fekszik. Nem jó volna-e visszahuzodni a lőtávoból, s végre bevonulni — a kastély belső udvarára? Ha ezen bevonulás közben egy vagy két puska elsült ezekre a felfegyverzett boltosokra, kik itt orditoznak és nyelvelnek, ki csodálkoznék azon? Be vannak piszkolva a ti roppant nagyságu fehér kokárdáitok; adná isten, hogy ki volnának cserélve háromszinűekkel! Bőr nadrágaitok nedvesek, szivetek nehéz. Menjetek és ne térjete vissza többé!

A testőrök, mint mondók, elvonulnak; lödözve és lövetve; mindamellett nem ölve meg senkit, s mérhetetlen boszankodást hagyva maguk után. A mindegyre sűrűbb homályban valami háromszor ki-kivillannak egyik-másik kapunál, mindannyiszor szitkozódással és golyó fütyüléssel fogadtatva. Csak egy testőr mutatkozzék is valahol, a gazelem azonnal üzőbe veszi; — a hogy történt például szegény »M. de Mouchetonnal a skót ezredből« a megölt csatamén tulajdonosával, kit a versaillesi ezred kapitányainak

*) Deux Amis, III. 192.

kellett eldugni valahova. Vagy pedig rozsdás puskák küldik utána töltéseiket, elhordva — kalapját. Végre is felsőbb meghagyás folytán a testőrök, azon egynehány kivételével, kik a közvetlen szolgálatot végzik, eltűnnek, mintha csak eldugták volna őket; s az éj sötétében Rambouilletbe masiroznak. *)

Megjegyezhetjük azt is, hogy a versaillesi ezred most már kapott készletet, a hivatalos egyén egész délután nem tudott találni sehol; mígnem, ezen válságos pillanatok közt, egy hazafias alhadnagy pisztolyt szegezett homlokának, kérve hogy találjon mégis valahol — a mely kérésnek azután az szerencsésen eleget tett. Hasonlókép a flandriaiak, Pallas Athene által lefegyverezve, megmondják nyiltan, hogy ők nem fognak harczolni a polgárokkal, s a béke jeléül kicserélték töltényeiket a versaillesiakkal.

A sansculotismus most már csupa barátok közt van és szabadon járhat föl s alá; szidva a testőröket, s egyzersmind erősen panaszkodva az éhség miatt.

*) Weber, u b i s u p r a.

VIII. FEJEZET.

Közös diéta. *)

De hol marad Mounier; mért nem tér vissza küldöttségével egyetemben? Ime már hat óra, hét is elmúlt; és még sincs sem Mounier, sem a »tisztá és egyszerű elfogadás.

X S im az átázott menádok, nem küldöttségileg többé, hanem tömegesen, benyomultak a gyűlés-terembe: a legszégyenteljesebb megzavarásával az országos szónoklatoknak és a napi rendnek. Sem Maillard sem a helyettes elnök nem tudják őket többé fékezni, csak úgy igen nagyjából; nem még Mirabeaunak oroszlán-hangja sem, — bár ezt megtapsolják, — legfőlebb egy pár pillanatra: hanem újra és újra felbeszakítják Franciaország ujjáteremtését kiáltásaikkal: »kenyeret, nem pedig ilyen hosszú beszédeket! Du pain; pas tant de longs discours!« — Olyan érzéketlenek voltak ezek az istenadták a parlamenti ékeszólás szépségei iránt!

Azt is beszélik, hogy a királyi hintókba kezdenek befogni, mintha Metzbe akarnának menni. Csakugyan jelentkeztek hintók, akár királyiak akár nem, a hátulsó kapunál.

*) Az idegen szó országgyűlést és étkezést együtt jelent, s mint-hogy a szerző is ezen értelemben használta, meghagytuk.

Sőt egy irott rendeletet is mutattak elő, vagy legalább hivatkoztak rá, kiadva a versaillesi előljáróság által, — a mely monarchicus és nem democraticus. Azonban a versaillesi örök visszakergetik őket, miután az éber Lecointre szorosán rájuk parancsolt, hogy úgy tegyenek.

Bizonynyal sok dolga van Lecointre őrnagynak ezen órákban. Mert d'Estaing főparancsnok láthatatlanul ügyelg az Oeil-de-Boeufben; láthatatlanul, vagy még gyanúsabban láthatólag egy-egy pillanatra; hozzá még, erre a túlságosan loyalis előljáróságra is fel kell ügyelni! semmiféle rend vagy rendelet, sem katonai sem polgári, nincs csak egyikére nézve is ezen sok ezer dolognak. Lecointre most a versaillesi városházán van; majd a nagy udvar kapujánál, értekezve a svájczakkal és a testőrökkel. Ott van a flandriai ezred sorai közt; itt és ott és mindenütt van, erősen fáradozva benne, hogy meggátolja a vérontást; megakadályozza a királyi családot a Metzbe való futásban; a menádokat Versailles kirablásában.

Este későn a Saint-Antoine azon fegyveres csapataihoz megy, kik egyáltalában nem barátságos hangulatban ott csoportoznak a Salle des Menushöz közel. Ezek félkörben állva fogadják; tizenkét szónok áll az ágyúk mögött, közökben égő kanócz, az ágyúk szája Lecointre felé fordítva: Salvator ecsetére méltó kép! Mérsékelt de bátor hangon kérdi tőlök: miért jöttek tulajdonképen Versaillesba? A tizenkét szónok kevés szóval válaszol, de a melyben sok van: »kenyérért, meg hogy ennek a mindenféle dolognak vége legyen, Du pain, et la fin des affaires.« Hogy mikor lesz ezeknek az affaireknek vége, azt sem Lecointre őrnagy, sem semmiféle halandó meg nem mondhatja; de a mi a másikat, a kenyeret illeti, megkérdi tőlök,

hányan vannak? — s megérti, hogy hatszázan; hogy mindenik megelégszik egy cipóval: s azzal lovagol tovább a városházához, hogy a hatszáz cipót előszerezze.

A mely cipókat azonban a monarchicus érzelmű előljáróság nem akarja kiszolgáltatni. Inkább ad két tonna rizst, — csak azt tudná már az ember, hogy főve-e vagy nyersen? Sőt a midőn ezt is szívesen vennék: ime az előljárók eltűntek: lemerülve, mint a hogy a párizsi huszonhat hosszúpálástos lemerült: s ezzel, — nem hagyva maguk után csak egy szem rizst sem, akár főve akár nyersen, — eltűnnek a történelemből.

Rizs nem jön; az ember nem csak azon reményében csalatkozik, hogy jól lakik, hanem még abban is, hogy boszuját töltheti valakin: avagy nem dugták-e el, — mint mondók, — csalárd módon M. de Mouchetont a skót ezredből? Mindezek hiányában, nézd csak M. de Moucheton megölt lovát, a mely ott fekszik a téren! A kijátszott és kiéhezett Saint-Antoine neki esik a levágott lónak; szaggatja azt szét; süti karókból, kis ajtókból, s mindenféle elemelhető fából rakott tüznél, — s örömköltésök közt; — s a z u t á n, — miként a régi görög hősök — ő t ú j j o k k a l h o z z á ny ú l t a k a z i z l e t e s e n e l k é s z i t e t t e b é d h e z, — akarminő volt is az *). A gazelem többi része is fel s alá csatangol, keresve a mit felfalhatna. A filandriai ezred betakarodik laktanyáiba; hasonlókép Lecointre az ő versaillesaival — s csak a czirkáló örök maradnak ott, a kiknek meg van hagyva, hogy kétszeresen vigyázók legyenek.

Ilyen állapotok közt leszáll az esős, szeles éjszakának árnya, s minden utat beborít a sötétség. A legsajátsá-

*) Weber; Deux Amis etc.

gosabb éjszaka, a minőt ez a vidék valaha látott — talán a Szent Bertalan éj óta, a mikor Versailles, mint Bassompierre írja, csak egy nyomorult kastély (chetif château) volt. Oh ha akadna egy Orpheus, a ki lantjának dallamos zengése által ezt az örült tömeget a rendhez tudná varázsolni! Mert itt minden össze van szórva, s feneketlen felfordultság ásit a dolgok között. Mint mikor egy világ omlik össze, a legmagasabb érintkezésbe jött a legalacsonyabbal: Franciaország ~~gaz-eleme~~ ostromolja Franciaország királyságát; felemelt vasas végű botok veszik körül a diadémot, de nem azért, hogy azt oltalmazzák! A vérszomjas, nemzet-ellenes testőrök szidalmazásával együtt hallatszík sötét káromlása a királynői névnek.

*Steganyei
Cherov
Lebes*

Az udvar tehetetlen állapotban, remegés közt figyel; hangulata együtt változik a vártér változó hangulatával, a Párizsból jövő hírek milyenségével. S e hírek sűrűn érkeznek: most békéről, majd háborúról szólva. Necker és a miniszterek tanácskoznak, de semmi eredményre nem tudnak jutni. Az Oeil-de-Boeufben egész vihara fú a suttogásnak: — Metzbe fogunk menekülni; nem megyünk Metzbe. A királyi hintók ismét megkisértik a kijuthatást, — bár most csak próba kedviért, s újra visszakergettetnek Lecointre patroljai által. Hat óra alatt semmit sem tudtak elhatározni, — még csak a »tisza és egyszerű elfogadást« sem.

Hat óra alatt? Jaj ti nektek! A ki ilyen körülmények közt nem tudja magát elhatározni hat percz alatt, az abba hagyhatja azt a munkát: a sors már határozott rá nézve. Az alatt a menadismus és sansculottismus együtt tanácskozik a nemzet-gyűléssel, s mind jobban kezd ott zajongani. Mounier nem jön vissza; a hatalom

tekintélye sehol nem jelentkezik: Franciaország hatalmi tekintélye e pillanatban Lecointre és Maillard törvényszolga kezében van. Ez lön tehát az elszegényítés átkos eredménye: hirtelen jöve, bár rég lehetett látni, hogy az kikerülhetetlen. Mert a vak előtt minden véletlenül és hirtelen jövő. A nyomor a melynek hosszú időközön át nem volt szószólója, segítője: most maga fog magán segíteni s beszélni maga helyett. S a hang, a melyen szól, s mely igen durva mert más nem lehet: ez.

Nyolcz órákor visszaérkezik a gyűlésbe nem a küldöttség, hanem Doctor Guillotin, jelentve, hogy majd amaz is visszatér; s hogy van remény »a tiszta és egyszerű elfogadáshoz.« Ő maga egy királyi levelet hozott, mely felhatalmazást ad rá, sőt parancsolja »hogy a gabona a legszabadabban jusson forgalomba.« A mely királyi levelet a menadismus teljes szívéből megtapsol. Melyből folyólag a gyűlés azonnal egy végzést hoz, s a menádok ezt is zajos tapsal fogadják: — Csak nem tehetné-e meg a magas nemzet-gyűlés azt is, hogy »a kenyér árát nyolcz soura s z a b n á fél negyedenként, s a husnak fontját hat soura,« a mely elég illendő ár? Ilyen indítványt tesz most a »férfiak és nők nagy sokasága«, a kikkel nem bir most már Maillard törvényszolga sem, s ilyen indítványt kénytelen a magas gyűlés meghallgatni. Maga Maillard sem mutat mindig elég önmérséklést beszédében; azonban ha rendre utasítják, jogosan mentheti magát a körülmények sajátságos voltaival. *)

Azonban végre is, miután ez a határozat el lön fogadva s a rendetlen lármá tartott tovább; a tagok szök-

*) Moniteur (Hist. Parl. III. 106.

döstek el s Mounier elnök csak nem jött vissza: mit tehetett az alelnök mást, mint hogy ő is elpárolgott? A gyűlés, ilyen nyomás alatt, folyékony állapotba megy át, vagy a mint hivatalosan mondják, elnapolja magát. Maillardot Párizsba küldik, zsebében »a gabonára vonatkozó határozattal;« s megindul néhány asszonynyal együtt, a király hintóiban. A karcsú Chabray Luiza már előbb elindult ugyancsak oda, azon »írott felelettel,« a melyért a tizenkét nőkövet visszament. Karcsú, lenge sylphid, megy hát ő is Párizs felé, keresztül a sötét, sáros vidéken; oly sok elmondani valója van, idegei oly túlfeszültek: s mégis rendkívüli lassúsággal kénytelen utazni, a hogy utazik ezen az országuton ma minden ember. Mounier elnök nem jött vissza, sem »a tiszta és egyszerű elfogadás«; bár azóta hat óra telt el eseményeivel együtt, s bár futár futár hátán jelenti, hogy Lafayette jó. Vajon békével vagy háborúval jön-e? Ideje, hogy a kastély is határozza el magát egy vagy más dologra; hogy a kastély is ébredjen életre, ha életben akar maradni!

Végre Mounier megérkezik, győzedelmesen, örömmel telve ennyi halogatás után, s vele együtt a nehezen megnyert »szentesítés« is, mely azonban most már, fájdalom, nem sokat ér. Képzeljük Mounier meglepetését, midőn látja hogy az ő senatusa, melyről azt hitte, hogy el fogja azt bájosolni a tiszta és egyszerű szentesítés által, — egészen elpárolgott, s annak helyén a menádok senatusa ül. Mert a hogy Erasmus majma utánozta egy darab szilánkkal Erasmus beretválkozását: úgy paródizálják most ezek az amázonok, szörnyű nevetséges méltósággal a nemzet-gyűlést. Indítványokat tesznek, beszédeket tartanak, végzéseket hoznak: melyeknek ha egyéb nem is, legalább hangos nevetés

az eredményök. A karzatok és padok mind tele vannak; Mounier székében egy jól megtermett kofa-asszony ül. Mounier nem minden nehézség nélkül, a felvigyázók s a rábeszélő ékesszólás segédelmével, eljut az elnöknőig; a válas markos hölgy, mielőtt leköszönne, kifejezést ad azon fontos ténynek, hogy mind ő, mind egész férfi és nőnemen levő senatusa (mert mit ért egyetlen sült ló ennyiüknek?) rettenetes éhesek.

A tapasztalt Mounier ilyen körülmények közt két határozatot foganatosít egyszerre: újra összehívja a gyűlés tagjait dobszó által, s egyszersmind ennivalóról gondoskodik. Gyorslábu követek mennek szét a pékekhez, kifőzőkhöz, sütőkhöz, borárosokhoz és vendéglősökhöz; a dobok pörögnek minden utczában, a hirdető éles hangu jelentése által kísérve. Ime már jönnek: a gyűlés tagjai érkeznek egymásután; s a mi még jobb, az ennivaló is jön. Ez utóbbit dézsákban és targonczákon hozzák; kenyeret, bort, nagy mennyiségű kolbászt. A táplálékot nyújtó kosarak békesen járnak kézről kézre a padokban; s mint az epószok apja mondá: nem volt egy is közöttük, a kinek bőven ne jutott volna a lakomából (*δαίτης*, közös diéta); a mely kiválóan hasznos dolog volt a jelen pillanatban. *)

Lassanként mintegy százra menő gyűlés-tag beférkezik, a menadismus egy kis helyet csinálván Mounier széke körül; meghallgatják a tiszta és egyszerű szentesítést, s megkezdik, a mi a napi renden van, »a büntető törvénykönyv vitatását.« Minden pad tömve van; a sötét karzaton, melyek ma még sötétebbek a piszkos fejektől, sajátság-

*) Deux Amis, III. 208.

gosan meg-megvillannak a rögtönzött alabárdok. *) Épen ma öt hónapja, hogy ugyanezek a karzatok feltollazott ékszerektől tündöklő szépségekkel voltak tele, a kiknek szeméből fényesség sugárzott mindenfelé; és most? Ennyire jutottunk mi Franciaország regenerálásában. Ugy tetszik nekem, hogy a szülési fájdalmak a legélesebbek. A menádok nem állhatják meg, hogy közben közben megjegyzéseket ne tegyenek; kérdik »Mi haszna van a büntető törvénykönyvnek? Nekünk kenyérre van szükségünk.« Mirabeau oroszlán hangja rendre utasítja őket; a menádok megtapsolják a szónokot, de a megjegyzéseket folytatják.

S ezek, ilyen módon, rágva a kemény, nyers kolbászt, s bele-bele szólva a büntető törvénykönyv vitatásába: iszonyatossá teszik az éjszakát. Mi lesz mindennek az eredménye? Először Lafayettenek kell megérkeznie a maga harmincz ezer emberével; messze már nem lehet: s öt várja most minden ember, mint a végzet küldöttjét.

*) Courrier de Provence (Mirabeau hirlapja) 50. sz. 19. l.

IX. FEJEZET.

Lafayette.

Éjfél felé fáklyák fénye csillámlik a halom-tetön: azok Lafayette fáklyái. A dobok pergése végig hangzik az Avenue de Versailleson. Békességet hoz-e vagy háborút? Türelem, barátim! Egyiket sem. Csak Lafayette érkezett meg, de a válság még nem.

A tábornok annyiszor megállt és szónokolt útközben; kilencz óra alatt tett meg négy mértföldnyi utat. Montreuilnél, Versailleshoz közel, az egész csapatnak meg kellett állania, s az éj sötétségében, a csepegő égboltozatra, felémelt jobb kézzel ünnepélyesen megesküdnie, hogy tiszteletben tartják a király lakását, s hívek lesznek a királyhoz és a nemzet-gyűléshez. A düh elpárolgott a lassú vonulásban; a bosszu szomja elenyészett a fáradtság és a csuronz viz gúnya alatt. A flandriai ezred ismét kiállittatik, teljes fegyverzetben; azonban Flandria oly hazafiassá lett azóta, hogy nem érdemli meg »a kiirtatást.« A kifáradt csapatok megállapodnak az Avenuben; mostanság a legsürgetősebb ohajtásuk a földél és a nyugalom.

Aggodalmak közt várakozik Mounier elnök, s aggodalmak közt a kastély. Ez utóbbtól hírnök érkezik, hogy Mounier menjen át egy új küldöttséggel, gyorsan; s így

legalább egyesüljön kettős aggodalmuk. A szorongó Mounier ez alatt magától tudatja a tábornokkal, hogy ő felsége kegyes volt »a tiszta és egyszerű szentesítést« megadni. A tábornok, egy kis előcsapat élén, csak úgy futólag válaszol; általánosságban néhány biztató szót intéz a nemzetgyűlés elnökéhez; egy tekintetet vet, — jó formán csak az egyik szemével — a tarka nemzet-gyűlésre, s azután halad tovább a kastély felé. Vele együtt ott van két párizsi tisztviselő, kiket a háromszáz közül ezen követségre kiválasztottak. A bezárt és belakatolt rácsozaton át, az örökön és ajtónállókon keresztül, bebocsátják őket a királyi termekbe.

Az udvar, férfiak és nők egyaránt, kitódulnak a merre megy, hogy sorsukat arczáról olvashassák; melyen mint a történetírók mondják »a bánatnak, a tűznek és a bátorságnak« sajátságos vegyülete van, egészen különös a szemlélő előtt. *) A király, Monsieurvel, a miniszterekkel és tábornokokkal, vár rá hogy elfogadja. »Azért jött,« — mondja a maga emelkedett, lovagias módja szerint — »hogy felajánlja életét ő felségeik biztonságáért.« A két tisztviselő előadja Párizs kívánságát, a következő, egészen békés szellemű négy pontban. Először, hogy a király szentséges személyének őrzése bizassék hazafias nemzetőrökre, — például a központi gránátosokra, kik, mint az egykori Gardes Françaises, már ez előtt élvezték ezt az előjogot. Másodszor, hogy élelmi szereket kapjanak, ha lehet. Harmadszor, hogy a politikai bűnösök, kikkel minden börtön tele van, állíttassanak bíró és ítélet elé. Negyedszer, hogy ő felsége

*) Mémoire de M. le Comte de Lally-Tollendal (Janvier, 1790)

kegyeskedjék Párizsba menni, és lakjék ott. A mely kívánságokra, a negyediket kivéve, ő felsége készséggel feleli az igent. A negyedikre csak azt felelheti, hogy igen vagy nem; pedig oly örömet felelné az igen és nemet. — De hát ettől eltekintve, nem csupa békés hangulatúak-e ezek az emberek, hála Istennek?! Van idő az elhatározásra. A veszély kitörése úgy látszik elmúlt!

Lafayette és D'Estaing elhelyezik az öröket; a központi gránátosok foglalják el az örtermet, melyben az előtt mint Gardes Françaises laktak; — ugyis annak legutóbbi, félrevezetett lakói, a Gardes-du-Corps, nagy részt eltávoztak Rambouilletbe. Ez a rendelet erre az éjre; elég az éjnek a maga terhe. Mire Lafayette és a két tisztviselő kellemes lovagiassággal eltávoznak.

Oly rövid volt a kihallgatás, hogy Mounier és az ő küldöttsége még fel sem ért. Oly rövid és kielégítő. Egy kő esett le minden szívről. A szép palota-hölgyek nyilvánosan hirdetik, hogy ez a Lafayette, akármilyen kiállhatatlan is különben, most az egyszer az ő megmentőjük. Ezt még a vén, savanyú Tante-ok is elismerik, a király nagy-nénjei, az öreg Graille és nőtestvérei, a mi régi ismerőseink. A királyné, Marie-Antoinette is gyakran mondá ugyanezt. Valamennyi nő és férfi között egyedül az ő arcán volt bátorság, magas nyugalom és elhatározás ezen a napon. Egyedül ő látta világosan, hogy ő mit szándékozott tenni; s Théréziának leánya meg is meri azt tenni a mit szándékozik, habár egy egész Franciaország fenyegeesse is: ott fog élni a hol gyermekei vannak, a hol férje van.

Reggeli három óra felé minden el van intézve: az örök felállítva, a központi gránátosok régi örtermükbe elhelyezve és szónoklattal ellátva; a svájczia s az a néhány

itt maradt testőr szintén kikapva részüket a hazafias ékes-szólásból. A kifáradt párizsi ezredek, a »versaillesiek vendégszeretetére« bizva, mély álomban fekszenek a vendég-ágyakban, laktanyákban, kávéházakban, üres templomokban. Egy csapat közülök, a Saint-Louis templom felé való útjában félélreszté a szegény Webert, ki nehéz álmokkal vesződve ott szunynyadt a Rue Sartoryban. Webernek mellény-zsebjei egész nap tele voltak golyókkal; »kétszáz golyó és két skatulya lőpor« volt benne! Mert a mellények abban az időben mellények voltak, s zsebjök leért az oldal-lapoczkáig. Ennyi golyót hordott magával egész nap, de nem volt alkalma azoknak hasznát venni: most a másik oldalára fordul, szidva az illoyalis banditákat; káromkodik egy-két imádságot és azzal újra elalszik.

Végre a nemzet-gyűlés is kap egy hazafias szónoklatot, melynek utána, Mirabeau indítványára, abba hagyja a büntető törvénykönyv vitatását, s eloszlik erre az éjszakára. A menadismus és sansculottismus az őrházakban és a flandriaiak laktanyáiban oda kuporodott a tűz vidám lángja mellé; s a kinek ilyen nem jutott, meghúzták magukat a templomokban, hivatal-szobákban, fa-köpönyegekben, a hol csak a nyomoruság fekvő tanyára lel. A zivataros nap elpihent; még eddig nem veszett el élet, csak egy lőé. A felkelők chaosza szunnyadva nyugszik a palota körül, mint az óceán a buvár-harang körül, — még eddig ezen nem támadt repedés.

Mély álom nyugoszt el mindenkit fönt és alant egyaránt, elszenderítve csaknem mindent, még a haragot és éhséget is. A földet sötétség borítja. De ott távol, észak-keleten, Párizs fölött sárga fény terjed szét, messze bevilágítva a nedves sötét éjszakába. Mert ott minden ki van

világítva, mint a régi juliusi éjszakákon; az utcák elhagyottak, a háboru ijedelmé folytán; az előljárók ébren vigyáznak; az örök járnak-kelnek, rekedt ki vagy? kiáltozásaikkal. Körülbelől épen most ért oda a mi szegény karcsú kis Chabray Luizánk, idegei a legnagyobb izgatottságban. Maillard törvényszolga is megérkezik körülbelől egy óra múlva, »négy óra felé reggel.« Egymásután elmondják a fenvirasztó Hôtel-de-Villenek a mi örvendetést tudnak; a mit azután, kora reggel, nagy, kényelmesen olvasható falragaszok tudatnak a néppel.

Lafayette, miután a szónoklást már elvégezte, a Hôtel de Noaillesben, a kastélytól nem messze, tisztjeivel tanácskozik: s öt órakor a legokosabb tanács, a miben egyhangulag megállapodnak, az, hogy a ki huszonnégy óra óta talpon van és annyit fáradt, jól teszi ha ledől valamiágyra és próbál pihenni.

Igy végződött a nők felkelésének első felvonása. De mily fordulatot vesz holnap? A holnap mint mindég, a végzet kezében van. Azonban remélhetni, hogy ő felsége bele egyezik, hogy szép szerével Párizsba menjen; vagy legalább meglátogathatja Párizst. A nemzet iránt ellenséges testőrök, itt és egyebütt, le fogják tenni a nemzeti esküt; a háromszinnek helyre állítják becsületét; Flandria is fel fog esküdni. Lesz sok esküvés; sok nyilvános szónoklat okvetlen lesz: s így szónoklatok és biztató ígéretek mellett a dolog valami szép módon elsimulhat.

Avagy, fájdalom, mindez nem történhetik-e egészen másként, nem szép módon; nem lesz-e a király beleegyezése nem önként jövő és becsületes, hanem kicsikart, gyalázatos? A felkelés határtalan chaosza szunnyadva fogja körül a palotát, mint az óceán vize a buvárharangot, s be-

hatolhat a legkisebb repedésen. Találjon csak ez az összehalmozott felkelő tömeg lyukat valahol! Ugy fog berohanni mint a végetlen nyomása alatt betört viz-sugár; vagy inkább mint a gyulékony, önmagától tüzet kapó folyadék; mint például a »vilany és terpentín-olaj keverék,« a mely folyadékról Spinola Santerre tud valamit.

X. FEJEZET.

Les grandes entrées.

A következő napnak esős, hűvös reggele alig hogy felpirkadt Versailles fölött: midőn tetszett a sorsnak, hogy egy testőr kinézzen az ablakon, a kastély jobb szárnyán, hogy lássa milyen világ van odakint. A férfi és nőnemű gazelem ott őgyeleg, szemközt vele. Az üres gyomrú testőrnek van oka rá hogy haragudjék; talán nem tarthatja vissza magát, hogy egy szitkot ne dobjon a csöcselékre; azt meg általában nem lehetett tőle várni, hogy ha ilyest hallott, vissza ne mondja.

Egyik rossz szó a másikat szüli, mignem a szavak mérgesebbekké válnak, s azután jön a tett. Vajon a szitkozódó testőr, miután erősebb szidást kapott mint az övé, (a mi csak természetes volt), csakugyan megtölté-e fegyverét s közibük akart löni, vagy valósággal közibük is lőtt? ki tudná azt megmondani? Ugy mondják; előttünk nem lehető. Legyen ez akárhogy, a fenyegetett gazelem, nyöszörgő haragjában rázni kezdi a rácsozat kapuit: egyik ezek közül, (némelyek azt írják, hogy csak egy láncz fogta) beszakad: a gazelem ott van a nagy udvarban, még hangosabban nyöszörögve.

A szitkozódó testőr, s rajta kívül több testőrök is tüzelnek; egy embernek meglövik karját. Lecointre hittelt erősíti *), hogy »Sieur Cardinet, egy fegyvertelen nemzetőrt leszúrtak.« Azonban itt van, s ez már elég bizonyos, a szegény l'Héritier Jeromos, ő is fegyvertelen nemzetőr, »asztalos, egy párizsi szijgyártó fia,« az ifjuság pelyhével az állán — ő is halálosan megszúrva tántorog; lerogy a következőre, befestve azt vérével és kifecscsent agyvelejével! — Hahj, hahj! Szilajabbul mint valaha, hangzik fel a szána-lomnak, a kielégíthetlen bosszúnak üvöltése. Pár pillanat alatt a második és a legbenső udvarnak — a mely márvány-udvarnak nevezetik — kapujai is fel vannak törve: a márvány-udvar emberekkel borítva: fel a nagy lépcsőn, s minden lépcsőn és bejáraton rohan fölfelé az élő vizözön! Deshuttes és Varigny, a két őrt álló testőr legázoltatik, testökbe száz dárda furódik. A nők felveszik ezeknek kurta szablyáikat, vagy más fegyvert ragadnak kezökbe, és rohannak be, mint igazi menádok: — más asszonyok ismét felveszik a leölt Jeromos hulláját; lefektetik azt a márványlépcsőkre: ott fognak a vérhagyott arcz s a bezúzott fő, a melyek örökre némák, beszélni.

Jaj most már minden testőrnek, kegyelem nincs egyikőjük számára sem. Miomandre de Sainte Marie, a nagy lépcsőn szállva »négy lépésre,« ott könyörög szelid szavakkal — a dühöngő vihar-
nak. Társai rántják fel, öltönye szárnyánál és övé-
nél fogva; a szó teljes értelmében a halál torkából, s azután lezárják ajtajukat. Ez is csak egy pár perczig áll; az ajtó deszkái recsegve széthullanak, mint valamely cserép-edény. Az eltorlaszolás mit se használ: me-

*) Deposition de Lecointre (Hist. Parl. III. 111—115.)

neküljeteek gyorsan, ti testörök: az eszeveszett fölkelés, mint vadat üző vérebec csoportja, üvöltve jár sarkatokban.

A megrémült testörök futnak, reteszelve és torlaszolja az ajtókat magok után; a többiek nyomukban. Hová? Teremből terembe: s jaj most! a királyné lakosztálya felé, melynek legbenső szobájában a királyné ott aluszik. Öt ör rohan keresztül a hosszú lakosztályon; most ott vannak az előszobában, hangosan kopogtatva: »Mentsétek meg a királynét!« Reszkető nők könnyek között rognak lábaikhoz; ezek azt felelik nekik: »Igen, mi meg fogunk halni; ti mentsétek meg a királynét!«

Ne reszkessetek nők, hanem siessetek: mert ime egy másik hang is kiált, a legkülső ajtón keresztül: »Mentsétek meg a királynét!« — s azzal az ajtó becsukódik. A derék Miomandre hangja az, mely ezt a második figyelmeztetést kiáltja. A fenyegető halálon keresztül rohant oda, hogy ezt megtegye; s szemébe néz a fenyegető halálnak, miután megtette. A derék Tardivet du Repaire, ki ugyanerre a kétségbeesett szolgálatra vállalkozik, lerogyott a dárda szúrások alatt; társai alig tudják élve magukhoz vonszolni ismét. Miomandre és Tardivet: maradjon emlékezetben e két derék testőr neve, mint a derék emberekének emlékezetben kell maradnia!

A reszkető udvar-hölgyek, kiknek egyike távolról észrevette Miomandret, s hangját is hallotta, sietve felöltöztetik a királynét, nem diszöltönyébe. Ő fut, mentve életét, az Oeil-de-Boeufön keresztül; a melynek fő ajtaját szintén dőngeti már a felkelés. Oda és a király termeibe, ott van a király karjai közt: keblére öleli gyermekeit, kevés számú hű emberei közt. A fejedelem-szívű asszony anyai könnyekre fakadt: »oh barátim, mentsetek meg engem és gyer-

mekeimet: O mes amis, sauvez moi et mes enfans!« A felkelők fejszéinek döngése keresztül hangzik az Oeil-de-Boeufön. Minő óra ez!

Igen barátim, iszonyatos és rettenetes óra; szegényletes a kormányzóra és kormányzottakra egyaránt; a melyben a kormányzottak és a kormányzó lealázólag bizonytságot tesznek arról, hogy az ő viszonyuknak vége van. A düh, a mely ott forrott husz ezer szívben az utóbbi huszonnégyszáz óra alatt, most lángra kapott: Jeromos kilocscsant agyvelejü hullája ott fekszik mint egy eleven szén. A megmérhetetlen elem az, — mint mondók, — mely most betör, keresztül zuhogva minden folyosón és sikátoron.

Ezalatt a szegény testőrök legnagyobb része beüldözött az Oeil-de-Boeufbe. Ott meghalhatnak legalább a király küszöbe előtt; annak védelmére nem sokat tehetnek. T a b o u r e t e k e t (disz-szék) padokat, mindenféle mozdítható bútort halmoznak belül az ajtó elé, melyet a felkelők fejszéje dönget. — Hát a derék Miomandre csakugyan elveszett a királyné külső ajtaja előtt? Nem; leverték, öszszevagdalták, marcangolták, ott hagyták holt gyanánt; mindamellettt ide vánszorgott, és élni fog tisztelve a loyális Franciaország által! — S jegyezzük meg azt is, ellenkezésben sok mindennel a mit irtak és énekeltek, hogy a felkelők nem törték be azt az ajtót, a melyet ő védelmezett, hanem elrohantak másuvá, keresve új testőröket *).

Szegény testőrök, az ő Thyestes-féle opera-termi ebédjükkal! Szerencsájuk, hogy a felkelőknek csak dárdáik és fejszéik vannak, s nincs derekas ostromló eszközük. De az ugyancsak zúz és csattog. Tehát el kell-e veszniök nyomo-

*) Campan, II. 75—87.

rultan, s a királyi családnak velök együtt? Deshuttés és Varigny, kik mindjárt a berohanás elején lemészároltattak, lefejeztettek a márvány-udvarban, Jeromos m a n e s -inek vitt áldozatúl. A veres szakálú Jourdan hajta végre, magától ajánlkozva, ezt a kötelességet, s azután azt kérdezé, hogy van-e több? Egy másik foglyot is vezetnek a hulla körül, szilaj üvöltözés közt: ne gyűrközzék-e fel Jourdan ismét?

S a felkelők mind zajosabban tombolnak odabent, rabolva ha már nem ölhetnek; s mind nagyobb zajjal döngetik az Oeil-de-Boeuföt: mi tarthatja fel őket, hogy be ne törjenek? Egyszerre felhagynak a munkával; a döngetés megszűnt; zavart szaladgálás; a kiáltozás gyengül; azután csend lesz, majd szabályos léptek zaja, s végül barátságos kopogás: »Mi vagyunk, a központi gránátosok, a hajdani Gardes Francaises; nyissák ki önök előttünk az ajtót, uraim a Garde-du-Corpsból; mi nem feledtük el, hogy önök mentettek meg bennünket Fontenoynál!»*) Az ajtó kinyílik, s belépnek Gondran kapitány és a központi gránátosok: a katonák ölelkeznek; véletlen szabadulás a halálból, visszaadva bennünket az életnek.

Csodálatos fiai Ádámnak! Ezeknek a Gardes-du-Corpsnak »kiirtására« jöttek el a központi gránátosok hazulról, s ime most magok rohonnak oda, hogy megmentseék őket a kiirtástól. A közös veszélynek, a régi segítségnek emlékezete megtágitja a kérges sziveket; kebel keblet érint, de nem küzdelemben. A király megjelenik egy pillanatra lakosztályának ajtajában, kiáltva: »Ne bántsátok testőreimet!» — Soyons frères, »legyünk testvérek!» kiáltja

*) Toulangeon, I. 144.

T meglátogatja

Gondran kapitány, s azzal ismét megindul, szegzett szuronyyal, hogy kitisztítsa a palotát.

S most Lafayette is megérkezik, hirtelen felriasztva, nem az álomból, mert még szemeit sem hunyta le; megérkezik szenvedélyes, népszerű ékesszólással s gyors katonai parancsszóval. A nemzetőrök, a lárma-dob és trombita hangja által felriasztva, mind gyülekeznek. A halál-félelem megszűnik; a felkelésnek első, az égboltig csapó fellángolása legázoltatik; s ha ki nincs is oltva, de lángtalanul ég, mint az eleven szén, s nem kiolthatatlan. A király lakszobái biztonságban vannak. Miniszterek, főbb hivatalnokok, sőt néhány loyális nemzeti képviselő is, gyülekeznek ő felségeik köré. A felfordultság, egy kis síró csuklás és zavar mellett, lassankint olyan a milyen tanácscsá és tervvé kezd átalakulni.

De nézzünk ki csak egy pillanatra a királyi terem ablakain! Odakint az emberi fejeknek egy zúgó tengere van, hullámaival betöltve mind a két udvart; csapkodva minden bejáratot: menád természetű asszonyok, neki bősziült férfiak, őrvongva a boszú vágyában, a kártétel, a rablás szerepében. A gaz-elem lerázza szájkosarát, és most ugat, három torokkal, mint Erebus ebe. Tizennégy testőr meg van sebesítve; kettő megölve, s a mint láttuk, lefejezve; és Jourdan azt kérdezi: »érdemes volt-e ennyire jönni azért a kettőért?« Boklógatlan Deshuttés és Varigny! Az ő soruk bizonynyal szomorú vala. Oly hirtelen lebuktatva a feneketlen mélységbe; mint a hogy az omló hógörgeteg lesepri az embereket, melyet ők maguk nem vettek észre, csak mások, s távolban. Midőn a kastély órája utolszor ütött, ők ott mérték lépteikkel fáradtan a tért, puskával kezökben, főként arra gondolva, hogy mikor fog ütni az óra leg-

közelebb. Az óra ütött, de ők nem hallották. Megcsonkított holt testük ott fekszik összedarabolva; fejük »tizenkét láb hosszú dárdára tűzve« járja be Versailles utczáit, s dél tájban eléri a párizsi vámkorlátot, — íszonyatos megczáfolásául azoknak az örvendeztető falragaszoknak, melyek ott mindenfelé kifüggesztettek.

A másik elfogott testőr még most is ott kering Jeromos hullája körül, szilaj ordítás közt; a vérengző veres szakál, felgyűrt ingujakkal, rázza véres dárdáját, midőn Gondran és gránátosai oda érnek. »Bajtársak, elnézzük-e, hogy egy embert hidegen lemészároljanak?« — »El innét, mészárosok!« felelnek ezek, s a testőr szabad. Gondran és az örök és a kapitányok gyorsan a dologhoz látnak, kisperve minden sikátort, szétszórva a gázságot és rablást, megtisztítva tőlük a palotát. A szétvagdalt holttesteket eltakarítják az utból; Jeromos hulláját a városházához viszik vizsgálat-tartás végett; a felkelés tüze mind jobban mérsékelhető, bánható meleggé fojtatik le.

Miként a sok nemű szenvedélyek egyetemes kitörésénél történni szokott, minden nemű dolgok keverednek össze egymással: a kicsinyes, sőt a nevetséges a rettenetessel. A fejek hullámozó tengerén túl, látni lehet, a mint a gazelem a királyi istállókból lopott lovakról önkéntelen légbenugrásokat tesz. Ezek a tolvajok; mert a patriotismus mindig inficiálva van egy csomó ilyen elemmel, kik csupán tolvajok és gazemberek. Gondran elvette zsákmányukat, a mit a kastélyban szereztek össze; mire az istállóba mentek és onnat lovakat próbáltak elszerzeni. Azonban a nemes Diomedes-paripák, — Weber szerint — nem tűrtek meg hátukon ilyen gaz terhet; s felrúgván hátulsó lábaikkal, csakhamar leszórták azok nagy részét magukról, saját-

ságos görbe vonalakat iratván velök a levegőben, a nézők rettenetes kaczaja közt, s így azután elcsipettek. A többbit lóhátas nemzetörök fogták el.

S végezetre az etiquettenek szinte megindító utolsó csillanását is szemlélhetjük itt; mely még ezen rettenetes világ-hajótöréskor is ad némi életjelt magáról; mint a házi tücsök cziripelhet a végitélet trombitájának harsogásakor is. »Monsieur,« — mondá valamely udvar-mester (valószínűleg De Brézé lehetett), midőn Lafayette ezen rettenetes pillanatban a királyi belső lakszobák felé rohant, — »Monsieur, le Roi vous accorde les grandes entrées, Uram, önt a király elfogadja,« *) — valószínűleg nem látván alkalmasnak a visszautasítást.**)

*) Avoir les grandes entrées, tulajdonkép az a jog volt, hogy az illetőt a király minden alkalommal elfogadta. Ford.

**) Toulangeon I. Függelék 120.

XI. FEJEZET.

Versaillesból Párizsba.

De hát a párizsi nemzetőrség, mely egészen fegyverben van, megtisztította a palotát, sőt a közelebb eső külső tereket is elfoglalva tartja, kiszorítván a vegyes patriotistákat legnagyobbat a nagy udvarba, vagy éppen az előudvarba.

A testőrök, a mint látjuk, most már csakugyan »feltűzték a nemzeti kokárdát,« mert kilépnek az ablakokhoz vagy az erkélyekre, kalapjukat kezökben feltartva, mindenik kalapon egy roppant háromszínű kokárda; s vállszalagjaikat átvetik a megadás jeléül, s kiáltják: *Vive la Nation*. Melyre a nemes szív hogyan felelhetne másként, mint *Vive le Roi*, s *vivent les Gardes-du-Corps*! Ő felsége maga megjelent az erkélyen *Lafayette*-tel, s im újra megjelenik: *Vive le Roi*, kiáltja minden torok, azonban egy valamék hang azt is kiáltja: *Le Roi à Paris*, Jöjjön Párizsba a király!«

Közkívánatra a királyné is megmutatja magát, bár ez a dolog veszélylyel jár; kilép az erkélyre kis fiával és leányával. »Nem kellenek a gyermekek, *Point d'enfants*!« kiáltja egynehány hang. A királyné gyöngéden visszatolja gyermekeit, s egyedül áll ott, karjait bánatos komolysággal mellén összefonva: »ha meg kell halnom, — mondá, — hát az se baj.« A hősiesség ilyen nyugodt fensége nem marad hatás nélkül. *Lafayette*, gyorsan feltalálva magát, lova-

giasan előlép, megfogja a királyné szép kezét, s azt térden, tiszteletteljesen megcsókolja: s erre a nép zajosan kiáltja: *Vive la Reine!* Mindamellett szegény Weber azt mondja, hogy »látta« (vagy csak gondolta hogy látta, miután szegény Weber följegyzett tapasztalatainak, ezekben a váltságos napokban, alig egy harmada állja ki a bírálatot) »a mint ezen brigándok egyike királyné ő felségére fogta puszkáját,« — akár azzal a szándékkal, hogy lőjön, akár nem; mert egy másik brigánd »haragosan lecsapta azt.«

Igy tehát itt már mindenki, maga a királyné, sőt még a testőrök parancsnoka is nemzetivé lett. Ime most a testőrök parancsnoka lép ki az erkélyre Lafayettel. A bűnbánó ember kalapján egy roppant háromszínű kokárda van; akkora mint egy leveses tányér vagy mint egy napraforgó, s ellátszik a legkülsőbb udvarra is. Nagy fenhangon elmondja a nemzeti esküt, feltartva kalapját; melynek láttára az egész hadsereg szuronya hegyére tűzve, magasra emeli sipkáját, örömköltások közt. Édes a kibékülés az ember szívének. Lafayette felesketi Flandriát; felesketi a többi testőroket is, oda lent a márvány-udvaron; a nép őket karjaiba öleli: — Oh testvéreim, miért kényszerítnétek ti bennünket, hogy titeket megöljünk? Lám-e, örvendezünk ti rajtatok, mint a megtért tékozló fiúkon! A szegény testőrök, a kik most már nemzetiek és háromszínűek, sipkát, fegyvert cserélnek a néppel! ezentúl békesség és testvériség lesz köztök. És egyre hangzik a »*Vive le Roi,*« de egy szersmind a »*Le Roi à Paris*« is, s nem egy torokból többé, hanem valamennyi torokból egyhangúlag, mert ez minden halandó szívének kívánsága.

Igen, a király menjen Párizsba: nincs mást mit tenni. A miniszterek tanácskozhatnak, s a nemzeti kép-

viselők csóválhatják fejüket, de nincs más lehetőség. Kényszerítették őt, hogy önként menjen. »Egy órákor!« Lafayette nagy fenhangon mondja ezt nekik biztosításul, s a felkelők egyeteme megmérhetetlen kiáltozás- s valamennyi tiszta és rozsdás, nagy és kicsiny lőfegyverüknek durrogtatása közt, elfogadja azt. Micsoda hang ez; mérföldekre elhallatszik: a végítélet dörgése. — S ez a hang is elzúg, elenyésszik a korok hallgatásába. S a versaillesi kastély attól fogva üresen áll, néma csendben, téres udvarait benötte a fű. Korok és nemzedékek mindegyre tűnnek le, zavart örvényező folyásukban; s az épületeknek, mint építőiknek is, megvan saját végzetük.

Egy óráig tehát mind a három párt-csoport, a nemzeti gyűlés, a nemzeti csöcselék és a nemzeti királyság eléggé el lesz foglalva. A csöcselék örül; a nők kokárdákkal ékesítik fel magukat. Sőt az anyai indulatú Párizs ügye megboszulóinak meglehetősen számú talyigával »cipót« küldött, a melyeket agyon éljeneznek, s hálás szívvvel elfogyasztanak. A bosszúállók viszonzásul felkutatják a tele magtárakat s megraknak ötven kocsit gabonával, hogy így a nemzet királya, a ki minden áldást jelképileg magával visz, legalább ténylegesen is vigyen egyet, a jóllakását.

És így a sansculottismus fogolylyá tette királyát, megszegve szavát. A monarchia elbukott, s még csak nem is dicsőségesen; de sőt gyalázatosan; többször megújult küzdelemben, igaz, de oktalan küzdelemben; elveszítve erejét szeszélyes kitörésekben és rohamokban, s minden új roham alkalmával szánnalmasabban bukott mint előzőleg. Így Broglienek kartács-sepzetése, a mely lehetett volna valami: az operaházi-ebéd borgőz-vitézségivé s O Richard o mon Roivá satnyult el. S ez ismét, — a

mint majd látni fogjuk, — egy Favras-féle összeesküvéssé fog elsatnyúlni, a melyet egy chevalier fölakasztásával intéznek el.

Szegény monarchia! Azonban mi várhatna a legrútobb leveretésen kívül egyéb, az olyan emberre, a ki akar és mégsem akar? A dolog úgy áll, hogy a királynak vagy van joga Isten és ember előtt, védelmezhető mint olyan egész a halálig: vagy nincs semmi joga. A kettő közül csak az egyik állhat; csak tudná ez a szegény király, hogy melyik! Az ég könyörüljön rajta! Ha Lajosnak bölcsesége volna, még ezen a napon lemondana. — Nem különös-e, hogy olyan kevés király mond le; s még eddig egyről sem hallottunk, a ki öngyilkossá lett volna. Egyes egyedül a porosz első Frigyes próbálta meg, de annak is elvágta a kötelét.

A mi a nemzetgyűlést illeti, a mely ezen napon elhatározza, hogy »elválaszthatatlannak tudja magát ő felségétől,« s öt Párizsba is követni fogja: ennél egy dolog a figyelemre méltó: a tagok egészségének szörnyű megfogyatkozása. Mindjárt Julius 14-e után bizonyos betegeskedés volt észrevehető a gyűlés tisztelt tagjai közt: annyian kértek szabadságot és útlevelet, megrongált egészségük helyreállításának ürügye alatt. De most néhány nap óta, egész ragály ütött ki a gyűlés tagjai közt: Mounier elnöknek, Lally Tollendalnak, Clermont Tonnerének s valamennyi alkotmányos két-kamarás royalistának légváltoztatásra levén szüksége, mint a hogy volt már előbb a legtöbb semmi-kamarás royalistáknak.

Mert voltaképen a második kivándorlás ideje következett be: legszamosabban menve ki az alsóházi tagok, nemesség és papság közül, úgy hogy »csupán Svájcba hatvan ezren mennek.« Majd visszatérnek a számadásnak

napján! Igen, a meleg fogadtatás ellen nem lehet panaszuk. Azonban most ez az egymás sarkára gázoló kivándorlás képezi Franciaország sajátos jellemvonását. Egyik kivándorlás a másikat éri; alapjok: nem ok nélküli félelem, oktalan remény, s nagy mértékben gyermekes duzzogás. Legelőször a fentrepülők távoztak el; most mennek az alantabb repülők; s azután következik a sor a még alantabb szállókra, egész a csúszó-mászókig. A mely mellett azonban nem csinálhatja-e a mi nemzet-gyűlésünk csak annál kényelmesebben az alkotmányt: miután ezek a két-kamarás anglomaniacusok biztos távolban, idegen partokon vannak? Abbé Mauryt elfogják és ismét visszaküldik: ez az ember, a ki erős, mint a kicserzett bőr, s az ékesen szóló Cazalès kapitány s még néhányan, kitartják még egy esztendeig.

Azonban itt az a kérdés támad: valóban látták-e D'Orleans Fülöpöt ezen a napon, »a Bois de Boulogneban, szürke felső kabátban« ott várakozva a nedves fák alatt, hogy mit hoz ez a nap? Fájdalom, igen; az ő árny-képe ott volt, — Webernek és más ilyeneknek agyvelejében. A párizsi törvényszék hosszas vizsgálatot tart ebben a dologban, kihallgatott mintegy százhetven tanút, s Chabroud követ kiadja jelentését, de a melyből semmi további világosság nem derül ki. *) Mi okozta hát ezen két, rendkívüliségben páratlan oktoberi napot? Mert bizonyára ilyen drámai cselekvény soha sem folyt még le dramatista és intéző nélkül. Még a fából faragott Paprika Jancsi sem ugrik a közönség elé családi bajaival, ha csak a drótot meg nem rántják: hogy támadhatnának csöcselék-mozgalmak maguktól?

*) Rapport de Chabroud (Moniteur, du 31. Décembre, 1789.)

Hát nem D'Orleans, meg Laclos, Marquis Sillery, Mirabeau és a zürzavar fiai csinálták-e azt, remélve hogy a királyt Metzbe kergetik vele, s ők a zsákmányon megosztakoznak? Avagy, éppen ellenkezőleg, nem az Oeil-de-Boeuf, Guiche a testőrök parancsnoka, Saint Priest miniszter s a fent repülő Loyalisták cselekedték-e; szintén azt remélve, hogy a királyt Metzbe kényszerítik, s a polgárháború kardjával kísértik meg szerencséjüket? A jó Toulangeon Marquis, a történet-író és követ, kényszerülve érzi magát elismerni, hogy min d a k e t t e n csinálták.*)

Fájdalom, atyámfiai, a hiszékeny hitetlenség legcso-dálatosabb valami a világon. S midőn egy egész nemzetet rabjává tett a gyanú, s drámai csodát lát magoknak a gyo-mor-nedveknek működésében, mit lehet már azon segíteni? Az ilyen nemzet már hypocondricus halmaz a betegségek-nek; romló félben levő, tele epés anyagokkal, és válságon kell keresztül mennie. Avagy nem éppen maga a gyanú-e az egyetlen, a melyet gyanusitnunk kell, miként Montaigne egyedül a félelemtől félt.

Azonban most már a rövid óra letelt; ő felsége hin-tájában van, a királynéval, Erzsébet nővérrel s a két ki-rályi gyermekkel együtt. Egy egész másik óra-kellett hozzá, míg a roppant hosszú menet rendbe állott és elindult. Az idő komor, esős; a lelkek zavartak; a lárma nagy.

Ez a mi világunk már látott egynehány processiona-lis menetét; római diadalmeneteket és ovatiókat; czimbal-mak verését a Kabirok tiszteletére, királyi bevonulásokat, vándorló cigányok tarka seregét: de a franczia monarchia ezen halálos ágyába való vonulásának látása még hátra

*) Toulangeon, I. 150.

volt. A menet hossza mérföldekre nyúlik, széltében pedig nem látni végét, miután az egész szomszédos vidék oda tódul, hogy lásson. Lassan mozog; egészében szinte állani látszik, mint egy parttalan tó, mindamellett olyan zajjal, minő a Niagaráé vagy a Babelé és Bedlamé. Tocsogás, dobogás; éljenzés, orditozás; puskák ropogása: egy darab az igazi chaosból, a melyet ez a mi késő korunk láthatott. Mignem lassan-lassan, a vastagodó sötétségben, a hullámozás elér a várakozó Párizsba, s a bámuló fők két sor-fala közt vonul be Passytól a Hôtel-de-Villeig.

Képzeljük magunk elé ezt a menetet. Elöl nemzetőr csapatok; nyomukban tüzéség; dsidsás férfiak és dsidsás asszonyok, ágyúkon, talyigákon, teherhordó kocsikon ülve, vagy gyalog; tánczolva, három-szinű szalagokkal felcífrázva tetőtől talpig; cipők a szurony hegyére tűzve, zöld ágak a puska csövekben. *) Ezután mint a menet fő része, következik »ötven talyiga gabona,« melyet a versaillesi magtárakból kölcsönöztek a jó békeség kedviért. E mögött következnek a testőrsereg szétszúllott hulladékai, valamennyien megalázva, gránátos fővegben. Ezek nyomában halad a királyi hintó, s utána a többi királyi hintók: mert mintegy százra menő nemzeti képviselő is ott van, s azok között Mirabeau, — útközben tett megjegyzéseit nem irták fel. S legvégül, mint utócsapat, tarka-barkán következnek a flandriaiak, svájcziaiak, más testőrök, brigándok, s mindaz a ki elöl nem mehet. S e fővonal mellett és között hullámozik rend és határ nélkül Saint-Antoine és a menádok csoportja. A menádok főként a királyi hintó körül sereglenek; tánczolva; három színű szalagtól tarkán; »célzásos

*) Mercier, Nouveau Paris, III. 21.

dalokat« danolva; egyik kezökkel a királyi hintóra mutatva, melyet a czélzás talált, másikkal az eleséges kocsikra, ezt mondván: »Bátorság, barátim! Nem szenvedünk szüket a kenyérben ezután; itt hozzuk számotokra a péket, a pékét és a pék-inast, le Boulanger, la Boulangère et le petit Mitron.« *)

A nedves nap átáztatja a három-szint, de azért az öröm elfogyhatatlan. Nem fordult-e most már mindenjóra? »Ah, Madame, notre bonne Reine, — mondá pár nappal ez előtt egyike ezeknek a megtermett hölgyeknek, — »Oh asszonyom, jó királynénk, ne legyen áruló többé, (ne soyez plus traître) s mindnyájan szeretni fogjuk önt!« Szegény Weber ott gázolja a sarat közvetlen a királyi hintó mellett, könnyes szemmel. »Ő felségeik kegyesek voltak kimutatni előttem« — vagy csak én gondoltam hogy kimutatták — »időről időre, vállaik rángatása s ég felé irányzott tekintetük által, a felindulást melyet éreztek.« Igy úszik, mint egy törékeny csiga-teknő, a királyi csónak, evező nélkül, a háborgó csöcselék fekete árvizén.

Mercier, a maga határozatlan nyelven, a menetet és a nézőket mintegy kétszáz ezerre becsüli. Azt mondja, hogy az egy határtalan, articulálatlan Haha volt; — transcendens világ-kaczagás, hasonló a régiek Saturnáliáihoz. S miért ne? Itt is, miként föntebb mondók, az emberi természet még egyszer emberi; ám borzadjon meg tőle a ki borzadó kedvében van: de nézze meg jól, mert emberi az. »Elnyelt minden formulát« — és még úgy is tánczol. A miért is azok, a kik vázákat és ódon edényeket szeretnek gyűjteni, tánczoló bacchansnők alakjaival »mindenféle helyzetben«: azok némi érdeklődéssel nézhetnek erre a képre.

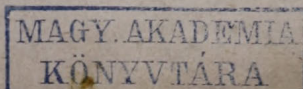
*) Toulangeon, I. 134—161; Deux Amis, III. 9. fejj. etc.

Ily módon azonban, a lassan mozgó chaos vagy modern saturnalia elért a párizsi vámházakhoz; s ott meg kell állapodnia, hogy Bailly polgármester szónoklatát végig hallgassa. Ezután még két óra hosszát kell másznia a bámuló arcok két sorfala s az egekig ható transcendens kaczagás között a míg elér a városházához. Ott ismét többek szónoklatát kell végig hallgatnia, egyebek közt Moreau de Saint-Méryét; a három ezer rendeletés Moreauét, ki most st. Domingo követé. A mely beszédekre együttvéve, a szegény Lajos, »kin a fölindulásnak egy kis nyoma látszott« midőn a városházába lépett, csak annyit válaszolhat, hogy ő »örömmel és bizalommal jó népe közé.« Bailly polgármester közölván a néppel a király szavait, elfelejti »a bizalmat«: s a szegény királyné kinos nyugtalansággal mondja neki: »Tegye hozzá, bizalommal.« — »Messieurs, — felelt vissza Bailly, — jobb az önökre nézve, mintha azt a szót el nem feledtem volna.«

Végre a király megmutatja magát egy magasabb erkélyen, fáklya-fény mellett, egy roppant háromszinű kokárdával kalapján; s az egész nép — mint Weber mondja — egymás kezét szorongatá gondolván, hogy most már bizonyosan megszületett az új idő. A királyi család alig képes éjjeli tizenegy órára eljutni régóta elhagyottan, üresen álló Tuilleries-palotájába, hogy ott elhelyezkedjék, egy kissé vándorszínészek módjára. Ez kedden történt, október 6-án, 1789-ben.

Szegény Lajosnak még két másik párizsi bevonulást kell végrehajtania: az egyik nevetséges, szégyenletes, mint ez; a másik nem nevetséges, nem szégyenletes, de komoly, sőt fenséges is.

Vége az első kötetnek

I. rész A Bastille

Az I. kötet tartalma.

Carlyle Tamás életrajza I—XXIV.

ELSŐ KÖNYV.

XV. Lajos halála.

	Lapszám
I. Fejezet: Lajos a »nagyon szeretett«	1
II. » Valósult eszmények	<u>7</u>
III. » Viaticum	22
IV. » Lajos a felejtethetlen	27

MÁSODIK KÖNYV.

A papír kor.

I. Fejezet: Astraea redux	41
II. » Kérvény hieroglyphekben	<u>50</u>
III. » Kétséges	<u>54</u>
IV. » Maurepas	60
V. » Astraea redux — pénz nélkül	<u>66</u>
VI. » Szélzacskók	72
VII. » Contrat social	79
VIII. » Nyomtatott papíros	84

HARMADIK KÖNYV.

A párizsi parlement.

I. Fejezet: Visszautasított váltók	95
II. » Calonne ellenőr	102

BON MA

		Lapszám
III.	Fejezet : A notablek	107
IV.	» Lomenie rendeletei	<u>121</u>
V.	» Lomenie villámai	128
VI.	» Lomenie cselvetései	135
VII.	» Egymás öldöklése	142
VIII.	» Lomenie halálkinjai	151
IX.	» Temetés örömtűzzel	167

NEGYEDIK KÖNYV.

Az ország-rendek.

I.	Fejezet : Ismét a Notablék	175
II.	» A választás	183
III.	» Villanyossá lett	193
IV.	» Az ünnepélyes menet	199

ÖTÖDIK KÖNYV.

A harmadik rend.

I.	Fejezet : Tehetetlenség	229
II.	» De Brézé Mercurius	242
III.	» Broglie a had-isten	253
IV.	» Fegyverre !	262
V.	» Fegyvert adjatok	270
VI.	» Roham és győzelem	280
VII.	» Nem lázadás	293
VIII.	» A király meghódítása	300
IX.	» A lámpa-vas	306

HATODIK KÖNYV.

Consolidatio.

I.	Fejezet : Csináld az alkotmányt	317
II.	» Az alkotmányozó gyűlés	326
III.	» Az egyetemes felfordulás	334
IV.	» A Queue	347
V.	» A negyedik rend	352

HETEDIK KÖNYV.

A nők felkelése.

		Lapszám
I.	Fejezet: Patrollotismus	359
II.	» Oh Richard, oh én királyom . . .	366
III.	» Fekete kokárdák	373
IV.	» A menádok	376
V.	» Maillard törvényszolga	382
VI.	» Versailles felé	390
VII.	» Versaillesban	396
VIII.	» Közös diéta	402
IX.	» Lafayette	410
X.	» Les grandes entrées	416
XI.	» Versaillesból Párizsba	424

J e g y z é s : Az életrajzzal kapcsolatban előszámlált művek nem annyira a különben is igénytelen életrajzért, mint inkább azok kedvéért vannak felsorolva, a kik netalán bővebben is ohajtanának megismerkedni Carlyle életével és munkáival.

Fordító.

Sajtó-hibák:

XI. lap. felülről, 11. sor: fordításánál h. olv. fordításának.

XX. l. alulról, 6. sor: chevalierekben h. o. cavalierekben.

I. könyv, czim-lap: ahlála h. o. halála.

3. l. fel. 15. s. Gascogneban h. o. Gascogneba.

3. l. al. 3. s. elhalaszhatta h. o. elhalaszthatta.

16. l. fel. 12. s. egymásnak h. o. egymásnak.

31. l. al. 9. s. feslett-asszonyi állat h. o. feslett asszonyi-állat.

31. l. al. 5. s. neg h. o. meg.

33. l. jegyzés 137. h. o. 197.

41. l. fel. 6. s. bizonyáa h. o. bizonyára.

53. l. al. 2. s. hallottunk h. o. hallunk.

56. l. föl. 14. s. mindön h. o. midön.

58. l. föl. 16. s. jövőendőbe h. o. jövőendőben.

69. l. föl. 5. s. O h. o. Ó.

85. l. al. 12. s. dolgait h. o. dolgai.

87. l. al. 4. s. az a többi h. o. azt a többi.

97. l. föl. 4. s. 1781, vége h. o. 1781 vége.
 98. l. föl. 5. s. musquetairek h. o. mousquetairek.
 103. l. föl. 4. s. kereken h. o. keréken.
 114. l. föl. 11. s. sőt h. o. s ezt.
 124. l. al. 12. s. parlamentnek h. o. parlementnek.
 128. l. al. 4. s. est h. o. test.
 130. l. fel. 4. s. kész pénzbeli h. o. kész-pénzbeli.
 134. l. fel. 5. s. Huszonkettedik h. o. Huszonkettediki.
 150. l. fel. 7. s. peereinket h. o. pereinket.
 163. l. jegyzés 121. h. o. 111.
 164. l. al. 7. s. étouffé h. o. étouffée.
 167. l. fel. 1. s. történet h. o. történte.
 182. l. fel. 3. s. Reportját h. o. Rapportját (javaslat).
 182. l. fel. 8. s. Report Reportot h. o. Rapport Rapportot.
 186. l. fel. 12. s. történet, az h. o. történet az.
 200. l. al. 9. s. szobából h. o. szobrából.
 211. l. al. 6. s. célja is h. o. is célja.
 219. l. al. 13. s. Barrel Mirabeau h. o. Mirabeau Tonneau.
 221. l. fel. 15. s. Autonbol h. o. Autunbol.
 221. l. fel. 16. s. autoni h. o. autuni.
 280. l. al. 7. s. akármily h. o. akármely.
 306. l. cím A lámpa h. o. A lámpa-vas.
 334. l. fel. 5. s. elvétetik h. o. elvéteték.
 338. l. al. 10. s. szembekötődis h. o. szembekötődis.
 343. l. al. 8. s. seigneurök h. o. seigneurök.
 350. l. fel. 13. s. részéről h. o. részről.
 356. l. fel. 4. s. bcsátva h. o. bocsátva.
 362. l. al. 8. s. bennünk h. o. bennünket.
 367. l. fel. 7. s. szintén h. o. szinte.
 372. l. fel. 7. s. nemzetör h. o. nemzetör.
 374. l. al. 11. s. menyödörög h. o. mennydörög.
 379. l. fel. 2. s. regeli h. o. reggeli.
 390. l. fel. 5. s. Marsyn h. o. Marlyn.
 403. l. fel. 13. s. kapujájánál h. o. kapujánál.
 403. l. al. 9. s. közőkben h. o. közöttben.
 404. l. al. 6. s. filandriai h. o. flandriai.
 413. l. fel. 6. s. félébreszté h. o. félébreszté.
 413. l. al. 12. s. kinek h. o. kiknek.
 417. l. al. 3. s. lezárják h. o. bezárják.
 420. l. al. 4. s. megtágitja h. o. meglágyítja.

